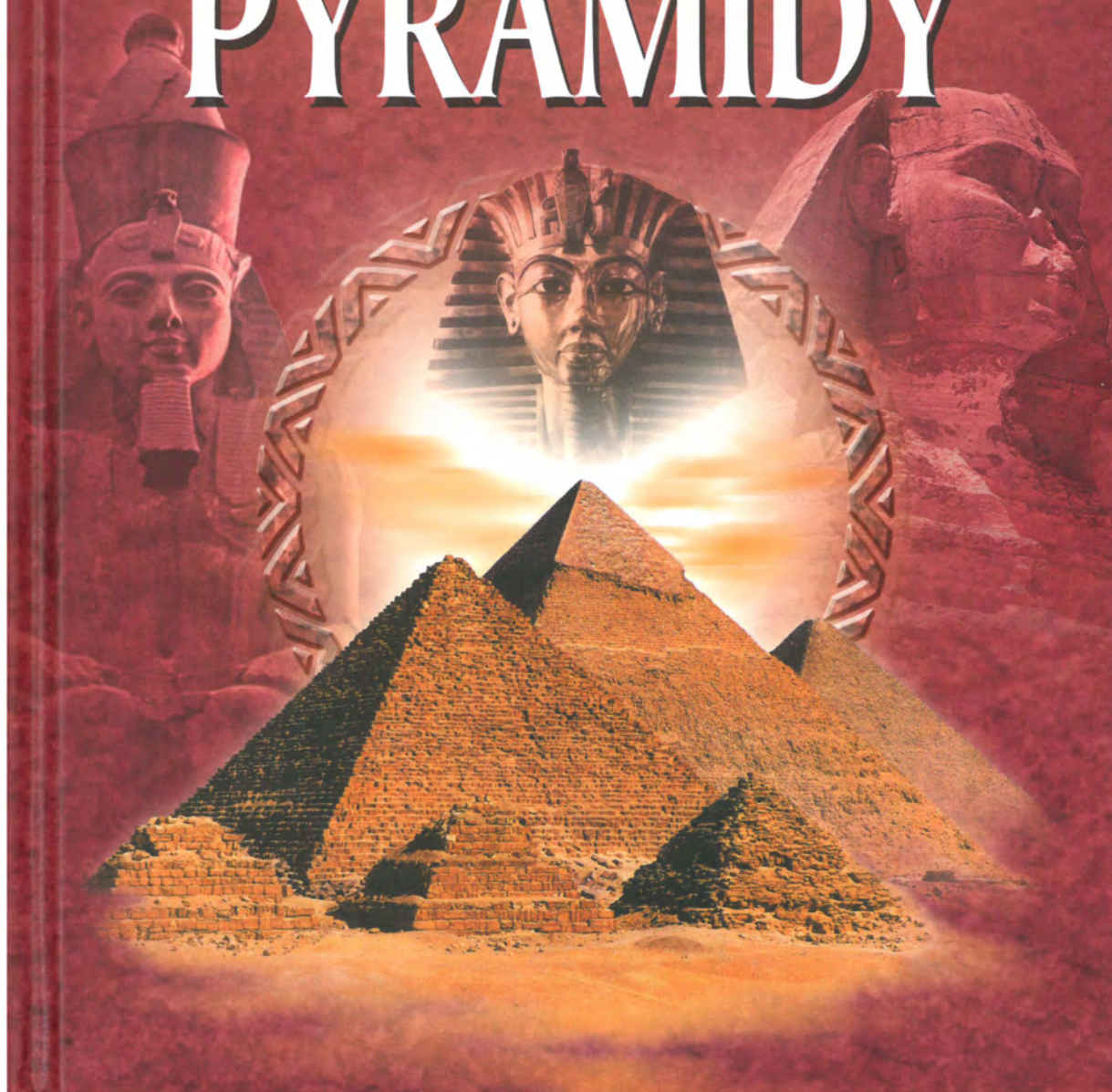
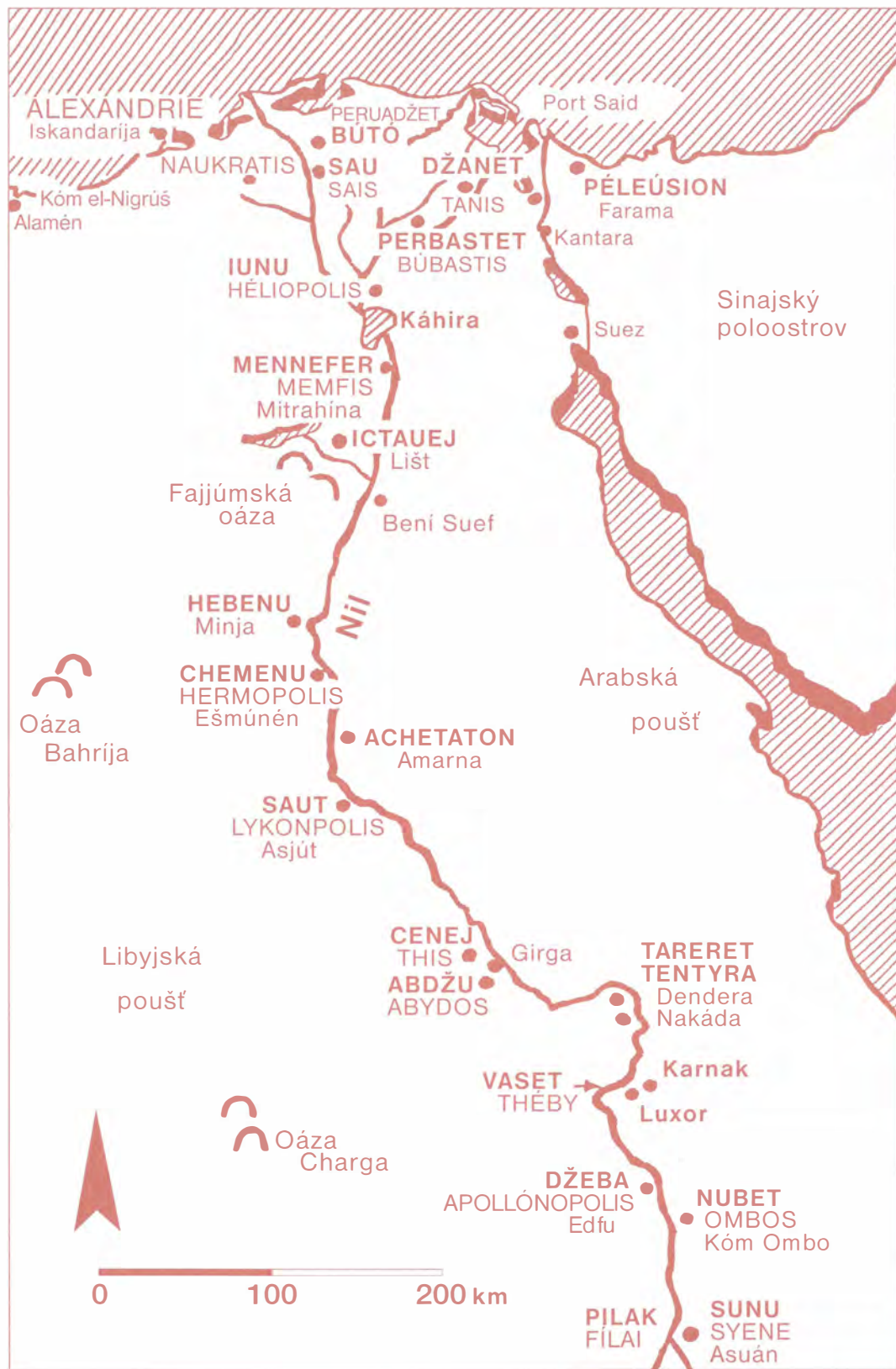
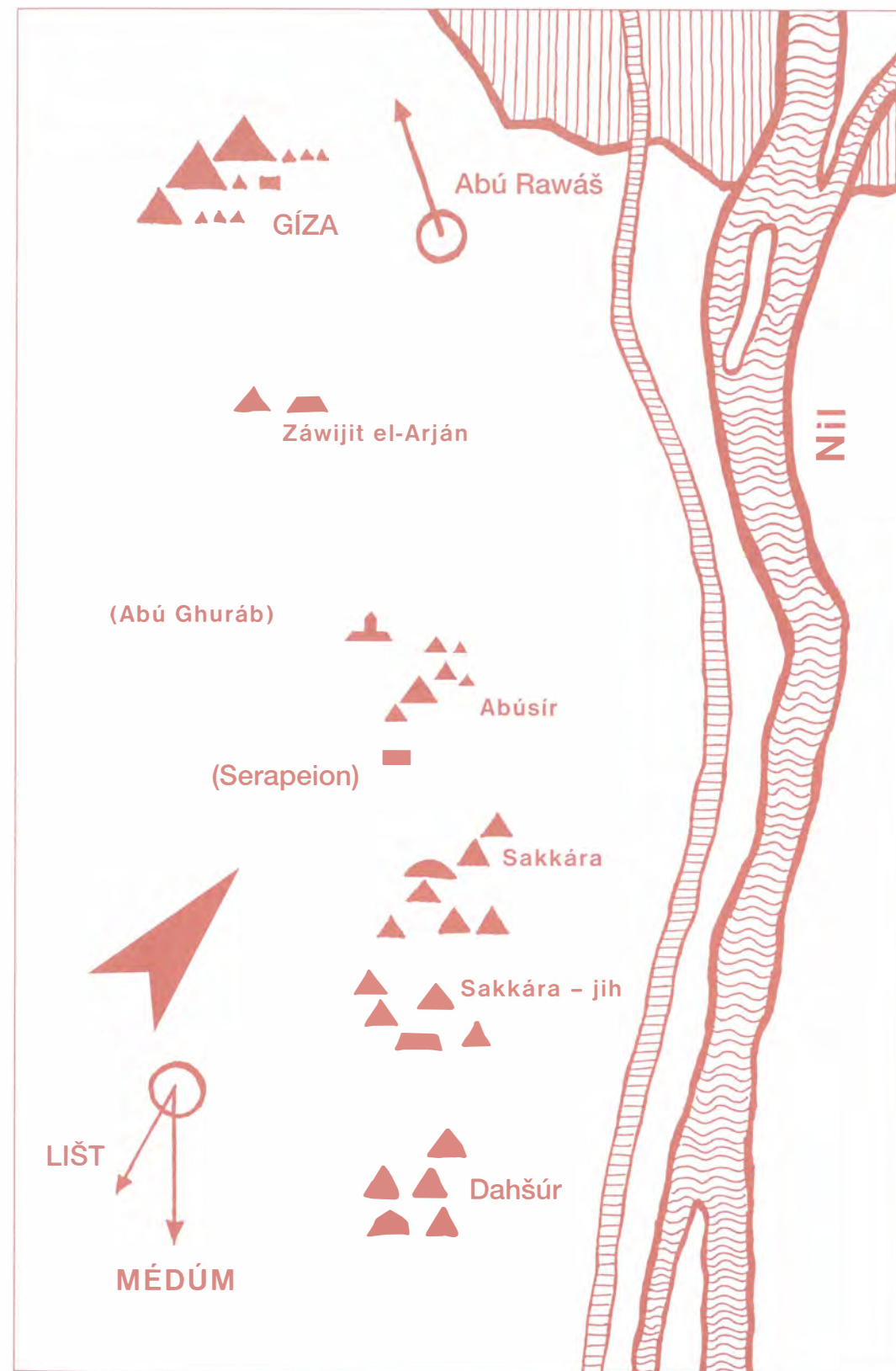

VOJTĚCH ZAMAROVSKÝ

JEJICH VELIČENSTVA PYRAMIDY

Vojtěch Zamarovský
JEJICH VELIČENSTVA
PYRAMIDY

Pyramida krále Chufua u Gízy.
Pochází asi z poloviny 26. století před n. l.
a je největší pyramidou v Egyptě.

Vojtěch Zamarovský
JEJICH VELIČENSTVA
PYRAMIDY

© Vojtěch Zamarovský
Photography © Josef Hudec, Petr Zamarovský,
nadace Aigyptos, archiv
Illustrations © Radka Lahodná
Design © Pavel Choma, Ivan Bílý
Czech edition © PERFEKT

Vojtěch Zamarovský
JEJICH VELIČENSTVA PYRAMIDY

Třetí, přepracované české vydání
Odborná spolupráce RNDr. Jozef Hudec
Autoři fotografií Dr. Jozef Hudec, Dr. Petr Zamarovský,
nadace Aigyptos a archiv
Autorka ilustrací Radka Lahodná
Grafická úprava Pavel Choma a Ivan Bílý

Vydal Perfekt, a. s., jako svoji 422. publikaci.
Odpovědná redaktorka PhDr. Eva Jandová

Sazba a zalomení Studio Perfekt
Tisk Polygraf Print, s. r. o., Prešov

ISBN 80-8046-341-7

ÚVODEM	7
I/ KAMENNÉ ZÁZRAKY NA NILU	
1. EVROPA SE DOVÍDÁ O PYRAMIDÁCH	11
„Otec historie“ Hérodotos. První svědectví o pyramidách. Diodórovy a Strabónovy doplňky. Plinius: „Marnivá pýcha faraonů!“ Div světa Filóna Byzantského. „Starý Egypt“ – už pro „staré Egyptany“	
2. KALIF AL-MA'MÚN A ARABŠTÍ HISTORIKOVÉ	27
Arabové dobývají Egypt. Al-Mas'údí a stejně slavní mužové o pyramidách. Poklady, jaké neviděl ani Ali-Baba. Kalifovy bořící berany při práci. Abd el-Latif: zničení barevné pyramidy? Záhady a zrnka pravdy	
3. DOBRODRUZI, VOJÁCI A HLEDAČI POKLADŮ	40
Opět návštěvníci z Evropy. Reportáž od Gízy a astronom Greaves. Pococke objevuje pyramidy u Sakkáry a Dahšúru. Následky Niebuhrovy zastávky v Káhiře. Silák Belzoni otevírá Rachefovou pyramidu. Plukovník Vyse: střelným prachem proti Chufuovi. Zapomenuté prvenství Václava Prutkého. Naši v Egyptě	
4. PŘÍCHOD EGYPTOLOGŮ	67
Napoleon pod pyramidami. „Egypt jako na dlani“. Klíč ke všem tajemstvím: hieroglyfy! Champollionova a Lepsiusova výprava. Od objevů k poznatkům: Mariette, Maspero, Petrie. Egyptologové našeho století „Triumf vědy“	
II/ OTÁZKY A ODPOVĚDI Z ŘÍŠE MRTVÝCH	
5. POHLED DO EGYPTSKÝCH DĚJIN	99
„Dar Nilu“. Prameny a problémy historiků. Lid, jazyk, písmo; vznik státu. Archaická doba a Stará říše. Mezidobí zmatků a Střední říše. Pět století Nové říše. Pozdní a ještě pozdější doba. Kdy skončil starověký Egypt?	
6. NÁBOŽENSTVÍ, MUMIE A HROBKY	135
Náboženství cizí už Řekům. Kult slunce, kult zvířat, zbožštění krále. Mýty a představy o posmrtném životě. Především je třeba zachovat neporušené tělo! Rady a věci potřebné pro onen svět. Místa posledního odpočinku	

7. JAK SE ZRODILA PYRAMIDA? 156

Na počátku byla jáma v písku. Hrobka zvaná mastaba. Přejít k stupňovité pyramidě. Architekti, kameníci, dělníci.

„Zde ještě opravdu není vše úplně jasné.“ Krystalizace tvaru: tři mezičlánky. „Pravá pyramida“

III/ PYRAMIDY VE SVĚTLE VĚDY

8. STUPŇOVITÉ PYRAMIDY Z POČÁTKŮ STARÉ ŘÍŠE 183

K pyramidám se jezdí z Káhiry. Mennefer čili Memfis a jeho „Město mrtvých“. Džoserova pyramida u Sakkáry: nejstarší ze všech. Prázdný sarkofág krále Sechemcheta. Sedm záhadných pyramid z třetí dynastie. Trosky u Médúmu

9. „HORY FARAONŮ“ ČTVRTÉ DYNASTIE U GÍZY 205

Odbočka do Dahšúru. Konečně Velká pyramida! Po Chufuovi Rachef. „Božský je Menkaure.“ Otázky tváří v tvář Sfinze. Gízské staveniště před 4 500 léty. Abú Rawáš a „Mastaba faraona“

10. PYRAMIDY PÁTÉ A ŠESTÉ DYNASTIE 234

„Čistá jsou místa krále Veserkafa.“ Komplex pyramid u Abúsíru. Odchylna od astronomického severu, která se rovná nule. Nové pyramidy na bílé sakkárské pláni. Texty z podzemí: básně a barvy. Minipyramida Ibiho

11. RENESANCE A KONEC: PYRAMIDY STŘEDNÍ ŘÍŠE 263

„Nepohrdej mnou, že jsem postavena jen z cihel!“ Mentuhotepův chrám. Opět Dahšúr, pak Lišt, Hawwára, Láhún. Anonymní pyramidy. Poslední, kterou známe: Chendžerova u Sakkáry. Proč se přestaly stavět pyramidy?

IV/ DODATEK

12. POSLEDNÍ ZÁHADY 289

Pyramidologie, pyramidomanie, pyramidiotismus. „Kamenná bible“, „kalendář osudů lidstva“ atd. Skotský královský astronom Piazzi Smyth. Paralely v Mexiku a Heyerdahlův vor. Otázky von Dänikena. Hypotézy, omyly, fantazie... Pohled, o němž se nezdálo ani faraonům

POZNÁMKA 316

PŘEHLED EGYPTSKÝCH PANOVNÍKŮ 317

PŘEHLED EGYPTSKÝCH PYRAMID 320

LITERATURA 324

ÚVODEM

Tato kniha zve do kouzelné země na Nilu. K nejstarším a zároveň největším monumentálním stavbám na světě, jež se tam tyčí do nebe mezi stříbrně žlutou pouští a olivově hnědou majestátní řekou. K fantastickým, a přesto geometricky střízlivým stavbám, jež Arabové nazývají ve své květnaté řeči „hory faraonů“. K pyramidám.

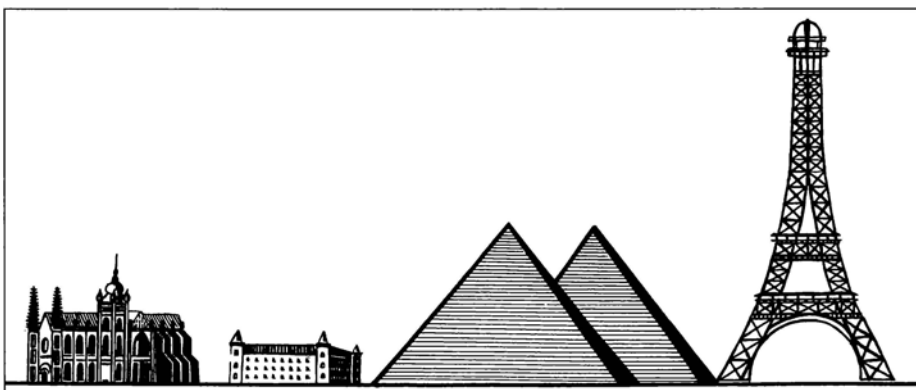
Tisíce let stojí tyto kamenné zázraky na pláni, která se táhne od Abú Rawáše přes Gízu k Láhúnu, a miliony lidí z celého světa nelitovaly cesty, aby je spatřily: globetrotteri z antického Řecka i z káhirského Hiltonu, římsí a jiní císařové a bagdáďští kalifové, dobrodruhové v uniformách i v džinsech, misionáři, astronomové, hledači pokladů, vědci znali egyptských hieroglyfů i obyčejní zvědavci, účastníci zájezdů nejrůznějších cestovních kanceláří. Všichni stáli před nimi v úžasu, všichni kroutili hlavou, všichni si kladli otázky. Jak mohlo koho napadnout nakupit takové hory balvanů do takové výšky? Jaký to mělo smysl a jak to lidi dokázali? Před tolika tisíciletími!

Pohled na pyramidy si tyto otázky vynucuje: dnes jako v dobách minulých a asi též příštích. Dřív si je kladli lidé ze zvědavosti, dnes v šoku z údivu. Je přece všeobecně známo, že pyramidy byly hrobky egyptských králů, že měly být nedobytnými kryty pro jejich mumifikovaná těla a pohřební výbavu, že je postavili poddaní těchto králů; ví se i to, jakým způsobem byly postaveny. Zjistil to už Hérodotos, který o nich přinesl první podrobné zprávy do Evropy, a vědci nové doby to potvrdili. Obnovení a doplnění těchto dávných poznatků dalo však nemalou práci, protože středověk zastřel pyramidy závojem záhad a vymyslel. Psalo a říkalo se o nich, že jsou to trezory pro poklady faraonů, že jsou to sýpky na obilí, které postavil biblický Josef (a v chrámu svatého Marka v Benátkách jsou tak i zobrazeny, dokonce s okénky), že jsou to předpotopní archiv vědomostí egyptských kněží, že jsou to někdejší hvězdárny, zátaras proti pouštnímu písku, pohraniční pevnosti, skryše pro nemravně pohanské rejdy a kdoví co ještě. Byli i lidé, kteří pochybovali, že jsou to díla lidských rukou; někteří o tom kupodivu pochybují dodnes.

Na mnohé otázky kolem pyramid nemáme ovšem odpověď; přinejmenším uspokojivou. Nevíme například, kolik pyramid přesně je, ačkoli se zdá, že není nic jednoduššího, než je spočítat; a už vůbec nevíme, kolik jich bylo původně. Všechny totiž nejsou tak zachovalé jako proslulé pyramidy u Gízy. Z některých zbyly jen beztvaré hromady kamení a hlíny, jež se mnozí zpěčují uznat za pyramidy. Některé zmizely vůbec, jiné pouze pod návěji písku (ještě roku 1952 byly objeveny zbytky jedné takové pyramidy u Sakkáry a roku 1976 pozůstatky další nevelké pyramidy u Abúsíru, necelých dvacet kilometrů od Káhiry). Přitom všechny nemají tvar pravidelného jehlanu, ale jsou také stupňovité, a jedna má

podivné zalomené stěny. Několik jich také zůstalo nedokončeno. Máme-li tedy uvést celkový počet pyramid, musíme říci „asi sedmdesát až osmdesát“. Z toho připadá zhruba polovina na skutečné „královské pyramidy“, tj. na hrobky egyptských panovníků; zbytek na „satelitní pyramidy“, jež byly někdy hrobkami jiných členů rodiny těchto panovníků a jindy stavbami se zvláštní náboženskou funkcí. U většiny pyramid známe jména jejich stavebníků; u některých se ho jen dohadujeme, několik jich zůstává anonymních. U mnohých pyramid známe nejen jejich konečný vzhled, ale i původní plány a změny v těchto plánech během stavby. Téměř u všech známe též podzemní chodby a komory, jež byly kdysi nejpřísnějším státním tajemstvím. Jsou ovšem i pyramidy, u nichž nedovedeme bezpečně určit rozměry základny, a tím méně výšku, o údajích „s přesností na milimetr“ ani nemluvě. Navzdory všem těmto mezerám v našich vědomostech mohli bychom však dát Hérodotovi o většině pyramid mnohem přesnější informace, zejména o jejich stáří a majitelích, než mu je dali staří Egyptané před 2500 léty.

Kromě otázek, na které máme a nemáme odpověď, kladou si lidé před pyramidami i další. „Jak mohli znát staří Egyptané přesnou vzdálenost Země od Slunce? Vždyť výška nejvyšší pyramidy v metrech násobena miliardou se přibližně rovná vzdálenosti Země od Slunce!“ „Jak to, že základna této pyramidy dělena dvojnásobnou výškou udává Ludolfovo číslo?“ „Proč lze z rozměrů nejvyšší pyramidy vypočítat všechny války a přírodní katastrofy, kdo do ní vložil božský plán věků?“ Jiní se tváří v tvář pyramidě ptají: „Kdo je dost pošetilý, aby uvěřil, že pyramida byla jen a jen hrobem jakéhosi krále?“ Egyptologové odmítají ztrácet takovými otázkami čas, beztak jim nezbyvá na spory „o věcech nikoli nerozumných“. To však neznamená, že je máme přejít rovněž bez povšimnutí. Už proto ne, že zajímají mnoho lidí a že názorům, jež byly v souvislosti s nimi vysloveny, se dostalo i u nás dost široké popularizace. Přesto se jimi nemíníme příliš zdržovat. U pyramid je mnohem víc zajímavějších věcí.

Porovnání pyramid s některými stavbami. Zleva doprava: Svatovitský chrám, Bratislavský hrad, Chufuova a Rachefova pyramida, Eiffelova věž

Starověk pokládal pyramidy za první ze sedmi divů světa. Z toho, co víme o šesti ostatních, můžeme soudit, že právem; patří ostatně na listinu divů světa dodnes. Stavíme sice vyšší televizní věže a větší stadiony, než je nejvyšší a největší pyramida; kompaktně zastavenou plochou a hmotností se jí však žádná novověká budova nevyrovná. Z materiálu Chufuovy pyramidy by se dala postavit kamenná hráz na celém středomořském pobřeží Egypta od Sollúmu po Gazu, jež by byla při síle jednoho metru dva a půl metru vysoká. Na odvoz tohoto materiálu by potřebovaly egyptské železnice téměř čtyřikrát víc nákladních vagonů, než jich dnes mají. Kdyby se kámen ze šesti nejvyšších pyramid roztloukl na kostky, dala by se jimi vydláždit šest metrů široká silnice v délce přes 12 tisíc km, což je víc než vzdálenost z Washingtonu přes Prahu do Moskvy.

Stejně závratné je stáří pyramid. Základy první byly položeny asi počátkem 27. století před n. l., poslední byla dokončena asi koncem 18. století před n. l. Když se usadili v Athénách první Řekové, stála už dnešní největší pyramida bezmála tisíc let; když byl podle tradice založen Řím, stála už téměř dva tisíce let; když přišli do Egypta Arabové, stála už přes tři tisíce let. „Vojáci! Čtyřicet století hledí na vás!“ povzbudil Napoleon své muže v patetickém projevu před „bitvou u pyramid“, jež vrátila Egypt do povědomí Evropy. Ubral přitom pyramidám zhruba pět set let.

Nejde však jen o velikost a stáří těchto staveb. Sestoupíme-li do velké Chufuovy pyramidy, najdeme tam pohřební komoru o půdorysu něco přes pětkrát deset metrů a o výšce téměř šest metrů. Obrovské žulové bloky, jimiž je obložena, jsou uhlazeny tak jemně a spojeny tak přesně, že místy se mezi ně nevejde špendlík. Nevelká Venisova pyramida má stěny podzemních komor vyzdobeny hieroglyfickými nápisy, jejichž plocha zabírá celé desítky metrů; jejich modrá a zlatá barva neztratila dodnes původní svěžest. A vystoupíme-li nad pyramidu v helikoptěře, vidíme, že kdysi byly ohrazeny a obklopeny rozlehlými chrámy a jinými stavbami. Zeď kolem Džoserovy pyramidy, jejíž odkrytá část září jasnou bělobou a dosud neodkrytá se temně rýsuje v písku, uzavírala prostor o rozloze patnáct tisíc čtverečních metrů. Pohled na geodetický plán pyramid u Gízy pak ukazuje, že jsou dokonale vyřízeny podle os a přesně orientovány podle světových stran. Největší odchylka od astronomického severu neměří ani desetinu stupně. Přitom víme, že Egypťané neznali, když je stavěli, kompas. Neznali ani kladkostroje a jeřáby, neznali dokonce železné nástroje...

To všechno člověka fascinuje: člověka, který věřil, že Měsíc je božstvem, i člověka, jenž sledoval přímý přenos z přistání na Měsíci. Ale nejen to: fascinující je i evokace stínů dávných lidí, kteří pyramidy stavěli, kteří je projektovali, kteří dali k jejich stavbě rozkaz. A což teprve sledování cest a osudů mužů, kteří pyramidy pro nás objevili, kteří je prozkoumali prostředky moderní vědy, kteří přišli na kloub jejich tajemstvím!

V. Z.

I/ KAMENNÉ ZÁZRAKY NA NILU

10 |

Pyramida krále Rachefa u Gízy.
Pochází asi z poloviny 26. století
před n. l. a je druhou největší
pyramidou v Egyptě.

EVROPA SE DOVÍDÁ O PYRAMIDÁCH

Egyptané o svých pyramidách samozřejmě od počátku věděli; tak jako Číňané o Dlouhé zdi a Aztékové o teocallech. Evropané je museli teprve objevit. Čím se stal Marco Polo pro Čínu a Cortez pro Mexiko, stal se pro Egypt Hérodotos.

Každé přirovnání trochu kulhá: na rozdíl od Marka Pola nebyl Hérodotos obchodníkem (a když, tak jen krátce a nerad) a na rozdíl od Corteze žádnou zemi nedobyl. Byl historikem, prvním historikem v Řecku a na světě, „otcem historie“, jak ho nazval Cicero a jak ho nazýváme dodnes. Pocházel z maloasijského Halikarnássu, tehdy významného řeckého města a dnes tureckého městečka Bodrumu. Narodil se tam kolem roku 484 před n. l., snad o něco později, zemřel v jihoitalských Thúriích asi roku 425 před n. l. V mládí měl politické ambice, a třebaže byl svým původem aristokrat, postavil se spolu s demokraty proti místnímu tyranovi Lygdamidovi, který se držel u moci s perskou pomocí. Dopadlo to tehdy pro demokraty špatně. Po popravě vůdců spiknutí (mezi nimi i jeho strýce Panyassida, pozoruhodného básníka) musel do vyhnanství na Samos. Když pak tyranie v Halikarnássu nakonec přece jen padla, vrátil se domů; nikoli však k politické činnosti. Začal se zabývat něčím, čím se předtím, pokud víme, nikdo nezabýval. „Aby časem neupadlo v zapomenutí, co lidé vykonali, aby se zachovala sláva velikých a podivuhodných činů, které dokázali jednak Řekové a jednak barbaři...“, rozhodl se to sepsat. Nakonec mu z toho vyšlo devět knih *Dějiny*.

Ačkoli byl Hérodotos prvním historikem, pochopil, že dějiny nelze psát bez znalosti země, v níž se odehrávaly. Kromě toho zastával názor, že dějiny je třeba psát živě a zajímavě. Mnozí jeho pozdější následovníci na to zapomněli (a zapomínají dodnes), ale o to nejde; mnohem důležitější je, že považoval za nutné o dějinných událostech nejen vypravovat, ale též o nich uvažovat, snažit se je pochopit a vysvětlit, hledat v nich objasnění věcí soudobých a příštích. Svou práci založil na tom, čemu říkali Řekové *theoría* a což v původním smyslu znamenalo „pozorování“, „poznávání“. Usiloval o tom získat co nejvíc pramenů: od starých bájí a mýtů po úřední dokumenty a vypravování svědků novějších událostí. Přitom se snažil rozlišovat mezi historií a historkami i mezi fakty a fikcemi, třebaže je zaznamenával se stejnou pečlivostí. Zejména k výpovědím místních informátorů, s nimiž mluvil prostřednictvím tlumočnicků, se stavěl dost kriticky. Podle rady efeského Hérakleita vždy také víc věřil svým očím než uším. „Jsem povinen vyličit, o čem se vypravuje, ale nemusím všemu věřit,“ napsal několikrát ve svém díle v různých obměnách, „a to se vztahuje k celému mému výkladu.“ Přesto se najdou v jeho díle pasáže a stránky, nad nimiž se moderní historik shovívavě usměje a doporučí vybrat je do antologie dávných pověstí a anekdot. Od oněch dob historická věda přece jen trochu pokročila.

Džoserova stupňovitá
pyramida v Sakkáře
pochází asi ze začátku
27. století před n. l.

Na své cestě za prameny prošel (doslovně prošel, nejen procestoval) Hérodotos obrovský kus světa; obrovský i na naše měřítka. Především tedy Malou Asii od Egejského moře po Eufrat a od Černého po Levantské moře, pobřežní města dnešní Sýrie a snad i jižní Ukrajiny v oblasti Krymu, někdejší Babylónii včetně Babylónu a část Asýrie, řecká města v dnešní Libyi a jižní Itálii, samozřejmě též Řecko, kde dosti dlouho pobýval v Athénách. Někdy kolem roku 450 před n. l., tedy ještě před příchodem do Athén, navštívil také Egypt. Prošel ho od ústí Nilu, kde ještě nebylo stopy po dnešní Alexandrii nebo Port Saidu, až k ostrovu Elefantině u Asuánu, kde byla tehdy poslední egyptská pohraniční pevnost. Přesněji řečeno: nejjižnější základna perské armády, protože Egypt byl od roku 525 před n. l. nedobrovolnou součástí perské říše.

Egypt na Hérodota hluboce zapůsobil; hlouběji než kterákoli jiná z mnoha zemí, jež viděl. Obdivoval jeho starou a všudypřítomnou kulturu, jeho pečlivě

obdělávaná pole s množstvím zavodňovacích kanálů, jeho veliké nilské loďstvo, jeho bohatství zvířat a ryb, jeho zdravé podnebí, čistotu jeho obyvatel. Lecčemus se také divil; ze všeho nejvíce vzdáváním božských poct zvířatům a mumifikování mrtvých. Nikdy nenazval Egyptany barbary, naopak se o nich vyjadřoval takto: „Egyptané jsou nejmoudřejší z lidí... Ti z nich, kteří žijí v obdělávané části Egypta, nejvíce zachovávají paměť o minulosti lidstva a jsou daleko nejučenější ze všech lidí, které jsem kdy poznal.“ To mu ovšem nebránilo, aby s některými jejich informacemi nesouhlasil. „Nikdo z Egyptanů, ani Libyjců, ani z Řeků, s nimiž jsem se dostal do řeči, nepředstíral, že ví, kde má Nil prameny, kromě písaře posvátné pokladnice Athénina chrámu“ (jak přeložil do řečtiny název chrámu egyptské bohyně Hathory) „ve městě Saitě /Sais/. Myslím však, že si ze mne tropil šašky.“

Největší Hérodotův obdiv patřil egyptským stavbám; mezi nimi pochopitelně pyramidám. Přesto však kladl před ně obrovský palác s 1 500 podzemními a 1 500 nadzemními místnostmi u dnešní Fajjúmské oázy, který nazval labyrintem. „Viděl jsem jej a nedostává se mi slov. Kdyby někdo sečetl stavby a umělecká díla po celém Řecku, ukázalo by se, že úhrn námahy a nákladů na ně je menší,

než bylo vynaloženo na tento labyrint; a přece jsou chrámy v Efesu a na Samu velkolepé. Také pyramidy jsou ovšem nad pomyšlení veliké a každá z nich by se vyrovnala mnohým velikým stavbám řeckým. Labyrint však překonává i pyramidy.“ To ale není všechno. „I když je ten labyrint takový, ještě větším divem je takzvané Moirisovo jezero, u něhož je labyrint postaven. Jeho obvod měří tři tisíce šest set stadií, což je stejná délka, jakou má egyptské mořské pobřeží... Je uděláno a vykopáno lidskou rukou, přibližně uprostřed stojí dvě pyramidy, které vyčnívají nad vodou o padesát sáhů a druhých padesát sáhů zasahují do vody. U obou stojí kamenný kolos, sedící na trůně.“

O těchto dvou dílech lidských rukou se již nemůžeme přesvědčit; jiné lidské ruce je zničily. Přes veškerý obdiv věnoval však Hérodotos každému z nich

Zbytky podstavce jedné z kolosálních soch Amenemheta III.
u Biahmu. Hérodotos je považoval za pyramidy.

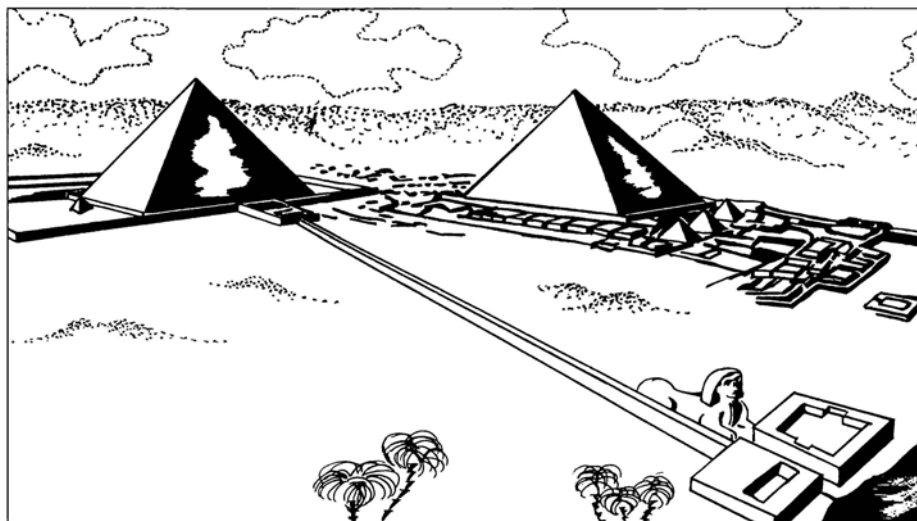
jen jednu kapitolu, pyramidám naproti tomu sedm. Jeho slova z druhé knihy *Dějín* jsou první, jež nás informují o pyramidách v jiném písmu než v egyptských hieroglyfech. Není od Hérodotových dob knihy o pyramidách, která by jeho slova opomenula. Přinejmenším knihy, jež stojí za čtení.

Jistěže nebyl Hérodotos první Řek a první Neegyptan v Egyptě. Podle řeckých mýtů byl tam už Héraklés a měl tam nějaký konflikt s králem Búsíridem, při kterém ho zabil; také Meneláos s Helenou se tam zastavili po dobytí Tróje a několik let tam pobýli. Byli tam však i Řekové z masa a krve, mezi nimi zejména filozofové a politikové Thalés, Anaximandros, Démokritos a Solón, aby se seznámili s jeho zřízením a s učeností jeho kněží. Řeční obchodníci měli dokonce od sklonku 7. století před n. l. v deltě Nilu svou vlastní osadu Naukratis, které poskytl král Ahmose II. (řecky Amásis) samosprávu a četné výsady. Podle Bible byli v Egyptě dávno před Řeky Židé; nejdřív Jakubův syn Josef, který se tam dostal jako otrok a dotáhl to po známých komplikacích s ženou Potífara

až k hodnosti místokrále, pak jeho bratři a mnozí jiní souvěrci a nakonec všichni (nebo téměř všichni), když se dostali do neméně známého „zajetí egyptského“, z něhož je vyvedl Mojžíš. V Egyptě byli také Kréťané a Foiničané jako obchodníci, Asyřané a Peršané jako dobyvatelé. Byli v něm i příslušníci jiných národů, kteří nevládli jen váhami a mečem, ale i písmem. Mnozí z nich určitě viděli pyramidy a mnozí je také popsali. První zachované zprávy z neegyptských pramenů máme však o nich nicméně až od Hérodota.

Že byly pyramidy všeobecně známy, lze soudit i ze způsobu, jak o nich Hérodotos píše. Nepovažuje za potřebné, aby je nějak uváděl nebo vysvětloval, a hned napoprvé se zmiňuje o nich takto: „Když se Nil rozlije záplavami, vyčnívají z vody pouze města a podobají se tak ostrovům v Egejském moři. Ostatní území egyptské se totiž stává mořem a jen města jsou nad vodou. Když toto období nastane, neplaví se Egypťané už řečištěm, nýbrž napříč rovinou. Plují-li se proti proudu z města Naukratidy do Memfidy, vede cesta podél samotných pyramid.“

Nyní však už proslulý Hérodotův popis pyramid, jejich rozměrů a historie jejich stavby: „Až do krále Rampsinita panoval prý v Egyptě dokonalý zákonný pořádek a Egypt velice vzkvétal. Po něm se stal králem Cheops,“ (eg. Chufu) „a ten prý přivedl Egypťany do veliké bída. Nejprve dal zavřít všechny chrámy a zakázal přinášet bohům oběti, potom vydal rozkaz, aby všichni pracovali pro něho. Jedněm poručil, aby přivlékali k Nilu kameny z lomů v Arabských horách; druhým přikázal, aby tyto balvany, převezené přes řeku na vorech, vyložili

Pyramidové pole u Gize, rekonstrukce. Vlevo Rachefova pyramida se satelitní pyramidou, vpravo Chufuova pyramida se třemi satelitními pyramidami. U Rachefovy pyramidy zádušní chrám se vzesupnou cestou, která ho spojuje s údolním chrámem; vpravo od údolního chrámu Velká sfinga s chrámem.

a dovedli k Libyjskému pohoří. Pracovali střídavě ve skupinách po sto tisících lidech, každá vždy tři měsíce bez přestání. Deset let trvalo utlačovanému lidu, než postavil cestu, po které se kameny tahaly. Vzniklo tak dílo téměř stejně velké, jako je sama pyramida. Tato cesta je dlouhá pět stadií, široká deset sáhů a v místech, kde dosahuje nejvyššího bodu, je vysoká osm sáhů. Postavena je z hlazeného kamene a jsou na ní vytesány obrazy. Deset let trvala stavba cesty a práce na vyvýšenině, kde stojí pyramida, jakož i stavba podzemních síní, které si dal“ (Chufu) „vybudovat jako místo svého pohřbu na ostrově, který obtékala voda přivedená kanálem z Nilu. Stavba samotné pyramidy trvala dvacet let. Má čtvercovou základnu a každá její strana měří osm plether a právě tolik na výšku. Postavena je z hlazených kamenů, spojených s největší přesností, a žádný z těchto kamenů není menší než třicet dlani.“

Schválně jsme ponechali původní míry uváděné Hérodotem, protože jejich přepočítání nemusí být vždy jednoznačné. Řecké míry byly i při stejném pojmenování v různých dobách a městech různé; odchylovaly se o deset i více procent. Můžeme však předpokládat, že Hérodotos používal převládající atticko-eubojskou soustavu, ve které měřilo *stadion* 177,6 metru, *plethron* 29,6 metru a sáh 1,8 metru. Cesta byla tedy téměř 900 metrů dlouhá a téměř 18 metrů široká; prověřit si to nemůžeme, protože se nezachovala. Strana pyramidy měla podle něho 236,8 metru, což je velmi přesný údaj, protože podle moderních výpočtů měřila původně 232,4 metru a dnes měří 230,4 metru. Pokud jde o výšku, je jeho údaj sporný. Mínil-li doslovně délku hrany (od paty ke špičce), mýlí se asi o 46 metrů. Mínil-li však vlastní výšku pyramidy, mýlí se asi o 85 metrů. Dnes je tato pyramida vysoká 137,3 metru; má však ураžený vrchol, na jehož místě je asi desetimetrová plošina, a podle výpočtů měřila původně 146,7 metru. Zřejmě se spolehl na své informátory, ačkoli přesný údaj mohl znát z dnes ztraceného spisu Thaléta Mílétského, který navštívil Egypt asi o padesát let dříve a „vypočítal výšku pyramidy podle stínu“. Na vrub jeho informátorů spadá též nesprávné pořadí uváděných vládců, které si ovšem nemohl prověřit. Rampsinitos, tj. v pozdějším znění Ramses a v původním egyptském Ramesse (II.), nebyl předchůdcem Chufuovým (Cheopsovým), nýbrž vládl až asi o 1 300 let později.

Nechme však zatím další poznámky stranou a pokračujme v Hérodotově popisu technické stránky výstavby pyramidy: „Pyramida sama byla stavěna stupňovitě; někteří říkají jako hradby, jiní jako schodiště. Když postavili první stupeň, zvedali ostatní kameny zařízením sestaveným z krátkých dřevěných prken na první schod.“ (V originále stojí *méchanés*, což lze přeložit také slovy „stroj“, „přístroj“ nebo přímo „mechanismus“. Místo „prken“ lze říci také „tyčí“ nebo „špalků“.) „Jakmile se tam kámen dostal, položili jej na další zařízení, postavené na prvním stupni, odtud byl vytažen na druhý schod k dalšímu zařízení. Kolik bylo stupňů, tolik bylo takových zařízení; mohlo však stačit jen jedno, jež by přenášeli ze schodu na schod, jakmile kámen vyzvedli, protože

bylo lehce přenosné. Uvádím tedy oba způsoby, jak se o nich vypravuje. Špičku pyramidy dokončili nejdřív, pak dodělávali /= obkládali/ sousední vrstvy, nakonec dokončili vrstvy při zemi a na úpatí.“

Jako Řek, který se vždy zajímá, co to nebo ono stojí, zeptal se Hérodotos svých průvodců i na náklady této stavby: „Egyptským písmem je na pyramidě napsáno, kolik se vynaložilo na ředkev, cibuli a česnek pro dělníky. Pokud si dobře pamatuji, co mi tlumočil kněz, který mi ten nápis přečetl, stálo to šestnáct set talentů stříbra. Je-li tomu tak, kolik se muselo vynaložit na nástroje, s nimiž dělníci pracovali, na veškerou jejich stravu a oděv? A jestliže na těchto stavbách pracovali tak dlouho, jak bylo řečeno, pak zajisté, jak se domnívám, trvalo další a neméně dlouhý čas, než vylámali a dopravili kameny na stavbu a zbudovali podzemní kanál.“

Talent měl v tehdejších nejrozšířenějších soustavách, tj. attické a aiginské, hmotnost 35,9 až 37,6 kilogramu, v eubojské 25,2 kilogramu. Šestnáct set talentů stříbra vážilo tedy asi 40 300 až 60 100 našich kilogramů, což při tehdejší relaci drahých kovů představovalo asi 4 000 až 6 000 kilogramů zlata. Jistě lze tuto sumu snadno přepočítat na dolary, rubly nebo na naše koruny, když známe jejich zlatý obsah. Kupní síla zlata a stříbra se však od oněch dob natolik změnila, že výsledkem může být nejvýš jen hrubý odhad. V Hérodotově době se za talent stříbra dalo koupit v Athénách asi 3 000 selat nebo 36 000 litrů ječmene; za talent stříbra se dala postavit také válečná loď. Výstavba Parthenónu stála 700 talentů, přičemž potřebný mramor se musel koupit, musela se zaplatit jeho doprava, musely se zaplatit mzdy dělníkům a odměny umělcům (jen jednu čtvrtinu dělníků tvořili otroci), musely se platit jiné výdaje. Zde se však za pouhou ředkev, česnek a cibuli, spotřebovanou při stavbě pyramidy, uvádí suma, která je víc než dvojnásobkem nákladů na Parthenón!

Také k těmto údajům se ještě vrátíme, protože moderní badatelé mají k nim co dodat. Dejme však opět slovo Hérodotovi: „Egyptané pravili, že tento Cheops kraloval padesát let a po jeho smrti zdědil vládu Chefrén.“ (eg. Rache) „Jednal prý stejně jako Cheops a rovněž si dal postavit pyramidu, která však nedosahuje rozměrů Cheopsovy pyramidy. O tom jsme se ostatně přesvědčili změřením. Nemá podzemních komor a nevede do ní podzemní kanál jako do první, kde obtéká uvnitř vyzděným korytem ostrov, na němž spočívá Cheops. Základy pyramidy dal Chefrén postavit z barevného kamene etiopského /= nubijského/, a to o čtyřicet stop menší, a postavil ji stejně vysokou, jako je velká pyramida. Obě stojí na téměř návrší, vysokém asi sto stop. Chefrén prý vládl šestapadesát let.“

Pokud jde o délku strany této pyramidy, je Hérodotův údaj opět poměrně přesný: měřila podle něho 224,8 metru, což je pouze o necelých pět procent víc, než ukázaly moderní výpočty. Ani v údaji o výšce se příliš nezmýlil. Při původní výšce 143,7 metru byla jen o tři metry nižší než Cheopsova čili Chufuova

pyramida, které se už tehdy říkalo „Velká“. Tento rozdíl nebyl na pohled patrný; navíc stála na nejvyšším bodu tamějšího návrší. Dnes nám připadá z vyhlídkové terasy v Gize dokonce vyšší. Tento optický dojem umocňuje i skutečnost, že se zachoval její vrchol.

„Po Chefrónovi stal se prý v Egyptě králem Cheopsův syn Mykerinos,“ (eg. Menkaure) pokračuje Hérodotos, „kterého chválí Egyptané ze všech svých králů nejvíce... Také on zanechal po sobě pyramidu, daleko menší než jeho otec, se čtvercovou základnou o straně o dvacet stop kratší než tři plethra, z poloviny postavenou z etiopského kamene.“ Zde jí Hérodotos ubral na délce přes dvacet metrů. Uhájil však zato její královský původ, neboť někteří Řekové tvrdili, že je to pyramida nějaké hetéry čili ženy mnohých mužů. Pak se zmínil už jen o jedné královské pyramidě, kterou si prý dal postavit Menkaureův syn Šepseskaf (řec. Asychis). „Chtěl překonat své předchůdce na egyptském trůně a zanechal po sobě na památku pyramidu postavenou z cihel, na které byl do kamene

Médúmská pyramida.
Původně stupňovitá pyramida krále Huneje
z rozhraní 27. – 26. století před n. l.,
dokončená jeho nástupcem Snofruem.

vytesán tento nápis: „Nepohrdej mnou ve srovnání s kamennými pyramidami, neboť nad ně vynikám jako Zeus nad ostatními bohy. Tyčí bodali do jezera, bahno na ní uvízlé shromažďovali a cihly z něho hnětli, tak mě postavili.“ Tak mu to řekli kněží.

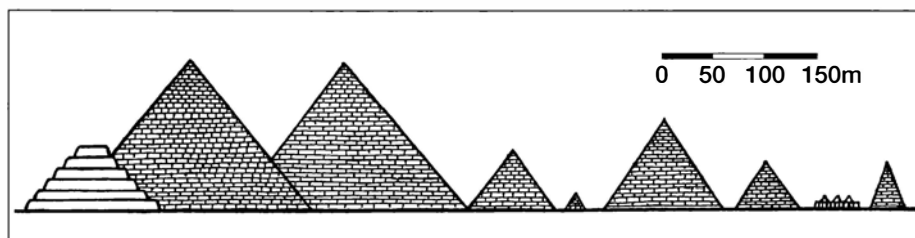
Marně hledáme u Hérodota zprávy o pyramidách u dnešní Sakkáry, u Dahšúru, u Médúmu a jinde; zřejmě je neviděl. Neviděl ostatně ani Velkou sfingu; snad už tehdy byla po uši v písku. Všiml si jen „prostřední ze tří pyramid, jež stojí před Velkou pyramidou“, a to, jak se zdá, zejména kvůli historce, kterou mu vyprávěli egyptští kněží. „Cheops prý dospěl k takovému stupni špatnosti, že dal v peněžní tísní svou dceru do nevěstince a přikázal jí, aby si vydělala co nejvíc peněz. Kolik, to mi neřekli. Ona otcův příkaz splnila a pak se rozhodla, že po sobě zanechá památku. Od každého svého návštěvníka požadovala, aby jí daroval jeden kvádr. Z těchto kvádrů byla pak postavena ona pyramida.“

Tato poslední informace patří však zřejmě do kategorie, o které Hérodotos napsal: „Tím, co Egyptané vykládají, nechť si poslouží ten, kdo pokládá takové věci za věrohodné.“

Po Hérodotovi uplynulo 400 let, než přišel k pyramidám další evropský autor, jehož zprávy se zachovaly. Mezitím tam přišli ovšem i jiní (podle jména jich známe přes půl tuctu, počítáme-li jen nejvýznamnější), ale jejich spisy se ztratily. Známe teprve to, co o pyramidách napsal Diodóros Sicilský, autor patnácti zachovaných knih ze čtyřicetisvazkové *Historické bibliotéky*.

Diodóros byl Řek ze sicilské Agiry, kde se narodil kolem roku 80 před n. l. a kde asi též po roce 29 před n. l. zemřel. Na rozdíl od Hérodota spíš četl, než cestoval. Jsme mu však za to vděční, protože ve svých knihách zachoval spoustu citátů a parafrází z děl, o nichž bychom jinak nevěděli. Egypt však přesto navštívil, vždyť to neměl ze Sicílie daleko a kromě toho tam nejel jaksi do ciziny, nýbrž do země, kde byli pány už Římané, kteří ovládli i jeho vlast, a bez potíží se tam mohl domluvit mateřštinou, protože úředním jazykem byla v té době v Egyptě řečtina. Mnoho se totiž v této zemi od Hérodotovy návštěvy změnilo. Peršané byli vyhnáni a egyptským králem se stal roku 332 před n. l. Alexandr Veliký. Po něm se ujal roku 323 před n. l. vlády nad Egyptem jeho vojevůdce Ptolemaios (nejdřív jménem Alexandrových dědiců, ale od roku 305 před n. l. svým vlastním), pak tam vládlo třináct dalších Ptolemaiovců. Roku 48 před n. l. přišel do Egypta Caesar a uspořádal poměry na tamějším trůně podle římských zájmů, roku 30 před n. l. jej začlenil po vítězství nad Antoniem a Kleopatrou do římské říše Augustus. Co se však v Egyptě nezměnilo, byly pyramidy.

„Největší je čtvercového půdorysu. Každá její strana je sedm set stop dlouhá a celá je více než šest set stop vysoká,“ začíná svůj popis Diodóros. Míry uvádí nesprávně; na délce jí ubírá asi 22 metrů, zato na výšce jí přidává 33 metrů. Pozoruje však něco nového: porušený vrchol, který tvoří místo špičky nevelká plošina. „Postupně se zužuje ke špičce, kde má každá strana šest loktů. Celá je postavena z tvrdého kamene, nesnadno opracovatelného, avšak trvalého navěky. Vždyť za tisíc let, jež uplynuly od její stavby, nebo podle jiných za více než tři tisíce let, kameny se nehnuly ze svého původního místa a všechny zůstaly neporušeny. Tyto kameny byly přivezeny, jak se říká, z velké dálky, z Arábie, a vyzdvihovány byly na náspech, neboť stroje (*méchanés*) nebyly v těch dnech ještě vynalezeny.“

Porovnání některých pyramid. Zleva doprava: Džoserova u Sakkáry, Chufuova a Rachefova u Gízy, Satureova (se satelitní) u Abúsíru, Senusreta III. u Dahšúru, Chendžerova u Sakkáry, malé pyramidy v Dér el-Medině, Cestiova v Římě

Zde nás Diodóros přivádí o kousek, nebo dokonce o kus dále než Hérodotos. Poprvé se zmiňuje o stáří pyramid, třebaže velmi nepřesně. Hérodotos uváděl jen jména panovníků, kteří si je dali postavit, ale časově je nezařadil. Druhá Diodórova informace je mnohem pozoruhodnější: mluví o náspech, tj. rampách, po nichž prý byly kameny dopravovány do výše. Používá pro ně řeckého výrazu *chóma*, který se obvykle překládá jako „hráz“, „val“, „kopec“. Mnozí jeho čtenáři včetně archeologů tomuto místu neporozuměli a nechali je bez povšimnutí. Teprve v našem století se ukázalo, že „na tom něco bylo“, ale o tom později. Pokud jde o „stroje“ „zařízení“, nemusí být mezi jeho a Hérodotovou formulací rozpor. Má na mysli zřejmě složité kladkostroje, jež byly v jeho době široce používány, zatímco Hérodotos mluví o poměrně jednoduchých mechanizačních pomůckách.

„Ale nejobdivovanější věcí na stavbě díla takové velikosti je to, že ačkoli všude kolem je písek, nezůstaly tam přesto žádné stopy po náspech ani po opravování kamene, takže celé dílo zdá se být na okolní písek položeno, nikoli postupně vystavěno prací lidí, jako by to byl náhlý výtvar bohů. Někteří Egypťané vypravují o tom podivné pohádky a tvrdí, že náspy byly udělány ze soli a ledu, pak byla přes ně puštěna řeka, a ta je rozpustila, takže zmizely bez lidské práce. Nemůže to být pravda, neboť týž počet rukou, který náspy vybudoval, musel by vrátit celé dílo do původního stavu. Říká se, že tři sta šedesát tisíc lidí bylo zaměstnáno na tom díle prací, jež byla stěží skončena za dvacet let.“ Jinak se Diodóros stručně zmiňuje i o obou dalších velkých pyramidách u Gízy a uvádí jména jejich stavitelů; místo „Cheops“ (Chufu) píše však „Chembés“. Opakuje též vypravování o Cheopsově tyranii a pozdější dobrotivosti a spravedlivosti Menkaurea, které zmínil už Hérodotos. Připojuje však pozoruhodný hodnotící úsudek: „Dělníci, kteří postavili pyramidy, si zasluhují mnohem většího ocenění než králové, kteří na ně vynaložili prostředky, protože tito /dělníci/ podali v nich velkolepý důkaz svých schopností a dovedností, zatímco králové k nim přispěli pouze bohatstvím, které zdědili po předcích nebo vyždímali z poddaných.“

Diodóros se snažil vypátrat o pyramidách něco konkrétního navíc. Dozvěděl se však jen historky, jaké tu vykládají dragomani za mírný bakšíš dodnes. „Není absolutně shody mezi domorodci nebo spisovateli ve věci pyramid,“ konstatuje pravdu, jež vydržela už dvě tisíciletí. „Někteří je připisují výše zmíněným králům, jiní jiným. Například uvádějí, že největší vybudoval Armaios, druhou Amósis, třetí Inarón. Další říkají, že tato poslední je hrobkou hetéry Rodopis.“ Na rozdíl od informace Hérodota byla Diodórova Rodopis „milenkou jednoho z náčelníků kraje, který z lásky k ní dal postavit tuto pyramidu na veřejné náklady“.

Nemusí však všechno, o čem mluví muži, v našem případě tedy o pyramidách, skončit nakonec u žen. Dokázal to poslední návštěvník pyramid ze

starého letopočtu, který nám o nich zanechal zprávu, Strabón z Pontu (asi 64 před n. l. – 19. n. l.). Byl to rovněž Řek a historik a podobně jako Hérodotos velký cestovatel. Jeho *Dějiny* se bohužel ztratily, avšak jeho sedmnáct knih *Zeměpisu*, jež se zachovaly, plně zdůvodňují titul „otec geografie“. O pyramidách se zmínil jen stručně a v podstatě opakoval, co známe z děl jeho předchůdců. Připojil však i něco nového.

„Jedna z pyramid je o málo větší než druhá,“ napsal v sedmnácté knize. „Má asi v polovině výšky své strany kámen, který lze vyjmout. Vede odtud šikmá chodba k základům.“ Taková chodba tam skutečně je a vede k vnitřním komorám. Není ovšem v polovině výšky, ale jen několik metrů nad základnou. V polovině výšky jsou však dvě chodby nebo spíš šachty, jedna na severní a druhá na jižní straně, a obě vedou k pohřební komoře.

Někteří autoři připouštějí možnost, že Strabón touto chodbou sestoupil do pyramidy; nezdá se to však pravděpodobné. Pokud jde o šachty v polovině výšky (tzv. „větrací šachty“), je vstup vyloučen, neboť jsou příliš úzké. Kdyby byl sestoupil do nitra pyramidy, určitě by nebyl opomenul popsat pohřební komoru se sarkofágem. Takovou příležitost by člověk Strabónova typu nepropásl.

Zdá se tedy, že do roku 776 od první olympiády nebo 753 od založení Říma – nechceme-li říci do roku nula našeho letopočtu – nikdo z Neegyptanů do pyramid nesešestoupil ani na ně nevystoupil. Nikdo z nich také nenavštívil, jak se zdá, jiné pyramidy než u dnešní Gízy.

První Neegyptan a zároveň Evropan, který do pyramidy sestoupil, byl podle všeho Říman Plinius Starší (Gaius Plinius Caecilius; 23 – 79 n. l.). Byl to pozoruhodný muž se všestrannými zájmy: o politiku, mineralogii, výtvarné umění, botaniku a zoologii, vojenství, medicínu, poezii, v neposlední řadě o zeměpis a dějepis. Zachovalo se jeho třicetisedmisvazkové dílo *Historia naturalis*, jež lépe než jeho název („Přírodní dějiny“) charakterizuje antická přezdívka: „skutečný sklad lidských vědomostí“. Sestavil je z více než 20 000 výpisků z téměř 2 000 spisů 475 různých spisovatelů. Životní a literární kariéru začal v Galii a jako autor spisu o výcviku jízdy, za císaře Vespasiana byl místodržitelem v Hispánii a Africe, za císaře Tita se stal velitelem římského loďstva. Nepropásl jediný okamžik, aby se nevzdělával; dokonce na cestě do senátu nebo při koupání v lázních měl vždy po ruce otroka, který mu něco předčítal. Nakonec se mu však stala tato touha po vědomostech osudnou. Čtyřicetiletého srpna roku 79, když kotvil poblíž Neapole, zašel se podívat, jak vypadá zblízka soptící Vesuv. Otráven sirnými výpary pak zahynul.

Kdy byl Plinius v pyramidě, přesně nevíme. Že tam však byl, potvrzuje jedna maličkost, které si všimli badatelé až po staletích. „Uvnitř Velké pyramidy je šachta osmdesát šest loktů hluboká, jež vede, jak se myslí, do řeky,“ poznamenal mimochodem v šesté knize svých *Přírodních dějin*. Tisíce novodobých návštěvníků by tuto šachtu přehlédly, kdyby je na ni průvodce neupozornil,

ačkoli je nad ní neonová zářivka; Plinius byl dobrým pozorovatelem. Kromě toho se jako první zmínil také o Velké sfínze. „Je to podivuhodné dílo umění, ale pokud lze pozorovat, prostírá se kolem ní mlčení, protože lid v okolí vzhlíží k ní jako k božstvu. Věří, že v ní byl pohřben král Harmais, a má za to, že tam byla přinesena z daleka. Pravdou ovšem je, že je vytesána z masivní skály a že bez ohledu na veškeré zbožňování je obličej této obludy červený.“

Obludy? Plinius nepřistupuje ke Sfinze ani k pyramidám s bázlivou úctou. Obdivuje je jako výtvar lidských rukou, ale jinak ... „Zmíníme se tedy, i když stručně, také o egyptských pyramidách, těchto marnivých a pošetilých ukázkách vyzývavého bohatství králů oné země. Vskutku, jak se většinou tvrdí, vedly k jejich výstavbě jediné tyto pohnutky: buď rozhodnutí oněch vládců, aby nezanechali své poklady nástupcům nebo odpůrcům k promarnění, nebo aby předešli nezaměstnanosti velkého množství lidu. Jsou to pomníky nehorázné

Lomená pyramida
krále Snofrua, jižnější
z jeho dvou pyramid v Dahšúru

| 21

domýšlivosti svých stavitelů a mnohé z nich zůstaly dodnes v nedokončeném stavu.“

Zde Plinius říká naplno, co málokdo řekne zdrženlivěji, když se vzpomene na z ohromujícího dojmu z velikosti těchto staveb. Navíc tu poprvé naznačuje, že jsou ještě jiné pyramidy než u Gízy. Poprvé se také v jeho úvaze objevuje domněnka, že pyramidy jsou „pokladnicemi faraonů“, jež sehrála velikou úlohu v jejich osudech. Míry uvádí jen u největší pyramidy, a jak jsme už zvyklí, opět poněkud nepřesně. Její strana měří podle něho 833 stop a výška 625 stop, tj. 246,5 a 185 metrů. „Takové divy jsou tedy pyramidy. Avšak korunou těchto divů je právě nejmenší a nejobdivuhodnější pyramida, jež byla postavena jako by k zmírnění našeho údivu nad bohatstvím králů hetérou Rodopis.“ Ani Plinius se tedy nevyhnul této dámě. Na rozdíl od jiných však slyšel, že původně byla otrokyní a konkubínou řeckého bajkáře Ezopa. Pak s vážnou tváří připojil: „Ještě větším divem je ovšem to, že taková žena dokázala svým povoláním shromáždit takové bohatství.“

Plinius uvádí také literární prameny svých poznatků o pyramidách; kromě autorů, které už známe, vyjmenovává sedm dalších, a to vesměs řeckých.

Je mezi nimi především athénský filozof a státník Démétrios Falérský, který roku 308 před n. l. předložil Ptolemaiovi I. návrh na založení alexandrijského Múseia a stal se pak jeho prvním ředitelem. Je tam dále historik Dúris ze Samu, filozof Antisthenés a kromě jiných zejména Aristagorás z Milétu, autor dnes ztraceného spisu *O Egyptánech*. „Všichni tito autoři,“ píše závěrem, „vyjadřují svou nevoli nad osobami, které si daly pyramidy postavit. Vskutku spravedlivá náhoda pak způsobila, že jména těch, kteří vybudovali tyto neuvěřitelné památníky své marnivé pychy, upadla v zapomenutí.“

Po pravdě řečeno tato jména neupadla v zapomenutí. Lidé zapomněli jen jejich původní znění a po staletí je znali pouze v řecké verzi: Cheops, Chefrén, Mykerinos. Přišli však vědci naší doby a zjistili, že tito tři stavitelé (nebo přesněji: zadavatelé stavby) pyramid na gízském poli se jmenovali ve svém jazyku Chufu (nezkráceně Chnemchufu), Rachef (nebo Chafre) a Menkaure.

V zapomenutí upadla ovšem jména dalších králů starého Egypta, jejichž pyramidy se dodnes zachovaly. Ale také ne navždy: dnes je díky egyptologům většinou už opět známe.

Posledním starověkým autorem, který nám zanechal podrobný popis pyramid, byl Filón Byzantský. Nevíme o něm téměř nic; ani kde se narodil, ani kde zemřel, ani čím se živil, ani jak vypadal. S určitostí můžeme říci jen tolik, že nebyl totožný se svým mnohem slavnějším jmenovcem z 2. století před n. l., který byl matematikem a konstruktérem válečných strojů. Někteří badatelé ho kladou do 2. až 3. století n. l., tj. do doby, kdy se dnešní Istanbul čili Cařihrad nejmenoval ještě Konstantinopole, ale Byzantion; jiní do doby pozdější. Zachovala se nám však od něho útlá knížka s názvem *O sedmi divech světa*, a to také jen asi z poloviny. V ní pak je asi padesátirádková kapitola o divech světa u Gízy, nadepsaná „Pyramidy u Memfidy“.

Filón Byzantský nebyl cestovatel ani historik. Byl to spisovatel z toho dodnes žijícího rodu, který píše o tom, co zná jen z druhé ruky. V úvodu své knížky však poctivě přiznává, že popisované věci „viděl jen svým duševním zrakem“, a to „díky vzdělání, které zbavuje lidi nutnosti cestovat a umožňuje jim poznat slavné a pozoruhodné věci doma z knih“. Knihy, z nichž pyramidy takto poznal, bohužel neuvedl, ba zdá se, že některé informace si vymyslel. „Přitom často přehání,“ jak napsal první editor jeho spisku Švýcar J. C. Orelli roku 1806, „a divy, o nichž svým čtenářům vykládá, spíš zveličuje a chválí, než věrně popisuje.“

„Pyramidy u Memfidy jsou stavby nad lidskou sílu a jejich popis je nad lidskou věrohodnost,“ začíná Filón svou egyptskou kapitolu. „Jsou to totiž hory kamenů na horách kamenů a duch nesnadno chápe, jakým způsobem mohly být jejich obrovské kvádry vyzdvíženy do výšky a jakými prostředky mohla být tato nesmírná díla vytvořena lidmi. Stojí na čtvercové základně, kterou tvoří skála srovnaná do roviny, a postupně se zvedají do výšky,“ přičemž nejvyšší,

jak se domníváme z toho, co následuje, „dosahuje tří set stop a její obvod měří šest stadií. Kameny v celém tomto díle jsou tak dokonale spojeny a na povrchu uhlazeny, že se zdá, jako by to byla stavba z jediného kusu skály. V stavbě jsou střídavě uloženy různé druhy kamenů: tu je bílý mramor, tam zas černý mramor etiopský, za ním následuje rudý kámen zvaný krevel, pak zase pestrý a zeleně prosvítající kámen z Arábie. Některé kameny se podobají barvě prosluněného nebe, jiné jsou sice obyčejné, ale mají žlutý odstín, další jsou barvy purpurové, velmi podobné látkám zbarveným sytě červenou barvou nachovců.“ Po dalších podobných barevných podrobnostech a díkyvzdání Štěstěně, že dovolila vzniknout takovému dílu, Filón svůj popis končí: „Výtvary tohoto druhu totiž buď lidé vystupují k bohům, anebo bohové sestupují k lidem.“

Ať Filón jakkoli přehání, výšku nejvyšší pyramidy uvádí přece jen nižší, než odpovídá skutečnosti: 88,8 metru. Pokud jde o délku strany, zůstává jeho údaj 266,4 metru v rámci běžné nepřesnosti. Pozoruhodně správné je však jeho tvrzení, že pyramida stojí na uměle srovnané skále; potvrdily to teprve nejnovější výzkumy. Zdá se, že příliš nepřehání, ani když píše o „dokonalém spojení“ a „povrchovém uhlazení“ kvádrů. A je nepochybné, že v jeho době (resp. v době autorů, od kterých čerpal své informace) i dlouhá staletí potom vypadala Velká pyramida jako „stavba z jediného kusu skály“. Vrchol Rachefovy pyramidy, který lidské ruce neoloupily o povrchové obložení, vypadá tak dodnes.

| 23

Kromě Filóna se pyramidami zabývalo několik dalších antických autorů, avšak jen stručně. Alexandrijský Řek Klaudios Ptolemaios, který popsal celý známý svět, jim věnoval pouze několik řádků. C. I. Hyginus, knihovník císaře Augusta, napsal, že „pyramidy v Egyptě, jejichž stín není vidět, jsou vysoké 600 stop“. Stejnou výšku (177,6 metru), ale bez opakování omylu ohledně stínu, uvedl i pozdější Vibius Sequester. Výpisky z Plinia se ve své stati o pyramidách spokojil zeměpisec C. I. Solinus počátkem 4. století n. l. Poslední římský autor nevelké zmínky o pyramidách, M. A. Cassiodorus z 5. – 6. století n. l., neuvedl už ani údaje o jejich rozměrech; za nejpozoruhodnější u nich pokládal, že „svou polohou stravují svůj stín, takže je neviditelný“.

S přibývajícímí léty tedy informace o pyramidách řídnou; kromě toho se rozplývají do neurčita. Zdá se dokonce, že někteří autoři ze sklonku antiky považují všechny pyramidy za stejně velké a stejně vysoké.

Po zániku antiky padá na pyramidy „egyptská tma“. Nebo též „středověká tma“. Pro Evropany i pro Egyptany.

To je tedy zhruba všechno, co zjistili evropští cestovatelé a historikové o pyramidách od Hérodota do Cassiodora, tj. za tisíc let. Přesněji: zhruba všechno, co se z jejich zjištění a ze spisů různých kompilátorů zachovalo. Nezanechali nám však z této dlouhé doby zprávy o pyramidách sami Egypťané? Lepší a podrobnější?

Odpověď zní: nikoli. Přinejmenším žádná taková zpráva se dosud nenašla ani v hieroglyfickém, ani v hieratickém, ani v démotickém písmu, jehož používali staří Egypťané, ani v koptském písmu jejich křesťanských potomků. Je to k nevíře, ale je to fakt. V té době ostatně už sami Egypťané o pyramidách mnoho nevěděli, dokonce ani jejich učení kněží. Co o nich řekli Hérodotovi, bylo pravděpodobně maximum jejich vědomostí. I to je k nevíře, ale uvědomme si: tehdejší Egypťany dělilo od stavitelů pyramid asi dva tisíce let – víc než nás od stavitelů římských táborů na půdě naší vlasti. Pro tyto Egypťany byli už tamti Egypťané „starými Egypťany“.

„Musely však přece existovat zprávy z dob stavby pyramid, které Hérodotovi současníci znali, ale neznáme my,“ namítne někdo. Jistě, právě na základě takových zpráv sepsal též egyptský kněz nebo velekněz Manehto z Cebneceretu (řec. Manéhtó ze Sebennytu) v první polovině 3. století před n. l. třísvazkové *Egyptské pamětihodnosti*. Je to první známé systematické dílo o egyptských dějinách od egyptského autora, z něhož se zachovaly citáty a výpisky; napsáno bylo však už řecky. Manehto měl přístup k chrámovým archivům, byl obeznámen s řeckou historickou vědou a jejími metodami, dovedl využívat původních pramenů. Zdá se však, že pyramidám nevěnoval zvláštní pozornost. Známe o nich jen tři jeho zmínky, z nichž pouze jedna je věrohodná. Týká se krále Chufua, jehož nazývá Súfis: „Postavil největší pyramidu, o které Hérodotos říká, že ji postavil Cheops.“ O pravdivosti dalších dvou máme všechny důvody pochybovat. První je o králi Wadžim z první dynastie: „Za jeho doby zachvátil Egypt veliký hlad; postavil pyramidu poblíž Kókómy.“ Druhá o královně Neitokretě ze šesté dynastie: „Byla nejvznešenější a nejkrásnější ženou své doby; postavila třetí pyramidu.“ Zmínil se však i o Tosorthrovi čili Džoserovi, stavebníkovi první pyramidy, ale v souvislosti s ním napsal jen tolik, že v jeho době „žil Imuthés /Imhotep/, který byl Egypťany ctěn jako Asklépios pro svou obratnost v léčení a který vynalezl způsob stavění z opracovaných kamenů; věnoval se též písemnictví“. Ze staveb Chufuova otce Snofrua, který si dal

Egyptská stěla se dvěma pyramidami a sfingou. Podle fragmentu z blíže neznámé doby, možná z Nové říše

postavit dokonce dvě pyramidy, uvedl pouze „pevnosti Jižní a Severní země“ a „pětatřicet paláců“. O králi Tetim, stavebníkovi jedné z pyramid u Sakkáry, zaznamenal všehovšudy, že „byl zabit svou vlastní tělesnou stráží“. Řadu dokumentů, z nichž mohl Manehto (nebo jiný autor před ním) čerpat, známe ovšem také; například anály prvních pěti dynastií na tzv. *Palermské desce*, seznam králů na *Abydské* a *Sakkárské desce*, přehled králů od Staré do Nové říše na tzv. *Turínském papyru*. O pyramidách není v nich téměř zmínky, o podrobnější informaci ani nemluvě.

Nemohly však něco o sobě prozradit samy pyramidy? Egon Ervín Kisch, který interviewoval konkurenční pyramidy v Mexiku, si stěžoval, že „ve všeobecnosti je těžké, ba nemožné dostat se s pyramidami do rozhovoru“. Avšak v Egyptě existují, jak známo, sáhodlouhé *Texty pyramid*! Jenže první takové texty se objevují až v pyramidě posledního krále páté dynastie Venise, tj. nejsou v předchozích pyramidách u Gízy, Sakkáry, Dahšúru, Médúmu, Abú Rawáše.

Torzo monumentální kamenné ohrady
a brány ke gízským pyramidám.
V pozadí Chufuova pyramida

Obsahují popisy pohřebních rituálů, předpisy pro obětní obřady, magická zařítadla pro královu cestu na onen svět, poetické narážky na staré mýty a kromě jiného podobného čtení vždy (a mnohokrát) i jméno majitele pyramidy. V té době byly však nepřístupné. Vše, čím mohly pyramidy posloužit, byla tedy kromě podívané jen tradice, která zachovala jména tří jejich stavebníků a vzpomínku na způsob jejich stavby. Přitom tato tradice byla zejména k Chufuovi a Rachefovi velmi nevlídná. Podle Hérodota „Egyptané ty krále z nenávisti nechtějí ani jmenovat jmény“ a podle Diodóra „lid se po jejich smrti vzbouřil a vyházel jejich mrtvolu z pyramidy“.

Pohled, který mohly tehdy pyramidy nabídnout, byl však docela jiný než dnes. Podle souhlasných popisů zářily v slunci jako obrovské monolity, pokrývala je bílá poleva z hlazených vápencových desek, zdobily je sloupové síně přilehlých zádušních chrámů, jež byly spojeny s údolními chrámy na Nilu dlouhými dlážděnými cestami. U pyramid králů stály malé pyramidy králových manželek a některých příslušníků jejich rodiny. Všechny byly též ohrazeny vysokou ozdobnou zdí. Okolí těchto pyramid pokrývaly stovky výstavných

hrobek vysokých hodnostářů, kněží a důstojníků, vrchních a osobních písařů, dozorců, nosičů vějířů, náčelníků krajů a všech dvořanů, kteří chtěli i po smrti zůstat v blízkosti svého pána a boha. Tak byla pyramida královským „palácem věčnosti“ a středem velkého „města mrtvých“ – a živí měli přístup jen k jejímu zádušnímu chrámu, když se tam konaly bohoslužby na počest „krále, který vládl věčně“.

Přitom tento pohled byl v Hérodotově době poměrně nový. Po pádu Staré říše, jejíž králové si dali postavit většinu pyramid, nastalo v Egyptě období anarchie a krvavých bojů. Další takové období bezvládní a vnitřních válek následovalo po pádu Střední říše. Pyramidy stály sice stranou lidských vášní, nikoli však lidské vášně stranou pyramid. Vnikli do nich lupiči, jejich chrámy byly vyplněny, zasáhly je rány uvnitř i zvenčí. Po rozkvětu za Nové říše se dostal Egypt pod moc slabých vládců a pyramidy pustly; nejhůř se jim vedlo, jako celé zemi, za asyrské okupace. Když saiský vládce a pozdější král Psammetik (dříve Psammtek, řec. Psammétichos) I. dosáhl roku 663 před n. l. vypuzení Asyřanů a založil novou (v pořadí šestadvacátou) dynastii egyptských králů, zahájil rozsáhlou obnovu starých památek. Tehdy byly pyramidy znovu opraveny, uzavřeny a zapečetěny, znovu jim byl s nesmírnými náklady lidské práce vrácen starý lesk. V takovém stavu je viděl pak Hérodotos.

Od obnovy pyramid za „saiské renesance“ uplynulo však dodnes více staletí než od výstavby pyramid po „saickou renesanci“. Znovu táhly Egyptem armády dobyvatelů, znovu vládli nad ním cizí panovníci, znovu trpěly také pyramidy. K ničivému dílu lidí, kteří v nich viděli volně přístupné kamenolomy, se připojil hlodavý zub času.

„Všechno na světě má strach z času, čas má strach z pyramid,“ říká arabské přísloví. Není to zcela pravda. Stačí se podívat na rozpadlé malé pyramidy, stačí se podívat na obnažené stěny Velké pyramidy.

Čas však nyní pracuje pro pyramidy. Stačí se podívat na dosavadní výkony a zejména plány Památkové správy Egyptské arabské republiky.

KALIF AL-MA'MÚN A ARABŠTÍ HISTORIKOVÉ

Roku 642 našeho letopočtu začala v dějinách Egypta nová epocha: dobyli ho Arabové. Amr ibn al-Ás, vojevůdce kalifa Omara, se zmocnil roku 640 města Pélúsia na východním ramenu nilské delty, poté porazil byzantská vojska u Héliopole (starověkého Onu, v severovýchodním předměstí dnešní Velké Káhiry) a nakonec vstoupil, po čtrnáctiměsíčním obléhání, do hlavního města, Alexandrie. Dne 29. září 642 opustilo byzantské loďstvo alexandrijský přístav Šťastného návratu a nikdy se už nevrátilo. Egypt se stal arabskou zemí.

Do arabského dobytí patřil Egypt byzantské říši a téměř tisíc let byl součástí řeckého světa – od onoho listopadového dne roku 332 před n. l., kdy přijal Alexandr Veliký v memfidském chrámu boha Ptaha dvojitou korunu krále Horního a Dolního Egypta. Řeckou byla ptolemaiovská dynastie, řecké bylo její úřednictvo, mnoho Řeků bylo v Egyptě usazeno, Alexandrie byla jedním z nejvýznamnějších středisek řecké kultury; v řečtině vydávali svá nařízení i římscí vládcové této země. Přesto byl Egypt řecký jen navenek a v mezidobí římské nadvlády římský jen formálně. Zachoval si především svůj starý etnický ráz. Základní masu obyvatelstva tvořili Egypťané, kteří neměli jinou vlast než Egypt a přes všechny nové vlivy pokračovali ve svém tradičním způsobu života. Pro Řeky byl jednou z helénizovaných zemí; pro Římany jednou z provincií, což se obsahově rovná novodobému termínu „kolonie“. Pro Araby, kteří zabrali Egypt právem vítěze, měl se stát novým domovem. Rychle jej osídlili a úplně mu vtiskli svůj ráz.

Původní egyptské obyvatelstvo si Arabové podmanili, přičemž je zčásti asimilovali a zčásti nechali žít vedle sebe. Pokud je známo, nedošlo přitom zpočátku k zvláštním tvrdostem, ačkoli by nebyly nepochopitelné. Egypťané se totiž nepostavili Arabům na odpor. Byli už příliš zvyklí na cizí nadvládu, a tak v jejich příchodu spatřovali pouze změnu svých pánů, na kterou neměli vliv. Arabové to hodnotili kladně a usazovali se v Egyptě jako v přátelské zemi. Jejich infiltraci usnadňovala také značná vnitřní diferencovanost egyptského etnika, a to jak třídní, tak náboženská. Většinou se Egypťané hlásili ke křesťanství, které k nim začalo pronikat už v polovině 1. století a našlo u nich, zejména svým učením o posmrtném životě, úrodnou půdu. Přesto však mnozí z nich, hlavně chudí zemědělci a bezzemci, zůstávali věrni starým kultům. Křesťanští Egypťané čili Koptové (z řeckého Aígyptios) se s Araby nesmíchali; podrželi si své náboženství, v němž převládl směr tzv. monofyzitismus (učení o „jediné přirozenosti“ Kristově), a podrželi si svůj jazyk. „Pohanští Egypťané“ naproti tomu přijali od Arabů islám a zcela s nimi splynuli. Později došlo k četným konfliktům mezi Araby a Kopty, v nichž Koptové, kteří už dávno odvykli válečnému umění, pokaždé podlehli. Arabský jazyk postupně v zemi převládl a po podmanění

Egypta Turky (roku 1517, po vítězství sultána Selima I. v bitvě svedené opět u Héliopole) koptština jako živý jazyk postupně zanikla. Jako poslední pozůstatek vývojové fáze staré egyptštiny se však dodnes udržela v náboženských knihách Koptů – posledních dodnes žijících přímých potomků starých Egyptanů.

Pod pyramidami, které jediné stály v těchto pohnutých dobách nepohnutě, objevil se tedy zcela nový lid. Po Augustovi, Vespasianovi, Hadrianovi a jiných císařích z Říma a Byzance putovali k nim kalifové z Bagdádu. S nimi a po nich také arabští historikové a spisovatelé.

Všichni je obdivovali jako hotové zázraky. A protože knihy evropských historiků neznali a od Koptů se mnoho nedozvěděli, začali si o nich vymýšlet.

Arabové mají obraznou fantazii a jsou vynikající pohádkáři.

Nic proti fantazii a pohádkám, ale zde nám jde především o popisy z úst očitých svědků a fakta z knih historiků. Jenže popisy podle našeho vkusu byly tehdejší arabským autorům cizí a jejich chápání historie se rovněž lišilo od našeho. *Historiá* je řecké slovo a dřív než dějiny nebo dějepis znamenalo „bádání“, „zkoumání“, „dosahování vědomostí“. *Ta'rich*, arabské slovo pro dějiny a dějepis, znamenalo původně „datování“, „časový údaj“. Přitom vědu, označovanou tímto slovem, považovali Arabové až do zcela nedávné doby jen za pomocnou disciplínu, jejímž úkolem bylo sloužit potřebám islámských náboženských nauk; asi jako u nás ve středověku, kdy církev považovala filozofii za „služku teologie“. Kresbou charakteru a vystižením psychologie se arabským historikům málo evropských vyrovná, rovněž barvitostí popisů. Pokud jde však o kritický přístup k faktům a snahu vysvětlit historický proces racionálně, dopadá jejich hodnocení podle našich měřítek většinou nevalně. Přinejmenším do Ibn Chaldúna (1332 – 1405), ale často i po něm.

„Arabským Hérododem“ byl nazván Abú l-Hasan Ali ibn Husain al-Mas'údí, zakladatel a autorita arabského dějepisectví, který se narodil koncem 9. století a zemřel roku 967 n. l., čili 345 p. h. (po hidžře, Muhammadově útěku z Mekky dne 12. září 662, jímž začíná muslimský kalendář). Stejně jako Hérodotos napsal velké devítisvazkové historické dílo, v němž si všimá kromě dějin také zeměpisu a národopisu. Šíří svých zajmu se neomezil na arabský svět, stejně jako se Hérodotos neomezil na řecký. Ale rozdíl mezi těmito díly je patrný už z titulu: zatímco Hérodotos nadepsal svých devět knih prostě *Historiá*, „Dějiny“, al-Mas'údí je nazval *Murúdz az-zahab va mádáin al-džaváhir* čili „Rýžoviště zlata a doly drahokamů“. Právě v tomto díle nám zanechal al-Mas'údí jeden z nejpodrobnějších popisů pyramid, který podává podle vlastního pozorování, a zároveň jeden z nejstarších arabských výkladů historie jejich stavby, bohužel bez přesného udání pramene.

„Súríd, syn Šalúkův, syn Sermúnův, syn atd., jeden z egyptských králů před potopou světa, postavil dvě velké pyramidy. Není známo, proč byly později

nazvány po muži jménem Šedád, syn Ádův, neboť nebyly vybudovány Ádovci, kteří nemohli dobýt Egypta, jelikož jim k tomu scházela síla, kterou měli Egypťané díky znalosti kouzel. Důvodem k stavbě pyramid byl sen, který se zdál Súrídovi tři sta let před potopou. Zdálo se mu, že země byla zalita vodou a že lidé bezmocně na ní plavali jako utopenci, že hvězdy ve zmatku opustily své dráhy a s hrozným hlukem se srážely. Ačkoli ten sen na krále mocně zapůsobil, nikomu o něm nic neřekl, a v předtuše, že dojde k hroznému události, svolal kněze ze všech krajů a tajně jim jej prozradil. „Ti mu pak řekli, že zemi postihne veliká pohroma; nicméně potom bude země opět rodit obilí a datle. „Nato se král rozhodl postavit pyramidy a proroctví kněží vypsali na sloupy a veliké kamenné desky. Dvorní umístit své poklady a jiné cenné věci spolu s těly svých předchůdců. Nařídil také kněžím, aby tam současně uložili psané záznamy o své moudrosti a vymoženostech věd a umění. Poté dal vybudovat podzemní kanály až k vodám Nilu. Všechny komory zaplnil talismany, idoly a jinými kouzelnými věcmi a zápisy kněží obsahujícími všechny druhy vědomostí, jména a vlastnosti léčivých rostlin, poznatky počtářské a měřičské vědy, aby zůstaly zachovány k prospěchu těch, kteří jim budou moci rozumět.“

V dalším podává al-Mas'údí popis tří „pyramid u Nilu“, tj. u dnešní Gízy. Rozměry neuvádí, zato však jiné zajímavosti. Před první z nich, zřejmě Chufovou, stojí „sloupová síň, postavená z kamenných kvádrů spojených olovem“. Ve druhé, „západní“ (asi Rachefově), „je třicet místností pro posvátné symboly a talismany ze safíru, válečné nástroje z nerezavějícího železa a předměty z nerozbitného skla“. Ve třetí pyramidě, „barevné“ (tj. Menkaureově, protože dolní část obložení bylo z kvádrů červené žuly), „spočivala těla mrtvých kněží v sarkofázích z černé žuly a u každého byla kniha, ve které byly zaznamenány tajnosti jeho povolání a činy jeho života“.

Pokračování je rovněž zajímavé. „Král určil každé pyramidě jednoho strážce. Strážcem východní pyramidy byla socha z čisté žuly, stojící vzpřímeně, se zbraní podobnou oštěpu. Na čele měla hada, který se vymrštil na každého, kdo se přiblížil, ovinul se mu kolem krku, a když ho zardousil, vrátil se na původní místo na soše. Strážcem západní pyramidy byla socha z černého a bílého onyxu, sedící na trůně a ozbrojená kopím, se strašidelným a jiskřícím pohledem. Jakmile tam někdo vstoupil, ozval se okamžitě zvuk a socha ho zahubila. Barevné pyramidě určil za strážce sochu na podstavci, jež byla nadána silou srazit každého vetřelce a způsobit mu smrt. Po dokončení celého díla král zařídil, aby pyramidy obcházeli živoucí duchové, a také nařídil, aby jim byly přinášeny oběti. Tak zabránil cizím osobám vniknout dovnitř, s výjimkou těch, které byly vzhledem ke své důstojnosti hodny, aby dostaly povolení ke vstupu.“

Toto bezpečnostní zařízení dokonale fungovalo, snad ještě v al-Mas'údího dobách. „Duch severní pyramidy byl spatřen, jak ji obchází v podobě holo-
bradého jinocha s dlouhými zuby a zažloutlou pletí. Duchem západní pyramidy

je nahá žena, která uchvacuje lidi a sesílá na ně nemoc. Bývá tam viděna v pravé poledne a při západu slunce. Duch barevné pyramidy má podobu starého muže, který obchází pyramidu, mávaje ohněm v nádobě podobné kadidelnici, používané v křesťanských chrámech; tak byl tam spatřen.“

To by snad stačilo. A tak už jen závěr, v němž al-Mas'údí uvádí, že Súríd napsal na pyramidy arabským písmem slova: „Já, král Súríd, jsem postavil tyto pyramidy, dokončil je za šedesát let. Ať se pokusí, kdo přijde po mně, zničit je za šest set let! Zničit je ovšem snazší než postavit. Oděl jsem je hedvábím, ať se pokusí pokrýt je rohožemi!“

Nejméně půl tuctu arabských historiků tuto historku opakovalo; někteří doslova, jiní vylepšeně. Snad nejbarvitější a nejfantastičtější podrobnosti k ní připojil Ibráhím ibn Vasif Šáh v *Dějinách Egypta a jeho divů* z 12. století. Od svých předchůdců se jinak odchýlil hlavně v tom, že onen Súrídův sen položil do doby „tři sta let po potopě“, což mu ovšem nebránilo, aby pyramidy neprohlásil za „předpotopní stavby“.

Máme však zprávy o pyramidách také od nehistoriků. Pravděpodobně nejstarší je od astronoma al-Balchího, tedy muže zvyklého pozorovat a racionálně myslet. Plným jménem se jmenoval poněkud složitě (Abú Ma'šar Džáfar ibn Muhammad ibn Umar al-Balchí), ale v Evropě byl znám pod jménem Abumazar. Roku 1488 vyšel v Augšpurku latinský překlad jeho díla *Astrologické květy* a rok poté *O velkých konjunkcích*, roku 1506 vydali Benátčané jeho *Úvod do astronomie*. Pocházel z perského města Balch, zemřel v Bagdádu roku 272 p. h., čili 894 n. l. Zachovala se jeho stať o pyramidách z knihy *Tisíce a mnohé jiné*:

„Moudří mužové před potopou, předpovídající hrozící trest z nebe, a to buď vodou, nebo ohněm, takže bude zničeno vše živé, postavili na vrcholcích hor v Horním Egyptě mnoho pyramid z kamene, aby v nich našli záchranu před hrozící katastrofou. Dvě z těchto staveb vynikly nad ostatní výškou, jelikož byly čtyři sta stop vysoké a stejně dlouhé a široké. Délka a šířka každého kamene byla od osmi do deseti loktů a byly tak dokonale uloženy jeden u druhého, že spáry nebylo takřka vidět. Na vnější straně těchto staveb, zázrazu lidské práce, bylo napsáno vytesaným písmem: „My jsme je postavili, a kdokoli se pokládá za silného, nechť je zničí. Nechť však přitom uváží, že zničit je snazší než postavit!“

Když takto psali historikové a mužové vědy – jak psali autoři pohádek?

Sáhněme však do jiné přihrádky s knihami starých arabských autorů: k cestopisům a reportážím. Musí přece obsahovat osobní pozorování a poznatky, záznamy autentických zážitků.

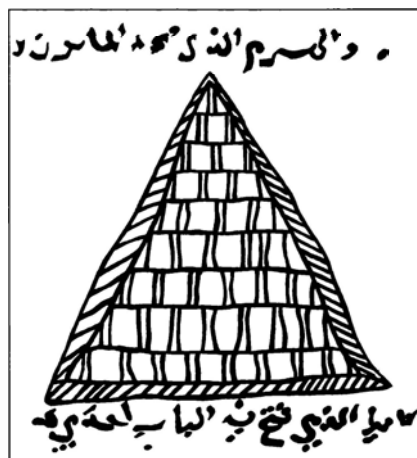
První z těchto knih je Muterdího *Egypt*. Její přesný název bohužel neznáme, protože se ztratila a dnes existuje jen v překladu pořízeném francouzským arabistou Vattierem v 17. století. Muterdí tam popisuje sestup několika mužů do Velké pyramidy; jak se tam dostali a kdy, jaksi nezaznamenal. „Přišli pak tem-

nou chodbou k úzkému průchodu, za nímž zela černá jáma. Vanul z ní studený vítr a kolem se to hemžilo netopýry, velikými jako černí orlové. Jeden z mužů byl vyslán na průzkum. Připevnil si proto k opasku dlouhé lano, aby mohl být v případě nutnosti vytažen. Jakmile o kousek postoupil, průchod se uzavřel a sevřel ho objetím smrti. Nato se ozval strašlivý výkřik, který vyhnal ostatní muže z pyramidy, a někteří z toho zemřeli. Když se zbývající radili, co se stalo a co mají dělat, jejich zmizelý druh se objevil a promluvil na ně neznámou řečí.“

Tuto historku slyšelo zřejmě nemálo lidí u pyramid; známe ji asi v deseti verzích. V každé z nich se také opakuje ona „promluva neznámou řečí“; podle jedné však nešťastný muž pouze koktal. Někteří tvrdí, že po svém zmizení se vrátil ke svým druhům tajnou chodbou, jež ústila u hladiny Nilu. Nejkritičtější k tomu připojují známé „Ale Alláh to ví nejlépe“.

Ani v jedné z těchto (a dalších) knih nezatěžuje autor čtenáře údaji o rozměrech pyramid, o sklonu chodeb, o jejich vnějším vzhledu atd., ani jmény jejich stavebníků. Zato se v nich můžeme dočíst například o muži, který sestoupil do Velké pyramidy a „našel tam poklad nádherných drahokamů. Vložil si pak jeden z těchto kamenů do úst, načež okamžitě oněměl.“ V jiné se naopak praví, že „ohluchl, ale jakmile kámen z úst vyndal, sluch se mu vrátil“. Podle dalších skrývaly se v pyramidách „poklady zlatých mincí, uložených na sobě do sloupů, z nichž každá měla hodnotu několika tisíc dinárů, ale když si chtěl onen muž několik z nich odnést, nemohl jimi hnout“. A také al-Mas'ūdī píše o odvážlivci, který se dostal do jedné z podzemních komor pyramidy. „I našel tam sochu šejka ze zeleného kamene, sedícího na divanu v krásném rouchu. Před ním stály pak sochy malých chlapců, které vyučoval. Pokusil se vzít jednu z těchto soch, ale nemohl ji pohnout z místa. Pak vešel do čtvercové komory, podobné předchozí, a našel tam sochu kohouta z drahokamů, jež stála na zeleném sloupu. Jeho oči osvětlovaly celou místnost, a když se k němu přiblížil, zakokrhla a zamávala křídly. Pokračoval ve svém výzkumu a přišel

Pyramida podle arabské kresby
neznámého autora
ze 13. století

k ženské soše z bílého kamene, jež měla na hlavě pokrývku a po každé straně kamenné lvy, ti se pak na něho vrhli, aby ho rozsápali, a tak vzal nohy na ramena.“

Je to docela hezké čtení, asi jako o Aladinově jeskyni a Ali-Babovi z *Tisíce a jedné noci*, a mohli bychom v jeho ukázkách pokračovat. Nejde nám však o orientální pohádky, nýbrž o zprávy o pyramidách. Ale – jsou to vskutku jen pohádky? Není v nich odraz nějaké skutečnosti? Lze z nich vydolovat „zrnka pravdy“? Mnohé v nich je nepochybně vymyšleno a bez podkladu. Například al-Mas'údího tvrzení o olovu mezi bloky; Egypťané takového spojivo nikdy nepoužívali a žádná stopa po něm se tam nenašla. V době výstavby pyramid neznali ani železo, tím méně nerezavějící, ani nerozbitné sklo. Totéž platí o nápisech na pyramidách. Nepochybně tam byly, ale v hieroglyfech, a ty neuměl tehdy nikdo z Arabů přečíst. Z egyptských pramenů neznáme ani pověst o potopě světa (ačkoli jinak byla zjištěna asi u čtyřiceti národů), ale na tom není nic divného. Nílské záplavy přinášely život, nikoli záhubu, Egypťané považovali

32 |

Syn Ramesse II. Chaemvaset
nechal opravit Venisovu pyramidu
a zanechal nám o tom nápis
na její jižní stěně.

svou zemi za „dar Nilu“. Řada tvrzení určitě však není vzata „prostě ze vzduchu“. V pyramidách se skutečně našly žulové sarkofágy, třebaže v naší době prázdné. Po dobytí Egypta Araby mohla v nich být ještě mumifikovaná těla, snad z druhotných pohřbů. V jiných hrobkách mívali pohřbení u sebe opravdu svitky s dlouhými texty, známé *Knihy mrtvých*, a v jejich výbavě bývala opravdu spousta sošek, posvátných symbolů a talismanů. Z některých hrobek známe i sochy, jimiž lze dobře vysvětlit dokonce „kohouty z drahokamů“, i když nikoli kokrhající, a také „hady na čele“. V prvním případě šlo pravděpodobně o sochy boha Hora (řec. Hóros), který byl zobrazován jako sokol nebo jako muž se sokolí hlavou, přičemž jeho protáhlé stylizované tělo připomíná vskutku „sloup“. Ve druhém případě šlo zcela určitě o urea (ureus), symbol moci a důstojnosti v podobě kobry, který byl součástí výzdoby královské koruny. Podobně je tomu u „šejka“ a jeho „žáků“. Králové a hodnostáři byli zobrazováni v mnohem větších rozměrech než jejich manželky a děti – o poddaných ani nemluvě.

V těchto a podobných případech jde zřejmě o ohlas nálezů v egyptských hrobkách. Zmínky o temných a tajuplných chodbách lze naproti tomu bez

dalšího vztahovat na pyramidy. Nejstarší ovšem nikoli na pyramidy u Gízy: Chufuova byla zpřístupněna až počátkem 9. století, Menkaureova až v 15. století, do Rachefovy se dostal první arabský návštěvník pravděpodobně ještě později. Byly však volně přístupné desítky dalších pyramid, a to snad už staletí předtím, než začal náš letopočet.

Co však duchové, kteří obcházeli pyramidy, co sochy, které hubily lidi, co kouzelné síly, které přinášely vetřelcům nemoc a smrt? S úsměvem si řekneme: orientální pověry z temného středověku ... Ale nenašlo se i v Evropě a Americe dost lidí, a to v našem století, kteří věřili „kletbám faraonů“, jež postihly „narušitele jejich věčného odpočinku“? Jednadvacet osob padlo podle novinyých zpráv z dvacátých let za obět Tutanchamonově kletbě, mezi nimi i objevitel Tutanchamonovy hrobky Howard Carter. Autorovi svého nekrologu zaslal pak Carter článek, jenž končil: „Duševně jsme od dávných dob pravěku zřejmě nepokročili tak daleko, jak si to dobří lidé s oblibou myslí.“

Pohřební komora Tetiho pyramidy

Nejvíce ze všeho vzrušovaly však zprávy o pokladech, které se skrývaly v pyramidách. Zde se fantazie rozletěla až po hvězdnaté arabské nebe a vytvořila z pyramid „pokladnice faraonů“. Nicméně i na tom něco bylo.

Pyramidy nebyly sice pokladnice, poklady však přesto skrývaly. Poklady nejen z archeologického a uměleckého hlediska, ale také ze zlata. Přinejmenším v nejstarších dobách. Pohřební výbavu egyptských králů!

Touha po zlatě hnala Kolumba k objevení Ameriky, touha po zlatě přiměla alchymisty k upisování svých duší ďáblu, touha po zlatě vedla anonymní lupiče i dobře známé vládce do nitra pyramid. Prvním z těchto vládců, o němž je zaznamenáno, že se do pyramidy vloupal, byl syn slavného Hárúna ar-Rašída, bagdádský kalif al-Ma'mún.

Roku 831 přijel al-Ma'mún do Egypta, aby tam osobně vyřídil jednu ze svých vládařských povinností. V deltě Nilu vypuklo povstání chudých rolníků, kteří nesnesli vyděračství daňových výběřčích, a na rozdíl od dřívějších nabylo takového rozsahu, že jeho potlačení se stalo úlohou hodnou samotného kalifa.

Al-Ma'mún se nezdržoval žádným vyšetřováním a povstání bleskurychlou akcí zlikvidoval. K jeho cti je třeba říci, že se přitom nedopustil žádné diskriminace mezi Araby a Kopty. Zmasakroval celé obyvatelstvo delty bez rozdílu, vesnice vypálil a uprchlíky pochytané v rákosí nabodal na kůly, aniž přitom zkoumal, kdo je pravý věřící a kdo nevěřící pes. Bylo zřejmě jen náhodou, nikoli genocidním záměrem, že počet Koptů se tím snížil víc než o polovinu, a svědčí pouze o důkladnosti jeho díla, že nejúrodnější kraj Egypta se úplně vyliidnil a na staletí zpustl. Po této obnově pořádku a své autority měl jistě čas, aby věnoval pozornost pyramidám. Stejně dobře jej mohl mít ovšem už kdykoli předtím, třeba v roce 820, do kterého klade jeho výzkumné práce na Velké pyramidě al-Mas'údí.

Pyramidy znal al-Ma'mún z vypravování svého otce, který je několikrát navštívil a vždy obdivoval; znal také vypravování o jejich pokladech. Byl dávno rozhodnut, že se těchto pokladů zmocní, a ať to bylo roku 831, nebo už 820, přistoupil k činu. Marně mu říkali rádcové jeho dvora, že pyramidy hlídají strážní duchové, kteří každého vetřelce zahubí. Marně mu říkali důstojníci z průzkumného oddílu, že do pyramid nevede žádný vchod. Zůstal hluchý i k námitkám odborníků na boření nepřátelských hradeb, že vniknout do pyramid je nad lidskou možnost. „Bůh je velký a vševědoucí i moudrý! Obdařil mě mocí vladařskou a je mým ochráncem na tomto i onom světě. Ať se naplní slova Koránu, sůry sedmé, kde se praví: A zničili jsme dílo faraona a lidu jeho i vše, co zbudoval. Mé slovo je nezměnitelné!“

K útoku si al-Ma'mún vybral pyramidu největší; musel v ní být zřejmě největší poklad. Vchod do ní skutečně nevedl. Snad byl za římských dob uzavřen, snad byl mezitím už otevřen, ale skrýval se pod návějemí písku. Když kalifovo hledání zůstalo bezvýsledné, nařídil přitáhnout bořící berany. Po krátké úvaze, kam je nasadit, rozhodl se pro severní stranu. Stalo se tak jen náhodou, nebo ho o tom nějak vhodně přesvědčili mužové z bořících oddílů, aby mohli pracovat na stinnější straně? Později se však ukázalo, že toto rozhodnutí bylo neobyčejně šťastné.

Později – to znamená po týdnech úmorné práce, jež se zdála zpočátku zcela bezvýhledná. Duchové skutečně chránili pyramidu, jak tomu věřili všichni kromě al-Ma'múna, a jejich kouzla působila, že palmové trámy beranů praskaly a ocelové hroty se bortily. Pak mu nějaký kameník poradil, že stěnu pyramidy by mohl rozleptat vařící ocet. Dal tedy okamžitě zrekvírovat všechny zásoby octa a dříví, voňáci přivezli kotle a z okolí pyramidy nadlouho zmizely všechny mouchy. S nimi, jak se zdá, také ochranní duchové. Hlazené obložení pyramidy prasklo a do trhliny se zabořil roh beranidla. Poté se už dílo dařilo a vylomené kvádry se řítily s ohlušujícím rachotem z desetimetrové výšky do písku. Obrovská rána ve stěně pyramidy, připomínající tunel po bombardování, dokazuje úspěch této práce dodnes.

Nesmírná dřina al-Ma'múnových mužů nebyla by však nic platná, kdyby se k ní nepřipojilo štěstí. Stačilo, aby zaútočili na pyramidu jen o několik metrů

dále vlevo, a asi by se do ní nikdy nedostali. Odstranili přes dvě stě dvojtunových kvádrů, což byl i při použití tehdejší válečné techniky (včetně takové chemické zbraně, jakou byl ocet) úctyhodný výkon, ale pořád se probourávali pouze k dalším kvádrům. Najednou se však stalo, že jeden z těchto kvádrů nesjel po stěně, nýbrž se – propadl! Byla to velká chvíle, když se ozval dunivý zvuk spadlého kamene, a dovedeme si představit vzrušení udřených mužů i al-Ma'múnovo nadšení. Okamžitě přesunuli své dolování na místo, z něhož na ně zela temná díra, a když vyhloubili dostatečně široký otvor, spustili do něho lano. Dobrovolník, zbavený strachu z duchů odměnou jednoho dináru, sestoupil pak s hořící pochodní do temna pyramidy.

Co tento muž v pyramidě spatřil, nikdo nezaznamenal. Nezachovala se dokonce ani zpráva o tom, co v ní spatřil sám kalif. Jisté je jen tolik, že probouraný

Kamenná rakev s tvary muže.
Podobnou asi našel v Chufuově pyramidě
kalif al-Ma'mún.

| 35

otvor vedl k přístupu do tzv. Velké galerie, která ústí do samého srdce pyramidy, do pohřební komory s Chufuovým sarkofágem. Vstoupil tedy kalif do této komory poněkud kratší cestou, než do ní vstupoval Chufu, když si prohlížel místo svého posledního odpočinku, a než do ní vstupují dnešní návštěvníci. Jenže – jiní hledači pokladů ho už předešli!

O žádném slavném al-Ma'múnově nálezu v pyramidě se v pramenech z jeho dob nemluví. Časově nejbližší autor, historik al-Kaísí z 12. století, zaznamenal pouze ústní podání, podle něhož „v úzkém průchodu byla nalezena rakev v podobě muže, jež byla jako socha ze zeleného kamene, kterou pak přinesli kalifovi. Když ji otevřeli, našli v ní tělo muže ve zlatém brnění, ozdobeném drahými kameny. V ruce držel ten muž meč nesmírné ceny a na hlavě měl rubín zvící slepičího vejce, který zářil jak planoucí oheň, a kalif si jej hned vzal.“ Jinak al-Kaísí potvrzuje, že „na vlastní oči viděl rakev, ve které bylo toto tělo uloženo, a stála jako socha u dveří králova paláce v Káhiře roku 511“ (p.h., tj. 1133 n.l.).

Celkem vzato, byla to slabá odměna za námahu spojenou s probouráním se do pyramidy. Taková obrovská pokladnice – a žádný poklad!

Kalif al-Ma'mún zuřil. Vřak on pyramidám ještě ukáže!

O sto let později zněly už zprávy o al-Ma'múnově útoku na pyramidu jinak. Za prvé, všechno se mu báječně podařilo, a za druhé, neotevřel jednu pyramidu, nýbrž dvě. Co v nich objevil, stojí za přečtení:

„V první pyramidě, západní, se nalézalo třicet pokladnic z barevného kamene žulového, naplněných skvostnými drahokamy a bohatým jměním a podivuhodnými sochami a nástroji a nádhernými zbraněmi, jež byly pomazány mastí vyrobenou s moudrostí, takže nezrezavějí až do dne zmrtvýchvstání. Ve druhé pyramidě byly zprávy kněží napsané na deskách z kamene žulového, od každého kněze jedna z desek moudrosti, a na každé z nich byly vyznačeny podivuhodnosti jeho děl a činů. A každá pyramida má strážce pokladů, hlídače nad sebou, a tito hlídači je navěky chrání od neštěstí všech přepadení.“

Tyto zprávy byly ovšem určeny pouze pro veřejnost; kalif přece nemohl mít ve svém podnikání neúspěch. Sám vřak byl vztekem bez sebe, a tak se rozhodl splnit svou přísahu, že pyramidy zbourá. Začal „třetí pyramidou“, Menkaureovou. Asi proto, že byla nejmenší.

36 |

Dejme si to vřak vypravovat od historika, a to od samotného Ibn Chaldúna, nikoli od Šeherezády, z jejichž pohádek je výše citovaný odstavec. Ibn Chaldún se zmiňuje o podivné bořitelské vášni už u al-Ma'múnova otce Hárúna ar-Rašída. Ve svém velkém díle, jehož dlouhý a rýmovaný titul se překládá stručně *Čas království a říší*, píše:

„Při Bohu, já zbořím tuto stavbu!“ zvolal ar-Rašíd před palácem perského krále. „Přikročil tedy k jejímu ničení a shromáždil za tím účelem množství dělníků, kteří používali krumpáčů, rozžhavili stavbu ohněm a pak na ni lili ocet. Avřak ani to nepomohlo a nebyli schopni ji zbořit. Obáváje se ostudy, poslal ar-Rašíd k Jahjovi“ (Ibn Chálidovi, svému poradci, kterého držel tehdy ve vězení) „a otázal se ho, zda se má svého úsilí vzdát. Jahjá mu odvětil: ‚Ó vládce věřících, nečiň to! Pokračuj v boření, aby se nemohlo říci, že vládce věřících a vůdce Arabů nebyl schopen zničit, co postavili Nearabové!‘ Ar-Rašíd to uznal, avřak přesto nebyl s to stavbu zničit.“

Totéž se přihodilo al-Ma'múnovi, když se pokoušel zničit pyramidy v Egyptě. Přestože shromáždil mnoho dělníků, neměl úspěch. Dělníci pak přikročili k vrtání a dospěli do místnosti mezi vnější a vnitřní stěnou, ale dál se nedostali a nepodařilo se jim pyramidy zničit. Říká se, že výsledkem veřkerého úsilí byl otvor, který je dodnes viditelný. Někteří se domnívají, že al-Ma'mún našel mezi oběma stěnami poklad, ale Alláh to ví nejlépe.“

Jiní autoři, zejména slavný bagdádský lékař a polyhistor Abd el-Latif (1161 – 1231), připisují vřak pokus o zboření pyramid jinému kalifovi, a to Málikovi

al-Azízovi, synovi proslulého sultána Saladina, rytířského odpůrce Richarda Lví srdce z křížáckých válek. Abd el-Latif byl Málíkovým současníkem, a tak jeho zpráva má jistý punc věrohodnosti.

„Málík se dal přesvědčit několika muži svého dvora, lidmi zcela zbavenými rozumu a soudnosti, aby zbořil pyramidy. Poslal tam tedy rolníky a dělníky z lomů, aby pod dozorem několika vážených emírů a hodnostářů zbourali červenou pyramidu“ (tj. Menkaureovu), „která je z těch tří nejmenší. Utábořili se tam, sehnali dělníky ze všech koutů země, což stálo mnoho peněz, a osm měsíců tam vytrvale pracovali na splnění úkolu. S největším úsilím se jim podařilo krumpáči a pákami odstranit denně jeden nebo dva kameny a stáhnout je lany dolů. Když se jim jednou takový obrovský kámen vysmekl a sletěl z výšky, bylo ránu slyšet na velkou vzdálenost a hory se trásly jako při zemětřesení... Nakonec vyčerpali své síly a vzdali se práce jako beznadějně. Přes veškeré úsilí zanechali na pyramidě jen nepatrnou stopu: nevelkou trhlinu, kterou lze však zpozorovat také jen z bezprostřední blízkosti.“

Ať to však bylo tak nebo onak, kalif al-Ma'mún je první historicky známá osoba, která po dobytí Egypta Araby vstoupila do pyramidy. Ke všemu do Velké pyramidy! Nehledě ovšem k bezejmenným dělníkům, kteří mu do ní otevřeli cestu a připravili všechno pro jeho pohodlnou návštěvu.

Jsme však odkázáni z těchto dob jenom na zprávy v podobě pohádek nebo zkazek? Naštěstí nikoli.

| 37

Historik al-Kaisí, který věnoval zvláštní pozornost kalifům první abbásové dynastie, zaznamenal z tehdejších dob vypravování muže, který vstoupil do Velké pyramidy krátce po jejím otevření, tj. v první polovině 9. století.

„Našel tam čtvercovou komoru se zalomeným stropem a za ní pak chodbu, jež byla deset loktů hluboká a přitom dost široká, aby jí prošel člověk. V každém rohu měla dveře do prostorných místností, kde byla uložena těla mrtvých, a každý z těchto mrtvých byl zabalen do mnoha obalů, které již zčernaly. Těla všech mrtvých byla však neporušená. Na hlavách měli vlasy, z nichž žádný nebyl šedivý, a tak se zdá, že to byly mrtvoly mladých lidí. Tyto mrtvoly byly tak na sobě napěchovány, že se nedaly oddělit, a při nadzvednutí byly lehké jako vzduch. Také říkal, že tam byly čtyři kruhové šachty plné lidských mrtvol a že celé to místo bylo zaneřáděno netopýry. Zpozořoval též, že tam byla pohřbena různá zvířata. A ještě říkal, že našel kus látky asi loket dlouhý, jenž byl ze sněhobílé bavlny protkané hedvábím a stočený jako turban. Když jej pak rozvinul, našel v něm mrtvého racka úplně pokrytého peřím, jako by právě v té chvíli pošel... Ze zmíněné komory se zalomeným stropem byl přístup k vyšší komoře v pyramidě, a to chodbou širokou pět kroků, avšak bez jakýchkoli schodů... Touto chodbou se dalo v al-Ma'múnově době přejít k úzkému průchodu, kde byla nalezena zmíněná rakev.“

Jistěže lze této zprávě vytknout nejasnost. Avšak „čtvercová komora se zalomeným stropem“ ve Velké pyramidě skutečně existuje. Je to tzv. dolní opuštěná komora, kdysi nesprávně nazývaná „královninou hrobkou“. Nevedou z ní sice žádné rohové dveře, ale jen dvě poměrně úzké šachty, jež končí v kamenné mase pyramidy. Je z ní však „přístup k vyšší komoře“, tj. k vlastní Chufuově hrobce. Popis mumifikovaných těl je naprosto přesný a výstižný; tato těla mohla pocházet z pozdějších (druhotných) pohřbů v saiské době. Co však na této zprávě nejvíc překvapuje, je zmínka o „chodbě široké pět kroků, avšak bez jakýchkoli schodů“. Je to první známá zmínka o Velké galerii, jedné z nejobdivovanější součástí celé Chufuovy pyramidy!

Nakonec ještě jedna zpráva, tentokrát od návštěvníka pyramid u Gízy, která je naprosto přesná. Napsal ji Abd el-Latif ve svém *Vypravování o Egyptě* a na sklonku 18. století ji přeložil a uveřejnil francouzský orientalista Antoine I. S. de Sacy. „Pyramidy jsou postaveny z obrovských kamenů, které měří deset až dvacet loktů na délku, dva až tři lokty na šířku a právě tolik na výšku. Co si však zaslouhuje největší obdiv, je jedinečná přesnost, se kterou jsou uhlazeny a uloženy. Přiléhají ve všech vrstvách k sobě tak těsně, že mezi ně nelze vsunout jehlu ani vlas. Jsou spojeny maltou, jež je tenká jako list papíru. Nevím ovšem, jaká je to malta, je mi to něco zcela neznámého. Kameny jsou pokryty nápisy ve starobylém písmu, které dnes už nedovede nikdo přečíst. Nesetkal jsem se v celém Egyptě s člověkem, který by řekl, že umí toto písmo číst, ani že někoho takového zná. Nápísů je takové množství, že kdyby chtěl někdo opsat pouze ty, které je vidět na povrchu dvou těchto (největších) pyramid, zaplnil by jimi víc než deset tisíc stran.“

Arabové tedy dospěli ve výzkumu pyramid o značný kus dále, než jsme se mohli dozvědět od posledního nearabského autora před dobytím Egypta. Bez ohledu na všechny pohádky podali také pozoruhodný výklad vzniku těchto

Pyramidy jako „Sýpky Josefovy“. Podle mozaiky v benátském Chrámu sv. Marka ze 13. století

(i jiných) kolosálních staveb, zcela oproštěný od fantastických představ a důsledně vycházející ze společenských podmínek. Přečtěme si opět slova Ibn Chaldúna ze 14. století, kterého dělilo jen asi sto let od doby, kdy si Benátčané dali zobrazit pyramidy ve své proslulé katedrále jako biblické „Josefovy sýpky“.

„Věz, že všechna díla starých národů byla umožněna jedině díky technické obratnosti a sladění práci početných dělníků. Pouze takto mohly být tyto památky a stavby zbudovány. Nelze se proto domnívat, jak činí obecný lid, že to bylo proto, že staří měli mohutnější těla, než máme my. Lidské bytosti se v tomto směru neliší tak, jako se liší památky a stavby. Vypravěči příběhů se zmocnili této látky a užili jí, aby přeháněli své bajky... Nepochopili, že to byla vyšší společenská organizace spolu s technickou obratností, jež umožnila vybudovat tyto obrovské památky, a proto připisovali jejich vytvoření síle a energii, kterou lidé minulosti údajně čerpali z mohutnosti svých těl, avšak není tomu tak.“

Tím řekli Arabové o pyramidách na dlouhou dobu všechno. Bylo to však právě dost. A mělo to svou cenu.

Nyní se měli dostat ke slovu opět lidé z Evropy.

DOBRODRUZI, VOJÁCI A HLEDAČI POKLADŮ

Za prvních tisíc let po dobytí Egypta Araby přišlo k pyramidám jen málo návštěvníků z Evropy. Ne že by se styky Evropy s Egyptem úplně přetrhaly; byly však minimální. Zpočátku je udržovali pouze Byzantinci. Brzy po svém vypuzení obnovili s Egyptem obchod, hlavně prostřednictvím syrských přístavů, ale vstupu do země se nějak vyhýbali. Později začaly připlouvat do ústí Nilu lodě Benátčanů a Janovanů. Jejich posádky přinášely domů se zbožím a různými nemocemi též zprávy, avšak jen povšechné a nepříliš hodnověrné. Ostatně málokdo se tehdy dostal dále než do Alexandrie, jež se pozvolna měnila v rumiště někdejší ptolemaiovské a byzantské slávy. Do egyptského vnitrozemí nepronikli ani křižáci.

40 |

Křižácké výpravy, toto nešťastné dobrodružství západní Evropy na Blízkém východě, se Egypta zprvu netýkaly. Jejich cílem, přinejmenším oficiálně prohlašovaným, bylo osvobodit „Svatou zemi“ z rukou nevěřících. Těmito nevěřícími byli seldžučtí Turci, kteří se jí zmocnili roku 1055. Na nich také dobyla první křižácká výprava roku 1097 Jeruzalém. Na sklonku 12. století ovládli pak velkou část Sýrie a Palestiny egyptští Fátimovci. V odpověď na to zorganizoval roku 1202 papež Inocenc III. proti nim křižáckou výpravu. Tato výprava, v pořadí už čtvrtá, měla dobýt Alexandrii. Z podnětu Benátčanů se však obrátila proti Kontantinopoli a strašlivě ji vyplenila. Na egyptskou půdu se dostala až pátá křižácká výprava roku 1219, ale zmocnila se jen Damietty, dnešního Dimjátu u východního ústí Nilu, kterou pak brzy ztratila. O něco dále pronikla sedmá křižácká výprava roku 1249, vedená francouzským králem Ludvíkem IX. Svatým. V bojích padl král do zajetí, z něhož byl propuštěn až po obrovském výkupném, a se zbytkem křižáků ustoupil do daleké Akkry (také Akko; řec. Ptolemais). Do Egypta se však mezitím dostalo několik tisíc evropských dětí. Mniši rozšířili totiž šílenou myšlenku, že větší úspěch než hříšní dospělí budou mít v boji proti nevěřícím nevinné děti. 15 000 takových dětí se shromáždilo roku 1212 pod vedením dvanáctiletého pastevce Štěpána z Marseille, aby odplulo na Východ. Část z nich zahynula v mořské bouři, zbytek prodali křesťanští kapitáni lodí egyptským otrokářům. Podobně skončily i trosky výpravy 20 000 dětí vedených desetiletým Mikulášem z Kolína. Nikdo z nich se do Evropy nevrátil, a kdo viděl v Egyptě pyramidy, nepodal o nich zprávu.

Pro úroveň vědomostí o Egyptě, jimiž se mohla na sklonku středověku Evropa pochlubit, je příznačný tzv. *Mandevillův cestopis*, nejrozšířenější kniha své doby. Jejím autorem byl pravděpodobně lutyšský lékař Jean de Bourgoigne z konce 14. století, který podle některých badatelů Egypt možná osobně navštívil. „A země Ejipská jest země dlhá a úzká,“ čteme v krásném překladu Vavřince z Březové z doby kolem roku 1400, „neb leží dlí vedle Nila, a jakož Nil, když

se rozvodníc, daleko vyplyne, tak jest země v šíři. Neb v Ejipské zemi ředko anebo nikda déšť nejde, ani snieh, ani rosa, ani tam hrom, ani blýskanie bývá, ale ústavě tu povětrě jasné jest...” Kromě názvů měst a krajů, jež jsou poměrně přesné, a takových informací, jako že „lidé tu věří Machometovi“, ale „jsú i křesťané“, a to „červené a černé barvy jako můřenině“, můžeme se tam dočíst, že „v ejipské púšti je mnoho svatých pústevníkov a bratří, jenž mnoho věcí divných často vídají“, mezi nimi například „jednu potvoru jako člověk s velikýma ostrýma rohama“, jež je „podobna člověku od vrchu až do pupka, a spodek její jest kozi“. Lze tam vidět i „jediného ptáka v světě, jenž slově fénix, česky samolet“, ale jen jednou za pět set let, kdy se spálí na popel a pak se v živého ptáka opětně obrátí. „To jsú mi pravili zajisté ti kniežie pohanští a okázali sú mi to v pisme, že se to tak dalo a má se státi.“ A lze tam vidět i báječného ptáka se zlatou korunou na hlavě a s křídly ohnivé barvy, a jak autor tvrdí, „jáť jsem jej viděl dvakrát“. Pyramidy bohužel neviděl ani jednou. Ani o nich neslyšel.

Totěž se ovšem přihodilo i našemu krajanovi, litomyšlskému měšťanovi Martinovi Kabátníkovi, který v Egyptě skutečně byl, a to někdy na přelomu let 1491 – 1492. Ve své *Cestě z Čech do Jeruzaléma a Kaira* píše, že v Káhiře vystoupil „ku hradu žoldánovu“, čili na dnešní citadelu. „Odtud jsem nejlép shlédl Egypt, a stojen u zdi, díval jsem se jemu, ano leží v čisté rovině písčné, a nikděz vrchov ani lesův očima neviděl jsem ... A dívání naše bylo před samým polednem, a jasno přechisté bylo.“ Z tohoto místa lze i za nepřiliš jasného dne vidět pyramidy u Gízy, Abúsíru, Sakkáry, někdy i Dahšúru. Přesto je nějak přehlédl.

Bestsellery a cestopisy říkají však víc o vkusu publika než o špičkové úrovni vědeckých poznatků, jež jsou obvykle utajeny v knihách psaných odborníky pro odborníky. Takové knihy vznikaly sice už ve středověku, ale první vědecky podložené informace o Egyptě a pyramidách nacházíme až v slavné *Kosmografii* Sebastiena Münstera z roku 1544. Její autor byl Němec z Falce, původně mnich, pak přívrženec reformace. V Egyptě sice nebyl, ale jako vynikající geograf získal o něm dost informací ze starých spisů a předložil čtenářům i první novověkou kresbu pyramidy. „Piramis jest věž čtyřhranná velmi vysoko, od spodku až k vrchu, čím výše tím úžeji se zdvihajíc,“ můžeme si opět posloužit citátem z českého překladu, který vyšel už roku 1554. „Ty pak piramides neb věže, kteréž v Egyptě vyzdvíženy byly, praví Solinus, že jsou všelikou vysokostí, kteráž rukama udělána býti může, převyšovaly, kteréžto na jakémsi skalovatém vršku, k straně púlnocní města Memffis stály... Jedna byla zvejší, jak Strabon píše, tisíc a patnácte kročejuv. Ač jich v zemi egyptské více bylo na mnoha místech, avšak žádné vzácnější nebyly krom těchto tří, kteréž veškeren svět pověstí svou naplnily... Z nich to dvě počteny byly mezi sedm světa tohoto divův.“

Nejbližší publikovaná kresba pyramid po Münsterovi vznikla však už podle popisu skutečného očitého svědka. Uveřejnil ji roku 1546 italský architekt Sebastiano Serlio ve své knize o starověkých stavebních památkách, kterou vy-

dal v Antverpách. Zobrazil na ní poprvé i Velkou sfingu. Na rozdíl od Pliniova popisu nevypadá tam však jako obluda, ale jako dáma s leonardovským úsměvem, dobovým účesem a vždy módním poprsím. To nás však nemusí mýlit: jde tu jasně o Velkou pyramidu a je v ní jasně vidět i velkou díru, kterou do její stěny vyboural al-Ma'mún.

Kdo tento popis Sebastianovi Serliovi přinesl, nevíme. Víme však asi o tučtu odvážných mužů, kteří se v těchto legendárních dobách objevů nových i starých světů k pyramidám dostali. A nejen dostali, ale od nich se též vrátili a přinesli do Evropy jejich popis.

Ze života každého z těchto průkopníků novověkých výprav do Egypta by se dal napsat dobrodružný román, i když jejich lidské osudy jsou v pramenech zachyceny jen zlomkovitě a mlhavě. Musíme však tuto příležitost promarnit; odvedlo by nás to příliš daleko, a tak jim věnujeme jen tolik místa, kolik oni věnovali pyramidám. Co se týče jejich osobnostní charakteristiky, omezme se na jedinou větu: byli to chlapi!

Dnes se jezdí do Egypta na dovolenou: stačí se dát očkovat proti choleře a černým neštovicím, vyřídit si formální pasové záležitosti, sednout do letadla a za čtyři a půl hodiny jsme z Prahy v Káhiře. Tehdy tam musel plout člověk z Evropy plachetnicí a mořem zamořeným piráty, místo pasu potřeboval meč za pasem a pár spolehlivých pistolí. Hotely tam nebyly, a tak nejlepší bylo přespát v pískové jámě nebo v nějaké hrobce. Země se hemžila loupežníky a hady, mor v ní měl domovské právo. Nikdo neznal evropský jazyk a s úřady bylo nejlepší nepřijít do styku. Místo příslovečné arabské pohostinnosti setkával se tam cizinec od křižáckých výprav s nepřátelstvím a záští. Kdo se v oněch dobách vypravil do Egypta, musel být z téhož rodu, z něhož vybírali své posádky Vasco da Gama, Cabral a Magalhães.

První z těchto dávných návštěvníků pyramid z Evropy byl pravděpodobně dobrodružný rabin Benjamin z Tudely, když roku 1173 podnikal cestu po hlavních místech židovských dějin. Nezaznamenal však o nich nic zvláštního, stejně jako Guillaume de Boldensele, který je navštívil roku 1336, nebo Sigoli, který procestoval Egypt v letech 1384 – 1385. Víc než pouhý popis přinesl do Evropy teprve francouzský baron d'Anglure, který byl roku 1395 svědkem jejich olupování o vnější obložení: „Říkali mi, že se z nich už přes tisíc let doluje kámen, z něhož jsou nejkrásnější stavby Káhiry. Sultán má z toho dvě třetiny zisku, třetina připadá lamačům.“ Roku 1486 se k nim dostal cestou do Svaté země Němec Breydenbach z Mohuče; odmítl je uznat za „Josefovy obilnice“, neboť „jsou to stavby ze solidního zdiva, a nikoli duté, a jak se říká, jsou to hrobky někdejších králů“. Roku 1493 je navštívil první cestovatel z Ruska, Michail Grigoriev; podobně jako jeho pozdější následovníci (F. F. Dorochin, V. G. Barskij aj.), věnoval však víc pozornosti soudobé Káhiře a Alexandrii. Roku 1512 přišel

k pyramidám Domenico Trevisan, vyslanec Benátské republiky u sultána el-Gúrího. Jeho průvodce Zaccaria Pagani zaznamenal poprvé lidový název „hory faraonů“. V tomtéž roce si je prohlédl vyslanec francouzského krále Ludvíka XII., André Leroy, se svým průvodem. Jeho poradce Jehan Thénard o Velké pyramidě napsal: „Tato stavba si nezaslouží jen název div světa: je to prostě něco neuvěřitelného!“

Zdá se, že všichni tito mužové se spokojili prohlídkou pyramid u Gízy a že je nanejvýš obešli. První novověký Evropan, o němž víme, že do pyramidy vstoupil, byl Pierre Belon, profesor pařížské Sorbonny, známější pod renesančním jménem Bellonius. „Největší z těch tří pyramid je v stavu méně zachovalém než ostatní,“ píše v reportáži z jejího nitra roku 1553. „Když jsem urazil značnou vzdálenost šikmou chodbou, dospěl jsem k šachtě, o níž Plinius tvrdí, že je hluboká osmdesát šest loktů a že ústí do Nilu; dnes je téměř po povrch za-

Hovězí dobytek, nosiči obětí
a část majitele hrobky
na reliéfech ze Staré říše.
Jsou zasazeny v káhírských hradbách
u Bábu el-Futuh.

43

sypána kameny a štěrkem.“ Poté prošel „průchodem po levé ruce“ do „komory v samém středu pyramidy“, kde ho vystrašila hejna velkých netopýrů. „Je šest kroků dlouhá a čtyři široká, má obložení z leštěného kamene a obsahuje velkou rakev dvanáct stop dlouhou a šest širokou, jež je z černého mramoru, a jak se říká, byl v ní pohřben dávný král.“ (Zde podlehl klamu, jemuž se neubrání ani mnohý dnešní návštěvník při pohledu na matný šedohnědý sarkofág; není z mramoru, nýbrž ze žuly.) Do Rachefovy pyramidy se nedostal: „Ta nemá vchod, je nepřístupná; její vrchol vytváří špičku, a jak se říká, byla pokryta mramorem a sloužila rovněž jako hrobka.“ U Menkaureovy pyramidy se zmínil o historce se slečnou Rodopis a poznamenal: „Tato stavba je dokonale zachovaná, jako by byla právě dostavěna.“

V polovině 16. století jsme tedy díky Belloniovi opět dosáhli té úrovně vědomostí o pyramidách, kterou jsme měli před jedním a půl tisíciletím za Plinia. Pokud jde o údaje o jejich rozměrech, vrátili jsme se až k Hérodotovi, neboť jeho údaje nikdo neprovéřoval. Novinkou byly jen zprávy o jejich vzhledu, jež potvrzovaly, co viděl už d'Anglure: postupně byly o své „oděni hedvábem“ olupovány, aniž byly náhradou „obloženy rohožemi“. Stihl je stejný osud jako

celou Memfidu (eg. Mennefer), první hlavní město starověkého Egypta. Když roku 640 založil Amr ibn al-Ās hlavní město Fustát a fátimovský vojevůdce Džauhar u jeho spáleniště roku 969 Káhiru, bylo zapotřebí stavebního materiálu na paláce, kasárny, obytné domy a hradby. Do nového hlavního města putovaly pak trosky starého, po jejich vyčerpání přišly na řadu i „hory faraonů“. Jemnému obložení gízských pyramid se dostalo té cti, že jím 14. století vyzdobili medresu sultána Hasana pod citadelou. Můžeme je tam rozeznat mezi jiným zdívkem i v noci: v záři tisíců žárovek na dlouhých girlandách se leskne jako v poledním slunci.

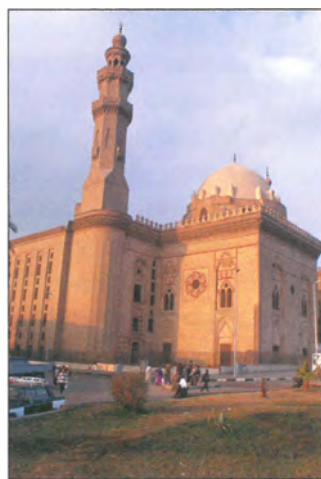
Mnoho nového jsme se nedozvěděli ani od dalších návštěvníků; jejich zprávy byly však aspoň zajímavé. Roku 1565 přišel k pyramidám Jean Palmerme, vyslanec francouzského krále Jindřicha III. Vchod do největší pyramidy se mu zdál „poněkud malý“, zato však počet netopýrů v jejich chodbách „poněkud velký“; jejich neustálé krouživé nálety hrozily uhasit pochodně průvodců, takže „v té záhrobní tmě se kdokoli mohl zřítit do některé z četných prohlubní a spádových chodeb“. Obdivoval zejména sarkofág; když na něj uhodil, „zazněl hlasem jako zvon“, což byl objev, jemuž vděčí dragomanové za dodatečný zdroj bakšišů dodnes. Rachefova pyramida „neměla vchod, ani v ní nebyly objeveny žádné místnosti. Její povrch byl zčásti hlazený a neměla schody, takže se nedalo vystoupit k jejímu vrcholu, který končil hrotem.“ Jinak byl ovšem pyramidami nadšen: „Jsou velkolepější než památky antického Říma!“

Angličan G. Sandys byl na rozdíl od Palmerma blazeovaný gentleman, který pokládal nadšení za důsledek špatného vychování. „Jsou to tři barbarské monumenty nafoukanosti a marnivé pýchy,“ konstatuje ve svých *Cestách* z roku 1615 Pliniovými slovy a jakobínskou angličtinou (kterou si netroufáme v citátu napodobit). „I odhodlali jsme se tudíž prohlédnout si je zvenčí i zevnitř. Naši janičáři rozkramařili před vchodem své arkebúzy a vypálili do něho několik ran, poté zůstali někteří venku na stráži ze strachu před divokými Araby. Aby se nám lépe kráčelo, zuli jsme si boty a odložili většinu svých propriet, jelikož nám bylo řečeno, že tam panuje veliké vedro. Náš vůdce, mouřenín, šel vpředu a každý z nás třímal v ruce pochodně. Cesta to byla nebezpečná, stále jsme o něco zakopávali, všelijak se otloukali a pořád jsme se zastavovali. Nejprve jsme sestoupili asi sto stop, ale nikoli po schodech, nýbrž jako z kopce, a po nepříjemném sestupu jsme přišli k širšímu místu, kde zíral otvor jiné chodby ... Nějaký paša z města Kaira, zvědavý na její tajemství, poslal prý několik odsouzených osob, dobře zásobených pochodněmi a proviantem, aby ji prozkoumaly. Někteří prý z ní vystoupili v délce třiceti mil uprostřed pouště. Je to však jen povídání, vymyšlené pouze na podiv.“

Sandys pak sestoupil s mouřenínem v čele a s pochodní v ruce do dolní komory a ničemu se tam nedivil, poté se dostal vzestupnou chodbou do Velké galerie. Tam najednou jako by zapomněl na své zásady: „Tato chodba je nesmírně

výšky i šířky, postavena vskutku pro obry. Sklání se ve vrstvách ze stran do středu a je obdivuhodným výtvozem architektury; zbudována je z mramorových bloků tak velikých a tak dovedně spojených, jako by byla vytesána do přírodní skály. Na jejím konci jsme vstoupili do prostorné komory dvacet stop široké a čtyřicet dlouhé a ohromně vysoké, jež sestává z bloků takové velikosti, že osm jich stačí na šířku a šestnáct na délku ... Uprostřed stojí sarkofág bez víka a prázdný; zhotoven je z jediného kusu kamene a zní jako zvon.“ Po uvedení rozměrů Sandys pokračuje: „Spočívala v něm mrtvola stavitele. Tyto monumenty nestavěli /tehdejší vládcové/ zajisté jen z pouhé chlubitosti; byli přesvědčeni, že po smrti těla bude žítí duše dále a že po uplynutí třiceti šesti tisíc let se tato duše opět spojí s tímž tělem, jež bude žítí vzkříšené tak jako předtím.“

Nejvyšší minaret v Káhiře patří mešitě sultána Hasana.
Měří 81,5 m a při jeho stavbě bylo použito také
vápencové obložení z gízských pyramid.

45

Tato poslední poznámka nás překvapuje: nejen proto, že její autor změnil v pohřební komoře svůj názor, ale hlavně proto, že tu z ničeho nic, bez udání pramenů, vyslovil něco velice podobného tomu, k čemu dospěli egyptologové o dlouhá staletí později... Jak to bylo možné? Že by vzpomínky na pradávné představy o posmrtném životě, o nichž se už ani Hérodotos mnoho nedozvěděl, žily stále v tradici lidí z okolí pyramid? V tradici lidí jiného národa, jiného náboženství?

Na tuto otázku nemáme odpověď. Máme ji však na jinou, kterou si dodnes kladou návštěvníci Chufuovy pyramidy, když srovnávají rozměry sarkofágu a průchodu z Velké galerie. Sarkofág je z jediného kusu žuly a průchodem neprojde; úzkou chodbou od vchodu, kterou lze prolézt jen se shrbenými zády, už teprve ne. Jak se tam tedy dostal? Odpověděl na to Pietro della Valle už roku 1616, a to právě tak prostě jako geniálně: „Musel být dopraven do komory, když se pyramida teprve stavěla!“ Jinak tento fantastický cestovatel po zemích Blízkého východu, který jako jeden z prvních novověkých Evropanů navštívil Babylón

a Persepolis, se ve své zprávě o Velké pyramidě také jednou zmylil. Tvrdil, že je téměř tak vysoká jako římský Chrám svatého Petra. Je však i přes svůj ulomený hrot vyšší. O pět a půl metru.

Od počátku 17. století ambice cestovatelů vzrůstaly; snažili se dozvědět o pyramidách co nejvíc. Starověké údaje o rozměrech si prověřil především Prosper Alpin, lékař benátského konzulátu. Zaznamenal i zprávu, že roku 1584 Ibráhím paša zvětšil na radu nějakého mága vchod do Velké pyramidy a hledal v ní znovu poklady. Podrobné popisy přinesl německý cestovatel Baumgarten a Francouz Savary de Brèves, který konstatoval, co řekl už Abd el-Latif: „Spáry mezi bloky pohřební komory jsou tak těsné, že do nich nevejde ani špička jehly.“ Německý jezuita Vansleb, kterého vyslal do Egypta francouzský ministr Colbert, aby tam pátral po starých rukopisech, vyhotovil první překlady arabských zpráv o pyramidách. Angličan Edward Melton změřil roku 1661 Velkou pyramidu a jako první navštívil pyramidové pole u Dahšúru. Ve svých *Pozoruhodnostech a pamětihodnostech viděných na cestách po Egyptě*, které vydal v Amsterdamu, uvedl také kresby pyramid. Vypadají fantasticky: je jich tam natřískáno vedle sebe jako stanů v přeplněném kempinku, a některé jsou tak štíhlé, že je stěží rozeznáme od obelisků. – Nakonec však přišel k pyramidám i vědec.

Byl to John Greaves, profesor astronomie na Oxfordské univerzitě, a roku 1638 pečlivě změřil všechny tři velké pyramidy u Gízy. Údaje zaokrouhloval na šedesátiny stopy a dvanáctiny stupně. Nebudeme je však uvádět, protože později byly několikrát překonány údaji ještě přesnějšími. Dva výsledky jeho

Pyramidy podle ilustrace v cestopise Edwarda Meltona z roku 1661

práce si však zasluhují pozornost. Předně důkaz, že pyramidy postavili Egypťané a nikoli Židé, jak se tomu tehdy v Evropě všeobecně věřilo. (Jeho argumentace je příznačná: v Bibli stojí psáno, že Židé za svého zajetí „hnětli a vypalovali cihly“, ale „tato slova nelze vztahovat na pyramidy, jelikož jsou z kamene“.) Za druhé poznatek, k němuž dospěl po studiu řeckých a římských autorů o pohřebních zvyklostech starých Egypťanů. Podle nich „Egypťané věřili, že pokud tělo mrtvého zůstává neporušeno, potud jeho duch žije“. Musela uplynout víc než dvě století, než to egyptologové potvrdili také z egyptských pramenů.

Výsledky svých měření a bádání vydal John Greaves v knize *Pyramidografie čili popis egyptských pyramid*, jež vyšla v Londýně roku 1646. Setkala se s velkým zájmem, ačkoli po Cromwellově bitvě u Naseby měli Angličané mnohem aktuálnější starosti. Byla to první vědecká kniha o pyramidách vůbec.

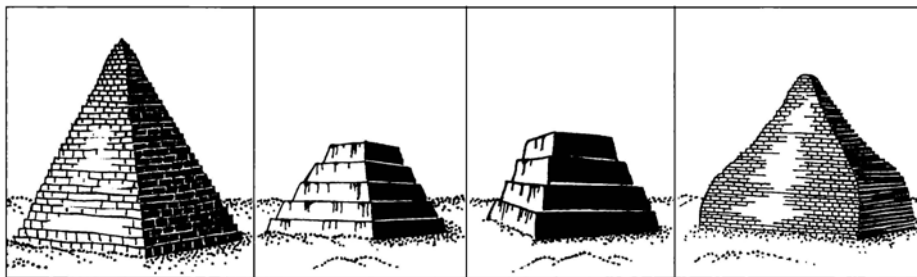
Než přišel k pyramidám po Greavesovi opět vědec, proteklo Nilem velmi mnoho vody. Tím víc tam přicházelo cestovatelů: lidí nejrozličnějších povolání a zájmů, od služebníků církve přes obchodníky po diplomaty a zpravodajské důstojníky. Mnozí z nich považovali za nutné podělit se o své poznatky se čtenáři; u pyramid se však zpravidla omezovali na prosté popisy a citáty z antických autorů, které se ztrácely v záplavě zpráv o loupežných beduinech, líných sluzích, zlotřilých šejcích atd., jakož i o tom, co tam měli, nebo neměli k jídlu. Některé z těchto knih dodnes upoutávají pozornost: zejména pro svou krásnou sazbu a vazbu.

Tyto cestovatele a spisovatele na pyramidách nejvíc zajímal jejich původ a účel. Holanďan Perizonius, významný historik (ale Říma), je roku 1711 prohlásil přes Greavesovy argumenty jednoznačně za dílo Židů. Jeho krajan Egmont připustil krátce předtím (roku 1709) také možnost, že je postavil král Nimrod nebo královna Daluka, ač se o nich kromě matných zmínek v Bibli nic nevědělo. Jiní autoři, například Francouz Thèvenot, je dávali aspoň do souvislosti se Židy; sarkofág ve Velké pyramidě byl prý proto prázdný, že byl určen pro faraona (Ramesse II.), který se utopil při pronásledování Židů v Rudém moři. Dánský orientalista Norden, jinak námořní důstojník a autor *Cesty do Egypta a Nubie* z roku 1737, vyvodil ze skutečnosti, že na pyramidách nenašel nápisy, pozoruhodnou domněnku: byly prý postaveny před vynalezením písma. Britský cestovatel Shaw, který navštívil Gízu roku 1721, dospěl k závěru, že „vnitřní konstrukce Velké pyramidy je málo vhodná, aby sloužila za hrobku, a tudíž tato /stavba/ byla nejspíš chrámem“. Tak to aspoň napsal ve svých *Cestách po Barbarii*.

Přesto však poznatky o pyramidách o krůček pokročily. Důkladnou studii o vnitřní struktuře a účelu gízských pyramid napsal Benoit de Maillet, který měl snad jako jediný k jejich zkoumání dostatek času; byl totiž v letech 1692 až 1708 francouzským konzulem v Káhiře. Zmíněný Frederik L. Norden prozkoumal pak dosud opomíjené trosky rozlehlých budov v okolí pyramid u Gízy;

zjistil, že jsou to pozůstatky chrámů, o kterých se zmínil už Hérodotos. Navštívil také pyramidové pole u Sakkáry a první zaznamenal, že pyramidy nebyly vždy jen pravidelnými jehlami; při pokusu o jejich typizaci se však dal občas unést obrazností. Svým dílem přispěl k poznání pyramid i francouzský jezuita Claude Sicard (1677 – 1726), který se však mnohem víc proslavil jako objevitel „egyptských Théb“ (eg. Vasetu; dříve též Wésetu), hlavního města Nové říše. O další významný krok, ba přímo skok v těchto poznacích se zasloužil pak Richard Pococke, autor knihy *Cesty po Egyptě*, jež vyšla v Londýně roku 1755.

Richard Pococke (1704 – 1765) byl původním povoláním právník, ale jako nezávislý zámožný muž brzy vyměnil soudcovskou paruku za cestovatelský klobouk a vypravil se roku 1737 do Egypta; po návratu byl zvolen za člena Královské společnosti, tj. v našich pojmech akademie věd, a svou kariéru ukončil jako biskup v Meathu. Země faraonů ho lákala svými památkami a záhadami; projel ji od severu k jihu, většinou na oslu a s puškou na zádech, a dostal se až do Théb. Toto město „sta bran, kde v domech převelké poklady leží“, jak o něm zpíval Homér, bylo ovšem už dlouhá staletí v troskách. Zničili je v 7. století před n. l. Asyřané a po částečné obnově a opětovném zničení za vnitřních válek ve 2. – 1. století před n. l. padlo za oběť zemětřesení. Pococke si prohlédl jeho chrámy, z nichž však místy vyčnívaly z písku jen vrcholky pylonů a hlavice sloupů v podobě lotosových květů, a dal se převézt na západní břeh Nilu do Bibán el-Mulúku, „Údolí králů“. Byl to nejzapadlejší kout Egypta, pro arabské feláhy plný duchů a strašidel, v němž se cítili bezpečně jedině pouštní loupežníci. Vlastně to nebyl ani kout, nýbrž nikam nevedoucí průrva mezi strmými skalními stěnami. Podařilo se mu uniknout kulkám, jež se na něho sypaly z opuštěných hrodek, a protože na střelbu odpovídal střelbou, vynutil si do čtrnácti z nich vstup. Jeho zpráva vzrušila učený svět: objevil proslulé thébské čili vasetské pohřebiště králů, o němž se už Strabón zmínil jako o čtyřiceti tajných podzemních hrobkách faraonů. Zdálo se téměř neuvěřitelné, když napsal, že „některé z nich se svízelností svého vybudování zajisté rovnají pyramidám“; dnes to však potvrdí každý, kdo je měl možnost navštívit a srovnat. Přitom slavná Tutanchamonova hrobka, objevená jako šedesátá druhá teprve v roce 1922, je jednou z nejmenších

Typy pyramid podle ilustrace Frederika L. Nordena z roku 1737

a nejprostších ... O tom však později; nyní jen tolik, že Pococke se z Údolí králů roku 1738 šťastně vrátil do Káhiry a pak do Londýna.

Jistě jsme si už všimli, že všichni dosavadní návštěvníci pyramid, počínaje Hérododem, věnovali pozornost jediné „těm třem u Gízy“. Někteří se sice zmínili, že existují i jiné; kromě Meltona a Nordena žádnou z nich však nepopsali. Byli tito dávní cestovatelé a vzdělaní muži podobní turistům z akce „tři země za dva dny“, kteří se po přiletu do Káhiry dají odvézt do Gízy, vypijí tam v Mena-housu správně chlazený drink a po obligátních snímcích („já a pyramida“) spěchají pryč? Nechceme je z toho podezírat, i když do Sakkáry a Médúmu určitě nevedla tehdy asfaltová silnice; nicméně je faktem, že ostatní pyramidy nepovažovali za hodné svého zájmu. Pococke učinil z tohoto pravidla výjimku – výjimku, jež se pak stala pravidlem. Popisy osmnácti pyramid s příslušnými kresbami uvedl ve své knize: tři velkých u Gízy, tři u Abúsíru, jed-

Nejstarší egyptská pyramida.
Pro faraona Necericheta (Džosera)
ji postavil architekt Imhotep,
který možná byl jeho synem.

né velké u Lištu a devíti menších, kromě toho ještě dvou zcela odlišných u Sakkáry a Dahšúru. Ačkoli o sakkárské napsal docela slušnou stať už Norden a o dahšúrské Melton, byl Pococke dlouho považován za jejich objevitele; knihy obou jeho předchůdců vyšly malým nákladem a zapadly, zatímco jeho – napsaná živým a svěžím stylem a vybavená krásnými ilustracemi – pronikla mezi čtenáře. Až dosud se pokládaly všechny pyramidy, o nichž se lidé v Evropě dozvěděli, za navzájem podobné jako vejce vejci; nyní se ukázalo, že jsou nejméně trojího typu. O sakkárské vznikl dokonce spor, zda je to vůbec pyramida; někteří badatelé ji odmítali za ni uznat ještě na sklonku minulého století. Odporuje-li pyramida schématu, je chyba přece na straně pyramidy!

Tato pyramida u Sakkáry je vskutku zvláštní. Za prvé nemá čtvercový půdorys jako ostatní, ale to není na první pohled zřejmé. Hlavně však nemá tvar pravidelného jehlanu, nýbrž vystupuje z písku doslovně po stupních. Dnes víme, že je to první a nejstarší egyptská pyramida a že si ji dal postavit první král třetí dynastie Džoser asi počátkem 27. století před n. l. Víme také, že její architekt se jmenoval Imhotep. Pococke to ovšem nevěděl. Přečtěme si však, co o ní zjistil:

„Poblíž /vesnice Sakkáry/ je pyramida, kterou Arabové nazývají ‚stupňovitou‘. Nemohl jsem ji změřit jinak než kroky, přičemž jsem zjistil, že má tři sta stop na severní straně a dvě stě sedmdesát pět na východní. Podle propočtu je sto padesát stop vysoká a má šest stupňů nebo schodů, jež jsou jedenáct stop široké a dvacet pět stop vysoké ... Vnější vrstva je z tesaného kamene a v každém stupni je dvacet kvádrů v řadě nad sebou.“ Jeho měření nebylo zvlášť přesné: ve skutečnosti ji ubral na výši 50 stop, na užší straně asi 75 stop, na širší straně dokonce 100 stop. Zkusme to však změřit bez přístrojů přesněji, když kolem ní jsou naveně písku, výstupky skal, různé prohlubně a na jednom místě dokonce jáma jakoby do pekel!

Druhá z těchto zvláštních pyramid, kterou Pococke popsal, je „pyramida se zalomenými stěnami“ u Dahšúru. Vypadá, jako by ji stavitel zamýšlel postavit vyšší, avšak po první třetině se náhle rozhodl její stavbu urychlit, a tak dal jejím stěnám nižší sklon. Je to jedna z největších pyramid; má čtvercovou zá-

Obložení přivážené z lomů v Tuře se dodnes zachovalo na Lomené pyramidě krále Snofrua, jižnější z jeho dvou pyramid v Dahšúru.

kladnu o straně 185,5 metru, vysoká je 92,3 metru (to jsou opět přesnější čísla než Pocockova). Navíc je to jedna z nejlépe zachovaných pyramid vůbec; její povrchové obložení z turského vápence, jež nadchlo Pococka, se z velké části dodnes zachovalo. Dal si ji postavit Chufuův otec a předchůdce Snofru někdy počátkem 26. století před n. l.

Ať se Pocockovi připisovalo prvenství v případě těchto dvou pyramid neprávem, nikdo mu je neupřel u jiného významného objevu. U Gízy našel totiž zbytky cesty „z hlazeného kamene“ od Velké pyramidy k Nilu, o které se zmínil Hérodotos. Dnes už zmizela; známe z ní jen několik zlomků reliéfní výzdoby, tj. Hérodotovych „vytesaných obrazů“. Pocockovu popisu vděčíme za většinu toho, co o ní víme.

V Pocockových *Cestách po Egyptě* je šedesát jedna změřením Velké pyramidy; v stopách, palcích, stupních a jejich zlomcích. Bylo tedy na ní stále co měřit i po Greavesovi a Sicardovi, jejichž údaje zčásti převzal a zpřesnil a zčásti doplnil. A bylo na ní co měřit i po Pocockovi, jak zjistil Carsten Niebuhr, který k ní přišel na jaře 1762.

Carsten Niebuhr (1733 – 1815) byl na rozdíl od všech dřívějších měřičů pyramid profesionál: vystudoval zeměměřičství a kromě teodolitu uměl pracovat i s astrolábem. Roku 1761 podnikl ve společnosti pěti mladých vědců cestu „do Arábie a okolních zemí“, k níž dal podnět a potřebné peníze král Frederik V., vládce tehdy mocného dánského státu s kolonií v Indii. Výprava začala špatně: nejdřív nemohla pro bezvětrí z Kodaně vyplout, pak ji bouře zahнала až k islandským břehům. Pokračovala ještě hůř: její účastníci se už v Cařihradě navzájem znepřátelili a mnoho nescházelo, aby své spory řešili arzenikem a pistolí. Skončila katastrofálně: postupně zahynuli všichni její členové s výjimkou Niebuhra, který se po nesmírných útrapách vrátil z Egypta a Jemenu přes Bombaj, Basru, Bagdád, Mosul, Cařihrad, Bukurešť a Varšavu koncem roku 1767 jediný do Kodaně. Její vědecká kořist byla přesto pozoruhodná, zejména z hlediska geografického a botanického, třebaže se jí nepodařilo splnit jeden z hlavních úkolů, tj. „prozkoumat otázku přílivu a odlivu v Rudém moři, která má velký význam pro pochopení útěku Židů z Egypta, jak o něm praví Bible“.

Niebuhr se výpravy zúčastnil v skromné hodnosti poručíka (nebyl doktor ani šlechtic, nýbrž syn sedláka z fríských bažin) a měl provádět měření pro zpřesnění a doplnění map. Když přijel z Alexandrie do Káhiry a splnil své hlavní úkoly (vyhotovil její první podrobnou mapu se všemi měšitami, bazary, ulicemi, studněmi, kanály, paláci a hřbitovy), vypravil se s botanikem Forsskållem a se dvěma arabskými průvodci na oslech do Gízy. Někde u dnešního Night-Clubu-Cheops mu zahradil cestu místní šejk a po nepříliš zdvořilé diskusi ohledně bakšiše mu vzal astroláb. (Měl se svými přístroji už předtím nepříjemnosti; když do nich zvědavci nahlédli a spatřili obrácený obraz, měli ho za čaroděje, který přišel převrátit jejich domy na střechem.) „To jsem si ovšem nemohl dát líbit, a tak jsem ho chytil za dlouhý šál, který měl omotán kolem krku, a jelikož seděl na koni a nedržel se pevně uzdy, okamžitě sletěl na zem. To mě přivedlo do krajního nebezpečí, protože mladý pán pokládal za strašlivou hanbu, že byl sražen na zem v přítomnosti mnoha vesničanů, kteří se zatím sběhli, a ještě k tomu křesťanem. Okamžitě vytáhl pistoli a přitiskl mi ji k hrudi. Nemohu bohužel popřít, že jsem v té chvíli myslel, že mám k smrti jen krůček. Ale zbraň nebyla patrně vůbec nabita. Ostatní Arabové se ho snažili utiшит a nakonec se upokojil tím, že jsem mu dal půl tolaru.“ Nenahraditelný přístroj byl zachráněn a cestu k pyramidám měl volnou.

Avšak ani měření, ani jiné práce neprobíhaly bez komplikací. Srocovali se kolem něho feláhové; někteří mu chtěli rozbít přístroje, jiní ho jen proklínali. Zvlášť ho šikanovali *saradžové*, folklórně uniformovaní policisté, kteří na něm neustále vymáhali bakšiš. Jednou mu jeden z nich zakázal okreslit nějaký hieroglyfický nápis, a jestli prý ihned nezmizí, na místě ho zbičuje. Jeho arabský průvodce, znalý místních poměrů, mu naléhavě radil, aby poslechl. Cestou

domů nepřemohl Niebuhr vztek, že byl tak ponížen. „Můžeš zakázat psovi, aby na tebe štěkal?“ řekl mu po chvíli průvodce. „Když tě kopne osel, stane se z tebe lepší člověk, když ho kopneš také?“ – To jen k ilustraci, za jakých podmínek pracovali tehdy vědci v Egyptě. Ale přesto pracovali.

Výzkum pyramid začal Niebuhr astrolábem a kompasem. Určil jejich polohu a orientaci, a to s přesností, na které nemají ani jeho dnešní kolegové co zlepšit. Vystoupil na Chufuovu pyramidu a sestoupil do jejího nitra. Změřil, co dosud nebylo změřeno, a co bylo změřeno, důkladně prověřil. Vystoupil také na Rachefovou pyramidu, ačkoli její zachované obložení pod špičkou tvoří převis, který je překážkou i pro zdatného horolezce. Ze způsobu uložení povrchových bloků zjistil, že pyramidy byly skutečně obkládány odshora dolů, jak píše Hérodotos, a ne naopak. Zlezl a změřil též Menkaureovu pyramidu a satelitní pyramidy královen. Výsledky, ke kterým dospěl, si zasluhují obdiv. Největší rozdíl mezi jeho a dnešními hodnotami je u výšky Chufuovy pyramidy: vypočítal ji na 440 stop (dánských), tj. na 138,1 metru. Schválně neříkáme omyl: je to rozdíl o pouhých 80 centimetrů, tj. zhruba o půl procenta, avšak v jeho době mohla být plošina této pyramidy o nějaký mezitím shozený kvádr vyšší. Svědčí o Niebuhrově formátu, když v závěru ke své práci napsal: „Když má člověk jen poskrovnu času na pozorování takových úžasných staveb a přitom je obklopen lidmi, které musí pokládat za loupežníky, volí raději nejkratší a nejpraktičtější způsob. Moje měření nejsou proto tak přesná, jak bych si sám přál.“

Niebuhr si však u těchto obrovských staveb povšiml také jedné maličkosti, kterou dřívější badatelé přehlíželi. Jsou to zkameněliny měkkýšů devonských moří, jež se vyskytují v kvádrech, a svým okrouhlým tvarem a rozměrem připomínají mince, tzv. „penízky faraonů“, jak jim říkají Arabové dodnes. Při pohledu na ně už nepromluvil jako muž měřících přístrojů a čísel: „Kolik let muselo uplynout, než se zrodilo a opět zahynulo nesčíslné množství takových živočichů, aby tyto hory nabyly své výšky? Kolik let muselo uplynout, než egyptská země vyschla, zvláště když se v ní voda ztrácela tak pomalu jako za posledních tisíc let? Kolik let muselo přejít, než se Egypt tak hustě zalidnil, že bylo možné snít o stavbě první pyramidy? Kolik let muselo přejít, než bylo postaveno to množství pyramid, které dodnes v Egyptě vidíme? A přitom nevíme s jistotou, ani ve kterém století, ani kdo vybudoval tu poslední!“

O svých výzkumech a cestách napsal Niebuhr knihu *Popis Arábie podle vlastních pozorování a v zemi samé sesbíraných zpráv* a vydal ji německy v Kodani roku 1772. V překladu se pak dostala do rukou jednoho právě nezaměstnaného francouzského generála, který se šířil zlostí, co všechno ještě nevykonat. A co už měl v jeho létech za sebou Alexandr Veliký! „Krtinec je ta vaše Evropa! Jedině na Východě, kde žije šest set milionů lidí, lze zakládat veliké říše a provádět veliké revoluce!“

S Niebuhrovou knihou v příručním zavazadle odplul pak v čele flotily o tři sta dvaceti osmi lodích v květnu 1798 do Egypta. Jmenoval se, jak známo, Napoleon Bonaparte.

Napoleonova expedice otevřela novou epochu ve výzkumu starého Egypta, a tedy i pyramid. Epochu, kdy badatele vyzbrojené jen touhou po poznání vystřídal vědecky školení odborníci, kteří se opírali o práci velkých kolektivů. Přesto se tito výzkumníci starého typu v Egyptě dlouho udrželi. Připomínali detektivy-amatéry vedle profesionálů ze Scotland Yardu nebo Interpolu a dospěli k stejně pozoruhodným výsledkům, jsme-li už u toho srovnání, jako Sherlock Holmes a Hercule Poirot. Jenže dobrodružnějšími cestami a nevybíravějšími metodami.

„Byl to jeden z nejvýznamnějších mužů v celých dějinách egyptologie,“ napsal roku 1933 Howard Carter, jistě kompetentní posuzovatel, o Giovannim Battistovi Belzonim, „osamělém šakalovi v egyptských pouštích“ (nebo též „hyeně v královských hrobkách“, jak byl také nazýván). Fakt je, že Belzoniho motivy nebyly nijak ušlechtilé a jeho metody byly poněkud drsné. Jeho životopis by určitě nepřiměl žádnou vědeckou instituci, aby mu svěřila výzkumnické práce. Vděčí však věda za svůj pokrok jen mužům, kteří se řídí heslem „ni zisk, ni slávu“? Bez Belzoniho by byla egyptologie chudší o nejvýznamnější pramenné materiály a Britské muzeum o nejlepší egyptské exponáty. Odvážel z Egypta, co se odvézt dalo, to je pravda; nezapomínejme však, že v tehdejších podmínkách by se většina z toho ztratila nejen pro Egypt, ale pro celé lidstvo. A to nadobro a navždy.

Sám by svůj životopis napsal pravděpodobně jinak, ale dnes jej už nemusíme vylepšovat. Narodil se roku 1778 v Padově jako syn holiče. Osmnáctiletý se

Giovanni Battista Belzoni (1778 – 1823).
„Šakal egyptských hrobek“
a „jeden z nejvýznamnějších mužů
v dějinách egyptologie“

odebral do Říma a pro nějaké politické machinace komplikované milostnými historkami vstoupil do kláštera. Dlouho tam však nevydržel a za Napoleonova italského tažení se dal chtět nechtět (ale spíš nechtět) na vojnu. Brzy se však od posádky vzdálil (bez vědomí nadřízených) a zastavil se až v Londýně. Zpočátku se tam živil všelijak, později jako zázračný lékař, nakonec našel místo v cirkuse jako „nejsilnější muž světa“. (Zachoval se z roku 1808 plakát, na němž drží na jakési konstrukci celkem jedenáct osob a k tomu dvě italské vlajky.) Při tomto zaměstnání stihl ještě vynalézt jakousi neobyčejně výkonnou hydraulickou pumpu, a když se někde dočetl, že v Egyptě se čerpá voda jako v dobách faraonů, umínil si tam přispět svým vynálezem k pokroku. Jako pomocný dělník dostal se na nějakém plovoucím vraku do Alexandrie a odtamtud s prototypem své pumpy na zádech pěšky do Káhiry. Byl zřejmě schopný člověk, protože dosáhl

Mohutné torzo sochy Ramesse II.
(tzv. Malý Memnón),
které odtransportoval Belzoni z Luxoru,
koupilo Britské muzeum.

přijetí u Muhammada Alího, rovněž schopného člověka, který to dotáhl jako albánský obchodník s kávou přes uniformu tureckého důstojníka na egyptského místokrále. Nějak však u něho neuspěl, a tak se ocitl bez prostředků na dlažbě (což je ovšem jen obrazné rčení, neboť tehdy tam žádná dlažba nebyla). Bůhví jak se seznámil se šejkem Ibráhímem, jinak švýcarským cestovatelem Jakubem L. Burckhardtem, který mu dal doporučení na britského konzula Henryho Salta. Ten ho pak inspiroval k práci, kterou se zapsal do dějin egyptologie. Zdržel se v Egyptě celkem pět let, a „když jej prokotal až na dno“, jak sám poněkud nadšazeně prohlásil, vypravil se za dalšími výzkumy do francouzského Súdánu, dnešní republiky Mali. O této cestě by však už ve svém životopise nemohl podat zprávu. Padl tam roku 1823, v buši u vesnice Gvato poblíž Timbaktu, za oběť lidožroutům.

Britský konzul Salt navrhl tehdy roku 1815 Belzonimu, aby se „trochu poohlédl“ po egyptských starozitnostech. Zde jsou za babku, v Evropě se za ně

platí zlatem. Ostatně je nemusí vůbec kupovat, stačí najít pořádnou hrobku a může si je sám vykopat. Výsledkem jejich rozhovoru byla smlouva, podle které se stal Belzoni „spolupracovníkem a dodavatelem Britského muzea“, jež se mu za jeho nálezy, dopravené do Londýna, zavázalo zaplatit přiměřenou protihodnotu v librách. Nato se vypravil do Údolí králů, o němž tolik hrůzostrašného napsal Pococke a později zejména James Bruce. Bez ohledu na loupežníky a zlé duchy sestupoval do hrobek, pokud byly otevřeny, a hledal v jejich komorách poklady. Povětšinou se však musel spokojit paběrky po dávných lupičích. Skutečně senzační nález se mu podařil až v hrobce Sethiho I. (otce Ramesse II. Velikého), kde v komoře za stovkou metrů napůl zasypaných chodeb objevil nádherný alabastrový sarkofág, třebaže k jeho i naší lítosti prázdný. (Poslal jej do Londýna, ale Britské muzeum jej pro přemrštěnou cenu odmítlo. Koupil jej pak sir John Soane pro svou soukromou sbírku, kde je dodnes.) V karnackém chrámu ulomil hlavu z kolosální sochy Ramesse II. (tu Britské muzeum koupilo) a kromě mnoha dalších jedinečných „sběratelských výkonů“ se mohl pochlubit i odvezením několika obelisků. (Jeden z nich při nakládání na loď spadl do Nilu, ale podařilo se mu jej vytáhnout.) Přesto byl nespokojen: nenašel žádné poklady, žádné zlato, žádné drahokamy. Pak si najednou vzpomněl na pyramidy. Vždyť tohle byly zcela zjevně „pokladnice faraonů“!

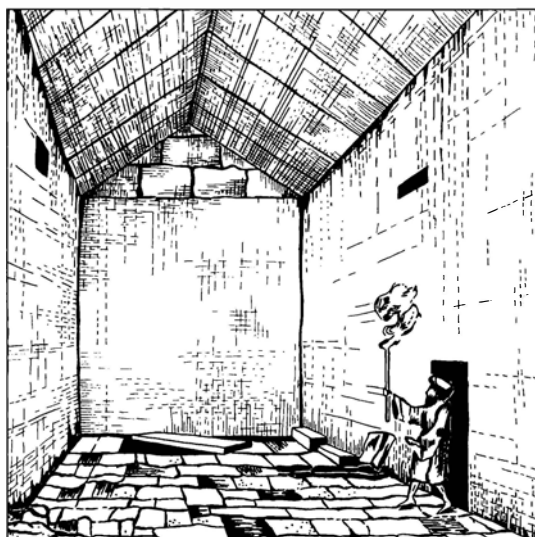
O největší pyramidě se Belzoni s lítostí dozvěděl, že její poklady vybral už al-Ma'mún. Musel se tedy spokojit druhou a menší, jež stojí dvě stě kroků na západ, a spokojil se jí rád. Měl tu totiž větší naději na úspěch. Byla „nedotčena“, neměla ve stěně žádnou díru, neměla dokonce ani vchod. Zde ho tedy na rozdíl od onoho prokletého Údolí králů žádný lupič nepředěšl! Dal se tedy do práce a později o tom napsal (přičemž o pohnutce, jež ho k ní vedla, taktně pomlčel):

„Moje podnikání bylo nemalého významu, vždyť spočívalo v pokusu o vniknutí do jedné z velkých egyptských pyramid, jednoho z divů světa. Byl jsem si vědom, že selhání tohoto experimentu by mi vyneslo posměch celého světa ... Zkoumal jsem celý její povrch, každou její část, takřka každý kámen. Postupoval jsem od východní hrany na západ, až jsem se dostal na stranu severní. Tu se vzhled věci zdál mému oku poněkud odlišný od stavu na jiných stranách“ – a objevil malou proláklinu, v ní pak uvolněný kvádr. „Nejsilnější muž světa“ se do něho opřel, malounko jím pohnul, pak ho po stranách osekával dlátem, a když ho oddělil, svrhl ho dolů. Nato najal několik arabských dělníků a po týdnech nesmírné dřiny, přičemž vlastníma rukama zastával práci kalifových bořících beranů, proboural se do chodby. Byla sice plná štěrku a prachu, ale s pomocí dělníků ji jakžtakž při svíče vyčistil a metr po metru sestupoval do hlubin. Byl si jist, že se dostane přímo k pokladnici. Najednou mu však zastavil cestu kamenný blok. Nedal se rozbít, a tak mu nezbývalo než ho obejít zdola.

„Velký kamenný blok, ne méně než šest stop vysoký a čtyři dlouhý, se s rachotem zřítíl ze stropu, právě když ho jeden z mužů podkopával. Uvěznil ho tam a měli jsme co dělat, než jsme ho s nesnázemi vyprostili. Spadlý blok uvolnil mnoho dalších kamenů, a tak jsme se prakticky dostali do situace, že bylo lepší pyramidu opustit.“ Aby předešel eventuálnímu obvinění z nedostatku odvahy, připojil: „Nebezpečí nespočívalo totiž jen v kamenech, které se na nás sypaly, ale jejich sesouvání nám mohlo zahradit cestu, takže bychom zde zůstali zaživa pohřbeni.“

Přesto se nedal odradit. Usoudil, že se dostal do chodby, kterou někdo do-
datečně vysekal, a tak to zajisté nemohla být původní vstupní chodba do pyra-
midy. (Dnes se domníváme, že to byla šachta, kterou vyhloubili starověcí lupiči
a která byla za saiských dob znovu uzavřena.) Rozhodl se vyhledat původní
vchod a znovu zkoumal kámen po kameni, než našel proláklinu a v ní opět uvol-
něný kvádr. Bylo to jen několik metrů od úpatí severní strany a téměř v jejím
středu; tam měl pak víc štěstí. Po dalších týdnech nové a stejně úmorné dřiny
dostal se ke skutečné vstupní chodbě. „Když jsme odstranili tři velké kamen-
né bloky, které ji uzavíraly, jevila se čtyři stopy vysoká a vedla směrem dolů do
pyramidy. Dlouhá byla sto čtyři stopy a pět palců, klesala pod úhlem dvaceti
šesti stupňů.“ Diodóros a všichni ostatní, kteří tvrdili, že tato pyramida nemá
vchod, se tedy mýlili!

Konec chodby uzavíral rovněž kamenný blok. Byl z jediného kusu žuly,
a jak se ukázalo, asi metr silný a dva metry vysoký. „Jeho odstranění nebylo
lehkou prací,“ píše dále a rozhodně nepřehání. „Dva muži vedle sebe se tam
nemohli hnout a k jeho odstranění jich bylo zapotřebí více. Kromě toho byl
vyšší než chodba a pevně vězel v okolní mase.“ Nevíme, jakým způsobem přiměl
své muže k práci. Snad jim slíbil velký podíl na všech pokladech, které najdou,

Belzoni vchází do pohřební
komory Rachefovy pyramidy.
Podle kresby v jeho knize
z roku 1821

snad je strhl osobním příkladem. Shrbení a v dusivém prachu, za ohlušujícího rámusu, v blikavém světle svíček a plni strachu z duchů nakonec kámen přece jen rozsekali. Vzniklým otvorem se pak Belzoni protáhl do pohřební komory.

„Moje pochodeň, udělaná z několika voskových svíček, dávala sice jen slabé světlo, ale nicméně jsem mohl rozeznat hlavní objekty. Přirozeně jsem obrátil oči na západní konec komory, hledaje sarkofág, který jsem doufal nalézt ve stejné situaci jako v první pyramidě, ale byl jsem zklamán, když jsem tam nic nespatriil... Jen co jsem se však přiblížil k západnímu konci, byl jsem příjemně překvapen, že tam je. Byl pohřben pod vrstvou hlíny a kamení, jež svou úrovní tvořily podlahu.“ Nahlédl do něho, holýma rukama chvatně z něho vyházel písek a zjistil, že je – prázdný!

Dovedeme si představit strašlivé Belzoniho zklamání. Onoho 2. března 1817 se měl stát konečně boháčem, a zatím dospěl k největšímu fiasku svého života.

Belzoni zanechal budoucím pokolením
nápís s datem svého vniknutí
do pohřební komory Rachefovy pyramidy

| 57

Ke všemu našel na zdi nápis, jistě několik set let starý, kde byla v arabském písmu jména těch, kteří ho předešli: Muhammad Achmed, Achman, Muhammad Ali... Utěšovalo ho vědomí, že také oni už našli sarkofág prázdný? „Tihle staroegyptští lupiči byli skutečnými mistry svého oboru!“

Belzoni se pak vrátil do Horního Egypta a roku 1820 uspořádal výstavu svých trofejí v Londýně na Picadilly. K této příležitosti napsal rozsáhlé *Vypravování o operacích a nových objevech v pyramidách, chrámech, hrobech a při vykopávkách v Egyptě a Núbii*. Je naivně chlubitivý, plně předstírané učenosti a nesprávně užívaných odborných termínů, ale čte se báječně. Mnohem lépe než mnohé knihy vědců, kterým zpřístupnil Rachefovou pyramidu.

O Menkaureovu pyramidu neprojevil Belzoni zájem; bylo přece jasné, že je to rovněž hrobka, a nikoli pokladnice. Zůstala nepřístupná až do roku 1837, kdy se do ní proboural britský plukovník Vyse. To je však historie, která má složitou a vzrušující předeheru.

Plukovník Richard Howard Vyse (1784 – 1853) pocházel z Buckinghamshiru, z vojenské rodiny; jeho otec i děd byli generály a jeden z jeho potomků byl gene-

rálem ještě za druhé světové války. Měl dobré klasické i odborné vzdělání a také všechny vlastnosti, jež se vyžadují od vojáka; od běžného anglického schématu se lišil jen jistým nedostatkem smyslu pro humor. Do Egypta se dostal roku 1835 po dvanáctileté vojenské službě; přijel tam ze Sýrie s posláním, o kterém měl nepochybně důvod mlčet. V Káhiře mu padly do oka pyramidy, a tak se šel na ně podívat. „Jsou to zajisté hrobky,“ konstatoval, „a jejich podzemní chodby byly vyhotoveny, zdá se, za účelem dopravy sarkofágu a byly opatřeny solidními bloky, které uzavíraly, přinejmenším místy, dlouhé vchody, aby ztížily vniknutí do nich a zabránily poškození týchž. Vzhledem k uzavření solidním zdivem nemohly být používány k astronomickým pozorováním, ani k zasvěcování nebo k mystickým účelům, jelikož by s tím byla spojena, zdá se, jistá obtíž provozování uvedeného.“ Jeho starokasárenský styl nás nemusí mýlit, ani jeho chladná věcnost; pyramidy ho nadchly. Pouze k nim přistoupil jinak než jeho předchůdci: jako zpravodajský důstojník k pevnosti, o které má získat co nejvíc přesných informací, nutných k jejímu dobytí.

Už v prvních dnech pobytu v Egyptě se Vyse seznámil s několika muži, kteří mu mohli být užiteční. Patřil k nim především britský vicekonzul Sloane, dále britský inženýr Galloway, který byl v službách Muhammada Aliho jako ředitel veřejných prací, pak nějaký maltský stavitel Paolo; navíc se tam setkal se svým kolegou v povolání, plukovníkem Campbellem. Seznámil se také s janovským rejdařem a obchodníkem, který se představoval jako kapitán Caviglia, aniž přesně uváděl, jak k tomuto titulu přišel. Tento Caviglia byl zajímavý člověk; žil už léta v Egyptě a odkopával písek kolem Velké sfingy, což se mu docela dařilo, a prodával starožitnosti z přilehlých hrobů, což se mu dařilo ještě lépe. Kromě toho se těšil pověsti výzkumníka Velké pyramidy, protože v mladších letech sestoupil do její proslulé „šachty“ a vyčistil ji do dna. Našel v ní i lana, po nichž se do ní spustil už roku 1765 britský konzul Davison, a definitivně dokázal, že nevede k Nilu ani do pouště, nýbrž velikou oklikou zpět do vstupní chodby. Samozřejmě se Vyse seznámil i s jinými lidmi, ale jejich jména patří spíš do politických dějin než do egyptologie. „Z Egypta jsem se měl vrátit přes Itálii a Porýní do Anglie a tehdy jsem ostatně neměl nejmenší zdání, že se tu angažuji do nějakých operací v souvislosti s pyramidami.“

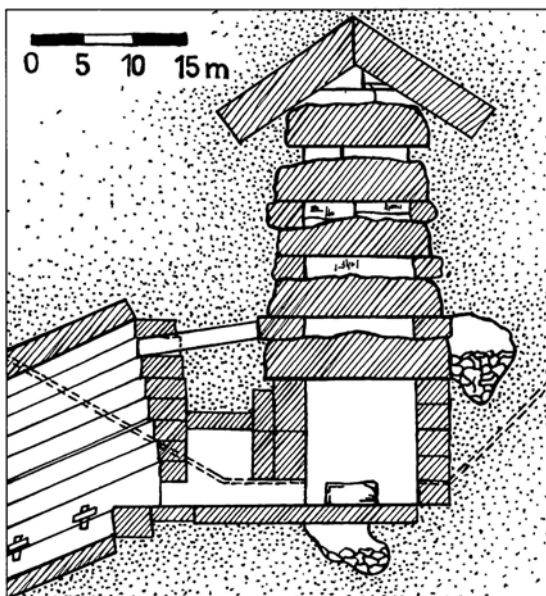
Jak řečeno, pyramidy Vysea nadchly; zůstal kvůli nim v Egyptě téměř dva roky. Prostřednictvím vicekonzula Sloana dosáhl, že Muhammad Ali podepsal ferman, v jehož padesáti řádcích stálo, že „na znamení zvláštní přízně se co nejmilostivěji atd. dovoluje pánům Sloanovi, Campbellovi a Vyseovi, poddaným Jeho britského Veličenstva Viléma IV. atd., zkoumat pyramidy“. Pánové nato utvořili společnost a každý z nich přispěl počátečním vkladem 200 tolarů na provozní náklady; vedoucím prací jmenovali zkušeného kapitána Cavigliu. Sloane a Campbell brzy ztratili o věc zájem, a tak všechno zůstalo na Vyseovi. Soustředil se především na pohřební komoru ve Velké pyramidě, přičemž ho

upoutaly zejména stopy po Davisonovi, který se tu za svých výzkumů probou-
ral z Velké galerie nad strop pohřební komory a objevil tam další „komoru“. Byla to jen úzká a prázdná průrva či přepážka, ale připouštěla dalekosáhlé závěry. Pyramida podle toho nemusela být „solidní masou“, ale mohla být skutečně aspoň zčásti „dutá“! Pak ho však povinnosti odvolaly do Horního Egypta a pokračování prací svěřil Cavigliovi.

„Když jsem se vrátil, pospíchal jsem hned ráno k Velké a pak ke Druhé pyra-
midě, kde jsem očekával, že najdu kapitána Cavigliu a jeho muže. Nenašel jsem tam po nich ani stopy, ale později jsem je našel při práci ve třech hrobkách mezi Sfingou a Druhou pyramidou, kde se zabývali hledáním mumii. Kapitán Caviglia mě pak informoval, že část mužstva pracovala celé dny a noci na jižní straně Davisonovy komory, jiná zas na odkrývání Třetí pyramidy ... Po dlouhé konverzaci, ve které nemohl ujít jeho pozornosti můj neskrývaný pocit neli-
bosti, jakož i naléhavý projev zájmu o opětovné odvelení mužstva od mumii k pyramidě, jsem mu dal na srozuměnou, že v případě jeho netečnosti převezmu velení operace na této velkolepé stavbě a v její vnitřní struktuře sám... Projevil názor, že hrobky s mumiami mohly by poskytnout zajímavé objekty k vědec-
kému zkoumání, a zkrátka, že když už jednou začal tyto vykopávky, musí je také dokončit.“ Když potom vyšlo najevo, že tyto vykopávky provádí z peněz určených na výzkum pyramidy a kromě toho všelijak upravuje výplatní listiny, došlo mezi nimi k další dlouhé konverzaci. Skončila tím, že plukovník Vyse kapitána Cavigliu „s projevem veškeré úcty“ propustil.

„Přirozeně jsem chtěl před návratem do Anglie udělat nějaký objev,“ píše Vyse tentokrát prostě a bez přechodníků. Obrátil se na inženýra Gallowaye,

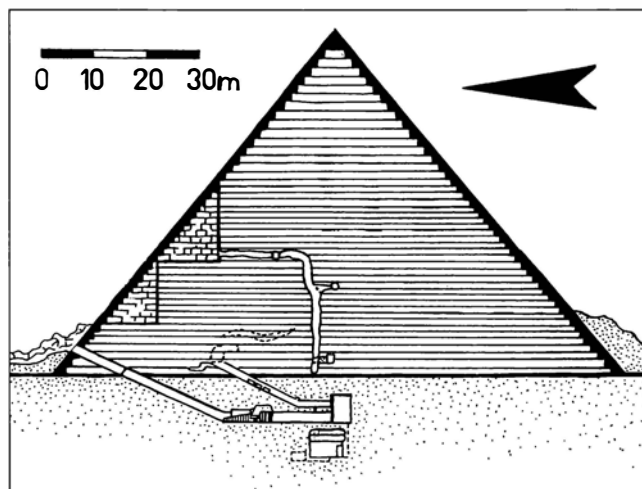
Pohřební komora v Chufuově pyramidě (podle Vyseho a Perringa).
Vlevo „Velká galerie“, nad komorou se sarkofágem odlehčovací komory a „střecha“ pro rozvedení tlaku.
Přerušovaná čára označuje tzv. větrací šachty.

a ten mu doporučil svého asistenta, inženýra Johna Shaea Perringa. Získal také Malfana Paola a několik britských poddaných usazených v Egyptě, z nichž se „zvláštními díky cítil zavázán“ zejména pánům Nashovi, Ravenovi, Goodmanovi, Jackovi a Hillovi. Měl tedy docela slušný štáb, jehož náčelníkem jmenoval J. S. Perringa. Potřebné dělníky si opatřil bez problémů, peníze mu nescházely, a tak bez průtahů zahájil útok. Přímo na srdce Velké pyramidy.

V Chufuově pohřební komoře ho zaujaly dva problémy. Předně ona záhadná „Davisonova komora“ a pak „zřejmě ventilační šachty“, jež vedly šikmo vzhůru na sever a na jih. Předpokládal, že ústí na povrchu pyramidy, a Perring skutečně objevil po několika dnech uprostřed severní a jižní strany jejich otvory; spojení se však zatím nedalo dokázat, protože byly ucpány. Vyse nato poručil rozšířit jejich dolní otvory, aby se mohly pročistit. „Svíčky téměř vyhořely a za čtyřicet hodin nebylo vysekáno víc než šest palců.“ Paolo se zatím pokoušel dostat vřetenovým vrtákem přes žulový strop do Davisonovy komory; těžká a nebezpečná práce na dvakrát nastavovaném žebříku, v níž se museli mužové neustále střídat, nevedla rovněž k ničemu. „Probourat je lehčí než zbourat, zbourat je lehčí než postavit...“ Vyse se však arabskými příslovími nezdržoval. Poslal pro potomky stavitelů pyramid do mokattamských lomů na druhém břehu Nilu. Současně dal poslat (ale to už neříká kam) pro několik sudů střelného prachu.

Stalo se, co Velká pyramida za tisíce let své existence ještě nezažila: na jaře 1837 se její pohřební komora otřásla výbuchem. „Tihle chlapi se vyznají ve svém řemesle,“ konstatoval s uznáním Vyse. „Už jen vysekat otvory pro nálože bylo obtížnou prací. Velké úlomky stropních bloků po výbuchu, visící přímo nad hlavami dělníků, byly pak vyproštěny s mnoha nesnázemi a v mnoha chvílích s povážlivým nebezpečím.“ Všechno však proběhlo přesně podle plánu zpravodajského důstojníka se zvláštním kursem pro diverzní akce; nikomu se nic nestalo, pouze pyrami-

Průřez Menkaureovou pyramidou (podle Vyseho a Perringa). Kresba zachycuje také tunely a šachty vybourané lupiči.

da utrpěla dodnes viditelnou ránu. Archeologie je, bohužel, také ničením, přinejmenším v nezbytných případech, a víc než na věcech záleží na poznatcích. I když normálně nepoužívá k prokletění cesty vpřed sudů střelného prachu.

Výsledek této operace byl senzační. Ukázalo se, že nad Davisonovou komorou je další komora, nad ní zas další a že takových komor je tam celkem pět. Všechny jsou poměrně nízké a oddělují je několikanásobně vyšší hrubě opracované bloky. Nejvyšší z těchto komor uzavírají dva velké kvádry, které se o sebe opírají v tupém úhlu a tvoří jakousi obrovskou masivní střechu. Vyse a Perring okamžitě pochopili účel této konstrukce: byla to odlehčovací komora nad hrobkou, aby ji drtivá váha horních dvou třetin pyramidy nezavalila. Střecha z dvou velkých kvádrů měla za úkol tento tlak rozvést. Vyvýšena byla proto, aby tlak nepůsobil přímo na hrobku, ale na prázdný prostor nad ní, který byl vyztužen kamennými příčkami. Perring pak na místě vypočítal, že je „poněkud předimenzovaná“, protože už sama horní komora s kamennou střechou by „dostatečně splnila svůj úkol“. – Zlatým hřebem jejich objevů bylo však přesto něco jiného. V horních dvou komorách se našly bloky s hieroglyfickými nápisy. Když je egyptologové rozluštili, zjistili, že obsahují jméno majitele pyramidy. Jméno krále Chufua!

Po tomto úspěchu se vrhl Vyse s Perringem na druhou pyramidu a střelným prachem odkryl její původní vchod. Poté dal nanosit sudy prachu ke třetí pyramidě: po šestiměsíčním úsilí se prostřílel k podzemní pohřební komoře, ve které našel sarkofág. Byl z jediného kusu bazaltu a s nádherným reliéfem, zobrazujícím průčelí královského paláce, jenže, bohužel – opět prázdný. Na stěně stálo jméno muže, který jej našel pravděpodobně rovněž prázdný: Muhammad Rasúl. Při čištění komory se mu však poštěstily dva neobyčejně cenné nálezy. První z nich představovaly nevelké zbytky mumifikovaného lidského těla se zábaly, druhý pak dřevěné víko rakve, na němž byl hieroglyfický nápis „Usir, král Horního a Dolního Egypta, Menkaure, žijící věčně“. Sarkofág poslal Vyse do Londýna, ale plachetnice, která jej vezla, se s ním potopila v bouři u španělského pobřeží.

Dvacátého devátého července 1837 vstoupil Vyse do Menkaureovy pohřební komory; přesně za měsíc musel pak z rozkazu svých nadřízených opustit Egypt. Stačil však ještě vypracovat plán k průzkumu dalších pyramid, jehož realizaci svěřil Perringovi. Šlo především o stupňovitou pyramidu u Sakkáry, v jejímž podzemí našel před půl stoletím italský inženýr Segato a pruský generál von Minutoli „kus vzácné mumie se silně pozlacenou lebkou a zbytky dvou sandálů“. (Kupodivu i tento nález zmizel v moři i s lodí, jež ho měla dopravit do Berlína.) Navrhl mu prozkoumat rovněž pyramidu u Abúsíru, Dahšúru a kdekoli si bude přát; zanechal mu i potřebné finanční prostředky.

Perring se úkolu zhostil skvěle. Změřil sakkárskou stupňovitou pyramidu a provedl v ní sondáž, jež mu umožnila vyhotovit první nákres její vnitřní struktury, pronikl také do jejich podzemních chodeb a komor. U Abúsíru pro-

zkoumal tři velké pyramidy, u Dahšúru jednu cihlovou (snad tu, o které se zmínil Hérodotos) a dvě kamenné, u Abú Rawáše objevil pyramidu, ze které zbývala už jen podzemní část. Prozkoumal i pyramidy u Záwijit el-Arjánu, Lištu, Médúmu a Hawwáry. Zde musel práci ukončit: jeho tábor obklíčili beduíni a spustili na něj palbu. Bránil se statečně a jeho muži s ním; když mu došlo střelivo, postavil se útočníkům na odpor s nožem. Před jistou záhubou ho zachránil jen náhodný příchod hlídky egyptské armády.

Výsledky těchto výzkumů uveřejnil Vyse v trísvazkovém díle *Operace provedené na pyramidách u Gízy a v nich* (1840 – 1842), ke které připojil Perring zvláštní album kreseb a *Zprávu o pyramidách jižně od Gízy*. Svou činností si nevysloužil pochvalu nadřízených; poslali ho bez povýšení do penze. Jeden z jeho potomků, který to dotáhl ve vojenské kariéře o stupínek výš, ho nazval, ne-li „černou ovci“ rodiny, tak aspoň „podivným pavoukem“.

Všechno to chápeme: byl přece důstojník zpravodajské služby, který přešel na jinou stranu. Na stranu tak nepraktické vědy, jakou je egyptologie.

Do první poloviny 19. století byly tedy pyramidy změřeny, popsány a prozkoumány zvenčí i zevnitř. Samozřejmě ne všechny a ne zcela dokonale; přesto však natolik, že samy o sobě prozradily bezmála všechno. Závoj záhad, který je nadále obestíral, nemohli už strhnout cestovatelé, astronomové, důstojníci; to mohli dokázat jedině egyptologové, tj. vědci, kteří by dovedli ze starých egyptských textů vyčíst, o čem kameny mlčely. I k tomu časem došlo.

Než přejdeme k těmto pozoruhodným mužům a k výsledkům jejich práce, dovolme si malou zastávku. V oněch raných dobách znovuobjevení Egypta Evropany jsme se u pyramid setkali s Němci, Angličany, Francouzi, Italy, Dány i příslušníky jiných národů. Byli tam však i naši krajané, protože Češi i Slováci odjakživa cestovali také. Egypt byl sice do nepříliš vzdálených dob velmi vzdálenou zemí, navíc nepříliš přístupnou. Přesto se tam dostali dávno před založením cestovních kanceláří, dávno před Marií Terezií, někteří dokonce před objevením Ameriky.

Pokud je známo, prvním z těchto dávných našich cestovatelů, který navštívil Egypt a zanechal nám o tom zprávu, byl Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic (asi 1460 – 1510), velký český humanistický básník, píšíci skvělou latinou. Na jeho půdu vstoupil v listopadu 1490, tj. ještě před Martinem Kabátníkem z Litomyšle, jemuž se nějak nepodařilo spatřit pyramidy. Roku 1598 tam přijel Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic (1564 – 1621), renesanční učenec a jeden z českých pánů popravených po Bílé hoře; doprovázel ho Heřman Černín z Chudenic. Nešťastnou náhodou se však k pyramidám nedostali: rozvodněný Nil strhl jediný tehdejší káhirský most a přepravu člunem mezi plujícími trámy a zdechlinami zřejmě nechtěli riskovat. Snažili se však o nich získat co nejvíc informací a mnohé z nich, včetně přehnaných, zpracoval pak Harant ve své *Cestě z Království českého do Benátek, odtud po moři do země Svaté, země Judské*

a dále do Egypta, jež vyšla roku 1608. Pyramidy popsal jako „věže od spodku široké a k vrcholu kuželaté“, které mají uvnitř „komory z mramoru černého a strakatého vystaveny a v jedné hrob z černého a jednoho kusu mramoru, jež ten král, kterýž ji vystavěti dal, sobě ku pohřbu postavil“. Vzhledem k době a podmínkám to napsal docela dobře.

K pyramidám se jako první Čech dostal (opět: pokud je známo) Jakub Římař (1682 – 1755), rodák z Kroměříže a člen františkánského řádu. Roku 1711 odjel do Egypta a působil tam se dvěma desetiletými přestávkami do roku 1752, tj. přes dvacet let. O svém pobytu sepsal *Itinerář apoštolských orientálních misí v Egyptě*, který však nevyšel tiskem a zachoval se v dosti poškozeném rukopisu (dnes v pražské Univerzitní knihovně). Uvedl v něm podrobný popis gízských pyramid a Sfingy s údaji o rozměrech, jež se pohybují v rámci obvyklých nepřesností. Převzal je zřejmě ze starších publikací, a to i s výpočtem, podle něhož prý Velká pyramida „sestává ze 4 456 294 kvádrů“. Přesný je naproti tomu popis vnitřku této pyramidy, který nepřevzal: můžeme podle něho sledovat jeho kroky od „násilně vybouraného vchodu na půlnoční straně“ až po pohřební komoru se sarkofágem, „v němž mělo spočívati tělo toho, kdo dal řečenou pyramidu vystavěti“. Ani slovem se přitom nezminil o „Josefových sýpkách“ a „dítkách Izraele“, což mu lze jistě přičíst k dobru. Den jeho prvního setkání s pyramidami je nejistý, dokonce i letopočet. Snad k němu došlo už roku 1711, nejpozději však koncem roku 1722.

Druhým Čechem, který navštívil a popsal pyramidy, byl Václav Remedius Prutký (1701 – 1770). Byl to rovněž františkánský misionář a napsal rovněž *Itinerář orientálních misí*, který zůstal v rukopise, neboť nenašel nakladatele (a je dnes také v Univerzitní knihovně). Narodil se v Praze, dvacetiletý vstoupil do kláštera, po vysvěcení byl poslán do Říma a odtamtud do egyptské Girgy (u trosk starověkého Abdžu, řec. Abydu). Tam se jeho řádoví bratři dostali do sporu se svými koptskými spolubratry v Kristu, který vyústil roku 1751 v ozbrojený útok na klášter. Uprchl do Káhiry a po pouti do Jeruzaléma nastoupil do nového působiště v Etiopii. Dlouho se tam nezdržel, protože jeho mise se opět dostala do konfliktu s Kopty; nasedl tedy v Masávě na loď (zřejmě dost spěšně) a přes Indii, Cejlon, Madagaskar a kolem mysu Dobré naděje se vrátil do Říma. V květnu 1755, necelý rok po této cestě, byl znovu poslán do Egypta; zůstal tam do června 1756. Po návratu do Itálie vstoupil do císařské armády jako vojenský kaplan a přes různá bojiště se dostal do Kladska, kde pobyl pět let. Roku 1766 ho vyslala papežská kongregace pro propagandu víry do Petrohradu a jmenovala ho prefektem všech misí v Rusku. Za tři roky byl pak Kateřinou II. vypovězen, a tak se usadil ve Florencii. Tam také sepsal svůj „cestopis životem“ a nakonec v klidu zemřel.

Egyptu věnoval Prutký první část svého spisu. Jako vynikající pozorovatel s všestrannými zájmy popsal všechny jeho kraje a města, jeho státní organizaci

a právní řád, obyvatelstvo a jeho život, vojenství, květenu a zvířectvo, náboženství atd. Pochopitelně se nevyhnul ani takovým otázkám, jako například v čem spočívá „kacířství“ Koptů. Hlavně se však nevyhnul pyramidám a věnoval jim celou kapitolu (devatenáctou, další pak Sfinze a mumiím). Pyramidy popsal na základě osobních poznatků; znal však nepochybně Hérodotovy *Dějiny* a pravděpodobně i Římařův *Itinerář*, jinak v souvislosti s nimi citoval jen Plinia a dnes už neznámého Bullage Guzu. Kdy byl u pyramid a jak dlouho, bohužel neuvedl. Předpokládáme, že nejpozději roku 1751; snad také za svého druhého pobytu v Egyptě v letech 1755 – 1756.

Prutký byl prvním naším krajanem, o němž víme, že vystoupil na Velkou pyramidu; trvalo mu to jeden a půl hodiny. Přitom se pokusil změřit její výšku a šel na to s důvtipem: přivázal si na nohu lano, které táhl za sebou až k vrcholu. Ačkoli tak mohl dospět k poměrně přesným údajům, vždyť znal Eukleidovu vě-

Rozložitá Červená (Růžová) pyramida
faraona Snofrua
v severním Dahšúru

tu, nakonec převzal míry od cizích autorit, třebaže méně přesné. I v tom v něm poznáváme krajana, stejně jako v popisu jeho vstupu do Chufuovy pyramidy. „Chtěl jsem sestoupit do jejího nitra, abych se přesvědčil s jinými historiky o pravdě a vlastní zkušeností vyvrátil falešné domněnky... Nikomu se nepovede vstoupit do této pyramidy, aniž Arabové před ním vyčistí schody od písku a vypálí ránu z pušky, jako by se tam skrývali hadi, vlci, lvi a jiná taková zvířátka.“ To zřejmě kvůli bakšiši, který je i důvodem ochotné pomoci při vstupu do úzkého vchodu. „Když mě tedy do něho dva Arabové vtlačili, stalo se, že nějaký obtloustlý francouzský kaplan se pokusil napodobit mé hubené břicho a upadl přitom do strašného nebezpečí. Jen tam totiž prostrčil hlavu, najednou v průchodu uvízl a nemohl dovnitř ani zpátky. Sotva popadal dech a dusil se prachem, a kdyby se ho nebylo podařilo s velkým úsilím vytlačit ven, byl by na nás vydechl naposledy.“ – Uvnitř pak Prutký změřil, co se změřit dalo: Velkou galerii, chodby, pohřební komoru, sarkofág. Vyhotoval i náčrtky, podle nichž vytvořil později neznámý rytec několik obrázků, jež měly zpestřit jeho knihu.

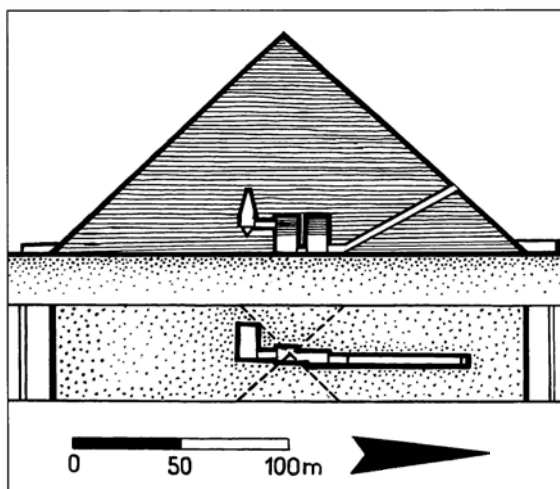
Kromě pyramid u Gízy navštívil Prutký i pyramidy u Sakkáry a Dahšúru. Prohlédl si je a do některých též sestoupil. Platí to zejména o tzv. Snofruově

severní pyramidě, jež je dodnes málo prozkoumána; v okolí se jí říká „růžová pyramida“, protože je z načervenalého kamene z blízkého lomu. Nelze si ji splést s jinou, kromě barvy zejména též proto, že vzhledem k velké základně (218,5 x 221,5 metru) je neobyčejně nízká (104,4 metru). Ve vědeckých publikacích se uvádí, že první do ní vstoupil Perring roku 1837 a přitom v ní objevil tři vnitřní komory. Prutký však do těchto komor vkročil už roku 1751, nejpozději roku 1756 – nejméně o tři čtvrtě století dříve!

Popis této pyramidy a jejího nitra není v Prutkého podání zvlášť zajímavou četbou; je však dokladem jeho prvenství, a proto si z něho ocitujeme aspoň několik řádků. „U vchodu na severní straně jsme spatřili chodbu směřující k jihu ..., jež klesá v délce 180 stop jako ve Velké pyramidě, ale sestup je mnohem strmější a nebezpečnější. Když sestoupíme na konec této chodby, najednou se objeví jiná, horizontální, 19 stop dlouhá a stejně široká jako předchozí, která vede ke komoře, jež je 25 stop dlouhá, 13 stop široká a 42 stop vysoká. Z této komory vede další chodba, stejně vysoká a široká jako předchozí, do druhé komory, která se podobá první výškou a délkou. V této druhé komoře je otvor tři stopy a dva palce široký a vede na jih, kde je další chodba stejných rozměrů jako předchozí, jež vede horizontálně na jih v délce 24 stop. Ta mě přivedla ke třetí komoře, která není orientována na jih jako obě předešlé, nýbrž na východ; je 54 stop vysoká a klene se do výšky, zužujíc se na způsob pyramidy.“ – Není vinou zahraničních vědců, že se v souvislosti s touto pyramidou o Prutkém nezmiňují. Anglický překlad latinského textu z jeho rukopisu vyšel tiskem teprve roku 1968, kdy jej vydal věhlasný český egyptolog M. Verner.

Do konce 19. století přicházeli k pyramidám z našich zemí opět jen cestovatelé. Vzhledem k tehdejším podmínkám to byl ovšem výkon. Jejich počet pomalu vzrůstal a stejně vzrůstal i počet publikací, z nichž se naši lidé mohli dozvědět víc než pouhé bajky. Z knih si připomeňme jen *Ouplné vypsání Egypta*

Průřez severní pyramidou
krále Snofrua u Dahšúru
(podle Edwardse)

od Václava Matěje Kramera z roku 1802 a překlad spisu německého egyptologa Georga Eberse *Egypt slovem i obrazem* z roku 1883. Z návštěvníků uvedme dva ze Slovenska. Prvním z nich byl cestovatel po zemích Blízkého východu (a pak také západní Evropy a severní Ameriky), který si na chléb a vstupenky do muzeí vydělával jako tesař a nádeník: Daniel Šustek. Dostal se tam někdy koncem 60. let 19. století a vystoupil na Velkou pyramidu, „nejohromnější budovu celého světa“, jak napsal v *Obzoru* roku 1875; nějak si však nevzpomněl na slávu a moc faraonů, vzdal pouze hold „velikánskému dílu lidských rukou“. Druhým byl Gustáv K. Zechenter-Laskomerský, průkopník slovenské dokumentární cestopisné prózy, autor črty *Z Triestu do Egypta* (Orol 1875). Nejznámější český cestovatel 19. století byl Jan Neruda, který si k návštěvě pyramid našel čas ve složitém roce 1870 a napsal o nich v *Obrazech z ciziny*:

„Je znám již původ a účel i dějiny pyramid gizehských, vnitřek, zevněšek i vřkolí... Chufuova pyramida je tak velká, že by náš hradčanský Svatovítský chrám vešel se do ní dvakrát nad sebou a čtyřikrát vedle sebe. Nejsilnější muž, hodí-li s temene jejího kámen, nedohodí dál než do třetiny šíře. Druhá, o něco menší pyramida, je Chafrova, hladká posud až k temeni. Třetí, ještě menší, je pyramidou dobrého krále Mykerina. Když ji otevřeli, ležel dobrý král na kusy roztrhán vedle krásného sarkofágu.“ A se stejným nerespektem vůči faraonům jako Prutký a Šustek připojuje k popisu Chufuovy pohřební komory: „Vypadá to prostě jako čtyřhranná bedna. V pozadí stojí sarkofág, bez víka a prázdný. Kdo sobě vzpomene, že na této kamenné spoustě musilo z donucení pracovat 400 000 lidí!“

Na sklonku 19. století se snad u pyramid objevil i první vědec z naší země, který rozuměl písmu a jazyku jejich stavitelů: plzeňský rodák Jan Kmínek-Szedlo, správce egyptských sbírek muzea v Boloni. Pak k nim přijel jako k starým známým František Lexa, zakladatel české egyptologie; pak pod nimi žil Jaroslav Černý, jeden z nejvýznamnějších světových egyptologů, potom byl v Gíze vybudován Československý egyptologický ústav a Zbyněk Žába přivedl expedici Karlovy univerzity k vykopávkám v Ptahšepsově hrobce pod pyramidami u Abúsíru ... Zbyněk Žába byl také prvním našim vědcem, který publikoval práci zaměřenou speciálně k otázkám pyramid: vyšla roku 1953 (francouzsky) a její název zní (česky) *Astronomická orientace v starověkém Egyptě a precese světové osy*.

To vše jsme uvedli jen proto, abychom si před další poutí po pyramidových polích připomněli naše tradice. Byla-li tato zastávka poněkud dlouhá, pak to bylo předně proto, že také tyto tradice jsou dlouhé. A potom též proto, že náš příspěvek k egyptologii, jež umožnila dovršit výzkum pyramid, stojí za připomínku.

PŘÍCHOD EGYPTOLOGŮ

U zrodu egyptologie stáli tři muži: jeden císař, jeden malíř a jeden filolog. Císař s osmatřiceti tisíci vojáky a sto pětasedmdesáti učiteli, malíř s nadáním a řadou jiných schopností, filolog s geniální znalostí mrtvých jazyků a nesmírnou houževnatostí. Všichni tři – stejně jako zmínění vojáci a učenci – byli shodou okolností Francouzi.

Císař tehdy nebyl vlastně ještě císařem; měl se jím teprve stát. Byl jedním ze stovek generálů Francouzské republiky, jež se slavnostně zavázala, že nikdy nepovede útočnou válku, a ve svých devětadvaceti letech měl právě za sebou vítěznou válku v Itálii, kterou vedl jménem téže republiky. Před sebou měl pak ambiciózní plány, jimiž se ani zvlášť netajil: být novým Caesarem. Vládě republiky se proto náramně hodilo, když jí předložil návrh na dobytí Egypta. Doufala, že jeho schválením zabije nikoli dvě, nýbrž tři mouchy najednou: především, že se zbaví „toho Korsičana Bonaparta“, za druhé, že získá pro Francii někdejší „obilnici Říma“, a za třetí, že zasadí ránu velmocenskému postavení Anglie na Východě. Ochotně mu povolila víc vojáků, než měl Alexandr Veliký, když se vypravil dobýt svět, i potřebné lodi, kanony a peníze. A povolila mu vzít si sebou „učené civilisty“, které si sám vybral podle Alexandrova vzoru: historiky, geografy, orientalisty, inženýry, kresliče i muže nepřiliš vyhraněných specializací. Vždy se totiž rád obklopoval lidmi, kteří věděli víc než on. Jejich úkolem bylo pomáhat mu radami a návrhy na využití dobyté země. Kromě toho se mohli zabývat, jak jim vysvětlil na zvláštním shromáždění ve Francouzském institutu, také sbíráním materiálu pro vědecké účely podle svých zájmů. V tomto ohledu byl velkorysý a slib, že jim poskytne pomoc a ochranu, také důsledně plnil. Před bitvou například nikdy neopomněl vydat rozkaz: „Oslovte a učenci doprostřed!“

Dne 19. května 1798 vyplul Bonaparte se svou expediční armádou z Toulonu a po krátké zastávce na Maltě, kterou při té příležitosti zabral pro Francii, připlul dne 1. července k Alexandrii. Bylo to tehdy městečko s 5000 obyvateli, z něhož se už dávno odstěhovala někdejší sláva. Druhého dne ráno se vylodil a jediným útokem ji dobyl; po krátkém odpočinku se vypravil rovnou přes poušť do Káhiry. Čtrnáct dní trval strašidelný pochod pod žhavým nebem a v rozpáleném písku, jehož útrapy zotročovala žízeň, k níž se přidružil hlad; pak jeho vojáci spatřili pyramidy. Příliš se jejich obdivováním nezdržovali, svlékli své propocené uniformy a vrhli se do Nilu. Na druhém břehu ležel už cíl jejich cesty: město se stovkami štíhlých minaretů nad kupolemi mešit a hlavně s jidlem a kořistí. Od této fáty morgány je však oddělovala nejen široká kalná řeka, přes kterou si měli vynutit přechod, ale i skvěle vycvičená mamlúcká jízda egyptského místokrále Murada beje, která jim v tom měla zabránit. Dne 21. července

došlo k proslulé „bitvě u pyramid“ na levém břehu Nilu, poblíž dnešního železničního mostu, kde už nic nepřipomíná tehdejší krvavou řež. Evropská převaha v dělech a disciplíně zvítězila nad meči a houfy orientálců. Francouzi ztratili 40 mužů, mamlúkové přes 2000. Ráno dne 23. července vstoupil Bonaparte otevřenou bránou do Káhiry. Jakmile svou moc zabezpečí a upevní, vypraví se dále. Do Indie!

Karta se však obrátila. Přesně za měsíc po Bonapartově vstupu na egyptskou půdu dostihl admirál Nelson francouzské loďstvo, za nímž se předtím marně honil po celém Středomoří, a v bitvě u Abúkíru, asi dvacet kilometrů na východ od Alexandrie, je zničil. Bonaparte uvízl v pasti, protože pomoc z Francie byla bezvýchledná; pokračoval tedy v boji. Potlačil povstání v Káhiře, porazil turecká vojska, jež proti němu vypravil sultán, a pronikl až do Sýrie, poslal expediční sbory na jih Egypta. Pokryl trikolóry válečnou slávou a jeho podřízení generálové rovněž. Jenže pod těmito trikolórami měl méně a méně vojáků, za každé vítězství musel platit padlými a mrzáky. Ještě větší ztráty mu působily miliardy much, které roznášely zákeřné oční nemoci. Stovky mužů osleply dosud neznámou oftalmií a trachomem. Mstil se mu také Nil, po koupání dostaly další stovky a tisíce bilharzii. Úplavice se stala zcela běžnou, šířila se cholera, propukal mor. Když to jako vrchní velitel náležitě zhodnotil, rozhodl se k činu, kterým by svou vzácnou osobnost zachránil pro Francii a Evropu. V přestrojení opustil Káhiru a dne 24. srpna 1799 uprchl na palubě fregaty Muiron z Egypta.

Je všeobecně známo, co následovalo po tomto Bonapartově útěku (který pak pro velký úspěch ještě jednou zopakoval, pro změnu v Rusku). Nebyl postaven ke zdi, nýbrž v čelo státu; opuštěnou armádu přenechal osudu. Po smrti generála Klébera, jemuž svěřil vrchní velení (prý do návratu s posilami), generál Belliard v září 1801 v Káhiře kapituloval. Vítězní Angličané pak velkorýse dovolili zbytkům francouzské armády opustit Egypt. Mezi nimi i „učeným civilistům“.

Tím tedy skončilo Bonapartovo egyptské dobrodružství. Všechna nehynoucí vítězství a bezpříkladná hrdinství velké francouzské armády se obrátila vniveč. Něco však přece zůstalo: kupodivu právě to, co dokázali tito civilisté, které vojáci nazývali „osly“. Tito lidé objevili totiž Egypt pro vědu. Zapálili plamen zájmu o jeho dějiny, o jeho kulturu a civilizaci, který už nikdy neuhasl.

Jistěže není sporu o tom, že kanony a bajonety nejsou zrovna správným prostředkem k probouzení vědeckého zájmu a k šíření prostoru pro vědecký výzkum. Ale stalo se to, jako tolik věcí v dějinách, o jejichž nesprávnosti není rovněž sporu.

„Početí v hříchu“ egyptologii nemrzí. Mnohé vědy vznikly sice za ušlechtilějších průvodních okolností, ale egyptologové mohou být aspoň klidní, že jejich objevů nebylo (a asi ani nebude) zneužito ke škodě lidstva.

Historikové se mohou, a vlastně musí, v názorech na Napoleona rozcházet. Egyptologové zůstávají při jejich sporech nejraději stranou. Jsou-li však do nich zataženi, připojují se ze svého hlediska ke straně těch, kteří o něm mluví dobře. Vždy se totiž o Egypt všestranně zajímal a jeho výzkum podporoval; vedle svého oblíbeného Niebuhra znal většinu knih, které byly o Egyptu napsány, hned po příjezdu do Káhiry založil pro koordinaci výzkumných prací Egyptskou komisi. Vědci měli k němu stejný přístup jako generálové a při jejich návštěvě ho směli vyrušit jedině důstojníci, kteří přinášeli špatné zprávy. K mnohým výzkumným pracím dal sám podnět a některé řídil. To se týkalo i pyramid.

Napoleon (tehdy ještě jen generál Bonaparte) na pyramidy nikdy nevystoupil, i když se to o něm tvrdívá. K jejich prohlídce si však našel čas ještě před bitvou, jež mu otevřela vstup do Káhiry. Zatímco čekal na návrat plukovníka Coutella a několika důstojníků, kteří s jeho dovolením vylezli hned na nejvyšší pyramidu, vypočítal z hlavy její objem a odhadl, že z kvádrů tří pyramid u Gízy by se dala postavit zeď kolem Francie, jež by byla tři metry vysoká a třicet centimetrů silná. V den, kdy zřídil Egyptskou komisi, 23. srpna 1798, pověřil Coutella, aby je i s okolím důkladně změřil a prozkoumal sondami. Ke splnění tohoto rozkazu mu přidělil potřebné muže ze zákopnických oddílů a inženýra Le Pèra (téhož, který ho později zklamal důkazem, že mezi Středozemním a Rudým mořem nelze vybudovat kanál, neboť hladina Rudého moře je prý o 9 908 milimetrů vyšší). Později přenesl tento úkol na plukovníka dělostřelectva J. Groberta, posádkového velitele v Gíze.

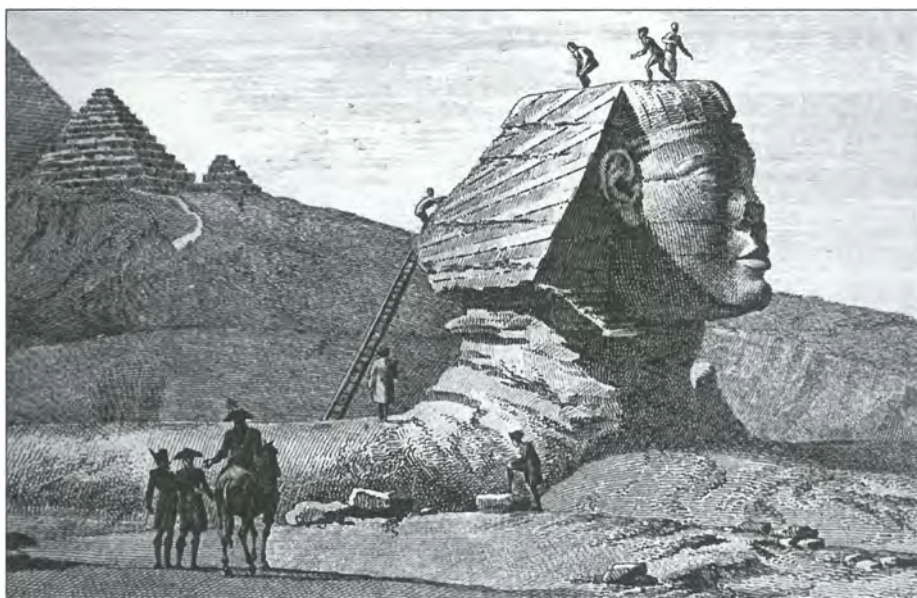
„Sto padesát tureckých dělníků bylo pak nasazeno,“ napsal o těchto pracích Coutelle, „aby s částí přiděleného oddílu zákopníků vyhledalo základnu Velké pyramidy, zbouralo jednu z malých, vyhloubilo šachty do Velké pyramidy, odkrylo Sfingu a vykopalo několik hrobek. Zatímco se prováděly tyto práce, zabývali jsme se uvolňováním a měřením vchodu do Velké pyramidy, jakož i galerií a komor, které byly sice už popsány různými cestovateli, přesto se však staly předmětem našeho výzkumu.“ Le Pere vyhotovil podrobné nákresy a průřezy, které pak doplnil architekt Cécile. Při jejich předávání Bonapartovi vyslovil Grobert údiv, že „Maillet za ta léta nezměřil tyto obludné azyly smrti s větší přesností“.

Avšak ani nejpřesnější výkresy neříkaly o pyramidách nic nového. Jejich výzkum dospěl prostě do stadia, kdy mohli vědcům nové doby pomoci jedině staří Egyptané. Toho si byli vědomi všichni členové Egyptské komise, jimž zdaleka nešlo jen o pyramidy. Stanovili si grandiózní cíl: zdokumentovat Egypt s takovou důkladností a do takových podrobností, jak bylo vůbec možné. To znamenalo změřit a okreslit všechny egyptské stavební památky, pokud se zachovaly, všechny sochy a nástěnné reliéfy, všechny nápisy. Těchto památek bylo nepřehledné množství. Ať se vydal kdokoli kamkoli podél Nilu, vždy došel k chrámu s obrovskými pylony a sloupovými síněmi, s kolosálními sochami, s obelisky a sfingami; nic nemusel hledat, a teprve už ne vyhrabávat z písku.

Svým množstvím udivovaly zejména nápisy: pokrývaly stěny chrámů i podstavce soch, sloupy, obelisky, malé sošky i miniaturní skaraby. Jeden člen komise vypočítal, že „kdyby chtěl člověk opsat všechny nápisy z chrámu v Edfu a psal by od rána do večera, potřeboval by k tomu dvacet let“. A to byl jen jeden z chrámů, ke všemu zachovaný jen zčásti a viditelný jen asi z poloviny! „Tihle Egypťané byli nejspavějším národem starověku!“

Problémem nebylo jen množství těchto památek, ale i jejich zvláštnost. Oku Evropana, zvyklému na řecký způsob nazírání, připadaly divné a nepochopitelné. Proporce odporovaly uznávanému kánonu, sochy vystupovaly s překvapující strnulostí jakoby z bloku, ornamenty se zdály napohled nerozlišitelné, záměr tvůrce se jevil často jako neobratnost. Největší potíž byla s překreslováním nápisů. Skládaly se z kombinací neobyčejně složitých i překvapivě prostých znaků, nikdo neměl nejmenšího zdání, co který z nich znamená, kde jde o písmeno a kde o ozdobu. Dnes to všechno víme; tehdy to však bylo první setkání s výtvary zcela jiné kultury a civilizace, jejímuž výtvarnému jazyku nikdo nerozuměl. Je pro nás těžké vmyslet a vcítit se do postavení kresličů z Bonapartova doprovodu; přitom musíme mít stále na paměti, že celá tato dokumentace se musela provádět ručně, neboť neexistovaly fotoaparáty.

Z těchto kresličů vešel do dějin egyptologie muž se životopisem jako z filmu „Aristokrat před a po roce 1789“: Dominique Vivant Denon (1747 – 1825). Za starého režimu byl oblíbencem markýzy de Pompadour, a tudíž i Ludvíka XV.; kromě galantních dobrodružství a jiných zábav přiměřených jeho stavu se

Velká sfinga za Napoleonovy expedice, zatím ještě až po krk v pisku. Kresba Vivanta Denona z roku 1798

zabýval studiem antického sochařství. Podle rodové tradice se stal diplomatem a svou kariéru začal v Petrohradě, kde získal srdce mnoha dam a přízeň Kateřiny II. Za působení ve Švýcarsku se spřátelil s Voltairem, který dovedl ocenit jeho duchaplnost a jizlivost. Napsal několik delikátních i méně delikátních erotických povídek, jež mu později vynesly Balzakovo uznání. Kromě toho maloval, zejména pornografické obrázky, a plátnem „Klanění pastýřů Spasiteli“ dosáhl členství v Akademii. Zpráva o revoluci ho zastihla v Itálii, kde zrovna studoval v palácích svých přátel renesanční mistry. Ihned se vrátil do Paříže, a ačkoli nebyl zbaven svých úředních funkcí, našel se na listině emigrantů. Snažil se zachránit zkonfiskovaný majetek, ale marně, neboť přes svou osobní přítomnost v hlavním městě byl z hlediska byrokratů úředně emigrantem. Vyhnán ze svého paláce uchýlil se na Montmartre, žil v ubohých podnájmech a živil se prodejem kreseb nepřilíš oděných slečen. Občas si zašel na náměstí Grève, aby

Kontrasty pouště a zeleně u Ghebelénu

se aspoň pohledem rozloučil s některým přítelem, který stanul pod gilotinou. Když byl úplně na dně, zachránil ho „malíř revoluce“ David. Zalíbily se mu totiž jeho kresby a pozval ho k spolupráci na rytinách kostýmů „republikánské módy“. Tyto rytiny zas upoutaly pozornost Robespiera, který ho pak škrtl z listiny emigrantů a vrátil mu majetek. Po thermidoru, opět bohatý a světák jako dřív, se seznámil s Josefínou Beauharnaisovou, a ta ho představila Bonapartovi. Na její doporučení se zúčastnil egyptské expedice jako kreslič a znalec umění.

Denon byl Egyptem nadšen: jeho kontrastem pouště a zeleně, jeho mešitami a folklórem, hlavně však jeho starými památkami. Doslovně je hlta zrakem a okamžitě je zachycoval svou ostrou tužkou na papír. Jen šťastnou náhodou vyvážl životem z „bitvy u pyramid“, protože víc než bitvy si hleděl pyramid. „Moje duše byla dojata pohledem na tyto kolosální stavby a litoval jsem, že noc mi je brzy zakryla závojem. S prvním rozbřeskem rána jsem se vrátil, abych je pozdravil, a udělal jsem několik kreseb. Chtěl jsem je zachytit v tom jemném průhledu, v němž vystupují z nesmírné modravé masy vzduchu, která je obklopuje a dodává jim takovou vznešenost, že i v tomto ohledu převyšují, stejně jako svými rozměry, všechny egyptské památky.“ Po čas celého pobytu v Káhiře se

k nim vracel, pak se dal přidělit ke sboru generála Desaix, který pronásledoval poraženého Murada beje do Horního Egypta, a dostal se s ním až k Asuánu.

Desaix, který mohl být Denonovým synem, mu nabídl vůz v trénu; s díky jej odmítl a vyžádal si rychlého koně, aby mohl být všude dřív a všude se déle zdržet, protože neustále kreslil. Jako padesátník snášel útrapy lépe než mladí muži. Kreslil za pochodu, kreslil za odpočinku, kreslil brzy ráno i pozdě večer, nepřestal kreslit, ani když kolem něho svištěly kulky. Nelze jistě říci, že byl umělcem první třídy. Ovládal však své řemeslo, držel se reality a měl smysl pro detail. Navíc měl zvláštní talent porozumět výtvarnému jazyku starých Egyptanů. Vžil se do jejich umění, pronikl spleť písma a ornamentů, hieroglyfy překresloval s takovým smyslem pro rozlišení a přesnost, že se vědci mohli na ně spolehnout jako dnes na fotografické snímky.

Když se Denon vracel z Horního Egypta, odnášel si na svých kartónech cennější kořist, než bylo všechno zlato, které uloupili vojáci Arabům i Koptům. První zdokumentoval asi stovkou kreseb zříceniny Vasetu (řec. Théb) a chrámu v Denderě (eg. Tareretu, řec. Tentyře). Jeho kresba kaple Amenhotepa III. u Asuánu je jediné, co po ní zbylo, protože krátce nato ji dal místní turecký paša zbourat. Kromě kreslení propadl ještě jedné vášni: sbíral všechny staroegyptské památky, jež se vešly na vůz, aby jimi obohatil Louvre. Tato kořist, jejíž sbírání se věnovali i ostatní civilové a vojáci, se ovšem do Paříže nedostala. Po Belliardově kapitulaci ji Angličané označili za „protiprávní lup“ a zabavili; generál Hutchinson ji pak dopravil do Londýna, kde našla místo v Britském muzeu. Francouzi ji však před odevzdáním kus po kuse spěšně okopírovali a okreslili. Tyto kopie a kresby, včetně Denonových, uznali pak Angličané za „soukromé vlastnictví“ a dovolili je odvézt do Francie.

Denonovi vynesla jeho „sběratelská činnost“, pro kterou máme dnes jiné pojmenování, nakonec hodnost generálního ředitele francouzských muzeí; pokračoval v ní i na dalších výpravách francouzských vojsk a jeho zásluhy ocenili i Bourbonové, když se vrátili na trůn. Tehdy, po příjezdu z Egypta do Paříže, se však okamžitě vrhl do práce na publikování svých kreseb a poznámek. Už roku 1802 vydal, jako první z členů expedice, skvěle vypravené dílo *Cesta po Horním a Dolním Egyptě*. Představil v něm Egypt slovem i obrazem a vzbudil tím přímo senzací: „Co Napoleon dobyl a neudržel mečem, zachoval Denon pro věčnost tužkou!“

Denonova kniha byla předzvěstí dalšího, ještě skvělejšího díla, *Popisu Egypta*, které vyšlo v jedenadvaceti svazcích pod redakcí Edmé Jomarda v letech 1809 – 1822 (a pak ve druhém vydání, sedmatřicetisvazkovém, v letech 1821 – 1829). V tomto monumentálním díle, jež nemělo svou výpravou, ale ani cenou od dob vynálezu knihtisku obdoby, byly shrnuty výsledky práce členů Egyptské komise i jiných odborníků. Představovala encyklopedii všech vědomostí o Egyptě, kterých západní svět do těch dob dosáhl.

Cesta a Popis ukazovaly Egypt jako na dlani. Ukazovaly, ale nevysvětlovaly: u krásných obrázků jeho památek chyběly údaje o době jejich vzniku, o jejich určení, o jejich stavitelích. Proniknutí k těmto poznatkům z jeho dávných dějin bránila bariéra egyptského písma.

Od Hérodotových dob se ovšem vědělo, že Egyptané používali tři druhů písma: hieroglyfického, hieratického, démotického, jenže ani jedno z nich neuměl žádný žijící člověk přečíst...

Samozřejmě že se evropští učenci odedávna pokoušeli záhadné egyptské písmo rozluštit. Měli dost pramenů, ze kterých je mohli studovat (i když rozhodně méně než arabští, o jejich pokusech v tomto směru není nic známo). V Římě

Více než dvacet metrů vysoký, osamělý obelisk Senusreta I. se tyčí v místech chrámu slunečního boha Rea v Héliopoli.

| 73

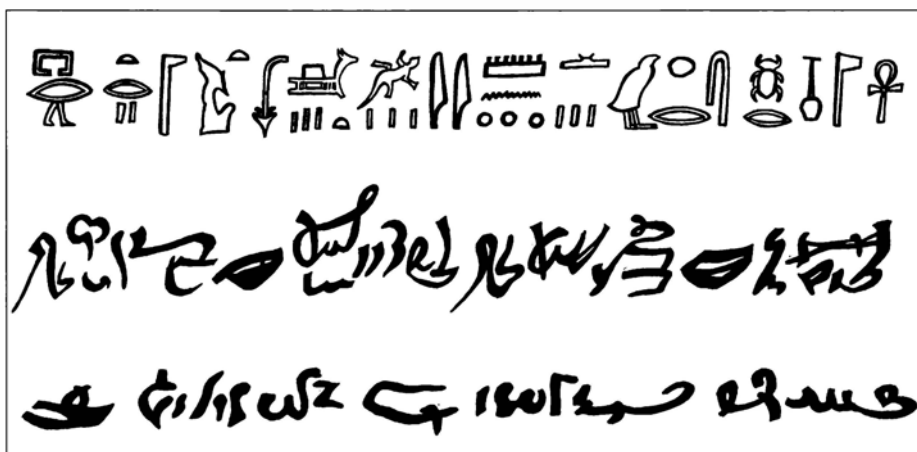
stálo například dvanáct obelisků popsaných odshora dolů hieroglyfy, v různých sbírkách byly egyptské skulptury s nápisy, hodně ukázek egyptských textů se našlo i v knihách cestovatelů. A měli také k dispozici starověkou pomůcku: dvousvazkové dílo *Hieroglyfika* od alexandrijského Řeka Hórapollóna, které přeložil už roku 1514 Dürerův přítel Pirckheimer do latiny. Práce se jim však přesto nedařila.

Hórapollón charakterizoval hieroglyfy jako „obrázkové písmo“, s čímž se dalo vzhledem k jeho podobě souhlasit, a mnohé z nich také přijatelně vysvětloval. Jenže hieroglyfy nebyly pouhým obrázkovým písmem. Kdyby jím byly, pak by jednotlivé znaky znamenaly prostě zobrazené předměty (nebo vlastnosti, činnosti atd.) a dalo by se jim rozumět i bez znalosti egyptštiny. Obrázek býka by znamenal „býk“, obrázek býka s pluhem třeba „orat“, obrázek krokodýla „krokodýl“, ať to Egyptané vyslovovali jakkoli. Avšak obrázek býka byl zároveň znakem, který znamenal k (čili kš, jak jej označují dnes egyptologové), obrázek krokodýla byl slovem sbk, jež znamenalo „(bůh) Sobek“, ale s obrázkem býka

a pluhu to bylo docela jinak. Některé hieroglyfické znaky vysvětlil Hórapollón správně, například že vlnovka znamená „vodu“ čili v egyptštině n, jiné stejně logicky, ale nesprávně. Obrázek včely znamenal podle něho „lid“, protože lid je pilný a pracovitý jako včela; ve skutečnosti je to část titulu, který měl král jako vládce Dolního Egypta. Hórapollón napsal tedy svou knihu bez potřebných znalostí a ani ji zřejmě nekonzultoval, ačkoliv v jeho době, tj. asi ve 4. století n. l., se v Egyptě ještě hieroglyfů používalo. Novověcí badatelé převzali pak jeho slova bez znalosti věci. Avšak i takový vážný spisovatel jako Plútarchos tvrdil, že v egyptském písmu „každý znak vyjadřuje slovo nebo větu“. Někdy je to pravda, ale zásadně nepravda.

Jestliže takto nerozuměli hieroglyfům už starověcí Řekové, jak jim měli rozumět lidé novověku, které od nich dělila skutečná propast věků? Někteří se tím příliš netrápili: například Ital Valeriano Bolzanio je roku 1556 vysvětlil „podle intuice“ a viděl v nich hlavně „symboly pohanských bohů“. Francouz Pierre L'Anglois objevil v nich zas „prototypy erbů“ západoevropské šlechty. Učený jezuita Athanasius Kircher, znalec Egypta a koptského jazyka (a všestranně nadaný muž, objevitel „teorie mikrobů“ a „laterny magiky“), strávil však jejich studiem dlouhá desetiletí, než vydal své *Obnovení egyptského jazyka* (1643). Hórapollónovou metodou vysvětlil stovky hieroglyfických nápisů z egyptských chrámů a římských obelisků. Jednu skupinu znaků v oválném rámečku přečetl a přeložil například takto: „Dary božského Osirida ať se opatřují cestou posvátných obřadů a řetězem Géníů, aby mohly být obdrženy dary Nilu.“ Ve skutečnosti je to jméno jednoho z králů 26. dynastie, jež zní egyptsky Haibre (dříve Vahjebre).

Historie luštění hieroglyfů je seznamem staletých omylů, na kterých má stejnou vinu Hórapollón jako badatelé, kteří nekriticky lpěli na všem, co napsal.

Ukázka hieroglyfického, hieratického a démotického písma. Horní dva nápisy pocházejí ze Staré říše, dolní z Pozdní doby.

První, kdo se od něho odpoutal, byl roku 1738 Angličan William Warburton; připustil, že hieroglyfy nejsou pouze obrázky, nýbrž znaky se zvukovou hodnotou. Jinak se však ve všem dalším mýlil, stejně jako jeho francouzský současník Joseph de Guignes, který předpokládal příbuznost mezi egyptským a čínským písmem a vyvodil z toho, že Egyptané pocházeli z Číny. Mýlili se i odpůrcové de Guignese, kteří naopak tvrdili, že Číňani pocházeli z Egypta. Mýlil se Heinrich Schumacher, který uveřejnil roku 1754 „pokus o vysvětlení temných a skrytých tajemství hieroglyfických pojmových obrazů“. Mýlili se i mnozí jiní, včetně největšího orientalisty z přelomu 18. a 19. století Francouze Antoina Isaaca Silvestra de Sacy, který ještě po Bonapartově egyptské výpravě prohlásil: „Rozluštění hieroglyfů? Je to příliš spleť a vědecky neřešitelný problém!“ – Nakonec se však jeden z těchto mužů přece jen nezmýlil. Jean François Champollion.

Champollionův život je životem génia. Narodil se na Štědrý den 1790 v jihofrancouzském Figeacu. Pětiletý se naučil bez pomoci dospělých číst a psát (srovnáváním naučených modliteb s texty v modlitební knížce), devítiletý už uměl latinsky a řecky (opět bez cizí pomoci, z knih v krámu svého otce), v jedenácti letech četl Bibli v hebrejském originálu. Přestěhoval se do Grenoblu, kde byl jeho bratr Jacques profesorem řecké literatury. V třinácti letech začal studovat arabštinu a koptštinu („píši si deník koptsky, pro cvičení“), v patnácti letech perštinu, zendské a pehlévské texty, „samozřejmě i sanskrt“ a „pro rozptýlení i čínštinu“. Kromě toho napsal v jedenácti letech první svou knihu (s dost nezvyklým námětem: „Dějiny slavných psů“) a ve čtrnácti letech první vědeckou rozpravu, kde po kritickém zhodnocení děl z tří tisíciletí (od Bible přes Platóna a Cicerona po Montesquieua a Voltaira) vyslovil tezi, že „jedinou rozumnou státní formou je republika“. Ve volném čase (!) zpracoval ještě synchronické tabulky světových dějin „od Adama po Champolliona Mladšího“. Sedmnáctiletý se stal členem Akademie v Grenoblu a jako vstupní přednášku přečetl úvod ke své knize *Egypt za vlády faraonů*.

O Egypt se začal Champollion zajímat v sedmi letech; jeho starší bratr se chtěl zúčastnit Bonapartovy expedice, nesehnal však potřebnou protekci. Za dva roky se pak Champollionovi dostal do rukou výtisk *Egyptského kurýra*, ve kterém byla zajímavá zpráva. „Dne 2. fructidoru VII. roku Republiky“ (2. srpna 1799) našel nějaký voják při odhazování písku u pevnosti St. Julien nedaleko Rosetty (Rašidu) na Nilu „plochý čedičový kámen, velký jako deska psacího stolu“, na němž byly dva egyptské nápisy a jeden řecký. Kapitán Bouchard jej dal dopravit do Káhiry, kde byl pak řecký nápis přečten. Obsahoval poděkování knězi králi Ptolemaiovi V. Epifanovi za prokázaná dobrodiní a končil slovy, že toto poděkování má být vytesáno do „tvrdého kamene hieroglyfickým, demotickým a řeckým písmem“. Nález tedy umožňoval, jak poznamenal anonymní autor zprávy, „zjištěním protějšků k řeckým slovům rozluštit egyptský text“.

Champollion si to zapamatoval. Za další dva roky se poprvé setkal s originály egyptských nápisů. Prefekt Jean Baptiste de Fourier, významný matematik a za Bonapartovy výpravy tajemník Egyptské komise, ho odměnou za školní prospěch pozval do svých sbírek. „Já to přečtu! Za několik let. Až budu velký!“ odpověděl Champollion na jeho poznámku, že bohužel nikdo neví, co tyto nápisy znamenají. (Není to dodatečně vymyšleno; Fourier si to pro zajímavost zapsal do deníku a za dvacet let si na to vzpomněl.)

Dvacet let! Mezitím se Champollion pokusil o štěstí v Paříži a jako student na Gollège de France získal obdiv pana de Sacy; kromě toho ve studeném podkrovním bytě a při nedostatečné stravě i tuberkulózu. Nouze a strach před odvozem ho přiměly, aby se vrátil do Grenoblu („chudý jako básník, bohužel“).

Francouzský nález v Britském muzeu: Rosettská deska

Dostal místo profesora na tamější koleji, psal hry pro místní ochotníky (kvůli přilepšení) a skládal protimonarchistické písničky (z přesvědčení). Byly namířeny proti Napoleonovi, ale hodily se i proti Ludvíkovi XVIII., a tak mu jako „podezřelému individuu“ zakázali přednášet. Když se Napoleon na „Sto dní“ vrátil, zdál se mu menším zlem, a za jeho zastávky v Grenoblu se mu dal na nějaké recepce představit. Staronový císař setrval s ním vzhledem ke svému zájmu o Egypt v delším srdečném rozhovoru. To stačilo, aby byl po Waterloo prohlášen za velezrádce a odsouzen k vyhnanství. Uprchl do Alp, pak se pro špatný zdravotní stav odvážil k návratu do Figeacu. A odvážil se i k něčemu jinému: k útoku na tajemství hieroglyfů, na který se celá ta léta připravoval. Znal už Egypt tak, že cestovatel Sonnini de Manoncour nevěřil, že tam nikdy nebyl, a jakýsi šejk zas po celovečerním rozhovoru usoudil, že mluvil s krajanem. Prostudoval všechno, co do těch dob vyšlo o Egyptě tiskem, od zmínek v Bibli přes Hérodota po Denonovu *Cestu* a Jomardův *Popis*. A také spoustu toho, co nevyšlo tiskem: papyry ze soukromých sbírek a kopii Rosettské desky v Louvru.

Mezitím ovšem ani ostatní badatelé nelenili. Rosettská deska nabízela skutečně jedinečný klíč k rozluštění hieroglyfického a démotického písma. Někteří jej použili příliš nedočkavě a špatně. Například Švéd Nils G. Palin rozluštil roku 1804 oba texty, jak sám prohlásil, „za jedinou probdělou noc, aby se vystříhal omylů, jež jsou nutným důsledkem dlouhého přemýšlení“. Anonym z Drážďan, který „skryl své skromné jméno, jelikož mu šlo jediné o pokrok vědy“, našel zas všechny ekvivalenty řeckého textu v hieroglyfech, ačkoli bezmála polovina hieroglyfického textu byla ulomena. Pierre Lacour ztotožnil ještě roku 1821 hieroglyfy s hebrejským písmem a Tandeau de St. Nicolas prohlásil, že nejsou vůbec písmem, nýbrž ornamenty. Alexandre Lenoir v nich pak pro změnu objevil symboly „hieroastronomické vědy“... Mnozí však dosáhli úspěchů. Palinův krajan Johan D. Åkerblad, diplomat a orientalista, identifikoval podle řeckého textu už roku 1802 dvanáct písmen démotického nápisu. Dánský filolog Jorgen Zoëga, usazený v Římě, objevil, že oválné rámečky v hieroglyfických textech, tzv. kartuše, označují jména panovníků. Nejdál dospěl Angličan Thomas Young, přírodovědec, lékař a rovněž geniální znalec řeči (1773 – 1829): rozluštil pět hieroglyfických znaků a objevil dva démotické znaky, které označují začátek a konec jména (tím vyřešil otázku, před kterou zůstal stát de Sacy, tj. proč různá jména začínají stejným písmenem). Všechny tyto objevy se však ztrácely ve spoustě dohadů a chyb. Jistí si byli tehdejší badatelé snad pouze v tom, že svého klíče k staré egyptštině mohou použít jediné prostřednictvím koptštiny, která byla jejím posledním vývojovým stupněm.

Champollion překonal všechny tyto badatele: zatímco oni rozluštili jednotlivá písmena nebo zjistili některé principy, on rozluštil egyptské písmo jako celek. Určil význam rozhodující většiny hieroglyfů, zjistil vztah mezi hieroglyfickým a hieratickým písmem i vztah obou těchto písem k démotickému, přečetl a přeložil egyptské texty, objevil zákonitosti egyptštiny a její systém, sestavil egyptský slovník a egyptskou gramatiku. Jistěže to všechno nedokázal naprosto bezchybně a beze zbytku. Přesto však dokázal, že se o něm mohlo říci: vzkřísil mrtvou a zapomenutou řeč stavitelů pyramid!

Byl to fantastický úspěch, který v době počítačů nedovedeme snad už plně docenit. Přitom ani neuvěřitelná vědecká průprava nedovolila Champollionovi, aby k němu dospěl přímou cestou. Léta postupoval jedním směrem a zjistil, že se dostal do slepé uličky: „Tato možnost je tedy vyzkoušena, vyčerpána a zavržena. Nemusím se k ní vracet. To má také svůj význam.“ Vyzkoušel, vyčerpал a zavrhl Hórapollóna i všechny luštitelské pokusy, jež se zakládaly na jeho koncepci. Totéž učinil se svým pokusem dospět k pochopení hieroglyfů přes démotické písmo (protože považoval toto písmo za jednodušší, a tedy za starší; bylo tomu však naopak). Vyzkoušel a vyčerpал i výsledky práce svých současníků; zavrhl však jen ty, jež neobstály v jeho prověrce. První nadějný krok vpřed znamenal v srpnu 1808: srovnání znaků v kartuši na nějakém papýru se znaky

v kartuši na Rosettské desce ho přesvědčilo, že obsahuje jméno „Ptolemaios“, známé už z řeckého textu. K druhému podobnému kroku se dostal za pět let. Zjistil, že kde je v koptštině písmeno „Ⲛ“, jež odpovídá řeckému „Ϻ“ (čili našemu „f“), je na Rosettské desce obrázek rohaté zmijs, tj. že hieroglyfické „𐀎“ se čte „f“. Třetím krokem, po dalších devíti letech, bylo rozluštění písmene „r“. Na opisu kartuše z karnackého chrámu, který mu poslal cestovatel Huyot, se zastavil u kroužku před královským jménem. „Nemohl by být takový kroužek obrázkem slunce?“ zeptal se sám sebe. „Jestliže ano, pak slunce se řekne koptsky /re/; nemohlo by se slunce nazývat i ve staré egyptštině /re/? A je-li skutečně pravda, že staří Egypťané nepsali samohlásky, nemohlo by to znamenat /r/? Dosadil tedy místo kroužku do nápisu „r“ a dostal – s použitím již dříve rozluštěných znaků – jméno „Ramesse“. Když si to uvědomil, přemožen štěstím se zhroutil. „Mám to!“ stačil ještě zvolat.

Dne 14. září 1822 se tedy podařilo Champollionovi poprvé rozluštit egyptské slovo samostatně, tj. bez pomoci řeckého textu. Když se vzpamatoval z horečky, napsal *Dopis panu Dacierovi o abecedě fonetických hieroglyfů*. Bon-Joseph Dacier, klasický filolog a Champollionův přítel, jej bezodkladně předložil Francouzské akademii. Dne 23. září 1822 přednesl pak Champollion před členy akademie výklad a důkaz správnosti svého rozluštění. Demonstraval jej na Rosettské desce.

Rosettská deska je poškozená, ale zachovalo se na ní celkem 486 řeckých slov, jimž odpovídá 1419 hieroglyfů. To znamená, že každé egyptské slovo se píše průměrně třemi písmeny, tj. že každý znak nemusí vyjadřovat jediný pojem. Kromě toho se mnohé opakují, je tam celkem 166 různých znaků. Jména králů psali Egypťané do oválných rámečků čili kartuší, jež byly symbolem nekonečnosti a věčnosti. Na desce je několik kartuší, které obsahují, jak dokazu-

Jean François Champollion (1790 – 1832).
„Vzkřísil mrtvou a zapomenutou řeč
stavitelů pyramid k novému životu.“

je řecký text, jméno „Ptolemaios“ (v egyptském znění Ptlmjjs). Písmena z tohoto jména se shodují s příslušnými písmeny na jiné kartuši, jež obsahuje jméno „Kleopatra“. To je deset znaků, jejichž význam je nesporný. Pomocí těchto znaků lze po příslušném doplnění přečíst další jména: Alexandros, Bereniké atd. A pomocí nově získaných znaků další slova ... Lze tedy sestavit celou hieroglyfickou abecedu! Pochopitelně i abecedu démotického a hieratického písma. A texty v nich napsané lze pak podle řeckého nápisu přeložit...

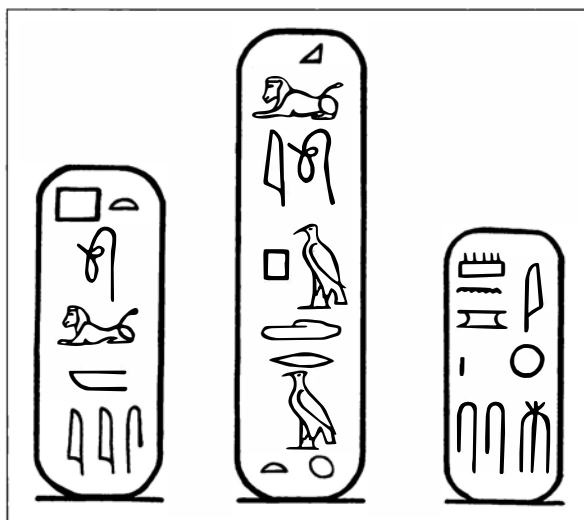
Jak známo, stalo se tak. Stalo se tak po další fantastické práci, při níž bylo Champollionovi dopřáno, aby na vlastní oči spatřil kamenné zázraky na Nilu. Vydání své *Egyptské gramatiky* (1836 – 1841) a svého *Egyptského slovníku v hieroglyfickém písmu* (1842 – 1844) se však nedožil. Vyčerpaný a bez prostředků na léčení podlehl dne 4. března 1832 záchvatu mrtvice. Dokázal méně, než chtěl, ale více než kdokoli jiný z výzkumníků Egypta před ním.

Champollionovo jméno se stalo pojmem. Na základech, které položil, pracuje dodnes každý egyptolog.

Champollion byl prvním člověkem od konce starověku, který přišel do Egypta se znalostí jazyka starých Egyptanů. Všichni ostatní před ním, počínaje arabskými dobyvateli a konče učiteli z Egyptské komise, stáli tváří v tvář nápisům na chrámech, sochách a obeliscích jako negramotní. Champollion je poprvé dovedl přečíst a přeložit. A díky svým znalostem dějin starého Egypta také vysvětlit.

Do Egypta přijel Champollion v červenci 1828 v čele vědecké výpravy, vyslané francouzskou vládou, která mu dala k dispozici dvě lodě, Isis a Hathor. Oficiálně byl sice ještě stále velezrádce, protože o omilostnění nebo rehabilitaci se nestaral. Vadilo to však jen některým úředníkům, králi a jemu samému.

Kartuše se jmény egyptských králů v hieroglyfech.
Zleva doprava Ptolemaios,
Kleopatra, Ramesse

mu ne, ani jeho práci. Přistál v Alexandrii: „Políbil jsem egyptskou půdu, když jsem na ni poprvé vstoupil po mnohaletém netrpělivém čekání.“ Vypravil se do Rašidu a vyhledal místo, kde se našla Rosettská deska, aby se tam „poděkoval za poděkování egyptských kněží“ z roku 196 před n. l., jež sehrálo „svrchovaně významnou úlohu při luštění hieroglyfů“. Proti proudu Nilu, zčásti pod plachtami a „za bezvětrí tažen lany feláhů jako v dobách faraonů“, se dostal do Káhiry a zakotvil své lodě v úzkém ramenu mezi ostrovem Gezírou a Gízou. Pospíchal k pyramidám: přesně tak si je vždy představoval, tak mu jejich obraz vykreslil tužkou i v rozhovorech Denon a Jomard. „Kontrast mezi velikostí stavby a prostotou formy, mezi kolosálností hmoty a slabostí člověka, z jehož rukou přesto tato nesmírná díla vzešla, je nepopsatelný. Při pomýšlení na jejich věk lze říci s básníkem /Lecontem de Lisle o mnohem mladších stavbách v Římě/: „Nezničitelná jejich masa unavila čas.““ V Sakkáře, kterou navštívil po prohlídce zbytků Memfidy (eg. Menneferu), se mu poštěstil významný objev. Na kamenu u polorozpadlé pyramidy, který uvolnil jeho spolupracovník L'hôte, přečetl jméno „Onnos“ a ztotožnil je se jménem posledního panovníka 5. dynastie, jež znal z Manehta. Půl století muselo pak uplynout, než se správnost tohoto objevu potvrdila. Pyramida patřila skutečně tomuto králi, jehož jméno čteme dnes Venis.

Jinak se Champollion pyramidami podrobně nezabýval: v Egyptě bylo přece ještě tolik jiných a báječných staveb! A hlavně staveb pokrytých nápisy, které ho lákaly nejvíce... Po zklamání v Memfidě, z jejichž proslulých chrámů a paláců zbylo jen několik rozpadlých zdí, odplul se svými druhy na jih. (Desetimetrová socha Ramesse II., která tam dnes leží ve zvláštním pavilonu, byla tehdy napůl zasypána a známá alabastrová sfinga se skrývala ještě pod zemí.) V Amarně, troskách někdejšího hlavního města Achetatonu, identifikoval pozůstatky chrámu, který považovala Egyptská komise za zbytky městského skladiště. V Denderě, starověkém Tareretu, spatřil první zachovalý egyptský chrám. Přišel k němu v noci: „Nebudu se pokoušet popisovat dojem, jakým na nás zapůsobil zejména portikus velkého chrámu. Lze jej jistě změřit, ale aby si jej někdo podle toho dovedl představit, je nemožné. Zůstali jsme tam dvě hodiny v úplném vytržení, prošli jsme dvoranami a pokoušel jsem se v třpytivém světle měsíce přečíst nápisy na vnější straně.“ Po podrobném průzkumu však v něm zvítězil nad nadšencem vědec: „Tato stavba je sice mistrovským dílem architektury, ale pokrývají ji skulptury v nejhorším slohu. Nechť mi to slavná Komise nemá za zlé, ale denderské reliéfy jsou příšerné, a nemůže tomu být jinak, jsou přece z epochy úpadku“ (pozdních Ptolemaiovců a Římanů). „Sochařství bylo v té době již v rozkladu, ale stavitelské umění, jež méně podléhalo změnám, si zachovalo svou vznešenost, hodnou egyptských bohů i obdivu všech století.“

Z Dendery putoval do Luxoru, tehdy nepřiliš vzhledného městečka, jež vzniklo na rozvalinách starověkých Théb. Navštívil Ramessův a Amenhotepův

chrám na nábřeží, před jehož pylonem stály ještě dva obelisky (jeden z nich byl roku 1836 odvezen do Paříže, kde zdobí Place de la Concorde), i velký chrám boha Amona v Karnaku, kde rozeznal hlavní etapy jeho dlouhé výstavby. Navštívil také hrobky v Údolí králů i trosky Hatšepsutina chrámu. „Všechno, co jsem viděl v Thébách, jsem nadšeně obdivoval; všechno na levém břehu, i když se to zdá mdlé ve srovnání s gigantickými zázraky, jež mě obklopovaly na břehu pravém... Člověku tu připadá, že staří Egypťané mysleli v mirách lidí vysokých sto stop!“ Se stejným obdivem nadšence a zároveň kritickým pohledem vědce pokračoval pak se svými druhy na jih až k nilským kataraktům, k Elefantině a Asuánu, k Esetinu (Isidině) chrámu v Pilaku (řec. Filai; dnes

	ʾ (a)		p		h		k
	i (i)		f		ḥ, ch		k̄, kv
	j		m		ḥ, ch		g
	(c)				ḥ, ch		t
	w, v		n		s, z		č
			r		s		d
	b				š		d̄, dž
	ir		nfr		ba		pr
	anch		vn		pa		ms
	va		vr		ka		chpr

Hieroglyfické písmo. Nahoře samostatné znaky; samohlásky v závorkách byly ve skutečnosti polosamohlásky, „ch“ mělo troji výslovnost (od dyšné po chrčivou), „k“ s tečkou znělo asi jako naše „kv“. Dole ukázky slabičných a slovních znaků

Filé), jehož půvabný Traianův kiosek byl pro něho „ovšem jen římský“. A všude opisoval nápisy, na místě je překládal a vykládal, srovnával a rozlišoval stavební epochy, časově zařazoval nálezy. Kráčel od objevu k objevu a postupoval vpřed současně na všech frontách; přitom měl v celé výpravě jen jediného pomocníka s odborným egyptologickým vzděláním, svého italského žáka a přítele Ippolita Roselliniho z Pisy. „Mohu odpovědně říci,“ napsal na vánoce 1828, „že naše vědomosti o starém Egyptě, zejména o jeho náboženství a umění, budou podstatně obohaceny, až se zveřejní výsledky mé výpravy.“

Jeden a půl roku strávil Champollion v Egyptě. Procházel jím v arabském šatu, s oholenou hlavou a velkým turbanem, v žlutých vysokých botách; pro ostatní členy výpravy to byl kostým, pro něho mimikry, jež mu umožnilo úplně se sžít s jeho lidem. Vznešení bejové i prostí feláhové ho oslovovali *Ja achuja!* „Můj bratře!“, což není mezi přívrženci Proroka fráze; dřív než přišel do nejzapadlejší vesničky, věděli tam o něm, že „vrátil mrtvým kamenům dar řeči“. Je však třeba říci, že ve svém hektickém zápalu se dopustil vážné chyby: úplně zapomněl na sebe. „Měnil noc v den,“ jak řekl o králi Mykerinovi Hérodotos, jenže takto získaného času nevyužil k hodování, nýbrž k práci. Dřel do úpadu, nejednou pod žhavým sluncem omdlel, dvakrát ho vynesli v bezvědomí z podzemní hrobky, a když se vzpamatoval, opět se tam vrátil. Za těchto okolností mu ani nejzdravější egyptské podnebí nepomohlo od tuberkulózy. Po návratu mu byly dopřány jen dva roky života, zemřel ve věku necelých dvaadvaceti let roku 1832. Výsledky výpravy ještě zpracoval. Publikoval je však už Rosellini.

Champollionova výprava měla pro právě zrozenou egyptologii průkopnický význam; kromě toho působila jako příklad. Pruský král Bedřich Vilém IV., který se po vzoru svých předchůdců vždy zhlížel v Paříži a v lepších chvílích si hrál na mecenáše, přijal proto „s blahovolným osobním zaujetím“ návrh Alexandra von Humboldta, slavného cestovatele a přírodovědce, aby rovněž vypravil expedici do Egypta. Slíbil jí „otcovské a zeměpanské požehnání včetně potřebných finančních prostředků“ a jakoby na důkaz, že „nikdy nedokázal nic vážného kromě vlastního zesměšnění“, stanovil si podmínku, že výprava upevní na Velkou pyramidu tabulku s jeho jménem a všemi tituly v hieroglyfech. Vzhledem k plánovaným výdajům ve výši 30 000 tolarů Humboldt s tím samozřejmě souhlasil a ihned také navrhl vedoucího: Richarda Lepsiuse.

„Je to syn vašeho služebníka, dvorního finančního rady,“ odpověděl Humboldt na králův posunek, že o tomto svém poddaném ještě neslyšel. „Vynikající muž. Studoval na univerzitě v Lipsku, Göttingenu, Berlíně. Historik, znalec starých jazyků, archeolog. V Paříži byl žákem Champollionova učitele pana de Sacy, v Turíně Champollionova spolupracovníka Roselliniho, panu Latronnovi připravoval materiál pro knihu o dějinách Egypta.“ Byla to přesná informace, jen jedno v ní chybělo: že se tento muž narodil roku 1810 a ve svých třiceti letech se musel králi jevit jako nerozvážený mladík. Pro případ, kdyby se ho na to ze-

ptal, měl připravenou odpověď: že je to nejen nadějný vědec, ale i schopný organizátor a navíc přívrženec takové novoty, známé ostatně už starým Řekům a Mayům, která může mít význam pro zvyšování zdatnosti vojáků Jeho Veličenstva. Zabývá se totiž takzvaným sportem, jak tomu říkají Angličané, zejména plaváním, bruslením a horolezectvím. A kdyby ani na tom nebylo dost, měl v rukávu poslední trumf: že je též dobrým šachistou a klavíristou. To by asi vzhledem ke královým osobním zálibám rozhodlo. Další otázky však nepadly a Lepsius dostal jmenovací dekret. Kromě toho králův slib, že dá vyhotovit kolekci krásných váz pro Muhammada Alího a že mu napíše osobní dopis.

Po dvou letech příprav se vydal Lepsius na cestu a dne 18. září 1842 přistál v Alexandrii. Jeho výprava se skládala z osmi mužů, které si vybral tak, jak se to v podobných případech dělává: architektonický poradce Ebrkam byl jeho bratrancem a ostatní členové přáteli z mládí. Na rozdíl od Champolliona nechal s sebou kuchaře, zato však duchovního pastýře, rovněž dávného přítele. Celou výpravu charakterizovala vážnost a disciplína; francouzské pěvecké produkce na násvích a podobné legrace považovala za nepřístojné, k domorodcům se chovala korektně a bez zbytečného bratříčkování, místo turbanů a galábijí nosili její členové obleky evropského střihu a cylindry. Kolekce váz a králův osobní dopis udělaly divy: Muhammad Alí, jehož se každý evropský panovník štilil (přínejmenším od března 1811, kdy pozval 480 neloajálních bejů k hostině na usmířenou, načež je dal svou tělesnou stráží povraždít), se cítil touto pozorností tak poctěn, že vydal ferman, kterým udělil Lepsiusovi „neomezené právo k jakýmkoli vykopávkám a výzkumům, kdekoli si bude přát“. Navíc mu poskytl vojenský doprovod a dalším fermanem mu udělil „generální povolení odvézt všechny ukořistěné starožitnosti a vůbec předměty jakéhokoli druhu“, které tak daroval „svému příteli a příbuznému králi Bedřichovi Vilémovi IV. z Pruska“.

Lepsius svých privilegií i poskytnutých peněz dokonale a záslužně využil. Zdržel se v Egyptě přes tři roky, do prosince 1845, přičemž své výzkumy přenesl až za nilské katarakty do Núbie (Řeky zvané Aitiopie). Pod vojenskou ochranou pracoval klidně a bez vzrušujících příhod; měřil, mapoval, dokumentoval, okresloval, vedl si přesné vykopávkové deníky, ve všem postupoval metodicky a s příslovečnou německou důkladností. Pro rozsah jeho práce je příznačné, že zatímco na všechny výzkumy v terénu, včetně mezd dělníků a dopravních nákladů, vydal za celou expedici 36 400 tolarů (asi 100 000 pozdějších marek), publikování jejich výsledků si vyžádalo 80 000 tolarů. Získal jedinečnou kořist v předmětech i poznatcích. Přivezenými památkami, z nichž mnohé zachránil před vápenickou pecí, položil základ k velkolepým egyptským sbírkám dnešních Státních muzeí v Berlíně. S dosaženými poznatky seznámil svět ve stovkách studií a zejména ve dvanáctisvazkových *Památkách Egypta a Etiopie* (1849 – 1859), jež byly právem nazvány „vnukem *Popisu Egypta*“. Vyřešil řadu otázek z egyptské filologie, mytologie, umělecké historie; nejvíc

ze všeho se však zasloužil o stanovení chronologie egyptských dějin. V jejich výchozím datu se sice zmýlil o 1000 let, jak dnes víme (a Champollion o 2000 let), ale přesto je skutečností, že vnesl řád, kde jiní viděli jen změť jmen bez letopočtů. Vytvořil z dílčích záběrů starého Egypta film jeho dějin a rozdělil je na tři epochy: Starou, Střední a Novou říši. Je to dělení, jehož se dodnes přidržíme.

Svémi výzkumy přispěl Lepsius víc než kdokoli před ním také k odhalení záhad kolem pyramid. Určil jména celé řady jejich majitelů a časově je zařadil. Zjistil, že pyramidy se stavěly v době Staré a Střední říše, kdežto v Nové říši už nikoli. Za svého půlročního pobytu na místě někdejší Memfidy (Menneferu) prozkoumal pyramidová pole od Abú Rawáše po Lišt a Láhún (či Illáhún); popsal neméně než 64 pyramid, z nichž 30 sám objevil. Sto let dalších výzkumů pak ukázalo, že některé objekty, jež považoval za pyramidy, byly stavby jiného typu, a naopak, že v některých polozbořených stavbách pyramidy nepoznal. To však jeho celkové zásluhy nesnižuje. Prozkoumal samozřejmě i okolí Gízy a na Velkou pyramidu upevnil tabulku se jménem a tituly svého panovníka, kvůli čemuž doplnil hieroglyfy pruskou orlicí a válečným křížem. Jinak se však na této proslapané půdě příliš nezdržoval a věnoval se méně známým pyramidám u Abúsíru, Médúmu a Sakkáry. Byl první, kdo objevil vývoj pyramidy: od starší formy královské hrobky s plochou střechou přes hrobku se stupňovitou nadstavbou po hrobku v podobě pravidelného jehlanu. Vytvořil též pozoruhodnou teorii „postupného růstu“ pyramidy, podle níž závisela její velikost na délce vlády toho či onoho krále. Dnes už věda tuto teorii překonala, ale v jeho době představovala pokrok, který otrásl zastaralými představami, což je třeba hodnotit kladně.

„Pyramidové pole u Memfidy,“ napsal ve *Zprávě ministerstvu o výtěžcích a výsledcích výpravy* krátce po návratu v roce 1845, „nám podalo obraz egyptské

Richard Lepsius
na Velké pyramidě
(1842). Kolem
hieroglyfický nápis
s tituly pruského krále,
přípevněný na pyramidu;
daň za to, že mohl
objevit třicet pyramid.

civilizace v oněch pradávných dobách, které je třeba napříště považovat za první úsek prozkoumaných dějin lidstva a sledovat se svrchovaným zájmem. Dávné dynastie egyptských vládců nám od nynějška poskytují víc než bezobsažnou řadu prázdných, zapomenutých a pochybných jmen.

Dnes jsou už zbaveny někdejších důvodných pochybností, máme je uspořádány podle kriticky zjištěné posloupnosti a zařazeny do jednotlivých časových epoch. Navíc nám poskytují pohled na vzkvétající státní, soukromý a umělecký život lidu pod jejich vládou a velmi často vystupují před námi ve své individuální historické realitě.“

Po Champollionovi a Lepsiusovi se už badatelé nemuseli zastavit při zjištění technických údajů o pyramidách. Poprvé se mohli dozvědět o těchto stavbách podstatně víc, než věděl Hérodotos a Plinius. A mohli to také říci lidem, kteří nejsou zrovna specialisty ve čtení hieroglyfů.

Badatelé nové generace se nemohli spokojit jednorázovými výpravami. Dokončení výzkumu pyramid vyžadovalo, aby se provádělo jako součást komplexního archeologického bádání. To znamenalo, že se museli orientovat na dlouhodobý pobyt v Egyptě, upsat se zemi na Nilu tělem i duší. Učinili tak: jako muži posedlí touhou po objevech a pohrdající nebezpečím i pohodlím, jako dobrovolníci ve službách vědy. V jejich čelo se postavili Francouzi Mariette, Maspero a Morgan, Angličan Flinders Petrie, Němec Borchardt. Později je vystřídali Ital Barsanti, Švýcar Naville, Angličané Quibell a Firth, Američané Lythgoe a Reisner, Francouzi Loret, Jéquier, Lauer a další, z nichž poslední byli (nebo ještě jsou) našimi současníky.

Auguste Mariette (1821 – 1881), rodák z Boulogne a asistent Louvru, přijel do Egypta na podzim 1850, aby nakoupil nějaké koptské rukopisy. Vystoupil v Káhiře na citadelu a pohled na obzor lemovaný pyramidami ho fascinoval. Rozhodl se zůstat v Egyptě a místo smlouvání s překupníky zabývat se jeho starověkými památkami. Když se po nich začal ohlížet, nevěřil vlastním očím. Tisícileté sfingy se změnily v dekorace zahrad boháčů, vázy a reliéfy se válely v krámech se suvenýry, sloupy s nádhernými hlavicemi se bouraly k odvozu do vápenických pecí, z pyramid shazovali feláhové uvolněné kvádry pro potěšení turistů. Zdálo se mu, že Egypt uspořádal devastaci svých památek spojenou s výprodejem, a měl pravdu. Nejpovážlivější bylo, že sami Egypťané soutěžili, jak toto ožebračování své země urychlit. Podnikavci prováděli vykopávky, nad jejichž metodami by i Belzoni kroutil hlavou. Kvůli několika reliéfům bourali celé hrobky, sochám ulamovali hlavy, sarkofágy rozřezávali a prodávali po kouscích. Byl tím vším otřesen a umínil si zachránit, co se zachránit dá. Jako cizinec se všude setkával s nedůvěrou, jež byla pochopitelná. Po sedmiletém trpělivém úsilí však dosáhl, že slabá vláda ukázala silnou ruku. Místokrál Saíd, syn Muhammada Alího, vydal zákaz svévolných vykopávek a vývozu starožit-

ností. Nato Mariette založil roku 1857 pro jejich úschovu muzeum v tehdejším káhirském předměstí Bulaku. Jeho sbírky, jež se neustále rozrůstaly, se staly základem slavného Egyptského muzea, které dostalo roku 1902 novou budovu na dnešním hlavním káhirském náměstí Tahrir. Vděčný Egypt mu tam postavil nadživotní sochu; stojí dodnes, zatímco například Lessepsova v Suezu roku 1956 padla. Dostalo se mu i jiných poct, z nichž by snad při své povaze hodnotil nejvýš, že u Sakkáry byl po něm nazván docela slušný resthaus „Mariettův dům“. Vznikl z jeho útulku na místě, kde dospěl ke svým největším objevům.

Mariette nebyl totiž jen zachránce, byl také objevitel. Na podzim 1850 spatřil při zkoumání východní oblasti sakkárského pyramidového pole hlavu sfingy, jež vyčnívala z písku. Když ji odkopal, přečetl na jejím podstavci nápis k poc-

Kamenná socha hodnostáře Ceje
v serdábu jeho hrobky v Sakkáře

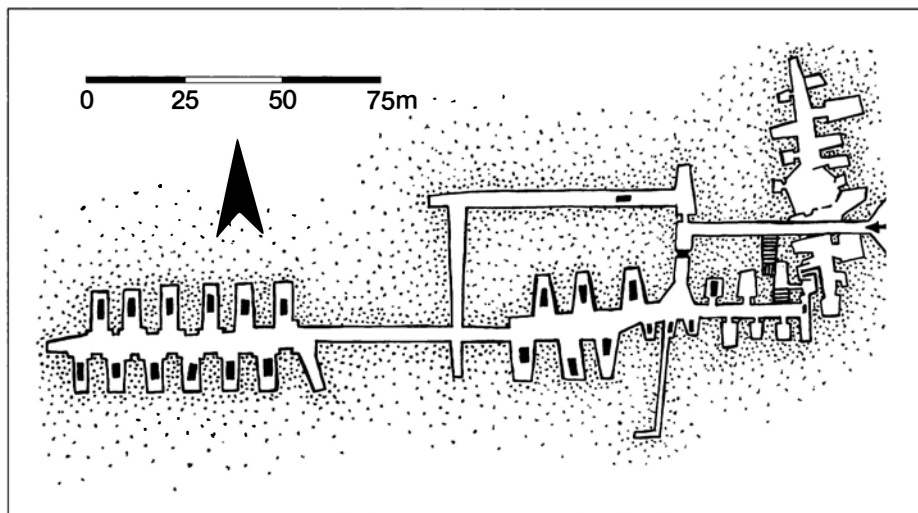
tě býka Hapiho (řec. Apise), který byl v Memfidě uctíván jako posvátné zvíře a vtělení boha Ptaha. Vzpomněl si na Strabóna, podle něhož se tu prý táhla „alej sfing“, jež vedla k chrámu a pohřebišti těchto býků, zvanému řecky Serapeion. Sehnal několik feláhů, chopil se s nimi lopaty a odkryl další sfingy nebo pozůstatky po nich. Po roční práci, všelijak přerušované i narušované jich našel celkem 141; tvořily skutečně alej, která ho přivedla ke vchodu do podzemního pohřebiště. Bylo vytesáno do skály a měřilo od východu na západ přes 200 metrů; jeho střed tvořila široká galerie s několika bočními chodbami a mnoha výklenky, jež byly určeny pro sarkofágy mumifikovaných býků. U galerie jich našel 24; každý z nich byl vytesán z jediného kusu žuly o hmotnosti 40 – 60 tun a zel prázdnotou. V bočních chodbách objevil však i sarkofágy s dřevěnými rakvemi a pozůstatky býků; bylo jich tam celkem 28, navíc se tam našel i sarkofág s rakví a mumií Ptahova velekněze Chamuaseta (dříve Chamvесе), syna Ramesse II. Nejstarší sarkofágy býků pocházely z doby Amenhotepa III. z 18. dynastie, nejmladší z doby posledních Ptolemaiovců, tj. z časového rozpětí

asi 1300 let. Na těchto obrovských sarkofázích stálo pak v nejčitelnějších hieroglyfech, kdo byl za života toho nebo onoho býka králem a kdo veleknězem, co se v té době významného přihodilo. Nové texty k egyptským dějinám!

Po textech v Serapeiu objevil Mariette k egyptským dějinám i nové ilustrace. Stalo se tak roku 1865, kdy odkryl hrobku královského hodnostáře Ceje (známějšího ze starších transkripcí pod jménem „Ti“), nejkrásnější a nejzachovalejší na celém sakkárském pohřebišti. Nádherné barevné reliéfy, jež svou jemností budí dojem nástěnných maleb, zobrazovaly nejen pana Ceje (vždy třikrát až čtyřikrát většího než osoby v nižším postavení), ale i stovky výjevů z denního života jeho doby: zemědělské práce ve všech fázích od setí po žně, plavbu a stavbu lodí, lov na hrochy a chytání ryb, zabíjení dobytčat a zpracování kůže, přinášení daní i trestání vesničanů, řemeslníky při práci (včetně kameníků a foukačů skla), písaře a kresliče, trpaslíky s opicí a se psy, zkrátka všechno, co se kolem pana Ceje dělo a co v jeho době existovalo. Tyto výjevy byly přes svou stylizaci tak realistické a věrné, že umožnily přesně identifikovat veškeré zemědělské i řemeslnické nástroje a pracovní postupy. Umožnily také zjistit, kterých nástrojů Egypťané v té době ještě nepoužívali. Ve které době? – A tu jsme u toho, co nás v této souvislosti zajímá nejvíc. Cejova hrobka pochází z páté dynastie, tj. z 25. století před n. l., z doby stavitelů pyramid. Přitom pan Cej byl „náčelníkem všech královských prací“, „vedoucím /stavby/ pyramid“, „dozorcem na místech věčnosti“.

Objevení Cejovy hrobky představuje velký Mariettův přínos k poznatkům o pyramidách; zdaleka ne však jediný. Odkryl řadu dalších hrobek s podobnými dokumenty, mezi nimi zejména Ptahhotepovu, rovněž z páté dynastie,

| 87

Plán Serapeia u Sakkáry. Černé obdélníčky označují sarkofágy posvátných býků, které jsou dosud na místě (podle Marietta).

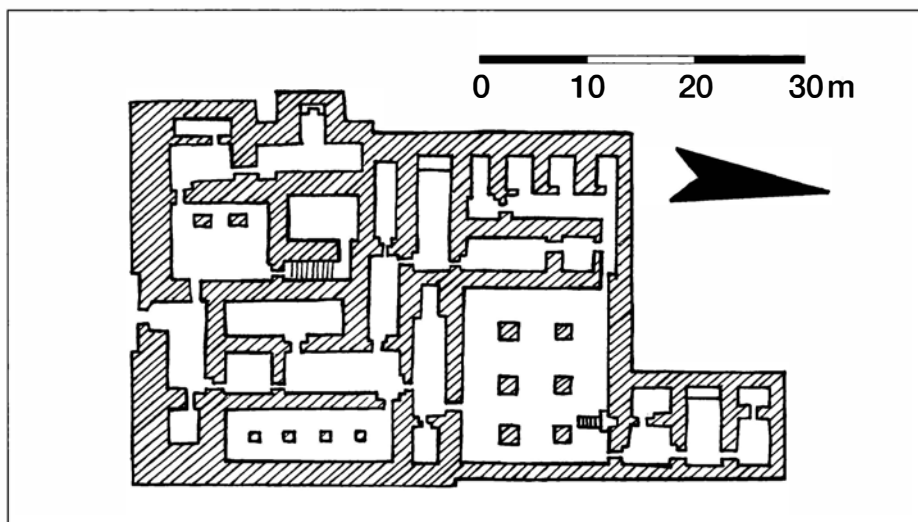
jejíž majitel byl pravděpodobně autorem proslulého *Naučení*, jednoho z nejstarších známých děl světové literatury. Kromě toho zahájil práce na výzkumu „falešné pyramidy“ u Médumu, jedné pyramidy u Lištu a několika menších pyramid u Sakkáry, kde se mu podařil významný „negativní objev“. Na jihu sakkárského pohřebiště ho zlákala nezvyklá stavba, kterou Lepsius a Perring pokládali za nedokončenou nebo poškozenou pyramidu. Arabové jí říkali *Mastabit faraun*, „Faraonova mastaba“; byla kamenná a uvnitř plná, stěny měla šikmé a obložené turským vápencem. Napohled se vskutku nelišila od polozbořených pyramid; podrobným výzkumem však zjistil, že to byla královská hrobka v podobě obrovského sarkofágu. Jejího majitele neurčil ještě správně; dnes (po Jéquierových výzkumech z roku 1924) víme, že si ji dal postavit král Šepseskaf, poslední panovník čtvrté dynastie. Jistě měl důvod, proč se takto separoval od svých předchůdců Menkaurea, Rachefa a Chufua. Stejně jako Mariette, když jeho hrobku škrtl z listiny pyramid.

Gaston Maspero (1846 – 1916) a Jacques de Morgan (1857 – 1924) vstoupili na půdu připravenou už Mariettem; jako jeho nástupci ve funkci ředitele Egyptského muzea mohli už rychleji pokračovat ve výzkumu pyramid. První pocházel z Itálie, druhý z Walesu; jinak byli ovšem uvědomělými Francouzi a kromě zanícení pro práci v terénu je spojovalo i objevitelské štěstí. Maspero pronikl roku 1880 do těžce poškozené pyramidy na jihu sakkárského pohřebiště a v pohřební komoře našel nápisy v hieroglyfech; jejich rozluštění ukázalo, že tato pyramida patřila králi Pepimu I. (dříve Pjopejovi) ze šesté dynastie. Byla to pyramida s nápisy, ačkoli Mariette vždy tvrdil, že „pyramidy jsou němé“! Nadšen tímto objevem, otevřel hned nato sousední pyramidu, rovněž ze šesté dynastie a s nápisy, a roku 1881 jinou velkou pyramidu v samém středu sakkárského pole. V žlutavém světle petrolejové lampy tam znovu spatřil, co dnes mohou návštěvníci obdivovat v záři neonů: pozlacené stropy podzemních místností byly posety stovkami modrých hvězd, stěny byly přímo vytapetovány skvělými hieroglyfickými nápisy v barevném provedení. Sarkofág byl prázdný, ale z nápisů se dozvěděl, že v něm byl pohřben poslední král páté dynastie Venis, který vládl na sklonku 25. století před n. l. O něco dále na sever se dostal do pyramidy, ve které zjistil, že patřila králi Tetimu ze šesté dynastie, a o kus dále na jih se prokopával do pyramid Tetiho nástupců, v jejichž podzemních komorách se setkal opět s nápisy. Aby mohl tyto *Texty pyramid* zpracovat a vydat, vzdal se Maspero ředitelského místa v Egyptském muzeu, což říká víc než jakkoli dlouhá charakteristika.

De Morgan zahájil své objevy roku 1893, kdy odkryl u Tetiho pyramidu neobyčejně velkou hrobku z dob Staré říše; měla celkem 32 místností a dal si ji postavit pro celou svou rodinu Tetiho velekněz Mereruka. U Abúsiru objevil hrobku velmože Ptahšepse, který to dotáhl z kadeřníka na cateje, tj. v naší terminologii „prvního ministra“ krále Niuserrea z páté dynastie. (Kariéry se

dělaly vždy, ale pro nás je tato hrobka zajímavá hlavně proto, že roku 1960 získal koncesi k jejímu výzkumu Čs. egyptologický ústav Karlovy univerzity.) U pyramid se de Morgan soustředil na poněkud opomíjenou oblast v okolí Dahšúru. V březnu 1894 spustil sondy do polorozpadlé severní pyramidy, jež byla z nepálených cihel. Ukázalo se, že měla vnitřní výztuhu z kamenných příček a že patřila králi Senusretovi III. z dvanácté dynastie, tj. z doby Střední říše. V jejím areálu našel čtyři hrobky královských dcer; při čištění jejich podzemních chodeb objevil pak něco, co vzbudilo světovou senzaci. Samozřejmě že hrobky byly vyloupeny, to předpokládal; starověcí lupiči však část pohřební výbavy zapomněli, nebo schovali v koutě, a Morgan ji tam našel! Když potom prozkoumal jižní pyramidu, která patřila králi Amenemhetovi III. z téže dynastie, zjistil k nemalému překvapení, že tento král ji opovrhl a dal se pohřbít v jiné pyramidě u Fajjúmské oázy. Třetí objev z roku 1895 byl ještě senzačnější. U nenápadné pyramidy krále Amenemheta II. objevil dva nedotčené hroby královských dcer Ity a Chnumity se všemi osobními šperky a amulety... Poklad starý 4000 let, téměř o tisíc let starší než Tutanchamonův!

Dahšúrské poklady vzbudily nový zájem o pyramidy; zároveň však zastínily výzkumy, které nekončily leskem zlata a drahokamů. Roku 1894 vypravilo Egyptské muzeum J. E. Gautiera a G. Jéquiera do Lištu, asi šedesát kilometrů jižně od Káhiry, aby prozkoumali dva pahorky, které se téměř nelišily od okolních dun, ale Masperovi se zdály nějak podezřelé. Stačilo několik dní, aby v severním zjistili pozůstatky pyramidy krále Amenemheta I. z dvanácté dynastie a v jižním zbytky pyramidy jeho nástupce Senusreta I. Práce pak museli zastavit pro nejneočekávanější překážku: podzemí pyramid uprostřed vyprahlé

Mererukova mastaba, půdorys. Až do česko-slovenských vykopávek Ptahšepesovy mastaby největší nekrálovská hrobka v Egyptě (podle Morgana)

pouště bylo zalito spodní vodou, kterou nedokázali odčerpat. V době, kdy se nastuzení a spálení vraceli do Káhiry, identifikoval E. Naville na vasetském pohřebišti, v sousedství Hatšepsutina chrámu v Dér el-Bahrí, trosky zádušního chrámu krále Mentuhotepe I. z jedenácté dynastie, jehož střední část byla původně ukončena pyramidou. Stopy po malých pyramidách našel pak také u hrobek úředníků z devatenácté a dvacáté dynastie poblíž Údolí královen u Dér el-Medíny. Pozůstatky skutečné královské pyramidy zjistil pak roku 1900 E. G. Chassinat u Abú Rawáše, devět kilometrů severozápadně od Gízy; dal si ji postavit král Radžedef (Džedefre) ze čtvrté dynastie. U Závijit al-Arjánu, něco přes pět kilometrů jižně od Gízy, odkryl A. Barsanti dokonce zbytky dvou pyramid. První byla nedokončená a patřila asi králi Chabovi z konce třetí dynastie, druhá byla sotva začatá. Obrovský příkop v její základně nazývají místní feláhové *Chírl Iskandar*, „Alexandrovo dílo“, a průvodci turistů jej připisují Alexandrovi Velikému. Ve skutečnosti je to dodnes živá vzpomínka na práci Barsantiho, který se jmenoval křestním jménem Alessandro.

Francouzští badatelé publikovali výsledky svých prací v řadě vědeckých i populárních knih, jimiž utvrdili v očích veřejnosti svou hegemonii na pyramidových polích (napřed Mariette v *Egyptském itineráři* z roku 1880, Maspero v *Nápisích ze sakkárských pyramid* z roku 1884 a *Egyptské archeologii* z roku 1904, de Morgan ve *Výkopávkách v Dahšúru* z let 1895 – 1903 a v mnohých jiných). Tuto jejich hegemonii narušil koncem 19. století Angličan Petrie, proslulý výzkumník pyramid a vůbec celého Egypta, autor téměř tisíce vědeckých knih a studií, z nichž mnohé dovedou zaujmout i neegyptology. Platí to už o jeho prvních spisech *Pyramidy a chrámy u Gízy* (1883), *Deset let vykopávek v Egyptě* (1902) a do velké míry i o jeho (dnes už zčásti překonaných) trojsvazkových *Dějínách Egypta* z let 1894 – 1895.

William Matthew Flinders Petrie (1853 – 1942).
„Sedmdesát let života egyptské archeologii“

William Matthew Flinders Petrie (1853 – 1942) strávil celkem čtyřicet dva let svého dlouhého života v Egyptě; přes dvacet dalších let se jím pak zabýval ve studovně na univerzitě v Londýně. Získal o jeho minulosti takové vědomosti jako málokdo jiný, a ač to zní jako protimluv, byl v něm „specialistou na všechno“: od toho nejmenšího, tj. miniaturních skarabeů, až po to největší, tj. pyramidy. Od mládí měl zájem o přírodní a historické vědy, osmnáctiletý se zúčastnil jako měřič výzkumů ve Stonehenge, dvaadvacetiletý publikoval knihu o vědecké metodologii; výzkumnickou vášně měl v krvi po svém dědovi, slavném mořeplavci a objeviteli mořských cest v Arktidě. K zájmu o Egypt ho přivedl otec, který byl velkým ctitelem astronoma Charlese Piazziho Smytha, o němž ještě uslyšíme. Tento Smyth vydal totiž roku 1864 knihu o Velké pyramidě, ve které ji prohlásil za jakousi „kamennou bibli“, v jejíchž mírách je prý zašifrován „osud lidstva“. Petrie starší toužil prověřit a doplnit Smythova měření, aby podepřel správnost jeho vývodů. Petrie mladší se roku 1879 vypravil do Egypta, kde potom svými měřeními a studiemi tyto vývody totálně zdiskreditoval. To byla ovšem maličkost ve srovnání s tím, co tam později dokázal (nejdřív jako badatel na vlastní pěst, pak jako asistent a posléze ředitel Britské archeologické školy v Káhiře). V nilské deltě objevil u vesnice Nukráše pozůstatky řecké osady Naukratidy ze sklonku 7. století před n. l.; v troskách někdejšího hlavního města Džanetu (biblického Zoánu, řec. Tanidy; dříve Džaanetu) objevil jediný známý chrám boha Suteha (řec. Sétha); u Kantary na Suezském průplavu objevil pevnost ze saiské doby a její základy; u Láhúnu na východním okraji Fajjúmské oázy objevil zbytky proslulého „labyrintu“. V Mit Rahíně, na půdě dávného Menneferu, objevil druhou největší egyptskou sochu sfingy. Prozkoumal přes třicet pyramid, z nichž pět objevil a identifikoval a z jedné vynesl opět poklady; ale především v nich získal poznatky, jež umožnily objasnit organizaci a techniku jejich stavby.

„Bezvadný příbytek jsem našel v hrobce vytesané do skály,“ píše o své práci u Velké pyramidy. „Přidělal jsem jen dveře a okenice, postavil regál, pověsil visací lůžko z rohože a byl jsem zařízen tak komfortně, jak jsem si jen mohl přát... Kolem deváté jsem začínal. Když bylo na programu měření, můj sluha Alí měl za úkol držet nad teodolitem deštník, aby jej chránil před sluncem; na má záda se už stín nedostal. Zatímco se Alí věnoval nutnému polednímu odpočinku, pracoval jsem podle možnosti dále. Když se setmělo, sbalil jsem inventář, uložil jsem jej pěkně do hrobky a Alího propustil. Kolem šesté nebo sedmé jsem rozdělal oheň a věnoval se výpočtům, dokud nezačal vřít kotlík; potom jsem povečeřel (nějakou polévku, lodní suchary a rajčata, jež jsou v Egyptě výborná, trochu čokolády), což mě po desetihodinové práci bez jídla a pití báječně chutnalo a prospělo. Po večerní toaletě jsem opět usedl k výpočtům a setrval nad nimi asi do půlnoci... Při vykopávkách jsem začínal dřív, hned po svítání. Když jsem pracoval ve Velké pyramidě, vyrazil jsem vždy večer, jakmile

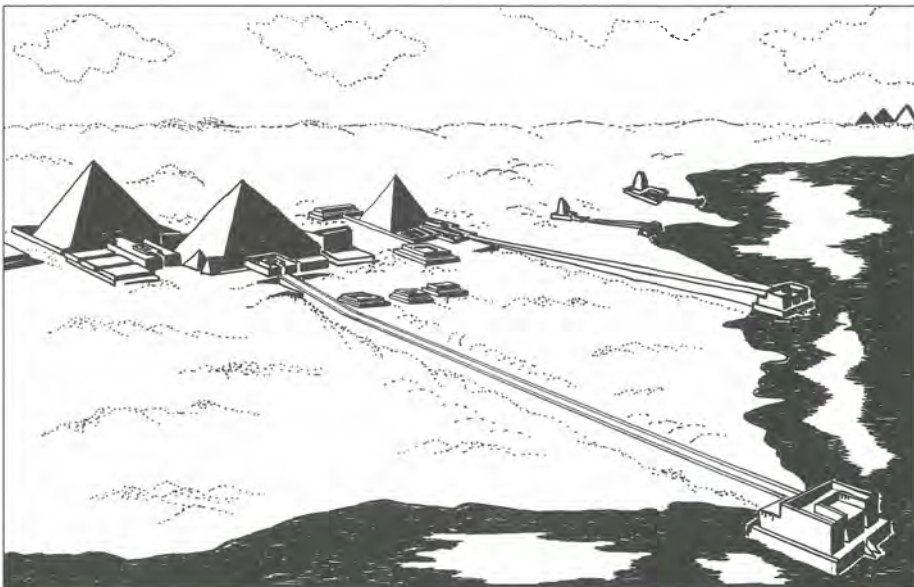
zmizeli turisté, a s ospalým Alím jako asistentem jsem tam vydržel do půlnoci, někdy dokonce do osmé ráno. Občas se ovšem stalo, že jsem pracoval... čtyřicet hodin v jednom zátahu.“ Později, když už poněkud pokročila motorizace, pořídil si pro práci na odlehlejších místech autobus, který s ohledem na manželku „vybavil gramofonem a zařídil ještě pohodlněji než svou hrobku u Gízy“.

U Gízy pracoval Petrie od prosince 1880 do dubna 1882, z toho devět měsíců věnoval Velké pyramide; změřil ji přesněji a úplněji než Napoleonovi inženýři a Piazzzi Smyth. Roku 1883 se vypravil se svými přístroji na pouť po sakkárských a dahšúřských pyramidách. Po jejím ukončení vzdal čest „svědomitosti a důkladnosti svých francouzských kolegů“. Poté si našel jiný píseček, dosud neprohrabaný: u Fajjúmské oázy, kde měli sídlo a pohřebiště králové dvanácté dynastie. Roku 1888 objevil ve dvanáctimetrovém kopci u vesnice Hawwáry al-Makty zbytky cihlové pyramidy. Protože nemohl nalézt její vchod (proti všem zvyklostem nebyl na severní straně), vyhloubil do ní tunel; po nesmírné dřině a komplikacích s kopáči pronikl konečně do pohřební komory. Byla napůl zatopena spodní vodou a skrývala vyloupené sarkofágy krále Amenemheta III. a kupodivu i jeho dcery Neferuptahy. U vesnice Láhúnu odkryl pak v dalším podobném kopci cihlovou pyramidu krále Senusreta II. s prázdným sarkofágem, avšak „nejkrásnějším ze všech, jež známe ze Střední říše“. Roku 1890 se vypravil k „falešné pyramidě“ u Médúmu, kterou navštívil už před léty, když v ní Maspero našel sarkofág. S architektem G. Wainwrightem prozkoumal její vnitřní strukturu a odkryl zbytky přilehlých staveb. Jméno jejího majitele nemohl určit ani z nepřímých náznaků; dnes se má za to, že si ji dal postavit poslední král třetí dynastie Hunej a že ji dal dokončit Chufuův otec a předchůdce Snofru. Později odkryl s E. Mackayem dvě pyramidy z dob Střední říše u Mazgúny poblíž Dahšúru, které snad patřily králi Amenemhetovi IV. a královně Sebeknofruře, posledním panovníkům dvanácté dynastie. Z hrobky u cihlové pyramidy poblíž Láhúnu, v níž byla pohřbena jedna z dcer krále Senusreta II., vynesl pak spolu s G. Bruntonem a M. A. Murrayovou proslulý „illáhúnský poklad“. To se však psal už rok 1920.

Z velkých pyramidových polí zůstalo do počátku našeho století k prozkoumání jen jedno: abúsířské. Koncesi na ně dostal od pravnuka Muhammada Aliho pravnuke Bedřicha Viléma IV., který byl už nejen pruským králem, ale i německým císařem. Kdo si od toho nejvíc sliboval, bylo říšské ministerstvo války; dodalo tam dokonce kolejnice k odvozu písku a kořisti, a to zdarma (a v hodnotě dvanáctiminutové spotřeby střeliva v pozdější bitvě u Verdunu), Jak známo, jeho naděje se nesplnily; zato však výsledky, kterých tu dosáhli němečtí vědci, překonaly očekávání. Lze říci, že jejich práci začala nová etapa ve výzkumu pyramid. Závěrečná etapa, jež končí v našich dnech.

Německé archeology přivedl k Abúsíru Ludwig Borchardt (1863 – 1938), vynikající vědec a organizátor, což je kombinace, která se v jedné osobě často nevyskytuje. Byl žákem berlínského profesora Adolfa Ermana, který vytvořil novou koncepci studia jazyka a kultury starých Egyptanů, měl ještě možnost poznat Lepsiuse (který zemřel roku 1884) a v Egyptě mohl navázat na tradici bratří Karla Heinricha a Emila Brugschových, významných pracovníků Egyptského muzea. Vyznal se stejně v egyptských nápisech jako v architektuře a výtvarném umění, měl smysl pro detail i pro celek, uměl vidět věci v souvislostech; jako vedoucí pečlivě vybraného kolektivu odborníků uplatnil v praxi to, co mnohem později získalo pojmenování „týmová práce“. Ve svých denících o této práci nenapsal nic vzrušujícího. Probíhala plánovitě a metodicky, „bez nežádoucích příhod, jež se nazývají dobrodružstvím“. Tím impozantnější bylo, co předložil odborníkům ve svých mnohasvazkových a skvěle dokumentovaných *Náhrobních pomníků u Abúsíru* v letech 1907 – 1913.

Sedm sezón pracoval Borchardt na abúsírském poli, od jeho předběžného ohledání na podzim 1901 do odvozu darovaných nálezů v roce 1908, a prozkoumal tam tři velké pyramidy z dob páté dynastie: Sahureovu, Neferirkareovu a Niuserreovu. A nejen pyramidy ponořené místy až z třetiny do písku, jejich podzemní chodby, komory atd., jak bývalo zvykem, ale i jejich zádušní a údolní chrámy, přístupové („vzestupné“) cesty, ohradní zdi a všechno ostatní, co se kolem nich nacházelo (včetně nedokončené pyramidy krále Raneferefa

Pyramidové pole u Abúsíru, rekonstrukce. Zleva doprava: Neferirkareova, Niuserreova a Sahureova pyramida (u posledních dvou též údolní chrámy a vzestupné cesty. V pozadí Veserkafův a Niuserreův „sluneční chrám“, na obzoru gízské pyramidy

a „slunečních chrámů“ králů Niuserrea a Veserkafa). Se svými spolupracovníky a dělníky doslovně prohrabal písek okolní pouště, zrnko po zrnku, do hloubky mnoha metrů a v rozloze několika čtverečních kilometrů. Jako první archeolog provedl systematický výzkum celého pohřebiště egyptských králů, které tvořilo obrovský komplex staveb v okolí pyramid. Poprvé ukázal pyramidu nikoli jako izolovanou stavbu, nýbrž v souvislosti s jinými stavbami posmrtného kultu faraonů, a poprvé celý tento komplex zrekonstruoval. Z jeho modelů se mohli lidé dvacátého století dozvědět o těchto gigantických výtvorech starých Egyptanů více, než z nich mohl spatřit na vlastní oči Hérodotos.

Borchardtovy úspěchy se staly vzorem a výzvou: ve srovnání s Abúsírem se najednou zdála ostatní pyramidová pole neprobádaná. Že pyramidu obklopovaly chrámové a jiné stavby, věděli ovšem výzkumníci Egypta už dávno; mnohé z nich také odkryli. Nyní však přistoupili k jejich komplexnímu výzkumu a na starých místech zazvonily znovu krumpáče. Britští archeologové J. E. Quibell a J. M. Firth se vypravili do Sakkáry a postupně se prokopali od Tetiho pyramidy až k Džoserově, pak se přesunuli na jih k pyramidě Pepiho II. Roku 1906 se vylodili v Egyptě první archeologové z Ameriky. Metropolitní muzeum umění v New Yorku vyslalo expedici do Lištu, kterou vedl A. M. Lythgo a A. G. Mace, spojená expedice Harvardovy a Bostonské univerzity se pod vedením G. A. Reisnera utábořila v Gíze. Zůstali tam až do třicátých let, kdy jejich vlajku převzala expedice Pensylvánské univerzity, vedená A. Rowem, jež dostala koncesi na výzkum pyramidového pole u Médúmu. Mezitím přišli na gízské pohřebiště i Němci (roku 1909 pod vedením E. Sieglina) a na sakkárském pokračovali od roku 1914 Francouzi P. Lacau, V. Loret, G. Jéquier a jiní; roku 1926 se k nim připojil J. P. Lauer, který tam pracoval i v roce 1984. Ve třicátých letech se do výzkumu starého Egypta zařadili poprvé také Egyptané: Selim Hasan, který převzal vedení vykopávek v okolí Venisovy pyramidy, a Abd es-Salám, který později prozkoumal Džedkareovu pyramidu u Sakkáry. Všichni pracovali se štáby odborníků a podobně jako Borchardt: systematicky, metodicky a s úspěchem, kterému se však dostalo jen nevelké publicity. Nebyli přece už první, neobjevili zlato a šperky, nestihla je „kletba faraonů“...

Výzkumníci tohoto druhého sledu nedosáhli slávy, jež je vyhrazena průkopníkům. Jejich práce nebyla však o nic chudší na dramatické momenty ani na vzrušující objevy. Roku 1920 se Firth propadl do šachty, ze které se vyklubal vchod do pyramidy královny Iputy, objevené už Loretem roku 1897. Brzy poté odkryl v jejím sousedství další nevelkou pyramidu. Roku 1924 musel naproti tomu kapitulovat před pyramidou se zalomenými stěnami u Dahšúru, neboť s veškerou novodobou technikou se nedokázal dostat do její dolní komory a k dynamitu se přece jen nechtěl uchýlit. V letech 1926 – 1936 objevil Jéquier pod návěsemi písku dokonce půl tuctu neznámých pyramid: tři malé pyramidy manželky Pepiho II., kamennou pyramidu krále Ibiho asi z osmé dynastie a dvě velké cihlové pyramidy

s vlnitou ohradní zdí. Jedna z nich, na samém jihu sakkárského pole, patřila králi Chendžerovi z třinácté nebo čtrnácté dynastie, tj. z doby po zhroucení Střední říše. Byla to pravděpodobně poslední pyramida postavená v Egyptě. Nikoli však, jak se už mnozí domnívali, poslední, jež byla objevena.

Na jaře 1951 upoutala pozornost mladého egyptského archeologa Muhammada Z. Gonéma, jenž byl právě jmenován inspektorem sakkárského pohřebiště, malá vyvýšenina jihozápadně od Džoserovy a Venisovy pyramidy. Na mapě byla označena jako přírodní pláň, ale úlomky zdiva, které našel při její prohlídce, mu potvrdily totéž co letecká fotografie: že to může být nános nad starověkou hrobkou. Dostal povolení k výzkumu a 27. září 1951 začal kopat. Do konce roku narazil na ohradní zeď, 29. ledna 1952 mu hlásil předák Ibráhím Hofny, že dělníci odkryli roh masivní stavby, a než skončila jarní sezóna, byl si jist, že objevil pyramidu. Další vykopávky ukázaly, že to byla pyramida stejného typu jako Džoserova, a nalezené nápisy nasvědčovaly, že ji projektoval sám Džoserův vrchní architekt Imhotep; zůstala však nedokončená. Dne 31. května 1954 vstoupil do pohřební komory a našel v ní neporušený alabastrový sarkofág. Z kartuší na pohřební výbavě pak zjistil, že tato pyramida patřila králi Sechemchetovi, synovi a nástupci krále Džosera, Byla to tedy druhá nejstarší pyramida v Egyptě!

Čtvrt století po Gonémově objevu se vynořily z písku opět zbytky dosud neznámé pyramidy, tentokrát na „skrz naskrz prokopaném“ abúsínském poli. A co je pro nás zvlášť potěšitelné: mohli si to připsat na listinu svých úspěchů právě naši egyptologové. Miroslav Verner, jenž byl po smrti Z. Žáby (1971) a jeho nástupce F. Váhaly (1974) pověřen vedením tamějších vykopávek, usoudil podle leteckých snímků a terénních náznaků, že jižně od Neferirkareovy pyramidy se skrývá pod návějemí tisíciletí nevelký pyramidový komplex, a to pravděpodobně některé z královen. Už sondy z roku 1976 potvrdily, že tomu tak skutečně je. Jak se ukázalo, nešlo tu o pyramidu nějaké řadové královny, nýbrž Chentkausy II., „Matky dvou králů“, tj. králů Sahurea a Niuserrea z počátku páté dynastie...

I když význam Chentkausiny pyramidy je větší než její rozměry, nezastínil význam objevu pyramidy Sechemchetovy. Nejen proto, že šlo o starší a navíc královskou pyramidu, ale hlavně proto, že se zachovala nedokončená. Písek ji konzervoval ve stadiu stavby: svými obnaženými stěnami a neuklizeným okolím vydala svědectví, jak se pyramidy stavěly, a udělala tečku za řadou fantastických a fanaticky hájených „teorií“. Potvrdila, že do poloviny našeho století jsme se o pyramidách dozvěděli všechno hlavní a podstatné.

Co znamená „všechno hlavní a podstatné“? Především to, že víme, čemu pyramidy sloužily, jak vznikly a odkdy se stavěly. Dále to, že víme, jakým prošly vývojem a jak v jeho jednotlivých fázích vypadaly, kdo si většinu z nich dal postavit a ve které době.

Pak ovšem i to, že je nám známo, jaká byla technika a organizace jejich stavby. A konečně to, že víme, proč a kdy se stavět přestaly.

Pro naše účely to bude stačit. Můžeme však připojit, že navzdory některým nejasnostem jsme se dozvěděli i mnohé podrobnosti. Včetně takových, jež zajímají lidi, kteří vidí ve Velké pyramidě kamennou bibli a matematicky dešifrovatelnou předpověď dějin budoucnosti.

Souhrn dnešních vědomostí o pyramidách je triumfem vědy. Triumfem tím pozoruhodnějším, že při něm nešlo o nic takového, bez čeho by lidstvo nemohlo žít stejně jako předtím. Lze jej srovnávat s dosažením vrcholu Mount Everestu nebo světového pólu: z praktického hlediska je stejně bezvýznamný. Ale z hlediska prověrky lidských schopností stejně impozantní.

Zásluhu na tom mají nejen objevitelé a výzkumníci pyramid, o nichž jsme právě mluvili, ale i ostatní příslušníci velkého mezinárodního kolektivu egyptologů. Většinou to byli lidé jiného typu; až na příležitostné návštěvy Egypta trávili svůj život ve studovnách dalekých univerzit, nespalovalo je žhavé africké slunce, pouštní prach jim neplnil plice, písek jim neskřípal mezi zuby při každém soustu jídla, v kapse nenosili sérum proti hadímu uštknutí. Pracovali však na stejných problémech a se stejným úsilím; oč byla jejich práce napohled méně dramatická, o to byla náročnější na intelektuální vypětí, a za dosažené úspěchy draze platili. Jestliže archeologové z pouště podléhali depresím z osamělosti, pak tito vědci se zdánlivě klidným zaměstnáním končili neobvykle často infarkty. Každá věda má své hrdiny; také egyptologie.

Je těžké určit podíl jednotlivých egyptologů na konečném odkrytí tajemství pyramid; ve vědě se všechno navzájem podmiňuje a ovlivňuje, jedno pochází z druhého. První místo zaujímají tu však nesporně vědci, kteří dovršili výzkum jazyka a písemných památek starých Egyptanů, protože tím vytvořili předpoklady k jejich poznání a pochopení. Z první generace po Champollionovi patřili k nim zejména Francouzi E. de Rougé a F. Chabas, Angličan S. Birch, Ital N. F. I. Rosellini a Rus V. S. Goleniščev; z pozdějších pak Angličané A. H. Gardiner a L. Griffith, Němci A. Erman, H. Grapow, K. Sethe a Francouz G. Lefebvre. Za nimi následují vědci, kteří vytvořili velký syntetický obraz dějin starého Egypta (třebaže zpočátku trochu nepřesný). Jejich hlavními představiteli byli po Masperovi a H. Brugschovi zejména Francouzi E. Drioton a J. Vandier, Němci E. Meyer a G. Steindorff, Američan J. H. Breasted a Rus B. A. Turajev. K nim se pak řadí historikové staroegyptské ekonomiky, státu a práva, výtvarného umění, literatury, náboženství a jiných oborů; je jich dlouhá řada, ve které nechyběli ani naši vědci; uvedeme z nich alespoň Františka Lexu (autora základního díla o egyptské magii a první démotické gramatiky) a Jaroslava Černého (nejvýznamnějšího znalece hieratických písemných památek a editora dělnických nápisů z vasetských pohřebišť). Za všechny další uvedme už jen

tři badatele a jejich dodnes významné práce o pyramidách: Francouze J. P. Lauera, autora *Monumentální historie egyptských pyramid* (1962), J. Vandiera, autora *Příručky egyptské archeologie* (1952 – 1954) a Angličana I. E. S. Edwardse, autora syntetického díla *Egyptské pyramidy* (1947, 1961). To je ovšem nejprísnejší výběr nejvýznamnějších jmen. Svým dílem tu přispěli egyptologové nejrozličnějších specializací a národností, aby právě na pyramidách dokázali, že na světě existují jen věci nepoznané, nikoli nepoznatelné.

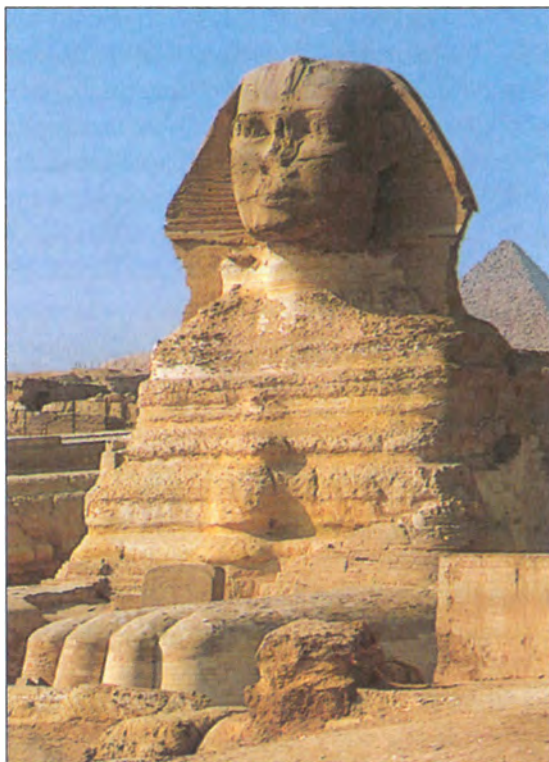
Závoj záhad halící pyramidy byl tedy stržen. Nic nám už nebrání, abychom si je prohlédli ve světle soudobých vědeckých poznatků. Chceme si je však pouze prohlédnout? Stačí nám, když se dozvíme, jak je která velická, jak se jmenuje, kdo a kdy si ji dal postavit?

Máme-li zájem dozvědět se o nich víc, musíme si trochu občerstvit, co víme o dějinách Egypta. O jeho politickém a hospodářském zřízení, o jeho kultuře, o jeho materiální a ideové základně, ze které pyramidy vyrostly a bez které je nelze pochopit.

Ostatně takový exkurs do tisíciletých hlubin starého Egypta je sám o sobě docela lákavý.

II/ OTÁZKY A ODPOVĚDI Z ŘÍŠE MRTVÝCH

98 |

Hlava Sfingy s podobou
jednoho z faraonů 4. dynastie.
V posledním čase se opět
diskutuje, zda Chufua, či Racheфа.

POHLED DO EGYPTSKÝCH DĚJIN

Sebekratší exkurs do dějin Egypta si vyžaduje jeden z nejdelších sestupů do hlubin historie. Nikoli nejdelší: považujeme-li za předěl mezi historií a předhistorií výskyt písemných dokladů, pak počátek dějin Mezopotámie leží ještě o jedno dvě století níž. Jinak je však tato vzdálenost v Egyptě delší než kdekoli jinde na světě. Měří zhruba 5000 let!

Starý Egypt je s celou svou slávou i s rubem své slávy pohřben pod vrstvami mnoha kultur a státních útvarů, na kterých vyrostl dnešní nový Egypt. Hranice egyptské země se ve vichřici věků nejdou změnit, její jádro zůstalo však stejné. Tvoří je a vždy je tvořilo území, které se na mapě podobá lotosovému květu: jeho stéblem je dlouhý tok Nilu, po jehož obou březích se táhne úzký pruh zeleně, a jeho kalichem je nilská delta. Na tomto území a v nečetných oázách, z nichž Fajjúmská je zdaleka největší, žilo a žije veškeré obyvatelstvo Egypta. Několik set tisíc čítalo při svém vstupu do dějin, mnoho milionů v dobách rozkvětu starověkých říší, na pouhý milion pokleslo do minulého století; dnes je ho přes šedesát milionů a ročně k němu přibývá milion. Je tu skutečně nahuštěno; celá jeho obydlená oblast měří zhruba čtyřicet tisíc čtverečních kilometrů, což je méně než polovina naší republiky, a představuje necelou dvacetinu úhrnné rozlohy Egypta, jež dosahuje milion čtverečních kilometrů. Život v Egyptě kvete jen tam, kde je voda; za její poslední kapkou začíná poušť. Mrtvá a nedohledná, písčitá, kamenitá, děsivá, a přesto úchvatná: na západ od Nilu Libyjská, na východ Arabská. Před tisíciletími jako dnes.

„Darem Nilu“ nazval Hérodotos Egypt, „řekou, jež dává život“, nazývali Egypťané Nil. Je to nejdelší řeka světa a protéká Egyptem bez jediného přítoku v délce dvanácti set kilometrů. Každoročně se vylévá z břehů, aby napojila žíznivou půdu a oplodnila ji úrodným bahnem. Bílý Nil, který vytéká z velikých jezer v rovníkové Africe, připlouvá s trsy travin a množstvím zetlelých organických látek, jež posbíral v tropických pralesích. Modrý Nil zas nese ve svých vodách rozpuštěné vulkanické horniny, které do něho splavily sněhy a deště v horách Etiopie. Nil tedy neodnáší z Egypta půdu, ale naopak ji v něm usazuje, a to s kvalitním rostlinným a nerostným hnojivem. Vzestup a pokles své hladiny opakuje s pravidelností a přesností, podle které si lze nařídit kalendář. První vlna zvednutá jarním táním nad Modrým Nilem dosahuje Káhiry v „noci vod“ ze 17. na 18. června. Olivově hnědá řeka se pak postupně mění v hnědočervenou a stoupá do 26. září. Hned nato začne klesat a počátkem prosince se vrací k původnímu stavu a zbarvení. Rozdíl mezi nejvyšší a nejnižší hladinou býval ve starém Egyptě pět i více metrů; dnes je v důsledku přehrad, které ovšem zachycují i část nánosů, menší. Pohybuje se kolem tří metrů, což

odpovídá „šesti loktům“, jež pokládali staří Egypťané za optimum. „Velikou záplavu bez ničivých škod“ velebili jako zázrak, „roky písečných břehů“ znamenaly hlad.

Nil se svými záplavami a nánosy měl odjakživa rozhodující význam pro egyptské zemědělství, jež bylo, a vlastně dosud je, základem egyptského hospodářství. Umožňoval navzdory suchému horkému podnebí bohatou úrodu obilí a zeleniny, a to téměř bez vegetačního klidu, zavlažoval sady a zahrady, napájel lidi i zvířata. Zdá se, že zeleň starého Egypta byla hojnější než dnes. Kromě palmových hájů, které patří k jeho obzoru jako pyramidy nebo minarety, zdobily ho husté porosty akácií a tamaryšků, šumivé houštiny papyru a vonného lotosu. Rovněž divoká zvěř byla rozmanitější. Dodnes v něm žijí plameňáci, pelikáni, antilopy, gazely a všechny druhy ryb, jež známe ze starých reliéfů a maleb. Se lvy, hrochy, slony, nosorožci a (s výjimkou Núbie) krokodýly se můžeme dnes setkat už jen v káhirské zoologické zahradě. Bylo by to ostatně příjemné i v případě hadů, škorpiónů, pavouků a dotěrného hmyzu. Z nerostného bohatství oplýval Egypt jen kamenem, zejména pískovcem, vápencem, alabastrem, čedičem, dioritem a žulou. Na kovy byl chudý. Stejný význam jako pro zemědělství měl Nil také pro dopravu. Byl pojítkem mezi severní a jižní částí země, umožňoval její ekonomickou i politickou jednotu.

100 |

Nil se stal navíc i zdrojem prvních velkých civilizačních a kulturních vymožeností starých Egypťanů. Lovci a pastevci na březích pozorovali jeho chování a postupně se ho naučili využívat ke svému prospěchu; začali rozvádět jeho vody a budovat zavlažovací kanály, a tím se definitivně změnili v zemědělce. Pravidelnost záplav je přivedla k zaznamenávání stavu hladiny, aby mohli předvídat jejich příchod; tyto záznamy byly možná jedním z podnětů pro vynález písma. Stavba kanálů vedla ke vzniku zeměměřičství a jejich zakreslování uspišilo rozvoj geometrie. Zemědělská výroba založená na zavlažovacích pracích si vynutila kooperaci velkého počtu lidí, jež se kvalitativně odlišovala od vzájemné pomoci lovců a pastevců. Rozvoj zemědělské výroby umožňoval lepší uspokojování životních potřeb; vzrůstal počet obyvatelstva, došlo k první velké společenské dělbě práce: k oddělení zemědělství a řemesla. Kooperace v zemědělství vyvolala také zvláštní diferenciaci uvnitř společnosti; objevili se předchůdci dnešních meteorologů, agronomů a plánovačů. Vývoj ukázal, že tito specialisté své vědomosti žárlivě střežili; nakonec vytvořili zvláštní kastu, která se oddělila od ostatního obyvatelstva a vymohla si významná, nábožensky posvěcená privilegia. Se vzrůstem bohatství zemědělských osad vzrůstala také moc tradičních náčelníků, jejichž úkolem bylo zajišťovat obranu proti nájezdníkům z pouště a organizovat výboje. Z družin těchto náčelníků, jejichž příslušníci dostávali odměnou za své služby přiděly dobyté půdy, se vytvořila rovněž zvláštní kasta „pozemkové aristokracie“ (egyptsky *pat*), jež se oddělila od ostatního neprivilegovaného obyvatelstva (zvaného egyptsky *rechiret*). Na nové ekono-

mické základně, jejíž oporou byl Nil, vznikla tak postupně nová, specificky egyptská politická a ideologická nadstavba. Vyšší a pokrokovější než kterákoli jiná v tehdejším světě – s výjimkou mezopotamského Sumeru.

Tento vývoj začal v Egyptě v hluboké předhistorii, snad na přelomu 6. a 5. tisíciletí před n. l., a byl nepochybně dosti složitý a pomalý. Přitom probíhal v podmínkách takřka naprosté izolace: na západě i na východě byl Egypt odříznut od ostatních zemí pouštěmi, na severu mořem, na jihu katarakty. Tato izolace, kterou jen nesnadno prolamovaly vnější vlivy, vysvětluje i pozoruhodnou svéráznost egyptské společnosti a kultury. A také její odlišnost od mezopotamské, o společnostech a kulturách na Indu nebo na Jang-c'-tiangu ani nemluvě.

Rosettská deska, dnes v Britském muzeu v Londýně. Obsahuje dvojjazyčný nápis z roku 196 před n. l.: nahoře egyptský v hieroglyfickém a démotickém písmu, dole řecký v abecedě. Stala se východiskem k Champollionovu rozluštění písma a jazyka starých Egyptanů.

Svéráznost a odlišnost starého Egypta je koneckonců i příčinou jeho zvláštní přitažlivosti – a zároveň jisté cizosti, se kterou se často nedovedeme vypořádat v mysli ani v srdci.

Návštěvník starého Egypta, který není náhodou egyptologem, se setká při vstupu na jeho půdu s nejedním překvapením. První a nejmenší se týká jmen a názvů, o nichž se domníval, že jsou ryze egyptského původu, a najednou slyší, že tomu tak není. Je to něco podobného, jako když v dnešním Egyptě zjistí, že Arabové nepoužívají „arabských číslic“, nýbrž docela jiných, z nichž se mu bude zdát povědomou kromě jedničky a devítky jen nula, která však znamená pětku. Anebo že fezy, které se tam ještě občas nosí, pocházejí ze Strakonice, krásné miniaturní korány z Vimperku, zaručeně pravé perlové ozdoby faraonů ve stáncích se suvenýry z Jablonce.

Staří Egyptané například nikdy nenazývali svou zemi „Egypt“. Říkali jí *Ta-meri*, což znamená „Obdělaná“ nebo též „Milovaná země“. Nenazývají ji tak ostatně ve svém jazyku ani dnešní Egyptané; její arabské jméno je *Masr* nebo *Misr*. Náš název Egypt vznikl z řeckého *Aigytos*; ten se zas vyvinul z náboženského názvu hlavního města Menneferu (Memfidy), který zněl *Hut-Ka-Ptah*, „Palác Ptahova ducha“, a který se v době, kdy ho převzali Řekové, vyslovoval přibližně „Hykuptah“. Zdá se to dosti odlišné, ale filologicky to lze stejně spolehlivě odvodit i zdůvodnit, jako třeba změnu původního řeckého názvu Alexandrie v soudobý arabský název Iskandarija.

Nil rovněž nenazývali Egyptané „Nilem“; tento název je odvozen z řeckého *Neilos*. Navzdory tvrzením v různých (i docela seriózních) publikacích ho nenazývali ani *Hapi*, tj. jménem jeho boha. Ve skutečnosti Hapi (v další transkripci Hapej) nebyl „bohem Nilu“, nýbrž personifikací jeho zúrodňující síly. Nil nazývali *iteru*, tj. řeka; víc řek v Egyptě beztak nebylo, a tak ho nemuseli odlišovat jménem. „Delta“ je taktéž název řeckého původu; vznikl z toho, že rozvětvené ústí Nilu připomínalo trojúhelník podobný obrácenému řeckému písmenu Δ, tj. delta.

Kupodivu ani titul „faraon“ nebyl egyptským titulem; egyptologové se mu v odborných publikacích vyhýbají a píší raději „král“ nebo „panovník“. Do moderních jazyků se dostal z biblické řečtiny, kde zněl *faraó*, což byla transkripce hebrejského *par'oh*, jež vzniklo z egyptského *per-oa*, „veliký dům“, tj. královský palác, v přeneseném smyslu „právě vládnoucí panovník“. Rovněž jména nejznámějších egyptských panovníků, včetně stavebníků pyramid u Gízy, přešla do povědomí pozdějších věků, jak známo, v řeckém znění. Protože zde jde o vlastní osobní jména, jež se zásadně nemají překládat, egyptologové jich používají v původním znění a snaží se, aby se jich tak používalo obecně.

Jinak je to však se jmény egyptských panovníků poněkud složité a tato složitost je dalším překvapením starého Egypta. Ve starších dobách měl každý panovník tři jména, v pozdějších pět; přitom každé z nich bylo zpravidla

větou, jejíž obsah nemusel být v přímém vztahu k osobě nositele. První bylo tzv. „Horovo jméno“, které dostával král jako pozemské vtělení boha Hora, prapůvodního mytického vládce Egypta. Druhé bylo jméno „Obou paní“ (egyptsky *nebtj*) a symbolizovalo ztotožnění krále s ochrannými bohyněmi Horního a Dolního Egypta, tj. Nechbety a Vadžety. Třetí bylo jméno tzv. „Zlatého Hora“, ale jeho původ a význam se nepodařilo spolehlivě zjistit. Čtvrté (ve starších dobách třetí) se nazývalo *ni-sut bitej*, což se obvykle překládá jako „jméno rákosu a včely“. Jde tu pravděpodobně o název znaků nebo erbů Severního a Jižního Egypta, které označovaly krále jako „vládce Obou zemí“. Páté jméno, *sa-Re*, měl král jako „syn Slunce“, tj. boha Rea. V praxi bylo takové dlouhé jméno zřejmě nepohodlné, a tak se zpravidla zjednodušovalo. Například Ramesse II. Veliký se na většině nápisů nazývá prostě *Vesermaatre Setepenre Ramesse Meriamon* čili „Mocná je pravda Reova, Vyvolený Reem, Re ho zrodil, Miláček

Tzv. Stéla hladu na asuánském ostrově Sáhel.
Ptolemaiovští kněží na ni vyryli
jméno faraona Necericheta (Džosera),
aby více než dvoutisíciletou tradici
podpořili své argumenty.

| 103

Amonův“. Kompletní protokolní jméno s příslušnými oslavnými formulemi vytesal zručný kameník na chrámovou zeď asi tak za týden.

To všechno by ještě ušlo. Potíž je v tom, že v některých dokumentech se uvádělo (nebo zachovalo) jen jedno jméno, v jiných dvě či tři, z nichž každé mohlo stejně dobře patřit jednomu nebo více panovníkům. Přitom autoři dobových dokumentů a pozdější historikové si z těchto jmen celkem libovolně vybírali. Například dávno byl znám král Necerichet i král Džoser; teprve roku 1889 se ukázalo (z nápisu na ostrově Sáhel v prvním kataraktu), že Necerichet je „Horovo jméno“ krále Džosera, tj. že tu jde o jednoho a téhož panovníka, stavebníka první pyramidy. Anebo jiný příklad: Diodóros obdivoval „Osymandyovu hrobku“ v Thébách (Vasetu), Denon ji považoval za „nejromantičtější zříceninu v Egyptě“ a Shelley o ní složil báseň. Vzhledem k výstavnosti a rozloze (byl to vlastně zádušní chrám) musela patřit mocnému a slavnému panovníkovi; jeho jméno se však v žádném seznamu nenašlo. Rozluštění nápisů a duchaplné dedukce umožnily pak zjistit, že *Osymandyás* byla řecká forma (nebo spíš zkomolenina) egyptského *Vesermaatre Setepenre*, tj. části právě uvedeného jména Ramesse II. Velikého.

Návštěvníka Egypta též překvapuje, anebo spíš zlobí, že egyptologové říkají pořád „přibližně“, „asi“, „pokud víme“. Velmi často si totiž neuvědomuje, že mnoho věcí nevědí bezpečně a mnoho věcí nevědí vůbec. Ke své litosti nemožnou například až do sklonku druhé poloviny 1. tisíciletí před n. l. posloužit přesnými letopočty. Důvod je prostý: Egypťané neměli kalendář s pevným výchozím datem, jako například Řekové „první olympiádu“ (776 před n. l.) nebo Římané „založení Města“ (753 před n. l.), a dokumenty datovali vždy jen od nástupu právě vládnoucího panovníka. Lze tedy zjistit, co se událo v tom či onom roku vlády Amenhotepa III., ale nelze říci, kolik let chybělo tehdy do počátku našeho letopočtu. Kromě toho se jejich „civilní rok“ neshodoval se slunečním. Děлил se na tři roční období („záplavu“, „setbu“, „sklizeň“) po čtyřech měsících a třiceti dnech; to dávalo 360 dní, k nimž pak připojovali pět dní svátků. Sluneční rok je však zhruba o čtvrt dne delší, a tak se každý čtvrtý civilní rok opozdil proti slunečnímu o den. Začátky obou těchto roků se sešly vždy jednou za 1461 let, za tzv. Siriovu periodu, kdy se ranní východ Siria nad Menneferem (Memfidou) kryl s ranním východem Slunce. Zachovaly se záznamy o třech takových shodách, protože to byla událost, která se musela jaksepatří oslavit. Bereme-li za základ římský záznam Censorinův z roku 139 n. l., můžeme společně východy Siria a Slunce datovat do let 1318, 2776 a 4231 před n. l. (podle juliánského kalendáře, kterého používáme k určování dat před rokem 1582 n. l.). O prvním z těchto letopočtů máme celkem tři zmínky v egyptských textech, a to v rozmezí čtyř let. Podle nich vypočítané údaje se staly „Archimédovým bodem“, o který se opírá chronologie egyptských dějin.

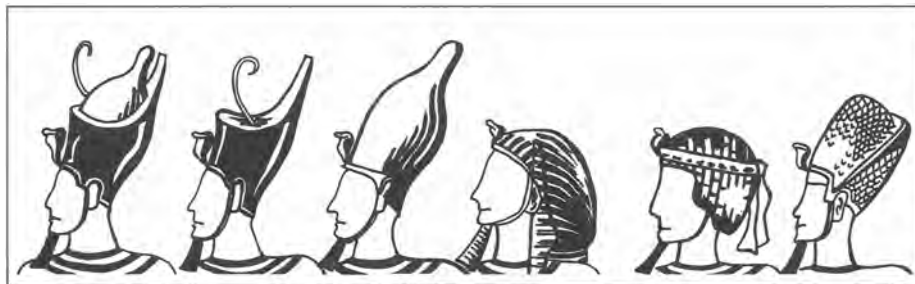
Egyptologové přesto neradi uvádějí „absolutní data“. Jde totiž o to, že seznamy panovníků, jež mají základní význam pro stanovení egyptské chronologie, se nezachovaly tak, jak bychom si přáli. Některé se ztratily, jiné byly úmyslně seškrtány (například vynecháním panovníků, kteří upadli u svých mocnějších odpůrců nebo nástupců v nemilost), v mnohých se neuvádí délka vlády jednotlivých panovníků, ale jen jejich následnost. Navíc se zjistilo, že někteří panovníci vládli v některých částech Egypta současně, ačkoli v záznamech jsou uváděni, jako by vládli po sobě. Řada letopočtů se naproti tomu dala poměrně bezpečně určit podle souběžných událostí v zemích, se kterými měl Egypt styky, například podle korespondence egyptských králů s chetitskými a babylonskými, podle dat některých válečných výprav do dnešní Palestiny a Sýrie apod. Mnohá data z nejstarších dějin byla dosti spolehlivě odhadnuta archeologicky, některá dokonce tzv. radiokarbonovou metodou v laboratořích atomových vědců. Nicméně nepřesnost je tu stále ještě značná a v nejstarších obdobích musíme počítat s odchylkami od obecně přijímaných letopočtů o plus minus 150 let, v pozdějších o plus minus 50 let. První bezpečnější absolutní datum z dějin starověkého Egypta, uznávané většinou egyptologů, je rok 689 před n. l., tj. počátek vlády krále Taharky z 25. dynastie. Ze starších dob je poměrně přes-

ně určen pouze začátek vlády krále Senusreta III. z 12. dynastie (1879 před n. l.). Úplná shoda mezi všemi egyptology je však teprve u roku 525 před n. l., roku dobytí Egypta Peršany.

Věda musela vyvinout nesmírné úsilí, aby se v této propasti věků jakžtakž časově orientovala. Není proto divu, že její cesta za letopočty byla dlážděna omyly o tisíc i víc let. Zejména starší egyptologové kladli egyptské dějiny mnohem hlouběji, než ukázala prověrka novějšími doklady a metodami. Jako příklad lze uvést výpočet data „sjednocení Egypta Menim“, což už staří Egyptané považovali za počátek svých dějin. Champollion za ně pokládal rok 5867, Mariette 5004, Brugsch 4455, Chabas 4000, Lepsius 3892, Meyer 3180, Wilkinson 2320, Palmer 2225, Steindorff 3200, Breasted 3400, Avdijev 3200 před n. l. Dnes je „dlouhá“ i „krátká“ chronologie překonána a nedopustíme se pravděpodobně velkého omylu, jestliže za „výchozí datum“ egyptských dějin budeme považovat dobu kolem r. 3000 před n. l. ± 150 let.

Co za těchto okolností nejvíc překvapuje, je skutečnost, že přes všechny mezery a nepřesnosti dovedou egyptologové podat celkem spolehlivý a plastický obraz egyptských dějin. Sestavili ho na základě obrovského pramenného materiálu, v němž pouze publikované písemné dokumenty mají rozsah přibližně dvou set exemplářů Bible. Skládají se z nápisu králů a velmožů, záznamů analistů, zpráv o válečných a obchodních výpravách, zákonů a nařízení, daňových výkazů a inventářů, naučných a uměleckých spisů, náboženské a magické literatury, dopisů a písemností nejrůznějšího druhu. Psaná slova doplňují archeologické doklady objevené na egyptské půdě. A také písemné a hmotné památky ze všech zemí Blízkého východu, s nimiž měl Egypt styky.

Ze záplavy těchto „faktů z historie“ museli egyptologové vybrat „historická fakta“ a kriticky je prověřit. To je sice součástí práce všech historiků, ale v Egyptě to bylo zvlášť nesnadné a důležité. Egyptští králové se totiž pokládali za bohy, a nemohli se proto nikdy a v ničem setkat s nezdarem. Ve všech válkách tedy nevyhnutelně zvítězili, v každé diplomatické akci sklidili úspěch, byli napros-

Koruny egyptských králů. Zleva doprava: spojená bílá a červená koruna sjednoceného Egypta, červená koruna Dolního Egypta, bílá koruna Horního Egypta, „nemes“ (slavnostní pokrývka hlavy), paruka se stuhou a „chepreš“ (modrá koruna). Na čele „uraeus“ posvátná kobra jako symbol panovnickovy moci a nepřemožitelnosti.

to neomylní, vynikali nad všemi ostatními mocí, hrdinstvím, bohatstvím atd. Jejich dvorní kronikáři věděli, co a jak mají psát: porážky měnili ve vítězství, nebo je alespoň zamlčovali, oslavovali úspěšné bitvy, ke kterým vůbec nedošlo, velebili udatnost králů, kteří se na bitevním poli ani neukázali. Dvorní sochaři a malíři si s nimi nezadali: známe obrazy králů, jak osobně hubí stovky nepřátele, ačkoli víme, že za své vlády nevytáhli paty z paláce. Do výtvorů těchto kronikářů a umělců málokdy pronikl kritický tón a nikdy ani stín pravdy, byla-li nepříznivá. Přinejmenším za života králů, o nichž podávali zprávu potomkům.

Víme například o bitvě u Kadeše kolem roku 1286 před n. l., ve které byl Ramesse II. poražen Chetity; sám se jen stěží zachránil. Víme také, že ani jeho další boje s Chetity nedopadly slavně a že se nakonec vzdal snah o jejich podmanění. Na Amonův chrám v Karnaku dal však vytesat dlouhou oslavnou báseň o „vítězství u Kadeše“, ve které mezi jiným stojí: „Zločin, že mě moji vojáci

V dnešní Kadeši (syřský Tell Nebi Mind) už nic nepřipomíná dramatičnost Ramessovy bitvy s Chetity.

a bojovníci na vozech opustili, je větší, než lze vyslovit. Vizte však: Amon mi dal vítězství, aniž byli u mne vojáci a bojovníci na vozech. Tato daleká země viděla mé vítězství a mou sílu, když jsem byl sám bez jediného z velkých, jenž by mě následoval, bez jediného vozataje.“ Dva tisíce pět set chetitských válečných vozů na něho zaútočilo: „Avšak já jsem se na ně vrhl. Byl jsem jako Moncu a v okamžiku jsem jim dal pocítit svou ruku. Srážel jsem je, pobíjel jsem je, kde byli, a jeden volal k druhému: ‚To není člověk, který je mezi námi, to je nepřemožitelný Suteh, Baal je v jeho údech! To nejsou lidské činy, které vykonává!‘ Ještě nikdy jediný člověk sám bez pěchoty a bojovníků na vozech nepřemohl statisíce!“ Stejnou oslavnou báseň dal vytesat i na svůj zádušní chrám poblíž Údolí králů (tj. na výše zmíněnou „Osymandyovu hrobku“). Na pylonu luxorského chrámu se dal zobrazit, jak u Kadeše pobíjí Chetity, a těchto pobitých a zmateně prchajících Chetitů je tam přesně 10 900. A protože tyto tři monumenty zřejmě nestačily, dal si na oslavu téhož vítězství postavit ještě proslulý skalní chrám v Abú Simbelu ... Uměl si dělat propagandu, to se musí uznat. Jenže: našla se jeho mírová smlouva s chetitským králem Chattušilem III., a to v egyptské i chetitské verzi, a dějinná pravda vyšla najevo. V kolika případech zůstala však utajena?

Pro naše účely stačí ovšem stručný přehled toho, co historikové považují z dějin starého Egypta za dostatečně prověřené a hlavně za důležité. Přidržíme se také osnovy těchto dějin, které už Manehto z Cebneceretu (Cebnutu, Čebnečeru; řec. Sebennytu) rozdělil na třicet dynastií. (Mimochodem: egyptské znění jeho jména, zakryté po tisíciletí řeckou formou Manethó či Menethót, objevil v polovině našeho století J. Černý.) Tyto dynastie, jež nespojoval rodový, nýbrž místní původ, rozdělil pak Lepsius na tři dekády a nazval podle nich hlavní období egyptských dějin. Později egyptologové Lepsiusovo dělení upravili, takže dnes rozeznáváme: předhistorickou dobu (do sjednocení „Obou zemí“), archaické období, dobu Staré říše (3. až 6. dynastií), první přechodné období, dobu Střední říše (11. a 12. dynastií), druhé přechodné období, dobu Nové říše (18. až 20. dynastií), Pozdní dobu (v tom saiské období za 26. dynastie). Závěr tvoří pak doba Alexandra Velikého a Ptolemaiovců (332 – 30 před n. l.), na kterou navazuje doba římská a byzantská, jež končí roku 642 n. l. dobytím Egypta Araby.

Pokud by byl tento exkurs do dějin Egypta pro čtenářův vkus příliš stručný, nezbyvá než doporučit podrobnější díla, zejména egyptské partie z I. svazku vysokoškolské učebnice, opakovaně vydávané Pedagogickým nakladatelstvím v Praze, z *Dějin pravěku a starověku*, nebo kapitolu Stručný přehled dějin z *Ilustrované encyklopedie starého Egypta*, kterou vydalo Karolinum v roce 1997 a již připravili přední čeští egyptologové. Ze starší české literatury uvedme aspoň *Věřejný život ve starém Egyptě* od F. Lexy (I. a II., Praha 1955 – 1956), jakož i stať o *Egyptě v Dějinách Afriky* (Praha 1966) a přehledné dějiny egyptského písemnictví *Tesáno do kamene, psáno na papyrus* od Z. Žáby (Praha 1968). Značnou faktografickou hodnotu stále mají *Cambridgeské starověké dějiny* (I. – III., Cambridge 1923 – 1925), *Národy východního Středomoří* (Egypt) od E. Driotona a J. Vandiera (Paříž 1936 a n.), *Egypt faraonů* od A. H. Gardinera (Oxford 1961) i starší *Dějiny Egypta* od J. H. Breasteda (New York 1905). Ve většině těchto děl je též bohatý seznam další literatury.

Egyptská země je osídlena od dávného pravěku. Nejstarší stopy po lidech objevené na březích Nilu lze datovat snad až do dob kolem roku 10 000 před n. l., nejstarší trvalá sídliště nejpozději k přelomu 6. a 5. tisíciletí před n. l. Radiokarbonovou metodou bylo zjištěno, že zrno ze skladištních jam v předhistorické osadě u Fajjúmské oázy pochází z let 4600 – 4300 před n. l. Dokazuje to, že v Egyptě už tehdy žili usedlí zemědělci, a není pochyb, že tam žili už dřív.

Obyvatelstvo Egypta, z něhož se postupně vytvořil staroegyptský národ, mělo svůj základ v domácích kmenech severní a východní Afriky. K těmto kmenům přibýli přistěhovalci z tropické Afriky, kteří hledali vhodnější podmínky k životu, a zejména ze severozápadní Afriky, kteří opouštěli svá sídla pro vysychání půdy. Příslušníci všech těchto kmenů se v údolí Nilu nakonec smíchali, a to po

dobrém i po zlém. Toto smíchání dokazuje antropologický typ starých Egyptanů, jehož prvky lze nalézt v blízkých i vzdálených oblastech Afriky. Nikoli však Asie: teorie o „asijském“ nebo přímo „semitském“ původu starých Egyptanů nebyly nikdy přesvědčivé a dnes jsou již překonány. Chceme-li mluvit o „rasové příslušnosti“, ač to není pro dějiny civilizace a kultury důležité, můžeme nanejvýš říci, že v severních oblastech se víc projevovaly známky typu europoidního a v jižních negroidního; od ostatních příslušníků bílé rasy se Egyptané odlišovali poněkud snědší pletí, čehož si všimli už Řekové. Na počátku historické doby byli už dokonale stmeleni a své typické rysy si z velké části zachovali dodnes. V koptských čtvrtích, ale i v mešitách nejednou strneme údivem: zdá se nám, že lidé vedle nás právě vystoupili ze staroegyptských reliéfů.

Egyptský jazyk se zformoval v procesu utváření staroegyptského národa. Jeho vývoj známe od přelomu 4. a 3. tisíciletí před n. l., tj. od prvních zachovaných písemných památek. Rozeznáváme v něm čtyři fáze: nejstarší egyptštinu (do 22. – 20. století před n. l.), střední čili „klasičskou“ egyptštinu (do 15. – 13. století před n. l.), pozdní egyptštinu čili „новоegyptštinu“ (do 7. století před n. l.) a „démotštinu“ (podle písma velké části tehdejších památek); poslední jeho vývojovou fází, asi od 3. století n. l., byla pak koptština, jež se udržela jako živý jazyk do 16. století (a dodnes jako bohoslužební jazyk Egyptanů koptského vyznání). Zařazujeme jej do jazykové skupiny, pro kterou se vžil název „hamitská“; jeho rozhodující slovní fond byl původní, lze v něm však vystopovat i prvky jazykové skupiny libyjsko-berberské (západní), kušitské (jižní) a také příbuznost s jazyky semitskými (foinickým, babylonským, asyrským). Dnes známe přes 20 000 egyptských slov, z nichž asi jen pro 300 je doložen společný základ s jazyky semitskými; až na ojedinělé výjimky známe i jejich přesný význam. Byl to tedy jazyk neobyčejně bohatý a vynikal velkou rozlišovací schopností, poměrně málo výrazů měl však pro abstraktní pojmy. Ačkoli je už dávno mrtvý, řada jeho slov žije v moderních jazycích, do nichž se dostala zejména prostřednictvím biblické hebrejštiny a řečtiny. K nejfrekventovanějším patří oáza, papír, ibis, guma, eben, bazalt, natron, chemie; ze jmen Zuzana.

Egyptané byli po Sumerech první národ, který dospěl k vynálezu písma. Je třeba ovšem říci, že k němu dospěli samostatně a jen o málo později. S prvními doklady jejich písma se setkáváme v takové podobě, že budí dojem uzavřeného systému, který byl produktem dlouhého vývoje. Tyto první doklady jsou v hieroglyfickém písmu, které tak pojmenovali Řekové (od *hieros*, „posvátný“, a *glyfō*, „tesat“), protože se s ním seznámili z nápisů vytesaných na chrámech. Nepatrně mladší jsou pak doklady v hieratickém písmu (od *hieratikos*, „kněžský“, protože při příchodu Řeků je používali hlavně kněží v chrámových knihách). Obě tato písma jsou ve svém základu totožná; hieratické bylo však tvarově jednodušší, neboť nesloužilo k monumentálním nápisům, ale k běžnému psaní na papyru a na ostracích (keramických destičkách, resp. úlomcích). K těmto

písmům přibýlo pak asi v 7. století před n. l. značně zjednodušené kurzívní písmo, jež nazvali Řekové démotickým (od *démos*, „lid“). Hieroglyfickým písmem se psalo téměř 3500 let, tj. mnohem déle, než se psalo klínovým písmem a než se píše latinkou. Poslední známý hieroglyfický nápis pochází z konce 4. století našeho letopočtu.

Hieroglyfické písmo, z něhož se vyvinulo hieratické i démotické, mělo přes 700 znaků, často velice složitých a malebných. První a zřejmě nejstarší jeho skupinu tvořily tzv. logogramy (ideogramy), tj. znaky, které vyjadřovaly jednotlivá slova zobrazenými předměty nebo ději; jejich fonetická hodnota se odvozovala od názvů těchto předmětů nebo dějů, a to buď celým slovem, nebo počáteční slabikou, příp. písmenem. Druhou skupinu tvořily tzv. fonogramy, tj. znaky, jež přímo vyjadřovaly fonetickou hodnotu; 24 z nich vyjadřovalo jednu hlásku, přes 150 pak kombinaci několika hlásek. Protože se v egyptském písmu nepoužívalo samohlásek, mohla mít slova napsaná těmito znaky různý význam; například *p-r* se mohlo číst *per*, což znamenalo „dům“, nebo *pire*, což znamenalo „vycházet“. K odstranění této mnohoznačnosti sloužila třetí skupina znaků, tzv. determinativy (v prvním případě se ke znakům *p-r* přikreslil půdorys domu, ve druhém případě obrázek kráčejících nohou). Těchto determinativů bylo něco přes sto, měly čistě vizuální hodnotu a nevyslovovaly se. Rozdělovacích znamének egyptské písmo nepoužívalo; mohlo se jím psát zprava doleva nebo zleva doprava, u hieroglyfického písma též shora dolů. Jistěže

Egyptské hieroglyfy od 3000 př.n.l.	Sinajské písmo asi 1500 př.n.l.	Foinické písmo asi 1300 př.n.l.	Řecká alfabeta po 600 př.n.l.	Římská abeceda po 200 př.n.l.	Egyptský význam, foinický a řecký název
					Volská hlava alef, alfa
					Dům beth, beta
					Stéblo gimel, gamma
					Dveře daleth, delta
					Muž se zvednutýma rukama hé, éta
					Voda mém, mi
					Had, nún, ni
					Oko ajin, o(mikron)
					Ústa pé, pi
					Papyrus šin, sigma
					Kříž táv, tau

Od hieroglyfů k abecedě (podle J. Wisemana)

to bylo písmo velice obtížné, a nejen pro novověké luštitelce. Jeho znalost se považovala v Egyptě za zvláštní umění a povolání písaře se těšilo úctě a vážnosti. Vynález písma je bezpochyby největším přínosem starých Egyptanů do světové civilizace a kultury. Z jejich hieroglyfů se vyvinulo asi v 16. století před n. l. sinajské písmo, z toho ve 14. – 13. století před n. l. foinické písmo, z toho (přes aramejštinu) nejpозději v 9. století před n. l. řecká abeceda, z té pak latinka i azbuka. Ve tvaru mnohých našich písmen snadno poznáme egyptský původ: například v „M“ nebo „N“ (𐀓); „O“ (𐀕), „T“ (𐀓) a při troše fantazie i v „B“, „C“, „D“ (otočením znaků 𐀓, 𐀕, 𐀓), nebo dokonce v „H“ (𐀓)

S prvními písemnými dokumenty začínají tedy dějiny Egypta, a to hned jako sjednoceného státu. Tomuto sjednocení předcházelo sjednocování vesnic a osad rozesetých podél toku Nilu, jež byly původně na sobě nezávislé. Někdy k tomu došlo dobytím slabších silnějšími, jindy spojením menších k obraně proti větším. Motivy tu mohly být ryze mocenské, ale rozhodně byly i ekonomické, jež postupně převládly: snaha využít nilských záplav a potřeba budovat jednotný zavlažovací systém. Podrobnosti neznáme, není však pochyb, že se do egyptské půdy vsáкло tehdy mnoho lidské krve. Postupně se tak vytvořilo několik desítek drobných států, jejichž pozdějším ohlasem zůstalo rozdělení Egypta na kraje (Egyptany zvané *sepat* a Řeky *nomy*). Ve 4. tisíciletí před n. l. postoupil tento proces tak daleko, že se na území Egypta vytvořily dva státy: Horní Egypt na jihu a Dolní Egypt v deltě Nilu. Trvaly zřejmě dlouho a odraz jejich někdejší samostatnosti se zachoval v administrativním dělení Egypta po celou dobu jeho starověkých dějin. Také egyptský panovník se vždy tituloval „král Horní a Dolní země“ a jedním ze symbolů jeho moci byla *pšent*, „dvojitá koruna“, jež vznikla spojením „bílé koruny“ Horního Egypta s „červenou korunou“ Dolního Egypta.

Sjednocovací proces znamenal pro Egypt pokrok, a to navzdory všem násilnostem a jiným záporným jevům, jež ho nezbytně provázely. Vytvoření větších politických útvarů umožnilo rozšiřovat zavlažovací zařízení a lépe jich využívat. To vedlo k dalšímu růstu výrobních sil i obyvatelstva, ale též, nic naplat, k urychlení rozpadu rodové společnosti a k její přeměně ve třídní. Podmanění byli zotročováni, mezi vítězi získávali privilegované postavení velitelé vojsk v čele s náčelníky. Tento vývoj, později známý též z jiných zemí, vyznačoval se však v Egyptě některými zvláštnostmi. Patřily k nim především silné přežitky a pozůstatky staré obcí, které se vzhledem k neměnným základním podmínkám zemědělské výroby udržovaly i po tak velkých společenských změnách, jako byl vznik státu. Obcí zůstávaly zejména faktickými majiteli zemědělské půdy, třebaže se za jejího nejvyššího vlastníka považovala státní moc, zosobněná panovníkem. Státní moc se přitom od počátku neomezovala na výkon své primární funkce, tj. držet na uzdě podmaněné a zotročené obyvatelstvo, ale zabezpečovala také řízení zavlažovacích i ostatních zemědělských prací

a přivlastňovala si část jejich produktu. Spojení politické a ekonomické moci umožnilo panovníkům, aby se postupně povýšili z vojenských náčelníků, jimiž byli za rodového zřízení, na absolutní vládce, kteří vyžadovali od veškerého obyvatelstva bezpodmínečnou poslušnost. S pomocí svých družin, jejichž příslušníky si zavázali výsadami, dokázali si tuto poslušnost vynutit mocensky a zabezpečit nábožensky; nakonec si vymohli božskou úctu a prohlásili se za bohy. (Doslovně za bohy, čímž předstihli panovníky mezopotamské, kteří se stali jen zástupci bohů na zemi.) V Egyptě tak došlo k vytvoření otrokářského zřízení a teokratického despotického státu, což byl jeden z nejvýznamnějších milníků na jeho cestě dějinami.

Třídní společnost a stát vznikly v Egyptě zhruba ve stejné době jako v Mezopotámii a o tisíciletí dříve než v Evropě (Řecku a Římě). S tímto časným vznikem kontrastuje jejich pozdější pomalý vývoj, jenž byl příznačný pro celý „orientální“ či „asijský“ výrobní způsob, který badatelé vždy odlišovali od „antického“. Historicky starší zřízení Egypta (stejně jako Mezopotámie) zůstalo tak i historicky nižším než pozdější zřízení antického Řecka a Říma.

Ať byl však hospodářský a společenský vývoj Egypta jakkoli pomalý, ať se jeho vnitřní struktura a zahraniční politika po celá tisíciletí vyznačovala téměř neměnnými rysy, ať bylo jeho umění natolik strnulé, že výtvořiny Staré a Nové říše nelze někdy od sebe rozeznat, dějinám Egypta nechybí přesto vzruch ani dramatičnost.

| 111

Za sjednotitele Egypta se považuje podle tradice, zachycené v Manehtových *Egyptských pamětihodnostech*, na tzv. *Abydské desce* a na *Turínském papyru*, král Meni (též Menej, řecky Menés), který byl snad totožný s historicky doloženým králem Narmerem, nebo Hor-Ahou. Jeho sídelním městem byl Cenej (řec. This) v Horním Egyptě, asi 400 kilometrů jižně od Káhiry, jehož zbytky nejsou dodnes přesně identifikovány. Odtud se vypravil do Dolního Egypta a někdy kolem roku 3000 před n. l. ho vojensky dobyl. Na hranicích obou zemí založil pak nové hlavní město Mennefer (řec. Memfis). Je možné, že o sjednocení Egypta se pokoušeli i vládcové Dolního Egypta. Úspěch měl však, jak se zdá, teprve Meni.

Meni se také pokládá za zakladatele první dynastie egyptských králů, jichž známe celkem sedm nebo osm. Prameny se po něm (resp. po Narmerovi, nebo Hor-Ahovi) zmiňují o Džerovi, Wadžiovi, Denovi, Adžibovi, Semerchetovi a Kaaovi. Z druhé dynastie známe od Manehta deset králů, z jiných pramenů ještě dva další, ale spolehlivě jich máme doloženo opět jen sedm nebo osm: Hetepsechemueje, Raneba (Nebrea), Ninecera, Vadžnese, Peribsena, Sechemiba a Chasechemueje (ten se pravděpodobně původně jmenoval Chasechem). Stručně lze o nich říci, že upevnili stát politicky i ekonomicky; zdá se, že všichni museli potírat odstředivé tendence uvnitř země; ještě Chasechemuej zanechal

zprávu o potlačení velkého povstání v Dolním Egyptě, při němž prý zabil 48 205 (nebo 47 209) vzbouřenců a zabil 120 000 obyvatel. Úspěšně vedli též výbojné války, a to hlavně na Sinajský poloostrov, kde je lákaly měděné doly, a do Núbie za zlatem. Tím vším vytvořili předpoklady pro vznik Staré říše, nejstarší v dějinách; téměř o půl tisíciletí starší, než byla akkadská říše Sargonova, a téměř o tisíc let starší, než byla babylonská říše Chammurapiho.

Dobu prvních dvou dynastií nazýváme „archaickou“; do doby Staré říše zahrnujeme vládu třetí až šesté dynastie. Začátek Staré říše spadá přibližně do roku 2700 před n. l., její konec do doby kolem roku 2280 před n. l. Trvala tedy zhruba čtyři a čtvrt století, tj. bezmála jako římské císařství. Podle Menneferu (Memfidy), kam přenesli její panovníci své sídlo, nazývá se též „dobou menneferskou“ (memfidskou). A podle toho, čím se nejvýrazněji zapsali do dějin, „dobou stavitelů pyramid“.

Slavný seznam 76 egyptských vládců
na stěně chrámu Sethiho I.
v Abdžu (Abydu).
Faraon zde spolu se svým synem
Ramessem II.
obětuje duším některých předků.

Druhým panovníkem třetí dynastie egyptských králů byl Džoser (Necerichet), zakladatel Staré říše; pokračoval ve válečných výpravách na Sinaj a do Núbie a připojil část těchto zemí k Egyptu. Hlavně však zanechal po sobě památník vskutku na věčné časy. Dal si postavit, jak známo, na tradičním menneferském pohřebišti u dnešní Sakkáry první pyramidu: zatím ještě jen stupňovitou, avšak z kamene a v rozměrech, jež budí dodnes údiv. Jeho nástupcem se stal Sechemchet, stavebník druhé pyramidy u Sakkáry, která zůstala nedokončena. Manehto uvádí celkem devět panovníků této dynastie, jiné prameny několik dalších. Jsou mezi nimi jména Nebkare, Neferkare, Nebka, Sanacht, Chaba, Hunej, přičemž není vyloučeno, že některá z nich označují stejné osoby. Pořadí jejich vlády je nejisté. O Sanachtovi se dnes domníváme, že byl předchůdcem, nebo poraženým soupeřem Džoserovým, a Nebka že patřil možná až do čtvrté dynastie. Z jejich doby pochází, jak se zdá, jedna malá pyramida u Fajjúmu a dvě nedokončené u Závijit el-Arjánu. Hunej, poslední panovník této dynastie, zahájil pravděpodobně stavbu velké pyramidy u dnešního Médúmu, ale jejího dokončení se podle všeho nedožil. O jiných činech vládců této dynastie se nám zachovaly jen zlomkovité zprávy, které si navíc místy odporují.

Čtvrtá dynastie nastoupila kolem roku 2630 před n. l. a vládla zhruba do roku 2510 před n. l. S jejími panovníky jsme se už mnohokrát setkali. Nejpodrobněji jsme informováni o prvním z nich, Snofruovi, kterého nazývá Manehto Sónis. Egyptská tradice ho líčí jako úspěšného a dobročinného vládce. Z pramenů však víme hlavně o jeho válkách v Libyi, Núbii a zejména na Sinaji, kde se zmocnil tyrkysových dolů v Gebel Magáře. Podle pozdních zpráv dal dokončit Hunejovu pyramidu u Médúmu a jako jediný panovník Staré říše si dal postavit u dnešního Dahšúru dvě pyramidy. Po něm vládli králové Chufu (plným jménem Chnemchufu, řec. Cheops), Rachef (dříve Chafre, řec. Chefrén) a Menkaure (řec. Mykerinos), stavebníci tří největších pyramid u Gízy. To je vše, co o těchto panovnicích víme z egyptských pramenů; snad ještě to, že Chufu pravděpodobně podnikl novou výpravu na Sinaj. Manehtovy údaje, že každý z nich vládl přes šedesát let, odporují věrohodnějším, podle nichž vládl Chufu 23 let a Menkaure 18 let. Ostatní zprávy nebo spíš historky, například o Chufuově a Rachefově zlotřilosti a Menkaureově dobrotivosti, se zakládají na velmi pozdní tradici a známe je až z řeckých záznamů. Je možné, že mezi Chufuem a Rachefem vládl ještě Radžedef (dříve Džedefre) a po Rachefovi Hardžedef a Baufre (Rabef). Podle některých pramenů byla jejich vláda velmi krátká, podle jiných byli poslední dva pouze následníky trůnu. Radžedef si dal postavit rovněž pyramidu, a to u Abú Rawáše, ale nestihl ji dokončit. Hardžedefovi se pak připisuje autorství jednoho z prvních *Naučení*, jež je nejstarším zachovaným dílem egyptské (a také světové) literatury. Konec této dynastie se ztrácí ve zmatcích; snad k ní patřil i král Nebka, kladený jinak do třetí dynastie, jehož jméno se našlo na kvádrech nedokončené pyramidy v Záwijit al-Arjánu (rozluštil je J. Černý). Asi posledním panovníkem čtvrté dynastie byl Šepseskaf, který si na rozdíl od svých předchůdců nedal postavit pyramidu, ale jen poměrně nízkou „Mastabu faraona“. Zdá se, že se chtěl od nich separovat i místem svého věčného odpočinku; vybral si pro ně mělkou proláklinu jižně od Sakkáry.

Králové páté dynastie pocházeli z Onu (Héliopole) a vládli asi od roku 2510 před n. l. něco přes sto let. Na menneferský trůn se dostali zřejmě po bojích, které nemůžeme vylučovat ani při střídání dynastií dřívějších. Podle jména jich známe devět. První z nich byl Veserkaf (Usercherés), po něm vládli Sahure (Sefrés), Neferirkare (Nefercherés), Raneferef čili Neferefre (Cherés), Šepseskare (Sisirés), Niuserre (Rathurés), Menkauhor (Mencherés), Džedkare (Tancherés), posledním z nich byl Venis (ve starším čtení Unas, řecky Onnos). Uvedli jsme je všechny (i s řeckými jmény), protože s výjimkou Šepseskarea a Menkauhora si všichni dali postavit pyramidu; někteří u Abúsíru, jiní u Sakkáry. Jejich pyramidy byly menší než u Gízy; věnovali však velké prostředky k výstavbě „slunečních chrámů“ s mohutnými obelisky k počtě boha Rea. Pokračovali také v tradičních válečných výpravách do Libye, Núbie a na Sinaj; kromě toho podnikali i mírové obchodní výpravy do Asie, zejména do Libanonu. Z pramenů je známo, že po-

stupně zreorganizovali vnitřní správu země, zesílili úřednický aparát a v čelo státní správy postavili odborníky nekrálovské krve.

Ze šesté dynastie, jejíž vláda začala někdy kolem roku 2360 před n. l., známe šest králů a jednu královnu. První z nich, Teti (Othoés), byl zavražděn tělesnou stráží. Po krátké vládě jeho nástupce Veserkarea se stal králem Pepi I. (Pjopej; řec. Fios), který pak zaměstnal důstojníky a vojáky novými výpravami do Nubie a navíc do Sýrie. O dalším králi, Merenreovi, víme poměrně málo. Zemřel pravděpodobně mladý, protože po něm nastoupil jeho šestiletý syn Pepi II. (řec. však Fióps), který se prý dožil sta let, a dosáhl tak už v oněch dávných dobách těžce překonatelného rekordu v délce vlády. Po něm snad nastoupil druhý Merenre a pak královna Neitokret (dříve Nitokretoje; Nitókris), o jejíž existenci však historikové většinou pochybují. S výjimkou Veserkarea všichni si dali postavit pyramidy. Manehto to tvrdí také o Neitokretě, ale její pyramida se ne-

Sluneční chrám faraona Niuserrea
z 5. dynastie v Abú Ghurábu

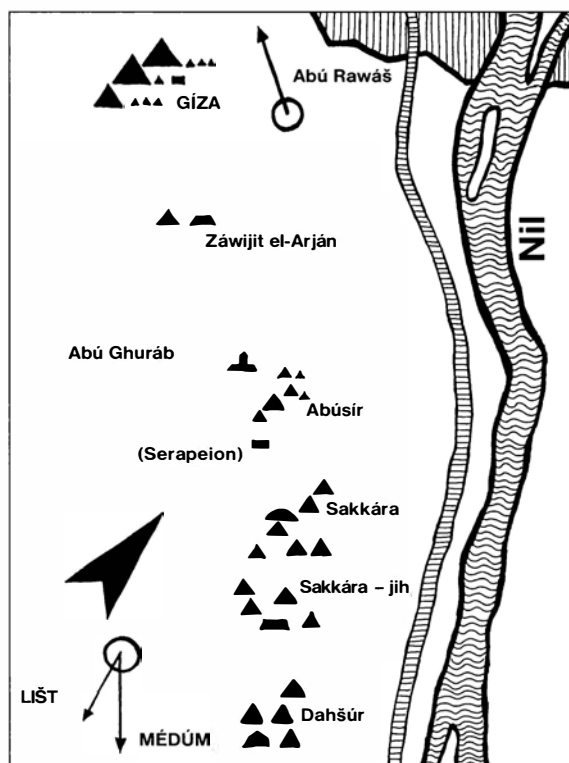
našla. Vnitřní komory si dali vyzdobit dlouhými nápisy, jež jsou stejně poetické jako významné pro poznání tehdejších představ o posmrtném životě. Z jiných dokumentů se dozvídáme i o některých podrobnostech z jejich pozemského života, někdy docela intimních. Bohužel, tyto i ostatní texty mlčí o příčinách, jež vedly k pádu dynastie. Jsou v nich jen občasné náznaky, z nichž lze soudit, že se královská moc oslabila: například mnohé hodnostáře a místní náčelníky už nejmenoval král, ale zastávali své úřady dědičně, a tedy do velké míry nezávisle. Z posledních desetiletí dlouhé vlády Pepiho II. máme dokonce zmínky o dvou vzdorokrálích a o procesu s královnou. Státní moc se zřejmě rozklížila, země upadla do anarchie, a když stoletý král kolem roku 2270 před n. l. zemřel, vzala postupně za své i Stará říše.

Stará říše byla velkou epochou egyptských dějin a na jejím konci poskytoval Egypt zcela jiný obraz než před jejím začátkem. Obzor hlavního města lemovaly desítky pyramid, jež byly skutečnými umělými horami z bílého a růžového kamene; kolem nich se rozkládaly obrovské chrámové stavby se sloupovými síněmi a stovky výstavných hrobek velmožů, poušť protínaly lesklé

hrazené nebo kryté cesty ze žuly a vápence, ze svatyní se zdvíhaly k nebi obelisky s pozlacenými hroty. Tyto chrámy, hrobky a svatyně skrývaly v sobě nesčetná umělecká díla, jejichž nepatrné zbytky patří k pokladům světových muzeí. Už v archaickém období vznikly vynikající výtvoři ryteckého a sochařského umění, například slonovinová rukověť nože z Gabel el-Arahu (dnes v Louvru) a paleta krále Narmera z Hierakónpole (dnes v Káhiře) nebo nevelké sedící sochy krále Chasechemueje (dnes v Káhiře a Oxfordu). Nyní k nim přibýly monumentální kamenné sochy a reliéfy Džosera, Racheфа, Menkaurea a jiných panovníků, které svou strnulou nehybností manifestovaly královskou nadřazenost a nedotknutelnost. Kromě nich vznikala i vysoce umělecká díla v lidštějším pojetí: například pomalované sochy Snofruova syna Rahetepa a jeho manželky Neferety, skupinová socha trpaslíka Seneba a jeho rodiny, dřevěná socha hodnotáře Kaopera (dnes vesměs v Káhiře), jakož i četné sochy sedících písařů (nejznámější z nich v Louvru). Všechny tyto sochy, stejně jako polychromované reliéfy na stěnách hrobek, zůstaly však očím současníků skryty. Byla to díla pro posmrtný kult, díla pohřbená pod zemí a „určená pro věčnost“.

Všechno, k čemu Egypťané dospěli za Staré říše ve stavitelství, malířství a sochařství, bylo jejich objevem a vlastním výtvořem. Vyšli takřka z nulového bodu a neměli možnost posloužit si cizími vzory a podněty; jejich výkony si za-

Pyramidová pole
u Menneferu (Memfidy).
Rozdělení na zóny
podle dnešního
označení

sluhují proto tím vyšší ocenění. To platí také o písemnictví, jehož rozsah a úroveň patří k největším překvapením z hlubin jejich dějin. Už na nástěnných reliéfech v hrobkách je spousta vysvětlujících textů a rozhovorů mezi zobrazenými osobami, jež mají literární hodnotu; rovněž v královských análech je nejedna poetický obrat. Skutečným a svérázným literárním druhem, který vznikl za Staré říše, jsou tzv. *Naučení*: básnické skladby, jež podávají rady do života na základě životních zkušeností a dokumentují moudrost i chytrost svých tvůrců. Autorem nejstaršího takového naučení byl prý Džoserův nejvyšší hodnostář Imhotep, další se připisuje Chufuovu synovi Hardžedefovi, jedno z nejobsáhlejších pak Džedkareovu hodnostáři Ptahhotepovi. Známe je však až v opisech z pozdějších dob. Ze Staré říše se naproti tomu zachovaly četné ži-

Sedící pisař. Socha zobrazuje panovníkova pisaře Kaiho z 5. dynastie (asi 2450 před n. l., dnes v muzeu v Louvru).

votopisy vysokých hodnostářů (Mecenův, Vešptahův, Harchufův, Ptahšepesův aj.), jež jsou sepsány podle uměleckých zásad a obsahují kromě citací úředních dokumentů i básnické vložky. Přímou z pyramid známe pak rozsáhlé texty s poetickými modlitbami, zařikáváním, mýty a hymny na osobu panovníka. Nejstarší z nich pocházejí, jak známo, z pyramidy krále Venise.

Skvělý rozvoj kultury a civilizace ve Staré říši byl však v ostrém rozporu se soudobým vývojem sociálních poměrů. Vzestup výroby, válečné výpravy a daňový systém urychlovaly proces majetkové a třídní diferenciaci. Z historického hlediska byl to pokrok, ovšem na účet lidových mas. V zemi přibývalo otroků z válečných zajatců, kteří byli nuceni pracovat na královských, chrámových a velmožských hospodářstvích. Spolu s nimi tam nacházeli práci a obživu i četní příslušníci vesnických občin, kteří zůstávali sice osobně svobodní, avšak byli vykořisťováni v podstatě otrokářskými metodami. Faktickému splynutí s otroky se ubránila jen část řemeslníků a dělnických předáků. Král a jeho hodnostáři prosazovali čím dál tím tvrději svou nadvládu nad veškerým

egyptským lidem, a to mocensky, ekonomicky i ideologicky. Masy obyvatelstva nakonec přišly o poslední politická práva a nikdy si je nevydobyly zpět; když se o mnoho let později s tímto jejich postavením seznámili Řekové, byli přímo šokováni. Za těchto okolností není divu, že egyptští panovníci mohli donutit statisíce lidí ke stavbám pyramid, a to bez ohledu na to, zda tito lidé byli formálně svobodní, nebo nesvobodní. Egyptský král nebyl jen despotou, byl také bohem. Dokonce velmoži pokládali za privilegium, bylo-li jim „dovoleno líbat královy nohy“, jak zní dobová formulace, a „ne jen zemi u jeho nohou“.

Rozpor mezi obrovskou koncentrací moci a majetku v rukou špičky egyptské společnosti a naprostým bezprávím zubožených mas lidu nemohl zůstat bez následků. Pád Staré říše to dosvědčil.

Podrobnosti bohužel neznáme. Ale že nešlo jen o politický rozpad sjednoceného Egypta, nýbrž o jeho naprosté vnitřní zhroucení, ukázal další vývoj.

Po pádu Staré říše se sneslo na Egypt neprůhledné temno. V zemi vládl chaos a na různých trůnech nezjistitelný počet panovníků (podle Manehta prý 175) čtyř dynastií, z nichž si jakous takous autoritu udržovali jen Antefovci v hornoegyptském Vasetu (Thébách) a někteří králové v Nennisutu (Henennisutu; řec. Hérakleopoli Magně) ve středním Egyptě.

Z temna „přechodného období“ se vynořil Egypt až po dlouhých dvou stoletích, kdy začala druhá velká doba jeho dějin: Střední říše (asi 2070 – 1790 před n. l.). Opětovné sjednocení země dovršil král Mentuhotep, zakladatel jedenácté dynastie, a to nepochybně po dlouhých bojích. Historikové donedávna připisovali toto dílo dokonce třem různým panovníkům, ukázalo se však, že tu šlo jen o tři jména jednoho a téhož Mentuhotepa, který je přijímal podle toho, jak prosazoval svou vládu v jednotlivých oblastech. Po něm nastoupili dva další jeho jmenovci; udrželi a upevnili jednotu země, zabezpečili obnovu zavlažovacích zařízení a obnovili egyptské panství nad Sinají a Nubií. V jejich době došlo též k objevu bronzu, což umožnilo zdokonalit zemědělské a řemeslnické nástroje a samozřejmě i zbraně. Egypt se stal znovu velmocí, a jak praví soudobá charakteristika, „vzkvétající zelenou zahradou“. Poprvé se zaskvělo slávou i nové sídelní město Vaset (Théby) v Horním Egyptě.

Úspěšná vláda tří Mentuhotepů nezabránila násilnému konci jejich dynastie. Kolem roku 2000 před n. l. zmocnil se trůnu velitel královské armády Amenemhet (řecky Ammenemés) a založil novou, v pořadí dvanáctou dynastii. Vládl asi třicet let, než byl rovněž násilně odstraněn (jako oběť spiknutí, jež vzešlo z jeho harému). Historikové se shodují v názoru, že velkorysou výstavbou kanálů a rozšiřováním zemědělské půdy zabezpečil Egyptu skutečnou prosperitu. Ač byl původem voják a úspěšný vojevůdce, zanechal výbojů a spokojil se opevněním hranic („Královou zdí“ na východě a pevností u druhého nilského kataraktu). Jeho nástupci byli pak především válečníky. Senusret I. (řec.

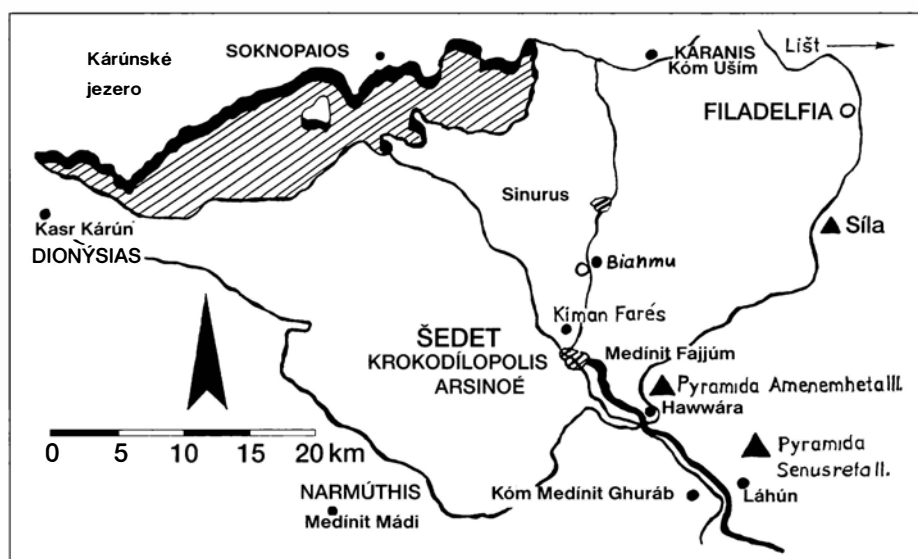
Sesonchosis) odrazil už jako místokráľ vpád kočovníků z Libye a zmocnil se nových zlatých dolů v Núbii; Amenemhet II. (řec. Ammanemés) dobyl území dnešní Palestiny a části Sýrie; Senusret II. a III. (řec. Sesóstris) si podmanili Núbii až k třetímu kataraktu. Teprve Amenemhet III. a IV. (řec. Lacharés a Ammenemés) se zapsali do dějin nikoli výboji, nýbrž velkými zavlažovacími pracemi a stavbami. Posledním vládcem dvanácté dynastie se stala královna Sebeknofru (řec. Skemiofris). Čtyři roky její slabé vlády byly preludiem k novému úpadku.

Střední říše zanechala po sobě civilizační a kulturní památky, o kterých rozhodně nelze říci, že jsou jen prostřední. To se týká především stavitelství, i když jeho největší výtvoř známe víc ze starověkých zpráv než z dnešních pozůstatků. Mentuhotepové vyzdobili například Vaset chrámy a paláci; ty ovšem zmizely v přestavbách a troskách. Ze staveb Mentuhotepe II. se zachovaly pouze zbytky velkolepého zádušního chrámu v dnešním Dér el-Bahří; tvořila ho pyramida obehnaná sloupovými síněmi a ochozem, za kterým byl do strmé skály vytesán sloupový dvůr s podzemní hrobkou. Z vasetských staveb Senusreta I. se zachovala jen malá kaple s krásnou reliéfní výzdobou v Karnaku; za svůj dnešní vzhled vděčí rekonstrukci z let 1937 – 1938. Panovníci dvanácté dynastie velkolepě vybudovali nové sídelní město Ictaej („To, jež drží Obě země“) poblíž dnešního Lištu u Fajjúmské oázy. Hérodotos viděl ještě jeho „labyrint“, který kladl nad všechny stavby v Egyptě i Řecku. Dnes už nevíme, zda to byl královský palác s úřadovnamí státní správy nebo zádušní chrám, ačkoli definitivní zkáze propadl až za římských dob. Badatelé zastávají a popírají oba názory, avšak pokud jde o jeho název, většinou se domnívají, že vznikl ze jména Amenemheta III., jehož řeckému tvaru „Lacharés“ odpovídá egyptský tvar „Labares“, který se asi v Hérodotově představě spojil s názvem neméně proslulé stavby na Krétě, tj. Mínóova labyrintu. V okolí nového hlavního města dali si panovníci dvanácté dynastie postavit i své pyramidy. Na rozdíl od králů Staré říše spokojili se přitom cihlami a kamennou drtí, pouze obložit je dali vápencem. Jejich pozůstatky jsou u dnešních lokalit Lištu, Láhúnu, Dahšúru, Hawwáry a Mazgúny. Známe jich celkem devět, ačkoli těchto panovníků bylo jen osm, ale Amenemhet III. si dal postavit dvě (u Hawwáry a Dahšúru). Všechny byly menší než pyramidy čtvrté dynastie u Gízy.

Výtvarné umění Střední říše navázalo na tradici Staré říše; přesto vyjádřilo svou dobu, a to znatelným příklonem k životu a životnosti. Zachovaly se sochy Mentuhotepe II., Senusreta I. a III. a kromě jiných zejména Amenemheta III. (dnes většinou v Egyptském muzeu v Káhiře); jsou na nich sice v tradiční póze všemocných vládců, ale v jejich tvářích se objevují dříve neznámé rysy, jež je charakterizují jako vítězné vojevůdce, energické administrátory, někdy dokonce jako ustarané a smutné muže. Oficiální idealizace ustoupila realismu; sochaři neváhali zobrazovat panovníky například s velkýma ušima nebo v konvenčním

oděvu, manželky hodnostářů s ženským půvabem, jak ukazuje socha paní Sennuje (dnes v Bostonu). Ve srovnání s dřívější dobou ožily i nástěnné reliéfy, zejména ve figurálních scénách, a přímo o novém stylu můžeme mluvit u malby, kde k tradiční pečlivosti přibyla barvitá svěžest. Vynikající úroveň dosáhlo také tehdejší zlatotepectví a klenotnictví: pozdější šperky z Tutanchamonovy hrobky jeví se ve srovnání s dahšúřskými a láhúnskými poklady téměř až dekadentní.

Nejvýznamnější památky Střední říše nejsou však z kamene ani z kovu, ale z pojmů a slov zachycených pro věky na papyru. Poprvé se tu setkáváme s díly, která nepatří do oblasti umění, nýbrž vědy. Jsou to především matematické papyry, jež ukazují, že Egypťané znali v této době (a zcela nepochybně už dříve) desítkovou soustavu, zlomky, výpočty plochy a objemu, řešení jednoduchých rovnic, dokonce i výpočet obvodu kruhu, přičemž π odhadli na 3,16. K nejvýznamnějším se řadí *Rhindův papyrus* se sbírkou příkladů z doby Amenemheta III. (zachovaný však až v opisu asi ze 17. století před n. l, dnes v Londýně) a *Goleniščevův papyrus* (asi z 19. století před n. l, dnes v Moskvě). Lékařské papyry dokazují rozsáhlé empirické poznatky z ranhojičství a léčení pomocí výtažků z rostlin (ale i hranice tehdejších znalostí, za nimiž začínalo léčení magickými zaříkávadly), například *Smithův papyrus* (New York) a *Ebersův papyrus* (Berlín). Papyry obsahují také zprávy o zeměpisných objevech, jsou na nich i mapy některých krajů se zakreslenými cestami, plány dolů, pevností atd. Zcela zvláštní a svéráznou kategorií těchto písemných památek tvoří pak *Seznamy slov*, jakési vzdálené předobrazy naučných slovníků, jejichž úkolem bylo „vy počítat nejdůležitější věci na nebi, na zemi i na vodách“.

Fajúmská oáza. ŠEDET – staroegyptský název, KROKODÍLOPOLIS – řecký název, Medinít Fajjúm – dnešní název

Umělecká literatura Střední říše se výrazně odlišuje od starší i pozdější. V jejich výtvorech se odráží ztráta dřívější důvěry v stálost a nezměnitelnost společenského řádu. Po zkušenostech z dob rozvratu si uvědomuje nejistotu lidského bytí, možnost a nutnost boje s osudem, nevyhnutelnost utrpení. Je realističtější, lidštější a v souladu s dobovými zkušenostmi má často pesimistický nádech. To platí jak o tradičních „naučeních“ a „životopisech“, tak o nových literárních druzích, mezi které patří především pohádky a bajky (začínající nejednou známým „Byl jednou jeden král...“), mytologické příběhy (například o boji mezi bohy Horem a Sutehem), cestopisné a dobrodružné povídky (například slavné Sinuhetovo vypravování) a také různá „poselství pravdy“ a „pro-roctví“. Mnohá ze zachovaných děl nám dávají nahlédnout nejen do srdce tehdejších lidí, ale i do společenských poměrů, jež zobrazují s uměleckou silou a faktografickou přesností. Jedno z takových *Napomenutí*, z dosud nezjištěné doby a od nezjištěného autora, v němž promlouvá blíže neznámý hodnostář nebo mudrc Ipu, nám může posloužit k osvětlení poměrů po pádu Střední říše, kdy se země bez vlády zmocnili kočovníci z Asie. Jsou z něho zřejmé i příčiny této katastrofy: lidové masy, jejichž postavení se nesnesitelně zhoršilo, svrhly panovníka a rozmetaly stát vzpourou.

„Ano, země se obrátila jako na hrnčířském kruhu... Ano, bohatí naříkají, chudí se radují. V každém městě se volá: Vyžeňte mocné ze svého středu! Ano, nepoznáš už syna vznešeného rodu. Dítě manželky vznešeného muže není na tom lépe než syn jeho bývalé otrokyně. Ano, vznešené paní klečí dnes jako služky, drtíce obilí mlýnským kamenem. Ty, které se dříve oblékaly v jemná plátna, jsou dnes pro každou maličkost bity... Dnes neseženeš služku, zato však vznešené paní se nabízejí za otrokyně ...

Ano, spisy soudů jsou vyházeny, tajné archivy jsou otevřeny ... Ano, úřadovny jsou otevřeny a seznamy obyvatel ukradeny, otroci se proto mohou stát dnes pány. Ano, úředníci jsou vyvražděni a jejich spisy vyloupeny. Ano, knihy zákonů jsou vyházeny a lidé po nich šlapou na okraji města a vzbouřená chudina je trhá na ulicích v cáry. Ano, chudina se vyšvihla na úroveň Devatera bohů ...

Hle, došlo k událostem, které se dříve od nejstarších dob nikdy nepříhody: panovník byl svržen chudinou! Hle, kdo byl pohřben jako vládce, byl dokonce vyhozen ze své rakve! Hle, co bylo skryto v pyramidě, leží dnes pod širým nebem ...

Hle, tajné ústředí země, jejíž hranice se kdysi táhly donekonečna, je dnes pusté: královská pracovna byla v jedné hodině rozmetána.

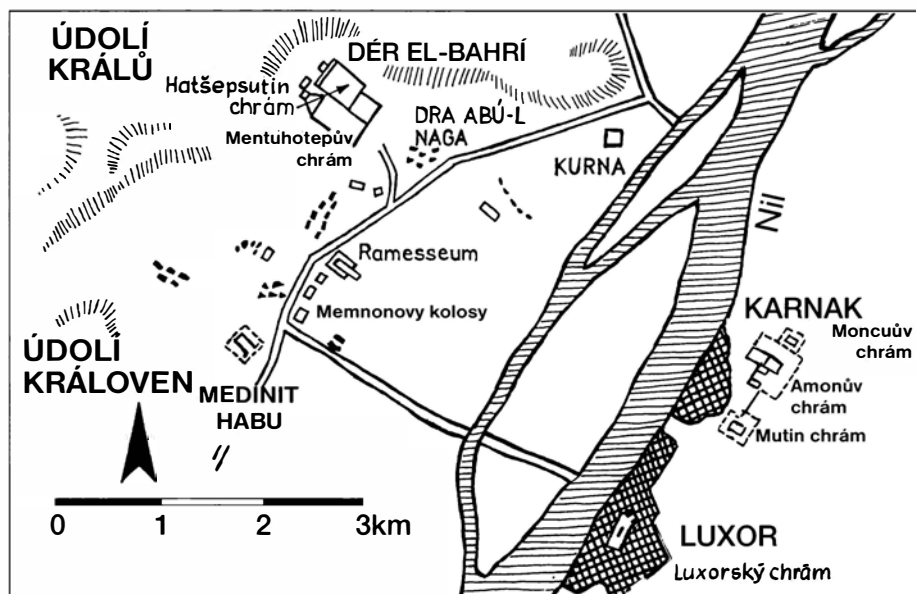
A hle: Egypt se stal kořistí Asijců!“

Asijci, kteří ovládli po pádu Střední říše Egypt, byli konglomerátem převážně semitského původu. Jejich jádro tvořili Amorejci a Kananejci. Manehto je nazývá Hyksósy, což překládá jako „Vládcové pastevců“. Jejich označení pochází

z egyptského *hekauchasut*, později *hik-šoše*, *hykšos*, „vládcové cizích (pouštních) zemí“. Pronikli do země rozvrácené povstáními (jejichž barvitý popis jsme právě uvedli podle překladu Z. Žáby) a po bojích s králi 13. a 14. dynastie, z nichž Chendžera známe jako stavebníka poslední pyramidy, vnutili jí svou nadvládu. Podle Manehtovy zprávy, zachované v citátu z Josepha Flavia, Egyptany jejich útok prý natolik překvapil, že se vůbec nebránili a vydali jim Mennefer (Memfidu) bez boje. Vůdcové těchto vetřelců se pak udrželi na egyptském trůně déle než sto let: jako patnáctá a šestnáctá „hyksóská“ dynastie.

Hyksóské nadvládě, jež se stala pro Egypt pohromou, se ubránili pouze hor-noegyptští vládcové ve Vasetu (Thébách), které Manehto považuje za legální (sedmnáctou) dynastii. Někdy v polovině 16. století před n. l. se podařilo vasetskému králi Kamosemu zorganizovat úspěšné povstání, jež přerostlo v osvobozenou válku. Boj dovršil jeho nástupce Ahmose I. (řecky Amósis), který pak kolem roku 1540 před n. l. definitivně vyhnal Hyksósy, znovu sjednotil Egypt a založil osmnáctou dynastii. Vytyčil tak mezník mezi koncem „druhého přechodného období“ a začátkem Nové říše.

Nová říše trvala téměř půl tisíciletí (asi 1540 – 1080 před n. l.) a byla dobou největšího mocenského, hospodářského a kulturního rozmachu starého Egypta. Hranice egyptského státu se táhly od Libye po Sýrii a na jihu zasahovaly až do dnešního Súdánu; egyptští králové uplatňovali svůj vliv až v Babylónii a Asýrii. Výrobní síly země nevidaně vzrostly; dobovatelské války zajistily přísun otroků, nová zavlažovací zařízení zvětšila plochy polí a sadů, zdokonalen byl pluh,

Vaset (Théby). Vlevo západní Vaset s hlavními pohřebišti, vpravo východní Vaset (dnešní Karnak a Luxor)

z Malé Asie pronikla do Egypta výroba železa a tvrdých slitin bronzů. Stavby panovníků se svou nákladností vyrovnaly největším pyramidám a jako výtvoř umění je převýšily. Sochařství, malířství a písemnictví dosáhlo nového vrcholu. Samozřejmě měla i Nová říše své vnitřní problémy. Prameny například mluví o dynastických sporech a zejména o urputných bojích mezi králi a knězi. Ať v nich zvítězil kdokoli, jeho moc a sláva neznamenalala změnu k lepšímu v údělu lidu.

Vzestup Nové říše začal hned osmnáctou dynastií (asi 1543 – 1292 před n. l.) Ahmose I. zavedl do egyptské armády válečnou vozbu, která byla nejmocnější zbraní Hyksósů, a získal v ní převahu. Provedl energické reformy k obnově hospodářství a jednotné státní správy, válkami posunul hranice říše až k Sýrii a obnovil vládu nad severní Nubií. Jeho nástupce Amenhotep I. (řec. Amenófis) tyto výboje upevnil. V dalších pak pokračoval jeho syn Thutmose I. (řec. Tuthmósis), který se dostal až k hornímu Eufratu. Thutmose II. musel už bojovat proti povstáním v obsazených územích, a dokonce v Egyptě, dokázal je však potlačit. Po něm nastoupila jeho manželka Hatšepsut, a to jako regentka za jeho nelegitimního syna Thutmose III.; neorganizovala válečné výpravy, nýbrž obchodní (jednu z nich až do daleké „země Puntu“, pravděpodobně v dnešním Somálsku). Thutmose III., který vládl asi od roku 1479 před n. l. formálně s Hatšepsutou a pak v letech 1457 – 1424 před n. l. samostatně, si to vynahradil. Stal se největším dobyvatelem v egyptských dějinách a za jeho vlády dosáhla egyptská říše největší rozlohy (od Libye po horní Eufrat a na jih po čtvrtý nilský katarakt). Jeho nástupcům Amenhotepovi II. a III. se podařilo tyto výboje udržet, ačkoli z Malé Asie je ohrožovaly dva mocné státy s velmocenskými ambicemi: mitannské a chetitské království. S Mitannci se dohodl Thutmose IV. (oženil se s dcerou jejich krále) a s Chetity pak Amenhotep IV.

Právě v tomto období vrcholu egyptské moci a mezinárodní prestiže došlo v zemi k hluboké vnitřní krizi. Vasetské kněžstvo boha Amona, jež díky svým privilegiím a rostoucímu bohatství vytvořilo postupně jakýsi stát ve státě, se ve svém úsilí o politickou nadvládu dostalo do otevřeného konfliktu s Amenhotepem IV. (asi 1359 – 1342 před n. l.). Král ve snaze zlomit jeho moc zakázal Amonův kult a místo něho zavedl v souladu se starým uctíváním Slunce nový kult Atona, „Slunečního kotouče“. Nato zabavil majetek Amonova kněžstva, změnil si jméno na Achnaton („Lesk Atona“) a přesídlil do nově založeného hlavního města Achetatonu (přesně v polovině cesty mezi Vasetem a Menneferem, u dnešní vesnice et-Till, na místě známém pod tradičním názvem Amarna). Amonovo kněžstvo se však nevzdalo, a jakými prostředky pokračovalo v boji, můžeme soudit jen z osudu tehdejších králů. Přesně nic nevíme, ale Achnaton zahynul pravděpodobně při palácové revoltě. Jeho nástupce Smenchkare zemřel za podezřelých okolností asi po dvou letech. Po něm se stal králem nezletilý Tutanchaton, který si sice změnil jméno na Tutanchamon a přesídlil z Achetatonu do Vasetu, ale přesto zemřel krátce po dosažení dospělosti. Nápadně brzy zemřel

také jeho nástupce Aj. Pozůstatky Achnatonových reforem zlikvidoval pak poslední král osmnácté dynastie, kdysi Achnatonův služebník a pak horlivý přívrženec Amonových kněží, vrchní velitel vojska Haremheb.

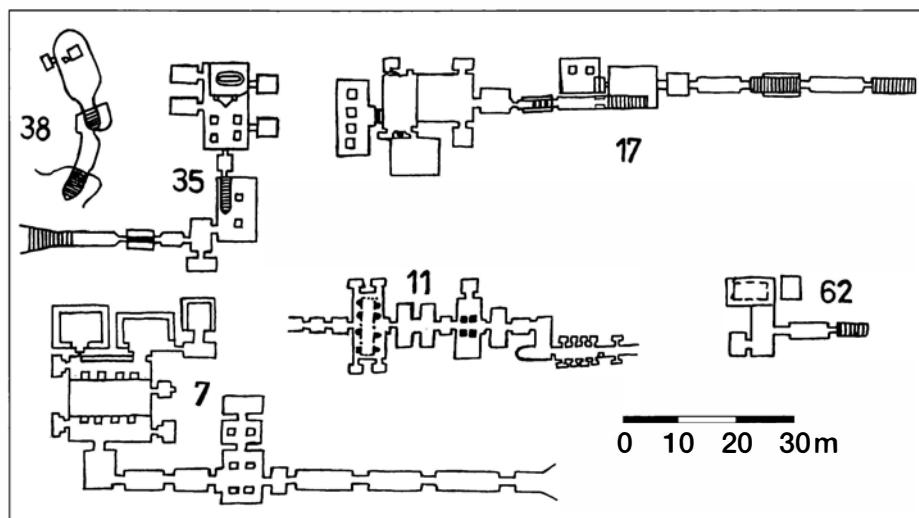
Králové devatenácté dynastie (asi 1292 – 1186 před n. l.) pocházeli z dolnoegyptského Džanetu (Tanity) a prvního z nich si vybral za svého nástupce pravděpodobně sám Haremheb. Byl to Ramesse I. (řec. Ramessés nebo Ramsés), zdatný voják a organizátor, jakého oslabená a ohrožená říše právě potřebovala. Zemřel po dvou letech, ale jeho syn Sethi I. (řec. Sethós) splnil všechny naděje: odrazil útok Libyjců a čtyřmi výpravami na sever zastavil postup Chetitů. Když stabilizoval situaci v zemi, přijal za spoluvládce svého syna, který pak nastoupil na trůn jako Ramesse II. a vládl dlouho (asi 1279 – 1212 před n. l.). Tradice ho poctila titulem „Veliký“, třebaže všechny jeho válečné výpravy nekončily vždy „vítězstvími jeho paže“ (například slavná bitva u Kadeše, o které jsme již mluvili) a všechny jeho stavby nebyly vždy „dílem jeho rukou“, na mnohých dal pouze odstranit jména předchůdců a nahradil je vlastním. Nicméně je pravda, že udržel pod svou mocí obrovskou zemi od Sýrie po Libyi a na jihu až ke čtvrtému kataraktu v Núbii, že dal postavit víc velkých chrámů a měst než kterýkoli jiný panovník před ním a že památka na něho přetrvala věky (dokonce s takovým detailem, že měl půl tuctu manželek a 111 synů). Všichni panovníci starověkého Egypta, kteří přišli po něm, byli už „menší“. Jeho nástupce Merenptah (Mineptah) dobyl ještě vítězství nad Libyji a „mořskými národy“, které vtrhly přes Malou Asii do Sýrie. Další panovníci se nám už ztrácejí v mlze kusých zpráv. Známe jen jejich jména, ale nikoli pořadí, a už vůbec ne činy: Sethi II., Amenmesse, Siptah. Posledním vládcem této dynastie byla prý královna Tausret (řec. Thuóris).

Dvacátá dynastie (asi 1188 – 1078 před n. l.) se ujala moci po zmatcích, kdy se země zmítala v bezvládní. Její zakladatel Sethnacht panoval jen krátce, ale mohl o sobě prohlásit (a asi právem): „Uvedl jsem do pořádku celou zemi, jež byla plna povstání... Očistil jsem velký trůn Egypta.“ Jeho nástupce Ramesse III. zadržel nový nápor „mořských národů“, avšak klid v zemi neudržel. Bouřil se zbídačený lid, palác vřel intrikami kněží a dvořanů, nakonec ho zavraždily dámy z harému. Za jeho vlády, asi roku 1160 před n. l., došlo k první známé stávce v dějinách, jež přerostla ve vzpouru. Dělníci z vasetského pohřebiště, zejména kameníci a truhláři, zastavili po předchozím dohovoru práci, „překročili pět hradeb“, jež oddělovaly jejich osadu od příbytku pánů, utábořili se u chrámu, do něhož se uchýlili vystrašení úředníci, a žádali nápravu od krále: „Nemáme co jíst už osmnáct dní... Přišli jsme sem dohnáni hladem a žizní. Nemáme oděv, nemáme ryby, nemáme zeleninu ... Opravdu se na těchto posvátných místech páše zlo!“ (Jistěže to nebyla jediná akce tohoto druhu, a jak to s dělníky v podobných případech dopadlo, si dovedeme představit. Doklady o tom jsou pouze nepřímé, hlavně v životopisech tehdejších úředníků, kteří se chlubí: „Budil jsem

hrůzu davu ... Přiměl jsem vzbouřence uznat chyby ... Krotil jsem neposlušné.“) O dalších panovnickích této dynastie máme málo zpráv. Víme jen, že každý z nich se jmenoval Ramesse a že za každého z nich se Egypt otrásal lidovými bouřemi, povstáními v obsazených územích a palácovými boji. Poslední z nich, Ramesse XI., si už musel nechat líbit, že Amonuv velekněz Hrihor si psal své jméno do královské kartuše a že za nástupce na trůnu určil svého syna. Dvacátá dynastie se tak rozplynula jako mlha nad Nilem; s ní pak i Nová říše.

Panovníci Nové říše si už nestavěli pyramidy. Dávali se pohřbívat v podzemních hrobkách ve známém Údolí králů v západním Vasetu, kde jim pyramidu připomínal jen skalnatý vrchol pohoří Kurna. Dnes známe těchto hrobek celkem 62, ale některé patřily královým příbuzným a hodnostářům (nikoli však manželkám, pro jejichž hrobky bylo vyhrazeno jižnější Údolí královen). Všechny jsou vytesány do skály, mnohé do hloubky přes sto metrů, a stěny mají bohatě vyzdobeny. Některé jsou celými paláci: hrobka Amenhotepa II. má deset místností, hrobka Ramesse II. (dnes zasypaná a nepřístupná) přes dvacet, hrobka Ramesse III. (zvaná podle jedné z nástěnných maleb „Hrobka harfeníků“) dvaadvacet; v hrobce královny Hatšepsuty je přes dvě stě metrů chodeb. Největší je hrobka Sethiho I.: má šest schodišť, čtyři piliřové síně a šestnáct dalších místností s několika sty čtverečními metry malovaných reliéfů. Návštěvník těchto hrobek neodolá, aby je nesrovnával s pyramidami. Jako dílo lidských rukou se jim v řadě případů vyrovnají.

Proslulá Tutanchamonova hrobka je poměrně malá a skromná; je však na celém tomto pohřebišti jediná, kterou starověcí lupiči nevyhloupili, ačkoli do ní také vnikli, ale byli zřejmě vyrušeni a prchli. Kromě krátké vstupní chodby má

Hrobky v Údolí králů, půdorysy. Hrobka č. 7 Ramesse II. Velikého, č. 11 Ramesse III., č. 17 Sethiho I., č. 35 Amenhotepa II., č. 38. Thutmose I., č. 62 Tutanchamona

jen čtyři místnosti, z nichž pouze pohřební komora je vyzdobena nástěnnou malbou (a to také jen zčásti). Poklady, které z ní vynesl její objevitel Howard Carter, jsou dnes v Káhiře (s výjimkou jedné pozlacené rakve s mumii, jež byla vrácena na původní místo): zabírají v Egyptském muzeu větší plochu než všechny ostatní nálezy z Nové říše. Tvoří je zlaté a pozlacené sochy, šperky všeho druhu a královské insignie, alabastrové nádoby a bohatě zdobené zbraně, trůnní křesla a skříňky se skvělými intarziemi, zlaté a pozlacené masky krále atd., z nichž každý jednotlivý kus je dílem vysoké umělecké úrovně. Už jejich materiální hodnota, ve srovnání s kulturně historickou ovšem zanedbatelná, je neuvěřitelná. Pouze zlatá rakev, jež spočívala ve dvou pozlacených a v křemencovém sarkofágu, má hmotnost 100,4 kilogramu. Přitom Tutanchamon nebyl významný panovník. Jaké poklady ze zlata a zejména poklady umělecké musely být v hrobkách velkých králů, například Sethiho I. nebo Ramesse II.? Nebo Chufua, Rachea, Menkaurea!

Vchod do hrobek faraonů
Nové říše ve východní větvi
vasetského Údolí králů

Hrobky králů Nové říše měly zůstat před očima (a hlavně rukama) lidí navěky skryty; byly proto pečlivě zamaskovány. Za těchto okolností se musely jejich zádušní chrámy, přístupné lidem, stavět odděleně, ale pokud možno nepříliš daleko. Přímo na hranici vasetského „Města mrtvých“, pod rozeklaným skalním útesem v Dér el-Bahrí, si dala takový chrám postavit královna Hatšepsut; její architekt Senmut ho vybudoval na třech umělých terasách s dvojím průčelním sloupovým, jež překvapuje dnešní návštěvníky svítivou novotou (nedávno je totiž restaurovali polští archeologové). Největší chrám tohoto druhu, jehož trosky se zachovaly, si dal postavit Ramesse II.; byl téměř dvakrát větší než Sethiho I. a Ramesse III. Je to proslulá „Osymandyova hrobka“ Diodóra a Shelleyho a „Ramesseum“ dnešních egyptologů. Stojí v něm dodnes desítky kolosálních sloupů a na jeho nádvoří leží rozbitá Ramessova socha, jež byla vysoká 17 metrů a měla hmotnost přes 100 tun. Svými rozměry se blížila „Memnonovým kolosům“, tj. sochám krále Amenhotepa III., které měří i s podstavcem téměř 18 metrů a jsou dnes jedinými pozůstatky jeho zádušního chrámu. (Pojmenovali je tak Řekové, jimž splynul egyptský název posvátné stavby

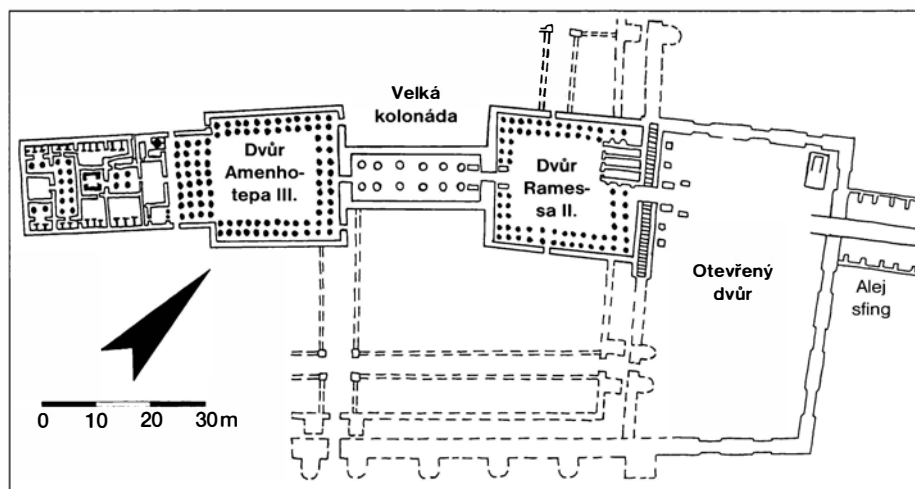
mennu se jménem krále Memnona, který podle jejich mýtů táhl z Etiopie přes Egypt na pomoc obléhané Tróji.) Stejný kult kolosálnosti, který měl u pohřebních staveb v Egyptě dávnou tradici, pěstovali králové Nové říše také u chrámů zasvěcených bohům.

Nejvýstavnější a nejzachovalejší z těchto chrámů stojí na půdě někdejšího východního Vasetu: v dnešním Luxoru a Karnaku. Luxorský byl postaven za Amenhotepa III. a Ramesse II. Má dva sloupové dvory spojené velkou koládou a zastřešenou budovu s množstvím místností a svatyní. Přes své obrovské rozměry stál vždy ve stínu karnackého a slavil se v něm pouze svátek Nového roku. Karnacký byl celým „městem bohů“, jehož výstavba trvala dvě tisíciletí. První jeho známé stavby vznikly na počátku Střední říše, poslední za Ptolemaiovců, největší za Thutmose III. a Ramesse II. Tvořil komplex, který se skládal z chrámů boha Amona, jeho manželky Muty a jejich syna Moncu. V ohrazeném areálu prvního z těchto chrámů, „Velkého Amonova chrámu“, stály pak chrámy boha Chonsua, bohyně Ipety, boha Ptaha a tři nebo čtyři kaple boha Usira, navíc ještě chrámy Sethiho II. a Ramesse III. Na jeho proměně v trosky pracovala rovněž tisíciletí, dnes je však už zajištěn před další zkázou. Jeho první pylon se podobá pevnostní zdi, je při šířce 113 metrů 43 metrů vysoký a 15 metrů silný. Vede k němu alej čtyřiceti sfing s beraními hlavami, za ním se rozprostírá rozlehlé nádvoří lemované sloupovými a sfingami, na němž stojí kolosální socha Ramesse II. v podobě boha Usira. Za druhým pylonem se pak otevírá pohled, který nemá na světě obdoby: pohled na kamenný les sloupů, les 134 sloupů vysokých až 23 metry, sloupů v podobě papyrů o průměru 5 metrů, papyrů s rozkvetlými hlavicemi nad plochou, kde by mohlo zaparkovat 900 automobilů. Celkem deset pylonů je v tomto chrámu, před každým a za každým jsou svatyně s ozdobnými branami a sloupovím, aleje sfing a vyřizené řady soch, zřícené i nezřícené zdi s hieroglyfickými nápisy o celkovém počtu přes 250 000 znaků; jednotlivé znaky často převyšují metr. Kolosální je tu vše: zdejší obelisk královny Hatšepsuty je nejvyšší na světě, bazén Svatého jezera má plochu fotbalového hřiště, žulový skarabeus Amenhotepa III. má i s podstavcem hmotnost pět tun!

Ve srovnání s Amonovým chrámem je Moncuův nebo Mutin chrám jen vesnickým kostelíkem vedle katedrály. Každý z nich zabírá sice větší plochu než hradčanský Svatovítský chrám, ale... Musíme se pořádně zrekreovat, máme-li po Karnaku vnímat další stavby Nové říše: opevněný chrám a palác Ramesse III. v Medínit Habu (na západním břehu Nilu proti Luxoru), chrám Sethiho I. s vynikající reliéfní výzdobou v Abydu čili Ebozevu (asi 150 kilometrů severně od Luxoru), dokonce i skalní chrám Ramesse II. v Abú Simbelu (asi 180 kilometrů jižně od Asuánu), který byl v letech 1963 – 1968 přemístěn nad hladinu nového přehradního jezera. Všude se tu setkáváme se stejným faraonským komplexem kolosálnosti.

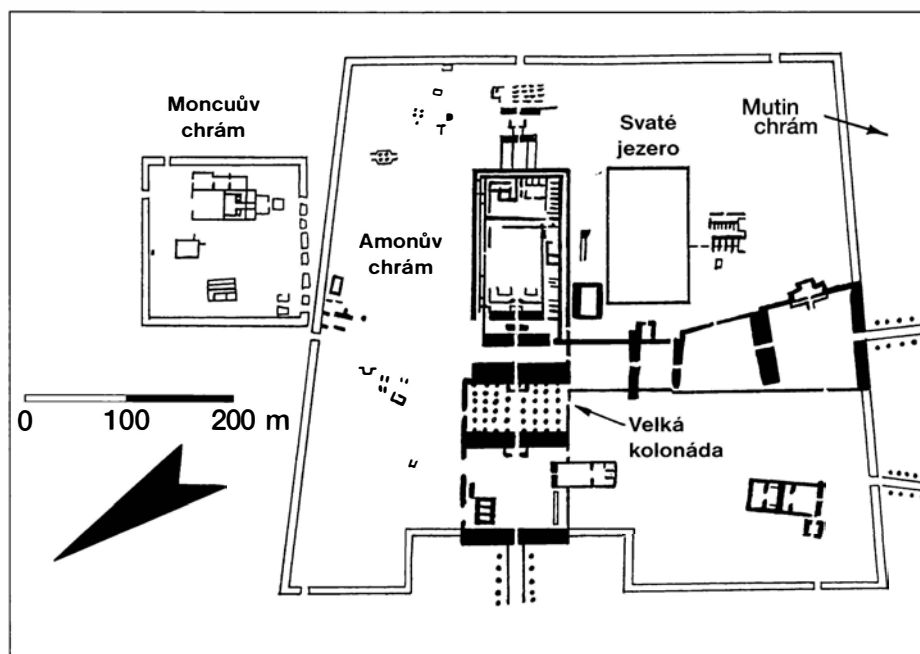
Kolosálnost nebyla však jediným znakem stavitelství a sochařství Nové říše. Nejlepší sochařská díla vznikla naopak „v lidských rozměrech“, byla i vzhledově lidštější, uvolněnější od tradiční strnulosti, bližší skutečnosti. Zdá se, že k tomu přispěl vliv mezopotamského a krétského umění, s nimiž se tehdy Egypťané poprvé seznámili. Svědčí o tom zejména jemně modelované sochy Hatšepsuty, které ji zpodobují jako královnu a zároveň jako ženu (a to dokonce přes takový nutný atribut královské moci, jakým byl „božský vous“), dále sochy Thutmose III., které ho zobrazují s neúměrně krátkým krkem a dlouhým nosem (tj. věrně, jak potvrdil nález jeho mumie), a kromě jiných zejména socha královny Teje, manželky Amenhotepa III., která zvětňuje její povýšenost a zpupnost. Krétské vlivy vedly snad i k tomu, že dosavadní nehybné reliéfy znatelně ožily (jak ukazují například dlouhé vyprávěčské scény na stěnách Hatšepsutina chrámu) a že se od reliéfního umění oddělilo malířství, jež brzy vytvořilo vlastní a nesporné hodnoty. Tento kladný vývoj zrychlila Achnatonova reforma, která uvolnila mnohá pouta minulosti. Egyptské sochařství té doby bylo nejrealističtější a také nejupřímnější. Neváhalo například zobrazit Achnatona jako oduševnělého, a přitom nevzhledného muže s převislým břichem, a jestliže zobrazilo jeho manželku Nefertiti jako opravdovou krásku (třeba na známé soše, jež je dnes ve Státních muzeích Berlíně), zdá se, že jí nelichotilo. Vymoženosti „amarnského stylu“ přežily Achnatonovy politické a náboženské reformy; setkáme se s nimi ještě v sochařství a malířství ramessovske doby. Jejich postupný zánik byl pak příznakem úpadku, na jehož konci se egyptské umění změnilo z tvorby v opakování.

Nová říše byla také novým a posledním tvůrčím obdobím egyptské literatury: naučné i umělecké. Lékařské papyry svědčí o rozvoji vědomostí a doved-

Chrámy v Luxoru, půdorys. Svatyně s posvátnou bárkou byla v kryté části uprostřed (vlevo od dvora Amenhotepa III.), alej sfing vedla k Amonovu chrámu v Karnaku.

ností zejména v chirurgii (válečné i úrazové), dietetice a farmacii. Současně však dokumentují postupující rozpor mezi racionální a magickou stránkou lékařství. Lékař se stával čím dál tím víc čarodějem, stejně jako pozdější astronom hvězdopřevodcem a „moudrý muž“ především věštcem. Vznikla nová matematická díla i nová „naučení, která mají vnést jasno do myšlení, poučit nevědomého a naučit všem věcem, jež existují“; poslední z nich pocházejí z doby Ramesse XI. V umělecké literatuře dosáhly vynikající úrovně tradiční povídky, cestopisy a příběhy různých smyšlených hrdinů. Poezii obohatily hymny na bohy (mezi nimi skvělý Achnatonův *Hymnus na Slunce* o více než sto verších), záznamy mýtů, lidových písní (dobových i starobyklých). Z doby devatenácté dynastie se poprvé zachovaly milostné básně, bez nichž by poezie nebyla poezií. K uměleckým dílům lze řadit i mnohé královské nápisy, jež byly sice myšleny jako historické dokumenty, ale napsány jako hymny; dnes se některé čtou ovšem jako humoristické povídky. „Rozšířil jsem všechny hranice Egypta,“ píše jeden z Ramessovců, který ztrácel jedno území za druhým. „Sýpky byly naplněny až k prasknutí,“ píše jiný Ramessovec, za jehož vlády propuklo hladové povstání. „Božským původem“ a „zákonným přijetím koruny Obou zemí“ se chlubí všichni králové, a nejvíce uzurpátoři; všichni též o sobě tvrdí, že jsou bohy a že budou vládnout věčně. Vrcholem oslavné básnické tvorby tohoto druhu je asi tzv. *Pentvorova poéma*, „Píseň o Ramessově vítězství u Kadeše“.

Velký chrám boha Amona v Karnaku. Za nádvořím mezi druhým a třetím pylonem Velká sloupová síň; za jižní ohradní zdi začátek dvou alejí sfing vedoucích k Mutinu chrámu.

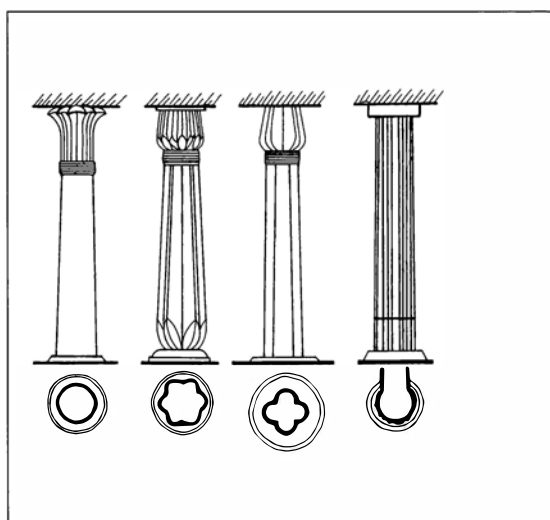
Nebylo na světě vládců, kteří si stavěli kolosálnější sochy, kteří se dali bombastičtěji oslavovat, kteří se nehorázněji chlubili. „Marnivá pýcha faraonů,“ dosáhla právě v Nové říši vrcholu. Pýcha je ovšem, a také v Egyptě byla, předzvěstí pádu.

Poslední panovníci dvacáté dynastie, jmenovci Ramesse Velikého, zmizeli v propadlišti dějin, aniž kdo přesně ví, jak. Po Ramessovi XI. převzal královskou hodnost Amonův velekněz Hrihor, resp. jeho syn Pianchi, ale dlouhodobá snaha ovládnout moc ve Vasetu nebyla úspěšná. Tam vládla dynastie „kněžských králů“ (první Pinodžem), kterou však Manehto jaksi neuznal. Podle něho tvořilo dvacátou první dynastii „sedm králů z Tanidy“, tj. Džanetu, kteří vládli jen v Dolním Egyptě. Dvacátou druhou dynastii založil asi v polovině 10. století před n. l. panovník libyjského původu Šešonk I. (Šišak, z Bible známý dobyvatel Jeruzaléma), který se usadil v Perbastetě, řecké Búbastidě u dnešního Zagaziku. Jeho nástupcům se podařilo dosáhnout hodnosti Amonových velekněží ve Vasetu, a tak Egypt načas sjednotili. Na sklonku 9. století před n. l. se však rozdělili ve dvě větve, z nichž se později vyčlenila další, a vytvořili tak dvacátou třetí a dvacátou čtvrtou dynastii. Po vnitřních bojích, jež byly tím úpornější, že šlo o boje mezi příbuznými, se Egypt nakonec rozpadl a na sklonku 8. století před n. l. se stal kořistí núbijského krále Šabaky, jehož sídelním městem byla Napata (před čtvrtým kataraktem, u dnešního Meroé v Súdánu). Šabaka založil dvacátou pátou dynastii, kterou Egypťané nazývali „kušitskou“ a Řekové „etiopskou“ (podle svých názvů Núbie).

Nadějný vzestup Egypta za núbijské dynastie, odchované egyptskou kulturou a respektující egyptské tradice, byl však zastaven Asyřany, kteří vpadli do Egypta kolem roku 670 před n. l. Jejich král Asarhaddon zanechal nápis, že

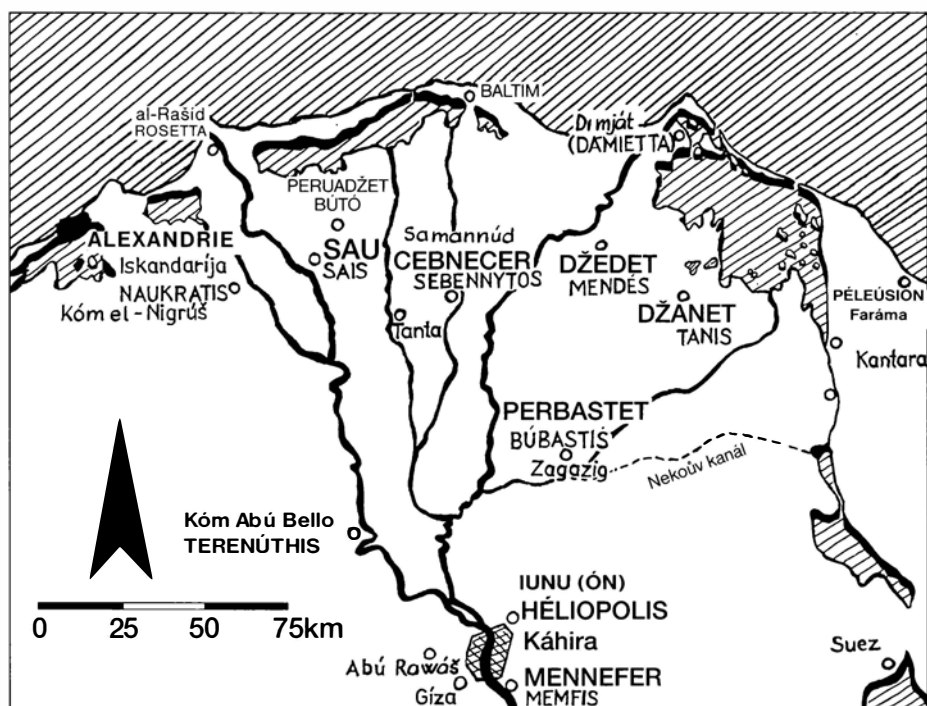
Hlavní typy egyptských sloupů.

Zleva doprava: s palmovou
hlavicí, s papyrovou hlavicí,
s lotosovou hlavicí, žlábkovaný
polosloup

„za půl dne zbořil, zpusťošil a vyloupil“ Mennefer. Poté bořil, pusťošil a vylupoval další města až po Horní Egypt, kde se načas udrželi Šabakovi nástupci Taharka a Tanutamon. V dolnoegyptském Sau (dříve Saj; řec. Sais, arab. Sá el-Hagar) si však zachoval určitou nezávislost král Neko I. (dříve Nekau; řec. Nechó) a předstíranou oddaností Asyřanům vytvořil předpoklady pro svržení jejich nadvlády. Jeho syn Psammetik I. (řec. Psammétichos) využil pak vnitřních nesnází Asýrie a roku 663 před n. l. vydobyl Egyptu znovu samostatnost. Stal se zakladatelem dvacáté šesté dynastie, kterou tvořili jeho nástupci Neko II., Psammetik II. (řecky Psammúthis), Haibre (také Vahibre; řec. Apriés, biblický Hofra), Ahmose II. (řec. Amósis nebo Amásis) a Psammetik III. (řecky Psammécheritēs nebo Psamménitos). Byli to po vládci cizího původu opět Egypťané. Podle zachovaných zpráv pečovali o rozvoj zemědělství, podporovali obchod a plavbu, vybudovali armádu a prováděli aktivní zahraniční politiku. Neko II. dal prokopat kanál mezi Nilem a Rudým mořem, porazil judského krále Joziáše a intervenoval v Asýrii. Psammetik II. posílil své vojsko sborem řeckých žoldnéřů, Ahmose II. uzavřel spojení s řeckým vládcem Polykratem na Samu a poskytl privilegia řeckým obchodníkům usazeným v Naukratidě. Králové této dynastie vládli téměř sto čtyřicet let a jejich dobu nazvali historikové „saiskou renesancí“ (663 – 525 před n.l.).

130 |

Dolní Egypt. CEBNECERET – staroegyptský název (dřívější transkripce Čebnečer, Cebnut), SEBENNYTOS – řecký název, Samannúd – dnešní název

Doba saiské dynastie byla renesancí i v umělecké tvorbě. V přirozené reakci na dřívější stagnaci vrátili se egyptští umělci k osvědčeným vzorům, a to až k výtvorům Staré říše. Jejich sochařská díla svědčí o úspěšném pokusu dospět dále než k napodobování; totéž platí o reliéfech a malbách. Úsilí o nový vze-
stup je zřejmé též v písemnictví. Právě v této době se zrodilo vedle hieroglyfic-
kého a hieratického písma jednodušší démotické, v němž se nám zachovalo
množství naučných i uměleckých spisů. Zvláštní pozornost věnovali saišti vlád-
cové obnově a rekonstrukci starých stavebních památek, mezi nimi zejména
pyramid u Gízy a Sakkáry. Stali se tak průkopníky v díle, jež našlo pokračo-
vatele až o 2500 let později v egyptské Památkové správě. Saiská renesance
bývá často srovnávána s evropskou; přesto se však od ní zásadně liší. Nestala
se výchozím bodem nového rozkvětu, nýbrž tečkou za něčím, co se už nevrátilo.

Roku 525 před n. l. vtrhl do Egypta v čele obrovské armády perský král
Kambýsés, který si předtím podmanil téměř celý Blízký východ. V bitvě u Pélúsia
(dnešní Faramy) porazil vojska krále Psammetika III. a krátce nato dobyl
i Mennefer. Podmaněný Egypt se stal satapií perské říše a její králové, kteří
figuruji v Manehtově spise jako dvacátá sedmá dynastie, ho zcela bezuzdně ple-
nili. Egypťané se bránili, avšak všechny vzpoury a revolty Peršané potlačili.
V krvi utopili i velké povstání v roce 486 před n. l., jež vzplálo po řeckém vítězství
nad Peršany u Marathónu, a také povstání v roce 460 před n. l., na jehož pod-
poru vyslali Řekové do Egypta loďstvo. Úspěchu dosáhlo až povstání v roce
404 před n. l., jehož vůdce Amenardis (nebo Amyrteos) se pak prohlásil za
egyptského krále. Mnoho o něm nevíme (nezachoval se ani hieroglyfický zá-
znam jeho jména) a Manehto ho uvádí jako jediného panovníka dvacáté osmé
dynastie. Po pěti letech ho sesadil vojenský velitel Nefaarudž (řec. Neferités),
který založil dvacátou devátou dynastii. Jeho čtyři nástupci vládli ve stínu nového
útoku Peršanů, jemuž se snažili čelit spojenectvím s Řeky z Athén, Sparty
a Kypru. V téže politice pokračovali i králové třicáté dynastie, kteří sídlili
v Cebneceretu (řec. Sebennytu, arab. Samanúdu v deltě). Byli celkem tři:
Nachtnebef (Nektanebis), Džedhor (Teós) a Nachthareheb (Nektanebós).
Posledního z nich přepadli roku 343 před n. l. opět Peršané, a ačkoli se jeho
vojska statečně bránila, opustil je a prchl do Núbie. Jak se ukázalo, byl to posled-
ní egyptský král egyptského původu.

Nová perská okupace se střetla v Egyptě s rozhořčeným odporem. Zbytky
armády, posílené dobrovolníky, bránily města a chrámy před drancováním,
útočily na perské posádky, ale jejich izolované akce skončily pokaždé nezdarem.
Roku 338 před n. l. spojili Egypťané své síly k velkému povstání v deltě Nilu,
v jehož čelo se postavil tamější vládce Chababaš. Utrpěli však takovou porážku,
že se už nevzpamatovali. Nezbylo jim než doufat, že je Peršanů zbaví Řekové,
kteří si s nimi beztak měli vyřídit různé staré účty. Jejich naděje se splnily na
podzim 332 před n. l., kdy po řadě vítězství nad perskými vojsky vstoupil do

Egypta Alexandr Veliký. Uvítali ho jako osvoboditele a perský satrapa Mazakés mu vydal zemi i vládu bez boje. Kněží hlavního menneferského chrámu boha Ptaha ho bezodkladně korunovali dvojitou korunou Horního a Dolního Egypta a věštitelka v oáze Siwa ho pak prohlásila synem boha Amona. Stal se egyptským králem a Egypt si dal v jeho osobě nového vládce.

Alexandr se zdržel v Egyptě jen krátce; svými činy si však získal podporu a sympatie všech, na nichž záleželo. Obnovil vládu podle egyptských tradic, které okázale respektoval, vrátil velmožům tituly a chrámům majetky, nařídil odstranit škody způsobené perskou okupací, v ústí Nilu založil přístavní město, jež nazval po sobě. Přinesl také obřadnou oběť menneferskému posvátnému býku Hapimu, jehož předchůdce Peršané utratili. Počínal si zkrátka jako skutečný faraon. Když si zabezpečil moc, svěřil správu země svým vojevůdcům a vypravil se na východ, aby si podmanil Persii, což se mu, jak známo, také podařilo. Do Egypta se vrátil až po smrti – ve zlatém sarkofágu.

Alexandrovou vládou začala v Egyptě epocha převratných změn. Nová říše byla pouze pokračováním Střední, i když na jiné úrovni, a Střední pokračováním Staré. Nyní však dostaly dějiny Egypta zcela jiný směr. Ze země uzavřené pouštěmi se změnil ve středomořskou zemi s velkým námořním loďstvem; ze státu, na jehož armádu zbyly jen matné vzpomínky, vyrostl v prvořadou vojenskou velmoc; v jeho ustrnulém hospodářském a společenském zřízení došlo k strukturálním proměnám, jimiž se přiblížil vyspělejšímu a historicky pokročilejšímu Řecku. Navíc se stal novým a skvělým střediskem kultury; nikoli ovšem už pouze egyptské, jež se po staletí nemohla vykázat novými tvůrčími činy, nýbrž řecké. Současně se změnil i etnický: jeho města zaplnili řečtí kolonisté, kteří zčásti splynuli s původním obyvatelstvem a vytvořili vedle Řeků a Egyptanů silnou vrstvu Řekoegyptanů. K tomu všemu došlo ovšem až za Alexandrových nástupců, kteří byli pro Egypt „faraony“ a pro ostatní svět helénskými králi.

Po Alexandrově smrti roku 323 před n. l. získal vládu nad Egyptem jeho vojevůdce Ptolemaios; nejdřív v něm vládl jménem Alexandrova nevlastního bratra Filippa Arrhidaida a jménem Alexandrova pohrobka, po jejich smrti svým vlastním. V bojích s jinými uchazeči o Alexandrovo dědictví si Egypt ubránil a rozšířil své panství na řadu zemí ve východním Středomoří. Roku 305 před n. l. se prohlásil králem a založil dynastii, která vládla přes čtvrt tisíciletí; pro své egyptské poddané přijal jméno Setepenre Meriamon („Vyvolený Reem, Miláček Amonův“), ale do dějin vstoupil jako Ptolemaios I. Sótér („Zachránce“). Za jeho prvních dvou nástupců byl Egypt vedoucí mocností helénistického světa a vnitřně prosperoval. Za dalšího se jeho mezinárodní i vnitřní postavení v důsledku dynastických sporů oslabilo, a ti, co přišli po něm, si už neudrželi zahraniční území ani vnitřní moc. Posledním Ptolemaiovcem na trůně byla Kleopatra VII., snad nejznámější osobnost z egyptských dějin po Ramessovi II. a Achnatonovi. Snažila se všemi prostředky, jimiž disponovala jako králov-

na i jako žena, uhájit nezávislost Egypta na Římanech. Neváhala připravit o život svého bratra a spoluvládce, který jí byl nepohodlný, stala se postupně milenkou Caesarovou a Antoniovou, pokusila se přemoci Augusta loďstvem, vojskem i osobním kouzlem. Když to všechno bylo marné, spáchala roku 30 před n. l. sebevraždu. S její smrtí zmizel starověký Egypt z mapy jako samostatný stát. Vítězný Augustus jej proměnil v římskou provincii.

Za Ptolemaiovců nebyl už Egypt „starým Egyptem“, i když se znovu zaskvěl mocí a slávou jako za dávných dob velkých králů. Zejména z hlediska kulturních dějin se stále víc přetvářel v „Egypt řecký“, neboť původní egyptská kultura nedokázala prolomit krutý svů svých tradic. V době, kdy v Alexandrii přivedl Eukleidés a pak Archimédés matematiku na úroveň, jež zůstala nepřekonána až do novověku, egyptští matematikové počítali podle tisíciletých zastaralých vzorců. V době, kdy Hérofilos a Erasistratos pozvedli anatomickými studii lékařskou vědu na nebývalou výši, egyptští lékaři léčili podle pradávných magických formulí. Kdysi slavní egyptští astronomové si už neuměli poradit s rozporem mezi slunečním a civilním rokem, takže nový kalendář jim musel vytvořit Řek Eratosthenés. V literatuře a poezii dovedli tehdejší Egyptané postavit proti Kallimachovým epylliím, Theokritovým bukolikám, Hérónovým komediím atd. pouze opisy starých papyrů a nenáročné povídky. Ptolemaiovcí dali vybudovat řadu chrámů starým egyptským bohům, například Esetin chrám ve Fílaí, Horův chrám v Edfu, Chnumův chrám v Esně, Hathorin chrám v Denderě, Sobkův a Haruerův chrám v Kóm Ombu. Jejich architektura prozrazuje při všem respektu k egyptským tradicím řecký vliv a jejich reliéfní výzdoba úpadek tvůrčích sil egyptských umělců.

Za římské nadvlády se starý Egypt ponořoval pod kamennou tíhou své třítisícileté historie jako obrovská ztroskotaná loď. Byla období, kdy hospodářsky vzkvétal; ovšem jako „obilnice Říma“. Byla období, kdy se jeho lid bouřil; šlo tu však spíš o boj proti vykořisťování než za „Egypt egyptský“. Římským zůstal Egypt do roku 395 n. l., kdy při rozdělení říše připadl byzantským císařům, na nichž jej pak v letech 640 – 642 dobyli Arabové.

Zánik starého Egypta byl pomalý a nenásilný. Jeho hospodářské a společenské zřízení, které zmrazovalo zastaralost a brzdilo pokrok, nevydrželo konfrontaci s novým a vyspělejším, které na jeho půdě vybudovali Řekové. S postupným zeslabováním přežitků starého zřízení mizel i starý Egypt. Nepadl v boji, ani na kolenou. Jako diagnózu jeho smrti lze uvést vyčerpání sil, sešlost věkem. Nakonec se hladina dějin nad ním uzavřela.

Kdy se tak stalo? Historikové se v názorech různí. Pro některé končí starý Egypt Manehtovými „třemi králi ze Sebennyty“ roku 343 před n. l., to však je příliš brzy; pro jiné Kleopatřinou smrtí roku 30 před n.l., kdy Egypt ztratil samostatnost, žil však nepochybně dále. Pro další obdivovatele končí adminis-

trativní reformou císaře Diocletiana roku 297 n. l., kdy byl rozdělen na šest provincií a začleněn do diecéze Orient; tehdy skutečně zmizelo jméno Egypta z mapy. Řada historiků vidí pak jeho konec v „ráně z milosti“, kterou mu zasadil zákazem kultu starých bohů císař Theodosius I. roku 383 n. l. Jsou i tací, kteří posouvají toto datum až do roku 642 n. l.; tehdy byl však starý Egypt opravdu už dávno mrtvý. Jistěže je správnější vidět jeho konec ve chvíli, kdy došlo ke kvalitativnímu zvratu ve vývoji jeho hospodářské a sociální struktury; zde je ovšem těžké určit datum.

Někde však náš exkurs do dějin starého Egypta ukončit musíme. Jejich začátek se klade do doby kolem roku 3000 před n. l., ze které pocházejí první texty v hieroglyfickém písmu. Použijme tedy stejného kritéria, ať je jakkoli formální, a položme jejich konec do doby, ze které pocházejí poslední texty sepsané v hieroglyfech.

Poslední známý hieroglyfický nápis je na jednom z nejpůsobivějších míst Egypta: na kouzelném ostrůvku Fílaí čili Pilaku, „perle Egypta“, kde z vod staré Asuánské přehrady vystupují okrově zlaté pylony Esetina chrámu a rozkvetlé hlavice sloupů Traianova kiosku. Byl vyhotoven dne 24. srpna roku 394 našeho letopočtu.

NÁBOŽENSTVÍ, MUMIE A HROBKY

Tři a půl tisíciletí trvala cesta Egypťanů tím úsekem dějin, který se nazývá starověk, a při tempu, kterým jsme ji sledovali, museli jsme mnohé zaznamenat jen stručně a mnohé přeskočit. Šlo nám však hlavně o pyramidy, a o nich jsme si stihli říci vše podstatné: kdy se začaly a kdy se přestaly stavět, kdo si dal kterou z nich postavit a kde, jaký byl jejich osud v oné dlouhé době. Nyní bychom si měli říci, proč se stavěly.

„Byla to pýcha a rozmařilost faraonů, která dala vzniknout těmto kolosálním stavbám,“ čteme u některých autorů. „Pyramidy měly názorně ukázat, jak ohromná moc je v rukou krále,“ čteme u jiných. „Jsou to monumenty bohatství starého Egypta, tezaurované přebytky jeho nezkonsumovaného produktu,“ můžeme se dočíst u dalších. Ve všech těchto a podobných odpovědích je kus pravdy. Jenže někteří faraonové si pyramidy nedávali stavět, ačkoli byli stejně mocní a jistě též pyšní a rozmařili jako faraonové, kteří si je stavět dávali. Ani s tím bohatstvím to není tak zcela jednoznačné: Egypt Ramesse II. byl nepochybně bohatší než Džoserův nebo Chendžerův, a Ramesse II. si přesto nedal postavit pyramidu. Historické srovnání ukazuje, že hospodářské a společenské zřízení Egypta bylo v podstatě stejné, když se pyramidy budovaly, i když se nebudovaly. Mezinárodní srovnání potvrzuje totéž; v Mezopotámii byly například poměry velmi podobné egyptským, a královské hrobky podobné pyramidám tam nikdy nevznikly.

135

Východisko z těchto neúplných odpovědí a oprávněných námitek našli badatelé až tehdy, když si ujasnili, že pyramidy byly hrobky panovníků považovaných za bohy, budovy posmrtného kultu, stavby náboženského charakteru. To znamená, když se zorientovali v jedné z nejtajemnějších oblastí starého Egypta, v oblasti náboženství, a v ní pak v jednom z nejtemnějších koutů, v představách o posmrtném životě. Jistěže byly pyramidy produktem ekonomiky a politiky starého Egypta, bez nich nebo mimo ně by byly nemyslitelné. Přesto však klíč k jejich pochopení leží v té sféře ideologické, kterou představuje staroegyptské náboženství.

Toto náboženství se jeví jako souhrn neuvěřitelných představ: tak fantastických, spleťtých a někdy absurdních, že si u nich občas připadáme jako při šílení smyslu. Jeví se tak křesťanům, muslimům, židům a ve vzácné shodě s nimi i ateistům. V názoru na ně se shodují dokonce lidé kosmického věku (pokud nejsou mystiky) s lidmi starověku (pokud nebyli Egypťany). Asyřany a Peršany provokovalo k ukrutnostem, Židy k odsudku, Římany k sarkasmu, Řeky odpuzovalo jako „cizí a nezvyklé“. Přitom právě Řekové si Egypťanů ze všech národů nejvíc vážili. Naprosto však nechápali, jak se mohou tito moudří lidé klanět býkům, kočkám, krokodýlům, beranům atd. a považovat je za bohy stejně jako

své krále. A to ještě nevěděli leccos z toho, co dnes víme o jejich představách o posmrtném životě, proti kterým byl božský kult králů a zvířat celkem prostou věcí.

Svět egyptských bohů a kultů zůstal i po rozluštění hieroglyfů velmi dlouho labyrintem záhad. Champollion, který mu věnoval obsáhlou studii, při jeho výkladu v nejednom případě selhal; prověrkou pozdějších poznatků neprošla ani díla jeho přímých následovníků. Přitom nikdo z nich si nemohl stěžovat na nedostatek pramenů: rozhodující většinu egyptských písemných památek tvoří právě náboženské texty. Problém byl však v tom, že se v nich často dalo rozumět jen slovům, nikoli smyslu. (Jeden z tehdejších egyptologů je přirovnal k jídelnímu lístku: „Vím, co je roštěnka, kde je Bretaň, kdo byl Chateaubriand, ale co je bretaňská roštěnka à la Chateaubriand, mi musí vysvětlit číšník.“) Když je nakonec přece jen pochopili, museli konstatovat, že Egypťané měli vlastně mnoho nejvyšších bohů, že mnozí bohové s různými jmény představovali jednoho a téhož, že někteří se jinak jmenovali ráno a jinak večer... Dodnes jsou v těchto textech místa, jimž nelze pro přemíru symbolů a nejasných narážek dost dobře rozumět. Jsou v nich dokonce věty a celé pasáže, o nichž je jisté, že jim nerozuměli už staří Egypťané. Vznikly totiž mechanickým opisováním tisíciletých předloh, a protože byly určeny pro pohřební výbavu, nikdo je příliš nekontroloval. Tu a tam vypadlo slovo, jinde bylo použito nesprávného znaku; některé zkomoleniny svědčí, že písař zřejmě nevěděl, co píše. Asi jako dnešní arabský výrobce suvenýrů, když vyrývá na různé vešebty a skarabey znaky, o nichž se domnívá, že jsou to hieroglyfy.

Uveďme jako příklad tři dobře srozumitelné výňatky z náboženských textů, v nichž se mluví o nejvyšším bohu (v překladu a s interpretačními doplňky

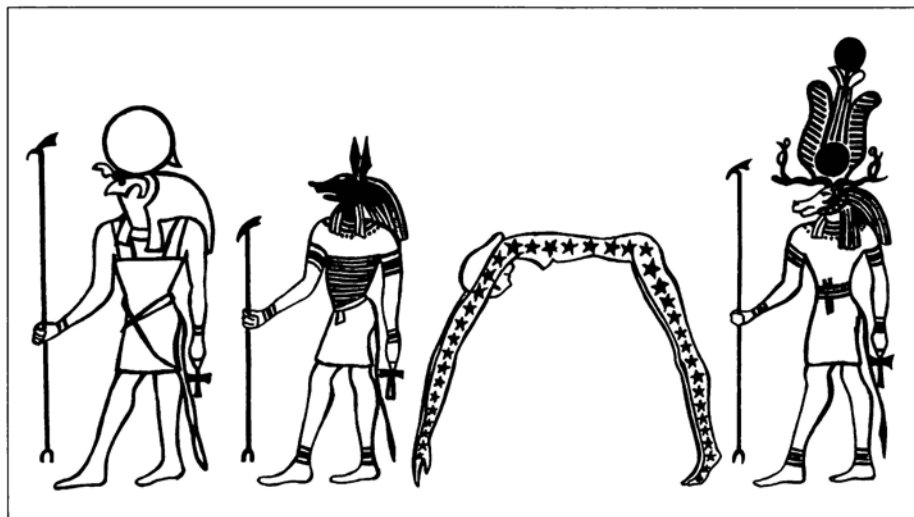

Egyptští bohové a bohyně. Zleva doprava: Amon, Ptah, Hathor, Eset (Isis), Usir (Osiris)

Z. Žáby). První vyhotovili kněží z Menneferu (Memfidy): „V (symbolické) podobě boha Atuma existuje (ve skutečnosti) něco jako mysl (srdce) a něco jako slovo (jazyk). Převeliký však je Ptah, jenž propůjčil (život) všem bohům, totiž jejich duchu, a to prostřednictvím zmíněné (své) mysl, ze které vyšel Hor bytostně totožný s Ptahem, a prostřednictvím (svého) slova, ze kterého vzešel Thovt bytostně totožný s Ptahem ... Jeho Devatero bohů je před ním tak jako zuby a rty, které odpovídají semenu a rukám Atumovým, neboť Devatero Atumovo vzniklo prostřednictvím jeho semene a jeho prstů. Devatero však je (ve skutečnosti) tím, čím jsou zuby a rty v těchto ústech, která vyřkla jména všech věcí a ze kterých vzešli (jako slova) bůh Šu /dříve Sov/ a bohyně Tefnut... A tak se shledalo a poznalo, že jeho síla je větší než síla všech ostatních bohů. Ptah však poté, když stvořil všechny věci, totiž všechny božské výroky, (už jen) odpočívá.“

Menneferští kněží považovali tedy za nejvyššího boha Ptaha, stvořitele ostatních bohů, lidí a všech věcí. Vasetští (thébstí) kněží naproti tomu prohlašovali za nejvyššího boha Amona: „Ten, jenž vznikl v prvopočátku, Amon, ten, jenž vznikl první, jehož podstatu nikdo nezná! Nebylo boha, který vznikl před ním, žádný jiný bůh nebyl s ním ... On neměl matku, která by ho (byla) nazvala jeho jménem, neměl otce, který by ho byl stvořil a řekl: ‚Já jsem to byl!‘ Všichni ostatní bohové vznikli teprve potom, když on sám sebou učinil počátek!“

Podle kněží z Onu (Héliopole) byl stvořitelem všeho, i sebe samého, nejvyšší bůh Atum, podle Achnatona byl nejvyšším bohem sluneční kotouč Aton. Podle kněží z chrámu boha Chnuma v Ešnē (eg. Tasetetu, řec. Latopoli) bylo tomu zcela jinak. „Chnum stvořil čtvernožce dechem svých úst, vydechl rostliny na louku, stvořil býky, aby oplodnili krávy, a oživil tak nivy stády ... Dal

Egyptští bohové a bohyně. Zleva doprava: Re, Anup, Nut, Chnum

vzniknout ptákům, aby kroužili po nebi a běhali po zemi, ponořil ryby hluboko do vod, a přesto dal jejich chřípím život, i hady stvořil v jejich děrách. Lidi, brav, ptactvo, ryby, hady a štíry: všichni jsou výtvozem jeho rukou a jeho dílo trvá věčně. Stvořil je všechny na hrnčířském kruhu. Jmenuje se jejich otcem, neboť on je to, který je na začátku stvořil.“

Jak mohli lidé dospět k takovým představám? Jak je mohli jedni předkládat k věření a ještě všelijak rozvíjet, jak jim mohli jiní věřit? Jak se mohli Egypťané vyznat v jejich rozporech a spleti? A jak se v nich mají vyznat uboží nevěřící Neegyptané dnes?

„Je to vskutku obrovská duchovní propast, která nás dělí od starých Egypťanů,“ napsal Egypťan Goném. „Chceme-li však pochopit účel a smysl staroegyptských památek, musíme se snažit tuto propast překlenout.“

Výklad egyptského náboženství se začíná obvykle citátem z Hérodota. Měl k němu o dva a půl tisíce let blíž, viděl je ještě v praxi, zanechal nám o něm podrobné informace. Jenže pozor: v jeho době bylo toto náboženství ve velmi pozdní vývojové fázi, v takovém stupni ustrnutí (nechceme-li říci degenerace či úpadku), že z jeho podstaty zbývala často jen forma, jejíž původní smysl nebyl znám už ani kněžím, o lidu nemluvě. Navíc se o něm mnohé nedozvěděl a mnohé se dozvěděl nesprávně.

Podle Hérodota byli Egypťané „daleko nejzbožnějšími ze všech lidí“. Našel totiž u nich největší množství bohů, nejvýstavnější chrámy, nejokázalejší obřady a „nejúzkostlivější dodržování náboženských předpisů“. Přitom ho zaráželo, že „všichni Egypťané neuctívali stejné bohy“ a že i v kultu zvířat mají nesteré zvyklosti. „Někteří Egypťané považují krokodýly za posvátné, jiní nikoli a pronásledují je jako nepřátele. Obyvatelé okolí Théb a jezera Moiris je pokládají za obzvlášť posvátné. Obojí tito lidé si chovají jednoho vybraného krokodýla, kterého si ochočili, do uší mu vkládají náušnice z taveného skla a ze zlata, na přední nohy mu dávají náramky, předkládají mu zvláštní pokrmy a obětní zvířata a starají se, aby si takový krokodýl žil co nejlépe. Po smrti jej balzamují a pohřbívají v posvátných rakvích. Naproti tomu obyvatelé Elefantiny je dokonce pojídají, protože je nepokládají za posvátné ... V okolí Théb jsou posvátní hadi, kteří jsou pro lidi zcela neškodní. Jsou malého vzrůstu, navrchu hlavy mají dva rohy, a když pojdou, pohřbívají je v chrámu ... Hrochové jsou podle zákona ve městě Paprémidě posvátní, jinde v Egyptě nikoli ... Vydry považují rovněž za posvátné. Věří, že ze šupinatých ryb je posvátný úhoř, který je zasvěcen Nilu, tak jako z ptáků husa liščí ... Pošle kočky odnášejí do posvátných budov ve městě Búbastidě a tam je balzamují a pohřbívají. Feny pochovávají ve svých městech v posvěcených rakvích. Lasičky pochovávají stejně jako feny, rejsky a jeřáby odvázejí do města Bútó, ibisy do Hermopole ... Ibis je u Egypťanů ve veliké úctě.“

Tento dlouhý výpočet posvátných nebo přímo zbožštělých zvířat je přesto neúplný. V Perbastetě (Búbastidě), kde se skutečně našel hřbitov s mumii posvátných koček, uctívali jako ochránkyni města bohyni, jež měla původně podobu lvice. Ve Vasetu (Thébách) se těšil zvláštní úctě posvátný beran, ve městě Peruadzetu (Bútó) uctívali zbožněnou kobru, v Džedetě (Mendétu) posvátného kozla, v Permedžetu (Oxyrhynchu) sloní rybu, v Denderě (eg. Tareretě, řec. Tentýridě) a na mnoha jiných místech zbožněnou krávu, v Ceneji (Thinidě; 1. pád This) boha v podobě vlka. V Menneferu (Memfidě) uctívali posvátné býky, jejichž sarkofágy známe ze sakkárského Serapeia, kde je objevil Mariette. Jejich kult byl zřejmě nejhonosnější a nejobřadnější, jakého se kdy zvířeti dostalo. Tamější býk Hapi (Apis) byl uctíván jako „služebník boha Ptaha“ a symbol plodnosti. Chován byl ve svatě stáji přímo v hlavním chrámě, kde o něho pečovali zvlášť určené kněží. Když pošel, byl nabalzamován a za složitých slavnostních ceremonií pohřben. Kněží se pak vypravili hledat jeho nástupce, asi jako tibetští mnichové nového dalajlámu. Za „znovuzrozeného Hapiho“ mohli uznat jen takového býka, který měl na čele bílou skvrnu v podobě trojúhelníku, pod jazykem výrůstek v podobě skarabea, na hřbetu skvrnu v podobě orla, v ocase pramének bílých žíní atd. Takových znaků musel prý mít bez jednoho třicet. Když ho nakonec našli, což jistě nebyla příjemná ani krátká práce, uvedli ho ve slavnostním průvodu do vyčištěné svaté stáje, ozdobené sochou jeho božské matky Hathory, a tam žil obklopen harémem vybraných krav až do smrti. Poslední z nich se dožil ještě vztyčení kříže nad Egyptem.

Kult zvířat byl však v Egyptě pouze součástí všeobecného kultu přírody. Stejně pocty prokazovali Egypťané stromům a rostlinám; největší úctě se těšily sykomory a lotosy, v některých městech měli posvátné háje. Pocty prokazovali i vodám; déšť uctívali jako „slzu z očí boha Rea“ nebo „pláč bohyně Esety“, u chrámů zřizovali „svatá jezera“, božskou úctu vzdávali v celé zemi životodárné síle Nilu, „řeky, jež stvořila všechno, jež se rozlévá, aby dávala život“. Za boha považovali i půdu a její plodivou sílu, „otce Geba“; z neživých předmětů přírody zejména zašpičatělé kameny, z nichž se snad vyvinuly posvátné *bebeny* čili obelisky. Kult přírody se odrazil i v dekoraci chrámů; sloupům dávali tvar stylizovaných palm a svázaných lotosových nebo papyrových stébel, dolní části stěn zdobili rostlinnými vzory, nitro chrámu vytvářeli k podobě noční krajiny na Nilu. Na božské bytosti povýšili též nebeská tělesa, mezi nimi především Slunce, jehož kult patřil mezi nejstarší a nejrozšířenější nejen v Egyptě, ale na celém Blízkém východě.

Vznik a rozšíření všech těchto kultů si dovedeme zcela přijatelně vysvětlit. Nejsnazší je to snad u Slunce: lidé v něm viděli jednak záhadný a hrozný živel ohně, kterého se museli bát, jednak zdroj světla a tepla, nezbytný pro všechno živé na světě, který museli uctívat jako dobrodiní. Pokud jde o kult zvířat, jedni považovali za nutné předcházet si poctami krokodýly a hady, protože byli

nebezpeční; jiní zas uctívali krávy nebo kočky, protože byly užitečné (kočky hlavně kvůli všudypřítomným myším), další pak různé ptáky a brouky, protože byli neškodní. V každém tomto zbožštění a kultu byla jistá logika. Méně jí bylo v připisování nadpřirozených vlastností různým předmětům, fetišům a totemům, ale v náboženství se nesetkáváme vždy jen s logikou.

Složitější je to s vysvětlením neobyčejně velkého počtu egyptských bohů; vypořádali se s tím až egyptologové našeho století. Kolumbovým vejcem se tu ukázal historický přístup, tj. výzkum vývoje egyptského náboženství od nejstarších dob do jeho zániku pod náporom křesťanství. Kočovné kmeny, které se postupně usazovaly u Nilu, přinášely si se svými stany a zbraněmi také náboženské představy a bohy. Za tyto bohy považovaly hlavně zvířata a rostliny. Při sjednocování osad někteří z těchto bohů zanikli, jiní se udrželi i po vytvoření nomů, dokonce i po sjednocení celého Egypta. Jejich počet byl tedy na prahu historické doby dost vysoký a časem se ještě zvýšil. Například bůh slunce Re se jaksi rozdělil na tři osoby: jako bůh vycházejícího slunce se jmenoval Cheperer, jako slunce v zenitu si zachoval jméno Re, jako odpolední (klesající) slunce se jmenoval Atum. Současně však docházelo ke spojování některých bohů, čímž vznikly nové božské osobnosti, přičemž původní bohové si i nadále zachovali svou individualitu. Kolik bohů si Egypťané vytvořili, je těžké říci. Ramesse II. potvrdil mírovou smlouvu s chetitským králem Chattušilem III. přísahou na „tisíc bohů egyptských“. Zdá se, že tentokrát nepřeháněl. V podrobných dílech o egyptském náboženství, například v Budgeových *Bozích starých Egyptánů* (Londýn 1904), najdeme jich asi dva a půl tisíce. Ale o mnohých jistě už nevíme.

Přitom je zajímavé, že ve velkých náboženských střediscích se původně uctívalo poměrně málo bohů. O pozdější komplikace se postarali kněží, kteří měli zřejmě ambice, aby své chrámy vybavili bohy se všemi hlavními funkcemi. Vytvořili tedy jakési komplexní skupiny, „božská devatera“, „osmero“ atd. Vzorové Devatero se zrodilo v Onu. V jeho čele stál bůh slunce a stvořitel všeho Atum; za ním následovaly jeho děti Šu (bůh světla a vzduchu) a Tefnut (bohyně vláh a vlhkosti), dále jeho vnoučata Geb (bůh země) a Nut (bohyně nebe), po nich dva páry pravnoučat, z nichž jeden tvořili Usir a Eset (řec. a lat. Osiris a Isis) a druhý Suteh a Nebthet. Všechny tyto sourozenecké dvojice byly podle mravu egyptských bohů (a často i panovníků) současně manžely. Měly také další potomky, Usir a Eseta například syna Hora. Abdžuská (ebozevská) skupina se skládala pouze ze sedmi bohů, chemenuská (hermopolská) z osmi, vasetská v kompletní sestavě z patnácti. Většina chrámů se však spokojovala s pouhou „božskou trojicí“.

Bohové jednotlivých měst a krajů si zásadně byli rovni. Bůh hlavního města kraje mívával však zpravidla výstavnější chrám s většími dotacemi, a tak se postupně vyvinul v hlavního nebo nejvyššího boha celého kraje. Podobné tendence se uplatňovaly v celoegyptském měřítku a poprvé je máme doloženy z počátku

Staré říše. Když se stal sídelním městem králů sjednoceného Egypta Mennefer, nabyt vedoucího postavení tamější hlavní bůh Ptah. Když se pak na menneferský trůn dostali vládcové z Onu, podporovali kult tamějšího boha slunce Rea (s nímž splynul i Atum), takže se stal nejvyšším bohem celé země. Vzestup moci Henennisutu za vládců deváté a desáté dynastie rozšířil kult jejich hlavního boha Herišefa. V Nové říši, kdy se politické středisko Egypta přeneslo do Vasetu, zaujal místo nejvyššího boha tamější Amon, předtím takřka neznámý; s ním pak splynul bůh Re. V posledních staletích před naším letopočtem dosáhl vedoucího postavení alexandrijský bůh Serapis, kterého vytvořil Ptolemaios I. Sótér I. sloučením dvou egyptských bohů (Usira a Hapiho) a tří řeckých (Dia, Asklépia a Dionýsa); jeho kult měl být náboženským pojítkem mezi makedonskou dynastií a egyptskými poddanými. Jediného boha, který měl nahradit všechny ostatní, dostal Egypt v polovině 14. století před n. l. Achnatonovou reformou. Třebaže navazoval na tradiční kult slunce, jak známo, nakonec se neprosadil. Egyptské náboženství bylo od začátku do konce hluboce polyteistické; tak také podlehlo křesťanství. Zhroutilo se s překvapivou rychlostí: otřeseno řeckými vlivy nemělo zřejmě už dávno oporu v lidu. V poslední fázi dokonce už ani ve svých kněžích.

Egyptští bohové nikdy nezapřeli svůj přírodní původ; byli ctěni buď ve všech, nebo ve vybraných zvířatech, rostlinách, úkazech atd. a také tak byli zobrazováni. Lidskou podobu dostali bohové poměrně pozdě, a to většinou jen napůl. Jejich sochy a obrazy jsou výtvozem fantazie, pro kterou nebylo problémem spojit lidské tělo s ptačí nebo lví hlavou, nasadit člověku místo hlavy brouka nebo beraní rohy, dát postavě fyzicky nemožný postoj. Zároveň jsou však i výrazem nedostatku fantazie, protože se po tisíciletí opakují v ustrnulých šablonách bez jakékoli tvůrčí obměny a podobají se jako mince minci; totéž platí o jejich symbolech a atributech. Přitom někteří bohové byli zobrazováni v tolika různých podobách a spojeních, že při snaze o jejich vysvětlení jsme někdy se svým moderním rozumem v koncích.

Například boha slunce Rea zobrazovali Egypťané v podobě rudého kotouče; to je prosté a jasné. Někdy lemovali tento kotouč stylizovaným tělem kobry, nebo mu dávali supí křídla. I to lze lehce pochopit, jelikož kobra byla ochrannou bohyní Dolního Egypta a supice ochrannou bohyní Horního Egypta. Jindy ho zobrazovali v podobě letícího sokola, což je rovněž snadno vysvětlitelné: za prvé, slunce je vysoko a sokol létal ze všech egyptských ptáků nejvýš, a za druhé, sokol byl starým symbolem boha Hora, který splynul s bohem Reem. Proč ho však zobrazovali a uctívali v podobě skarabea? Tak za prvé, slunce je koule, která se pohybuje po obloze; za druhé, po zemi se také občas pohybuje koule, kterou valí před sebou skarabeus; za třetí, jestliže se sluneční koule pohybuje po obloze, musí existovat síla, která je příčinou tohoto pohybu; za čtvrté, jestliže se po zemi pohybuje ona koule, pak příčinou jejího pohybu je skarabeus. Z to-

ho vyplývá, že příčinou pohybu sluneční koule je rovněž skarabeus, resp. jeho síla. Tento malý logický přemet Egypťanům nevadil; nevadil jim ani rozdíl mezi nadpozemským ohněm a pozemským trusem. Příbuznost skarabea se sluncem posilovalo i jejich přesvědčení, že oba se rodí sami ze sebe. Egyptologům dalo nemalou práci, než na to vše přišli. Ve svých odborných spisech to vykládají poněkud složitěji a s doklady z egyptských pramenů. Pro naše účely však tento zjednodušený výklad jistě stačí.

Je však třeba říci, že kromě teorie, podle které je hnací silou slunce skarabeus, vytvořili egyptští teologové i jiné a náročnější. Podle nejrozšířenější měl bůh slunce k dispozici dvě kosmické lodě: od východu na západ plul po obloze ve „sluneční bárce“, od západu na východ se pak vracel pod zemí v „noční bárce“. Přitom ho doprovázeli různí bohové a sám měnil každou hodinu svou podobu; podle jednoho ze seznamů těchto přeměn byl v první hodině plavby stojícím dítětem, ve druhé hodině mladíkem sedícím na trůně, ve třetí hodině bájným ptákem gryfem na lotosovém květu atd., nějakou dobu měl i podobu člověka s dvojím tělem na způsob siamských dvojčat a se čtyřmi beranými hlavami... Fantazii se v egyptském náboženství meze vskutku nekladly. Jak víme, byli bohy také egyptští králové, a to za svého života i po smrti. „Jestliže Egypťané povýšili na bohy krokodýly, hady, brouky, slunce i zcela vymyšlené postavy – proč by nemohli povýšit na bohy své krále?“ Zní to přijatelně, ale otázka tak přesto nestojí. Kladná odpověď by totiž setřela kvalitativní rozdíl, který tu existuje. Zbožštění panovníků mělo primárně politické důvody: sloužit upevnění a zvýšení autority králů a celého státního aparátu (včetně hospodářsko-organizačního a daňového, který reprezentovali). Krále, který byl bohem, bylo nutno jako boha poslouchat; příkaz k hloubení kanálů, k nástupu do vojenské služby, k provedení osevu, k odvodu části úrody atd. byl za těchto okolností rozkazem hlavy státu i náboženským přikázáním. Jeho neuposlechnutí bylo porušením nejen světských, ale i božských zákonů, a vzpoura proti státní moci byla vzpourou proti bohu, jež musela mít nejhroznější následky na tomto i na onom světě. Zbožštění egyptského krále tak nábožensky posvěcovalo jeho despotickou moc, a tím i politickou bezprávnost jeho poddaných, zvětšovalo existující společenské zřízení a všechny jeho třídní protiklady, povyšovalo egyptský stát na dílo boží a vzor dokonalosti pro všechny časy.

Avšak jako u ostatních kultů, nebyli ani v kultu svých králů Egypťané jednotni. Lid se nejednou vzbouřil a hodnostáři nejednou odpravili krále dýkou nebo jedem. Třebaže byl „bohem vládnoucím věčně“ a oni „nejzbožnějšími ze všech lidí“.

Z celého egyptského náboženství známe dnes nejlépe tu jeho část, která se týká představ o posmrtném životě lidí. Máme ji doloženu nesmírným množstvím písemných a výtvarných památek ze všech období egyptských dějin. Vyplývá

z nich, že hlavní představy o posmrtném životě se zformovaly už v předhistorické době a v pozdějších tisíciletích se jen nepodstatně měnily. Některé z nich přešly v různě modifikované formě i do křesťanství a islámu. Stopy po nich najdeme v Egyptě bez hledání dodnes.

Staří Egypťané věřili, že smrt neznamená konec lidské bytosti, ale jen její přechod do jiného světa. V této víře nebyli osamoceni ani původní; jejím zdrojem je touha po životě a strach před smrtí, což je vlastní téměř všem lidem. Původní byli však v představách, jak onen jiný svět vypadá a jak v něm člověk konkrétně žije. Zvlášť originálně řešili pak problém, jak může člověk, který ve skutečnosti zemřel, navzdory tomu nadále žít. A hlavně žít lépe, šťastněji a věčně.

Posmrtný život si představovali Egypťané jako pokračování pozemského života. Svět, v němž měl tento život pokračovat, si vytvořili podle obrazu tohoto světa; všechno si v něm však přiměřeně zvětšili; pole dávala bohatší úrodu a obilí rostlo do výšky člověka, byla v něm hojnost jídla i pití, kdo na tomto světě těžce pracoval, na onom pracoval jen lehce, nebo nepracoval vůbec, každý měl svého služebníka či několik služebníků, neexistovali v něm loupežníci ani vojáci a byl v něm věčný mír. Rolník byl rolníkem, tesař tesařem, písař písařem, ale žil si lépe. Velmoži a kněží byli ještě vznešenější než na tomto světě, pouze na králově postavení se nedalo už nic zlepšit. Větší byly ovšem i potíže a nástrahy, jež tam na člověka čekaly. Člověk měl však i lepší schopnost je překonávat. Celý onen svět byl jakousi nehmotnou reprodukcí světa skutečného a mrtví v něm žili v podobě duchů; umístěn byl pod tímto světem, tj. v podsvětí. K těmto představám dospěli Egypťané zhruba v dobách Střední říše. Předtím umísťovali svůj posmrtný život pravděpodobně do kosmu, tj. nad tento svět. Jejich duchové pluli s bohem slunce po nebeském oceánu nebo sídlili na hvězdách, jež nezapadaly. Bezpečně však máme tyto starší představy doloženy jen pokud se týče zemřelých králů.

Řešení problémů, jak může člověk po své smrti žít, připadá nám dnes pod dojemem náboženských představ křesťanů, židů, muslimů (i jiných, které egyptské vlivy nezasáhly) celkem prosté a všední. Pro Egypťany před pěti, šesti i více tisíciletími byl to ovšem geniální objev. Zřejmě z poznatku, že člověk má fyzické i intelektuální schopnosti, si vykonstruovali, že se jeho bytost skládá ze dvou podstat: materiální a nemateriální. Za materiální považovali tělo, za nemateriální to, čemu v běžné náboženské terminologii říkáme „duše“ a čemu oni říkali *ba*, *ach* a *ka*. Smrtí zanikla podle nich jen materiální podstata člověka; nemateriální podstaty, ke které patřilo i jméno, se smrti netýkala. „Duše“ člověka mohla tedy žít věčně. Ovšem jen v případě, že byly pro to vytvořeny určité podmínky.

Ba, *ach* a *ka* jsou poměrně složité pojmy, pro které nemáme přesné ekvivalenty, neboť neodpovídají našemu systému představ. Ani egyptologové nejsou

v jejich interpretaci zcela jednotní. *Ba* znamenal asi tolik co „čistý duch“. Byl tou součástí nemateriální podstaty člověka, která mohla kdykoli opustit mrtvé tělo i hrob a kdekoli se volně pohybovat. *Ach* představoval („ztělesňoval“) duchovní síly člověka, a jak se zdá, byl pevněji vázán na jeho tělo. Pojem *ka* byl z těchto tří patrně nejdůležitější, složme si jeho význam z kombinace názorů uznávaných badatelů. G. Maspero v něm viděl „duchovního dvojníka“ člověka, J. H. Breasted „ochranného génia“, G. Steindorf „strážného ducha“, A. Erman „životní sílu“, A. H. Gardiner „duchovní podstatu“. Podle J. Černého odpovídal tento pojem někdy naší „osobnosti“ nebo „individualitě“, jindy „duši“, „povaze“, občas i „osudu“, „postavení“, nejčastěji a nejvšeobecněji se dal chápat jako „ochranný duch“ člověka. Byl jeho „druhým já“ a provázel ho po celý život, po jeho smrti žil dále, ale vyžadoval, aby se mu přinášely oběti potravin a nápojů, jinak by zahynul. Egypťané někdy tyto pojmy směšovali, zejména *ka* a *ba*, přičemž pojem *ka* používali často i v přeneseném smyslu. „Kaův dům“ byl jedním z jejich názvů hrobky, „kaův služebník“ byl kněz pověřený zádušním kultem, „odebrat se ke svému kaovi“ znamenalo zemřít.

Za základní podmínku posmrtného života pokládali Egypťané zachování integrity těla zemřelého. Měl-li člověk podle nich existovat po smrti ve své nemateriální podstatě, musela se zachovat jeho podstata materiální. Jak k této víře dospěli, samozřejmě nevíme; zdá se, že je k ní přivedly časté nálezy neporušených těl pohřbených v suchém písku, a archeologické výzkumy ukázaly, že se ustálila již v předhistorických dobách. Z této víry se pak vyvinula zvláštní péče o tělo zemřelého, jež se projevila ve dvou hlavních formách. První z nich bylo mumifikování mrtvol, jež mělo zabránit jejich přirozenému rozpadu, a druhou pohřbívání mrtvých v bezpečných hrobech, jež je mělo ochránit před hyenami a nepřáteli. Obojímu věnovali neobyčejnou péči, neboť kdyby tělo mrtvého propadlo zkáze, ztratil by jeho *ka*, stejně jako *ba* a *ach*, základnu existence a člověk by zemřel i ve své nemateriální podstatě, tj. podruhé a definitivně. Nákladné a okázalé pohřbívání nebylo tedy v Egyptě jen výrazem piety vůči zemřelým, se kterou se setkáváme u všech národů. Mělo své specifické důvody, vyplývající z jejich složitých představ o posmrtném životě, a jediné z těchto představ je lze též pochopit.

Zdůvodnění těchto představ a s nimi spojených kultů, jež jsou ještě složitější, podává egyptská náboženská literatura velmi prostě: mýtem o Usirovi a Esetě. Základ tohoto mýtu je prastarý, literární podobu dostal však až v dobách Střední říše. Byl znám už před rozluštěním hieroglyfů z Plútarchova spisu *O Isidě a Osiridovi* asi z počátku 2. století n. l. Dnes známe i jeho originál; tvoří jednu z epizod rozsáhlého vypravování o boji bohů Hora a Suteha o vládu nad světem. Toto vypravování je neobyčejně pozoruhodné: předvádí nám totiž egyptské bohy v docela jiném světle než modlitby a hymny. Vyskytují se v něm situace jako v gangsterských filmech a pornografických románech; jadrné výrazy rovněž.

Hrozí-li například bůh Suteh tribunálu devíti bohů, kteří mají rozhodnout jeho spor s Horem, že je kompletně povraždí, nikdo z nich na to nereaguje; je to zřejmě maličkost, která je nemůže vzrušit. Podvody, usekávání rukou a hlav, vyškrabávání očí atd. patří jaksí do rámce normálních společenských styků mezi bohy. Hodně se tam též znásilňuje, jelikož bůh, který jiného boha zneuctí, dokáže tím jasně svou převahu, a tudíž pravdu. Jedno Sutehovo znásilnění Hora proběhlo však za takových průvodních okolností, že i jinak otrlí egyptští bohové se pozvraceli hnusem. O to však nyní nejde, i když to patří k představám o egyptských bozích. A také snad k představám o egyptských vládcích, protože mýtus je zpravidla odrazem skutečností tohoto světa.

Usir byl, jak známo, členem „Velkého devatera“ onských bohů, synem boha země Geba a bohyně nebe Nuty, pravnukem boha Atuma. Stal se prvním vládcem Egyptanů; vyvedl je ze zvířecího stavu, naučil je zemědělství a řemeslům, změnil je v civilizované lidi. Moc a úctu, které si tím získal, mu však záviděl jeho bratr Suteh. Po marných pokusech, jak ho o ně připravit, rozhodl se ho zavraždit. Vystrojil na jeho počest hostinu, a když byla nálada v nejlepším, vyzval ho, aby si lehl do velké ozdobné truhlice, kterou dal zhotovit na jeho míru, a jestliže ji svým tělem vyplní, prý mu ji daruje. Jakmile tak Usir učinil, zatloukl ji hřebíky a hodil do Nilu, který ji odnesl na moře. Eset se o tomto zločinu dozvěděla a po dlouhém hledání truhlici s Usirovou mrtvolou našla, a to až na mořském pobřeží u dnešního Džebelü čili Byblu. Přinesla ji do Egypta, aby tam jeho tělo pohřbila. Suteh se ho však zmocnil a rozsekal ho na čtrnáct nebo šestnáct částí, které pak rozházel po celém Egyptě. Eset je však všechny postupně našla a moci svých kouzel spojila. Když se tak stalo, vdechla do nich na chvíli život, aby ji Usir oplodnil a zanechal na světě potomka. Tímto potomkem se stal bůh Hor, který po dlouhém a proměnlivém boji nad Sutehem zvítězil a ujal se jako pravoplatný Usirův dědic vlády nad světem. Zemřelému Usirovi se dostalo zadostiučinění: nejvyšší bůh Atum, spojený s Reem, vyslal boha Anupa, strážce mrtvých a pohřebišť, aby Usirovo tělo nabalzamoval a provedl obřady, jež by mu zabezpečily věčný život. Pod ochrannými křídly Esety sestoupil pak Usir, resp. jeho duch, do podsvětí a stal se tam vládcem mrtvých.

„Jak vskutku Usir žije, tak žiješ i ty,“ čteme na stovkách nápisů z egyptských hrobek. „Jak vskutku Usir neumírá, tak neumíráš ani ty. Jak vskutku Usir nezaniká, tak nezanikáš ani ty.“ Po dlouhá tisíciletí viděli Egyptané v tomto mýtu pravzor mumifikace svých těl a záruku života bez konce.

Pro egyptské krále byl tento mýtus hlavním ideologickým argumentem, proč se prohlašovali a považovali za „bohy vládnoucí věčně“, za vtělení boha Hora na tomto světě a za boha Usira na onom světě.

Mumifikaci mrtvých známe i z jiných zemí než z Egypta: v žádné se však neprováděla v tak dávné době, v tak masovém měřítku ani s takovým úspěchem.

Zachovaly se egyptské mumie staré přes pět tisíc let a poznáváme v nich člověka; na mumiích starých přes tři tisíce let poznáváme i individuální rysy tváře. Ve světových sbírkách je jich dnes několik tisíc, jež přežily (lze-li to tak říci) několik tisíc let ničení, „lovu na mumie“: ve starověku pro šperky a amulety, jež byly v jejich obinadlech, ve středověku a raném novověku pro magickou moc, jež se jim připisovala pro případ uhranutí. Ještě v minulém století se prodávaly v evropských lékárnách rozporcované mumie jako účinný prostředek proti kožní sněti a pro srůst zlomenin.

Dokonalá zachovalost egyptských mumii vzbuzuje všeobecný obdiv. Dnešní mumifikátoři se neodvažují odpovědně zaručit, že těla, jež balzamovali, vydrží bez umělé klimatizace a pravidelného ošetřování déle než dvě tři generace. Marně pátrají po receptech svých staroegyptských kolegů; ani jeden se nezachoval. Egyptologové jim mohou posloužit jen dílčími údaji, například z *Rhindova* nebo *Ebersova papyru*, kde stojí, že k mumifikaci se používalo „vody z Abu (Elefantiny)“, „louhových roztoků“, „kamenného nože nubijského (etiopského)“ apod., což není jaksi k ničemu. Egyptští chemikové měli nesporně vědomosti, před kterými musejí dnešní doktoři přírodních věd smeknout. Přesto však hlavní zásluhu na zachování mumifikovaných těl nemají jejich neznámé chemické prostředky, nýbrž známé egyptské klimatické podmínky, zejména suchý prosluněný vzduch, v němž se nedaří mikrobům. Mrtvoly nalezené v písečných jámách na okraji pouště jsou stejně zachovalé jako složitě balzamovaná těla. V některých případech dokonce lépe, neboť byly ušetřeny rozkladného vlivu pryskyřic, olejů, klovatin a jiných chemických látek.

Mumifikace podle malby na Džedbastetiunfachově rakvi z Pozdní doby. Nahoře mrtvý na balzamovacím stole v podobě lva, před ním bůh Anup a kněží. Dole balzamování sodným louhem a cedrovým olejem

Nejpodrobnější informace o mumifikaci ve starém Egyptě máme opět od Hérodota, tj. z doby, kdy už dávno dosáhla vrcholu. „Umění balzamovat ovládá a provozuje zvláštní druh lidí,“ píše ve druhé knize *Dějiny*. „Když jim pozůstali přinesou mrtvého, ukáží jim tři podobizny mrtvol omalované tak, že vypadají jako skutečné. První označí za nejskvostnější a nejdražší..., druhou za středně hodnotnou a levnější, třetí za nejlevnější. Řeknou jim ceny a zeptají se, podle kterého vzoru chtějí dát mrtvého balzamovat. Když se pak pozůstali dohodnou na ceně, odejdou a mrtvého jim ponechají.“

Mumifikace první třídy se prováděla s velikou péčí. „Balzamovači nejdřív vytáhnou křivým železem mozek skrze nosní dírky. Část z něho odstraní takto, část tím, že do něho nalijí rozpouštěcí látky. Pak naříznou ostrým etiopským kamenem slabiny a vyberou celou břišní dutinu, vyčistí ji, vypláchnou palmovým vínem a znovu vyčistí rozetřenými vykuřovacími látkami. Potom naplní břicho čistě utřenou myrhou a jiným kořením kromě kadidla, a když je naplnili, zase je zašijí. Nato naloží mrtvého do sodného louhu a tam ho nechají sedmdesát dní. Po uplynutí této doby ho umyjí a celé jeho tělo zabalí do nařezaných pruhů plátna a natrou klovatinou. Když se tak stane, převezmou mrtvolu příbuzní, dají udělat ze dřeva dutou podobu člověka, mrtvého do ní uzavřou a uloží v pohřební komoře nastojato opřené o zeď. Takový je nejdražší způsob balzamování.

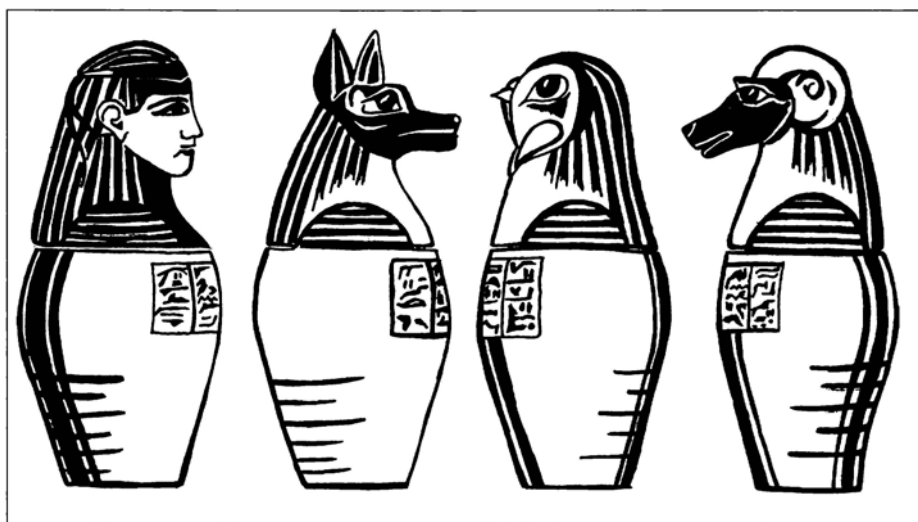
Těm, kteří nechtějí vynaložit tolik peněz a přejí si střední způsob, balzamuji mrtvé jinak. Naplní klystýry cedrovým olejem a vstříkují jej mrtvému do břišní dutiny, aniž ho naříznou a vyprázdní mu břicho. Olej vstříkují konečníkem, přičemž zamezí, aby vytekl zpátky. Potom naloží mrtvého /do sodného louhu/ na uvedený počet dní. Poslední den vypustí z břicha cedrový olej, kterým jej předtím naplnili. Tento olej má takovou sílu, že s ním vyjde celý obsah břicha se střevy v rozpuštěném stavu. Sodný loup rozpouští maso, takže z mrtvoly zbude jen kůže a kosti. Když to vše vykonají, odevzdají mrtvolu příbuzným, aniž s ní podniknou cokoli dalšího.

Třetího způsobu balzamování používají pro ty, kteří mají málo peněz. Vypláchnou břišní dutinu ředkovým olejem, naloží mrtvolu na sedmdesát dní /do sodného louhu/ a potom ji bez dalšího odevzdají příbuzným, aby si ji odnesli.“

Snad to není moc vkusné, ale musíme si k doplnění těchto informací říci, že mrtvoly byly v procesu balzamování ještě všelijak apretovány. Vlasy jim většinou krátce ostříhali a na ohanbích oholili. Ponechávali je pouze ženám a při mumifikaci první třídy je zkadeřili želízky, někdy též zpevnili klovatinovým sprejem. Oči zašivali, ale aby mrtvý viděl, dostal do důlků jejich náhražky z polodrahokamů. Aby tělo po vyjmutí vnitřností nesplasklo, vycpávali je pískem, pilinami a štůčkami plátna, jež byly napuštěny pryskyřicí. Z ostatní výplně se podařilo moderním chemikům zjistit stopy po různých travinách a cibuli. Vyjmuté vnitřnosti konzervovali odděleně a ukládali do zvláštních nádob, tzv.

kanop. (Nazývaly se tak podle Kanóbu, jak se řecky jmenoval přístav na místě dnešního Abúkíru, odkud je už ve starověku vyváželi obchodníci se starožitnostmi do Evropy.) Byly čtyři, zvláště pro játra, plíce, žaludek a střevo, a každá z nich měla uzávěr v podobě jednoho ze čtyř synů boha Hora. Srdce ponechávali mrtvému na místě; bylo podle jejich přesvědčení ústředním řídicím orgánem veškeré tělesné i duševní činnosti člověka, „jeho vlastním vnitřním bohem“, a mrtvý by se tudíž bez něho nemohl v Usirově říši obejít. Sedmdesát dní, o nichž se zmiňuje Hérodotos, muselo však uplynout od smrti do pohřbu, a nebylo tedy věnováno pouze preparaci těla v sodném louhu. Podle egyptských pramenů to byla přesně doba, kterou potřeboval Usir, a tedy i každý mrtvý, ke svému vzkříšení k novému životu. Určili ji sami bohové: odpovídala době od západu do opětovného východu Siria nad Egyptem.

Mumifikace nebyla ovšem jen technickým procesem; byla zároveň náboženským obřadem. Kromě balzamovačů se jí zúčastňovali různě specializovaní kněží: „písaři bohů“, „Anupovi pomocníci“, „dozorci nad uměním (balzamování)“ a hlavně „kněží-předčitatelé“, kteří recitovali nad mrtvým předepsané verše z posvátných knih. Zvláštní péče se věnovala zahalování mrtvol; obinadla z jemného plátna bývala až několik set metrů dlouhá a v jednotlivých vrstvách se prokládala amulety, jejichž umístění muselo být přesně dodrženo. Nad srdce se ukládal kamenný skarabeus („srdeční skarabeus“), na prsty se navlékaly trubičky, prsa se přikrývala ochrannou destičkou („pektorálem“) a tvář plastickou maskou, jež nesla při vši stylizaci individuální rysy zemřelého, často měla i jeho věrnou podobu. Mezi amulety nesměl chybět „sloup stálosti“ (*džed*)

Kanopy, nádoby na vnitřnosti mumifikovaného těla. Vika mají podobu „čtyř synů boha Hora“, tj. Amseta (s lidskou hlavou), Hapiho (s hlavou paviána), Kebehsenufa (se sokolí hlavou) a Duamutefa (se šakalí hlavou).

a „symbol života“ (*anch*), jehož podoba se dodnes zachovala v koptském kříži. Teprve po tom všem mohl být mrtvý uložen do rakve. Přesněji: do první rakve, jež měla tvar mumie. Ta byla pak uložena do druhé rakve, ta někdy do třetí nebo čtvrté a všechny tyto rakve v rakvích našly nakonec své místo v kamenném sarkofágu, který čekal připraven ve hrobce.

Taková mumifikace byla drahá záležitost; drahé byly amulety, drahé byly náprsní destičky a obličejové masky, drahá byla malířská a řezbářská výzdoba rakví, pohřeb stál také nemálo peněz. „Nejskvostnější a nejdražší“ mumifikaci s příslušným pohřbem a tomu odpovídající hrobkou si mohl dovolit jen velmož nebo skutečný boháč, „třetí a nejlevnější“ snad i nižší úředník. Člověk z lidu rozhodně nikoli, ten se musel spokojit přírodní mumifikaci v suchém písku a rakví z prken nebo rákosu. Co se ovšem dělo s tělem zemřelého krále, přesahovalo všechna měřítka. Nejen měřítka Egypta, ale všech zemí a věků, měřítka lidského rozumu ...

A jsme-li už u mumifikace: podobným způsobem byli balzamováni i posvátní krokodýli, posvátní hadi, posvátní ptáci, posvátní býci (v Menneferu se dodnes zachoval jejich mumifikační stůl). Rentgenové snímky některých nepoškozených mumii dokonce ukázaly, že někdy se takto mumifikovalo i „holé nic“. Šlo tu pravděpodobně o symbolické mumie lidí utopených v Nilu nebo padlých ve válce, snad také o falešné mumie nastražené vylupovačům hrobek. Péče o zachování těla byla ve starém Egyptě skutečně dokonalá.

Mumie králů ze Staré a Střední říše, jež nás v této souvislosti zajímají nejvíc, se nezachovaly. Známe však mumie řady velkých králů Nové říše, mezi nimi Thutmose III., Sethiho I., Ramesse II. a Merenptaha. Byly objeveny za dramatických okolností v červnu 1881, kdy se spojenému úsilí Památkové správy a místních orgánů podařilo donutit hlavu rodiny vykrádačů hrobů z Kurny, jakéhosi Abd ar-Rasúla, aby prozradil jejich náhodně nalezený úkryt. Čtyřicet neporušených královských mumii našel tehdy při průzkumu tohoto úkrytu v hluboké jeskyni u Dér el-Bahrí Masperův asistent Emil Brugsch a na zvláštní lodi Egyptského muzea je dopravil do Káhiry, kde jsou dodnes.

„Jakmile loď byla naložena, odplula s královským nákladem do Bulaku,“ píše o této poslední cestě proslulých putujících mumii Maspero. „Stali jsme se přitom svědky něčeho zvláštního. Mezi Luxorem a Kuftem, na obou březích Nilu, stovky feláhů doprovázely loď; ženy s rozpuštěnými vlasy si pomazávaly tvář hlinou a jejich žalostný zpěv doléhal k nám z dálky, muži stříleli z pušek na počest mrtvých králů svých předků... Egypt, který viděl ve svých panovnících bohy, ještě nezahynul.“

Opravdu v nich viděl Egypt bohy? Na konci druhého tisíciletí našeho letopočtu stejně jako na začátku druhého tisíciletí před naším letopočtem? V Káhiře pak Maspero svůj názor zrevidoval. Přistavní celník mu totiž odmítl náklad propustit. Že prý neví, podle které položky sazebníku jej má proclít. Maspero mu

vysvětlil, že jde o mumie dávných faraonů. „K čertu s faraony a jejich mumie-mi! Na ty tu nemám taxu!“ Po příslušném bakšiši se uvolil dovážené předměty prohlédnout. Proclil je pak podle položky, jež se mu zdala nejprůměřenější. Jako sušené ryby.

Mumifikací se tedy zachovala materiální podstata člověka, jež byla podle víry starých Egyptanů předpokladem jeho další existence v nemateriální podstatě. Po sedmdesáti dnech od smrti byl pak mrtvý vzkříšen k novému životu (co zatím dělal jeho *ka* nebo *ba* a *ach*, nevíme) a mohl se odebrat do říše věčnosti. Ovšem jen za předpokladu správného pohřbu podle předepsaných obřadů, jejichž hlavní formality se ustálily snad již v předhistorické době. Podle významu, který Egyptané přisuzovali pohřbu, musíme mít dojem, že jej pokládali za nejdůležitější věc v životě člověka.

150 |

V cestě na onen svět nebylo Egyptanům co závidět. Duch starověkého Řeka nebo Řimana se tam dostal bez potíží, zejména měl-li příslušný obolus pro Charóna, který ho převezl přes řeku Styx. Duše křesťana nebo muslima se tam vznese přímo. Pro Egyptana to však byla překážková dráha plná zákrutů, výmolů a zákeřných nástrah, kde na něho číhalo na každém úseku nebezpečí druhé smrti. Z dob Staré říše, kdy tato cesta vedla ke hvězdám, jsme o ní informováni z *Textů pyramid*. Neměl to podle nich lehké ani sám král Venis, který měl už předem zaručeno, že dosáhne cíle: „Nebe prší, hvězdy hasnou, lučištníci pobíhají ve zmatku, kosti bohů země se třesou, Plejády mlčí, když pozorují, jak stoupá vzhůru Venis, duch, který je bohem ..., nejbožštější ze všech božstev.“ Ze Střední říše víme o ní z *Textů rakví*, v nichž je někdy pro jistotu popis „obou cest“, tj. ke hvězdám i do podsvětí, a také mapa onoho světa. Z dob Nové říše se těchto informací zachovalo nejvíce: v množství dlouhých textů i krátkých úryvků z *Knihy mrtvých*, často bohatě ilustrovaných, i z ní vyčleněné speciální *Knihy o branách*, jimiž musel zemřelý projít, *Knihy o podzemních jeskyních*, jejichž propadlišť se musel vystříhat, a kromě jiného z velmi instruktivní *Knihy o tom, co je na onom světě*.

Tato díla neobsahovala ovšem jen seznam nebezpečí, s nimiž musel mrtvý na onom světě počítat, ale i návodů a rad, jak by je mohl překonat. Byly v nich hymny, jež měl zazpívat před jednotlivými bohy, aby si je naklonil. Byly v nich tituly všech bohů, aby je náhodou špatně neoslovil. Byly v nich návody, jak zabít podsvětní krokodýly a jak uniknout síti podsvětních rybářů; byly v nich soupisy jmen strážců všech bran, aby se mohl s nimi dát do řeči jako se svými známými, i všech lichůtek, na něž si potrpěli; byly v nich magické formule, jimiž mohl mrtvý zneškodnit své nepřátele a dokonce proměnit sám sebe, v cokoli si přeje. Zkrátka bylo v nich „všechno, co je užitečné“ pro cestu na onen svět i pro pozdější tamější život, jak to ve své moudrosti zjistili a lidem zvěstovali kněží.

Jen pro ilustraci, jak byla taková cesta na onen svět složitá a jak by byl mrtvý na ní bez pomoci takových příruček ztracen, uveďme úryvek ze standardní *Knihy mrtvých*, vydané už roku 1842 Lepsieusem. „Dostal jsem se do Severního města a vstoupil jsem na pole kobylek,“ čteme úvodem k rychlému sledu otázek a odpovědí ve 125. kapitole. „Kdo jsi a jak se jmenuješ? Jsem ten, kdo vyrostl v papyrusovém houští; mé jméno je Olivan /doslovně „Obyvatel Olivy“/. Proč chceš tudy projít? Chci obejít město ležící severně od Olivy. Co tam chceš spatřit? Nohu se stehnem. Co tam chceš říci? Spatřil jsem jásot v krajině Fenechů. Co tam máš dostat? Oheň a fajánsovou desku. Co si chceš s nimi počít? Zahrabu je jako večerní oběť na břehu Jezera pravdy. Co najdeš na břehu Jezera pravdy? Mlat z pazourku, jehož jméno je Dárce dechu. Co uděláš s plameny a fajánsovou deskou, až je zahrabeš? Budu pro ně naříkat, vyhrabu desku a uhasím oheň, pak desku rozbiji a hodím do Jezera. – Pokračuj v cestě a projdi branou síně Obou pravd, jelikož nás znáš!“

Když mrtvý Egypťan tuto cestu úspěšně absolvoval, když znal jméno římsy brány, takže ho propustila, když znal jméno prahu brány, takže ho propustil, když znal jméno pravé i levé veřeje brány, takže ho propustily atd., dostal se do síně Obou pravd, jež byla místem „posledního soudu“. Seděl v ní na trůně sám bůh Usir, vedle něho stály bohyně Eset a Nebthet, před ním byl shromážděn tribunál složený ze čtyřiceti dvou bohů. V případě významných osobností se dostavil také bůh slunce Re a zaujal místo nejvyššího soudce. Tribunál měl k dispozici detektor v podobě vah, na kterých se vážilo srdce zemřelého. Byla pro ně připravena jedna miska, zatímco na druhé leželo pero bohyně pravdy a spravedlnosti Maaty. U vah stál z jedné strany bůh moudrosti, psaní a počítání Thovt s ibisí hlavou; z druhé strany seděla u nich obluda Amemait s tělem hyeny a hrocha, lví hřívou a krokodýlí tlamou, jejíž jméno zní v překladu „Velká požíračka“. Zemřelého uvedl do síně bůh mrtvých a strážce pohřebišť Anup, který měl lidské tělo a šakalí hlavu. Po příslušných obřadech a vložení srdce na váhy začal soud. Měl inkviziční charakter, protože členové tribunálu byli soudci a současně i vyšetřovateli (zřejmě jako v soudnictví starého Egypta). Objektivně správný rozsudek však zabezpečovaly váhy, jejichž misky se při lživé odpovědi vychýlily tak, že srdce („svědomí“) zemřelého se ukázalo lehčím než Maatino pero, tj. pravda. Každý z přísedících bohů dal jednu otázku, na kterou znal mrtvý díky kněžím už předem odpověď. Dosažené body zaznamenával bůh Thovt písemně na destičku. Po celkovém zhodnocení vynesl pak Usir (nebo Re) rozsudek. Jestliže byl kladný, mohl vstoupit zemřelý do jeho říše. V záporném případě skončil v útrokách Velké požíračky a byl s ním konec.

Seznam otázek a odpovědí na posledním soudu je pozoruhodným dokladem „pravidel, jak žít“, tj. morálním kodexem starých Egypťanů. Odpovědi musely vždy znít negativně, neboť souzený byl zásadně považován za vinného (snad jako na pozemském soudu před právními reformami zavedenými v Egyptě

Řeky a Římany). Uvedme několik vybraných: „Nedopustil jsem se zlého vůči lidem. Netrýznil jsem zvířata. Neporazil jsem dobytče určené k oběti. Nedopustil jsem se špatnosti na posvátném místě. Nevyzvídal jsem, co má zůstat tajné ... Nerouhal jsem se bohu. Neprohřešil jsem se vůči bohům ... Nedopustil jsem se násilí na chudém. Nepomluvil jsem sluhu /otroka/ u jeho pána. Nikoho jsem nenechal hladovět. Nikoho jsem nepřivedl k pláči. Nikoho jsem nezabil. Nikoho jsem nedal zabít. Nikomu jsem nezpůsobil zranění /bolest/... Neznásilnil jsem chlapce. Nesouložil jsem nedovoleně ... Nezměnil jsem míru na obilí. Nezměnil jsem míru na měření polí. Nezatížil jsem podvodně misku váhy.... Nevzal jsem mléko od úst dítěte ... Nezadržel jsem závlahovou vodu, jež měla téci /na cizí pole/. Neuhasil jsem /obětní/ oheň, když měl planout. Neodvedl jsem dobytek z pole bohů. Nestavěl jsem se v cestu procesí boha.“ To všechno měl mrtvý říci dvakrát: jednou jako souvislý recitál, podruhé jako odpověď na otázku každého soudce. V obou případech měl pak na konci čtyřikrát zvolat: „Jsem čistý!“

Ještěže to v síni Obou pravd dopadlo dobře, byl mrtvý představen Usirovi, a ten mu pak dovolil žít ve své říši. Avšak ani teď ještě neměl definitivně vyhráno. Usirova říše nebyla řeckým či římským Élysiem, a teprve už ne křesťanským či muslimským rájem. Byl to zvětšený a zvětšený svět starého Egypta, nikoli však nějaký antisvět, kde se zlo změnilo v dobro a útrapy v slasti. Mrtvý tam mohl žít lépe než na tomto světě, ale musel si to umět zařídit. Lvi tam byli ještě hroživější a hřivnatější, krokodýli ještě zubatější a dravější, hadi a štiři ještě jedovatější. Pozůstalí mu dali proto do rakve zmíněnou knihu s návody, jak se jim ubránit. Bylo tam též popraviště podobné jatčám, kde se poráželi nepřátelé bohů, a mrtvý se tam mohl připlést; pro případ, že by tam přišel o hlavu (nebo pro případ poškození hlavy jeho mumie), dali mu do hrobu náhradní hlavu z vápence. Mohl tam též ztratit pozemskou paměť a mohl zapomenout na své

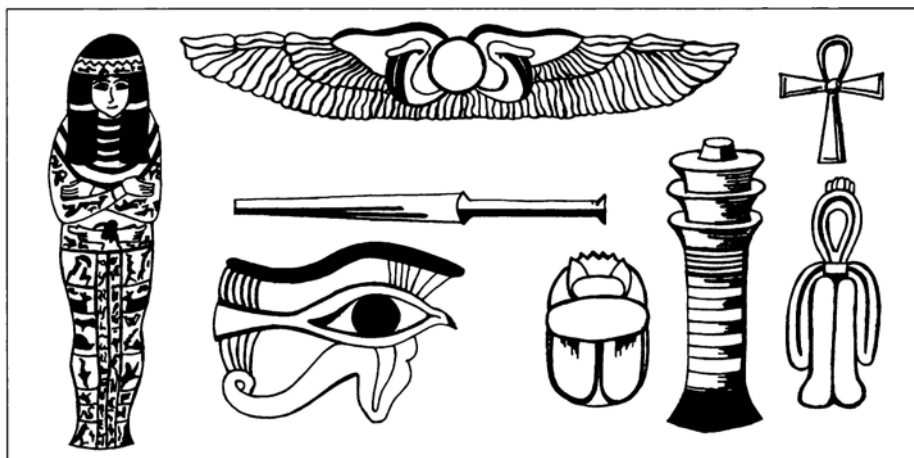

„Poslední soud“. Vlevo přivádí bůh Anup mrtvého k „váhám spravedlnosti“, u vah opět Anup a „Velká požiračka“ Amemait, vpravo bůh Thovt jako zapisovatel. Podle malby z Huneferovy hrobky z 11. století před n. l.

jméno, takže by přestal existovat jako individualita; pro tento případ vložili mezi obinadla mumie náhradní orgán paměti, kamenné srdce v podobě skarabea. Kdyby mrtvý tato i četná jiná nebezpečí nepřekonal, mohl na onom světě dokonce zemřít, a to bez ohledu na to, že se jeho mumifikované tělo zachovalo. Tato druhá smrt byla pak konečná a měla za následek jeho naprosté nebytí.

Usirova říše nebyla rájem ani v tom smyslu, že by se v ní nemuselo pracovat. Mrtvého mohl dozorce vyzvat, aby šel kosit obilí nebo přenášet písek z jednoho břehu Nilu na druhý, a dozorce byl na onom světě rovněž mocnější. Pro tento případ dostal mrtvý do hrobu zástupce nebo otroka v podobě sošky, který na dozorcovu výzvu odpověděl „Zde jsem!“ a práci vykonal. Takových sošek čili vešebtů (z egyptského *vešebtej*, tj. „ten, kdo odpovídá“) dostával do hrobu několik. Jestliže mu záleželo, aby nebyly přetíženy prací, nebo chtěl-li se pochlubit před ostatními mrtvými množstvím otroků, pořídil si pro každý den roku jednu, někdy i dvě. Známe jich dnes desetitisíce; jsou z kamene, hlíny, fajánse, ze dřeva a mnohé z nich představují skutečná umělecká díla. Stejně půvabné jsou však i neumělé vešebty chudáků, jediní služebníci těch, kteří byli vždy služebníky.

Měl-li mrtvý v Usirově říši žít (nebo přesněji: jeho *ka*), musel mít šaty, aby nechodil nahý, musel mít nádobí, aby nejedl ze země, musel mít lůžko, aby nespál v prachu, musel mít své oblíbené předměty; musel mít také jídlo a pití. Všechny tyto potřeby musel mít zabezpečeny na úrovni svých pozemských zvyklostí; velmož se přece musel odlišovat od rolníka, důstojník od vojáka, první dáma harému od holky z papyrového houští, král od všech svých poddaných. Každý mrtvý měl mít také zajištěnu možnost, aby navštěvoval své potomky a příbuzné, jinak by jeho život na onom světě nestál za nic. Ačkoli mrtvý byl

Posvátné symboly a amulety. Nahoře okřídlený sluneční kotouč se dvěma královskými kobrai, symbol „rozprostřené ochrany“, pod ním žezlo „sechem“, symbol úřední moci. Dole zleva doprava: „vešebt“ (symbolický sluha zemřelého), oko „vedžat“ (oko Horovo; symbol oddanosti a zmrtvýchvstání), posvátný skarabeus, sloup „džed“ (symbol stálosti a trvalosti), kříž „anch“ (symbol života) a Esetin uzel „tit“ (symbol zdraví a hojnosti)

duchem, musel mít tyto potřeby zajištěny materiálně, tj. pohřební výbavou a oběťmi. Jestliže by mu to nestačilo, mohl si pomoci magické formule oživit obrazy obětních darů, kterými měl vyzdobenou hrobku, a to tolikrát, kolikrát chtěl. Mohl tedy žít prakticky věčně.

Postarat se o pohřeb a pohřební výbavu bylo svatou povinností potomků a příbuzných; totéž platilo o obětech. Sám mrtvý jim však splnění této nákladné povinnosti obvykle usnadnil. Už za svého života si dal postavit hrobku a opatřil si podstatnou část pohřební výbavy, v závěti pak zpravidla vydělil ze svého majetku fond ke krytí výdajů na oběti. Péče, kterou věnoval zabezpečení těchto potřeb, zdá se potvrzovat slova řeckého autora, podle nichž „život Egypťana záležel v putování ke smrti“.

Samozřejmě bylo v Egyptě vždy dost lidí, kteří neviděli smysl života v přípravě na smrt. Jak víme z jejich písemných dokladů, jedni se snažili především „vysloužit si pochvalu panovníka“, jiní „pečovat o rozmnožení svých statků“, další zas „nedělat víc, než je přikázáno“, nebo prostě „v klidu se dožít věku sto a deseti let“. Mnozí se jistě řídili radami, jež jsou výrazem ryziho hédonismu. „Oddej se radování, zapomeň na starosti!“ čteme v básni, jež vznikla snad už ve Staré říši. „Užívej svého majetku s veselou myslí, nic si neodepři!“ čteme na papyru z prvního přechodného období. „Vesel se, zažeň pomyšlení, že jednou se staneš duchem zářícím! Užívej radosti, dokud jsi tady! Nic z krásných věcí nevezmeš tam s sebou a cesta zpátky odtamtud nevede!“ čteme v básni ze Střední říše. Bez ohledu na tíživé náboženství a despotickou vládu, bez ohledu na břemena veřejných povinností a zbavení všech politických práv dovedli být také lidmi, kteří za smysl života považovali sám život.

Ať měli Egypťané jakékoli názory na věci tohoto a onoho světa, pro jistotu se o svou posmrtnou existenci vždy dobře postarali; aspoň ti, kteří na to měli. Jak kdysi bydleli, víme dnes pouze z vyobrazení a modelů jejich obydlí, a to také nepřiliš přesně; zmizely nejen chatrče chudiny, ale i domy středních vrstev a paláce králů. Řekové, kteří to věděli z vlastní zkušenosti, s údivem konstatovali, že svým pozemským příbytkům věnovali Egypťané mnohem menší pozornost než hrobkám, čímž se lišili od všech ostatních národů. Věříme tomu kromě jiného proto, že tradice nákladných hrobek přežila v Egyptě věky. Nejen u Koptů, ale i u muslimu, jak se o tom můžeme přesvědčit třeba projíždkou káhirským „Městem mrtvých“.

Pohřební výbavu dávaly zemřelým mnohé národy starověku; s výjimkou vladařských hrobů spokojovaly se přitom zpravidla prostými milodary. Egypťané zahrnovali své mrtvé naproti tomu hotovým bohatstvím. Rozsah této výbavy, jak jej známe z některých neporušených hrobek nebo jak si jej dovedeme představit podle zachovaných zbytků, je neuvěřitelný. Ekonomové těžce chápou, jak mohlo jejich hospodářství vydržet zmrtvování tak velkého množství živé

práce na zcela neproduktivní účely, a spatřují v tom jednu z příčin pomalého rozvoje jejich výrobních sil. Archeologové jsou s tím docela spokojeni: bez této výbavy mrtvých nebyly by našli hmotné doklady o uspokojování potřeb živých. A hlavně – bez uměleckých pokladů nalezených v egyptských hrobkách bylo by dnes celé lidstvo chudší. O hodnoty, jež se nedají vyjádřit v jednotkách žádné soudobé měny.

Hrobky starých Egypťanů byly tedy nejen úkryty mumifikovaných těl, ale i velkého bohatství. Byly skladišti drahocenných mís a váz z alabastru, sošek a ozdob z porfyru, šperků ze zlata a drahokamů. Čím byl kdo bohatší, tím víc a tím cennějších věcí dostával do hrobu. Z jakých pokladů se skládala pohřební výbava králů, dovedeme si dnes jen mlhavě představit. Dokonce i přes objev Tutanchamonovy hrobky.

Bohatství ovšem láká zloděje. V hrobech chudáků se dala nalézt nejvýš nějaká miska nebo soška vešebta; ty chránila jejich ubohost. Hrobky boháčů bylo však nutno zabezpečit. Musely se změnit z míst posledního odpočinku v trezory. A což teprve hrobky panovníků! Z těch se musely stát už skutečné pevnosti.

JAK SE ZRODILA PYRAMIDA?

V závratí nad hlubinami věků, ve kterých vyrostly pyramidy, máme sklon zapomínat, že jsou to stavby nikoli z prvního, nýbrž z dosti pokročilého stadia vývoje egyptské společnosti. Monumentální architektura nevzniká nikdy „na začátku nějaké kultury“, „z náhlého sebeuvědomění barbarské síly nového národa“, jak se někdy tvrdí. O pyramidách to platí stejně jako o gotických katedrálách, románských bazilikách, římských amfiteátrech, řeckých chrámech atd. a o babylonských zikkuratech. Výstavba takových děl vyžaduje staletí zkušeností, využívání a překonávání tradic, vytváření předpokladů ekonomických, technických, organizačních, ideologických.

156 |

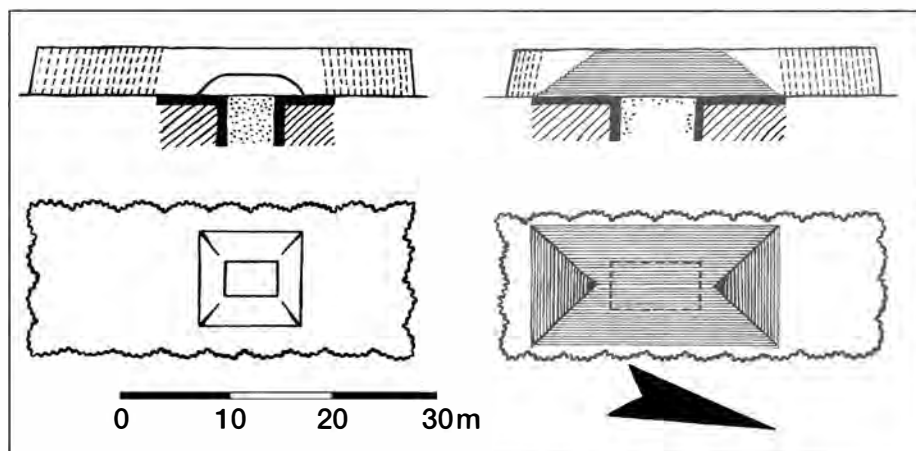
Když si první vědečtí výzkumníci Egypta ověřili tvrzení antických autorů, že pyramidy jsou královské hrobky, začali pátrat, jak byli králové pohřbíváni předtím. Ani na okamžik totiž neuvěřili, že tyto hrobky v podobě obrovských kamenných jehlanů se vynořily „najednou jako sopečné ostrovy z moře“, že ve svých geometrických tvarech „vykrystalizovaly z pouštního písku“. Už Vyse a Perring vytušili, že stupňovitá pyramida je „předstupněm“ pravé pyramidy. Champollion s Rosellinim zaznamenali četné styčné body mezi královskými a jinými hrobkami. Pokusili se dokonce o náčrt spojovací linie mezi pyramidami u Gízy a skalními hrobkami v Údolí králů. Nejdál dospěl v tomto průkopnickém období Lepsius, když objevil souvislost mezi pyramidami a hrobkami hodnostářů v jejich okolí, které tamější Arabové nazývali *mastaby*, tj. stejně jako masivní hliněné „lavice“ se šikmými stěnami před rolnickými domy, jež jim je svým tvarem připomínaly. Vyslovil názor, že v takových mastabách (ten to termín přešel pak i do egyptologie) byli původně pohřbíváni také králové; samozřejmě ve větších a z důvodů reprezentace a bezpečnosti zesilovaných nástavbami v podobě ochranných vik. Z těchto nástaveb, jež se terasovitě zmenšovaly, vznikla podle něho „stupňovitá mastaba“, za kterou považoval také Džoserovu pyramidu u Sakkáry, a z té se pak vyvinula „pravá pyramida“. Pozdější výzkumy tuto jeho teorii přes různé úpravy a doplňky v podstatě potvrdily.

Na skutečný důkaz, že pyramidy měly své předchůdce v mastabách, musela však věda čekat do poloviny našeho století. Přinesl jej britský archeolog W. B. Emery, který vedl v letech 1935 – 1956 rozsáhlý průzkum sakkárského pohřebiště a objevil tam řadu mastab z archaické doby. Všechny byly z cihel a rozdílných rozměrů. Jedna z největších umožňovala přes značnou zchátralost poměrně snadnou rekonstrukci. Tvořila komolý jehlan vysoký asi pět metrů, který měřil u základny 28 x 14 metrů a nahoře 14 x 7 metrů. Původně měla asi dvacet nevysokých stupňů a ohrazena byla pětimetrovou zdí s pravidelnými výklenky. Celkovou koncepcí se velice podobala Džoserově stupňovité pyramidě a přímo vnucovala dojem, že architekt pyramidy se jí dal inspirovat. Její výzkum pak

potvrdil, v co Emery doufal. Nešlo tu o mastabu nějakého hodnostáře, nýbrž samého krále, a to krále Adžiba (také Andžjeba), prvního krále ze *Sakkárské desky*, který se jako „král Horního a Dolního Egypta“ jmenoval Merjebiapen (Miébis) a byl podle *Abýdské* (*Abdžuské*, *Ebozevské*) *desky* a *Manehtových Egyptských pamětihodností* šestým panovníkem první dynastie.

Vyspělá architektura Adžibovy mastaby nepřipouštěla pochybnosti, že je výsledkem dlouhého vývoje. Doklady tohoto vývoje se našly hned v jejím okolí: v starších a prostších hrobkách z archaického období. Emery je rozdělil na několik skupin podle dvou hledisek. Za prvé podle společenské příslušnosti jejich majitelů na hrobky králů a členů jejich rodiny, dále na hrobky vyšších a nižších hodnostářů, úředníků, řemeslníků atd. až po hrobky rolníků a dělníků. Za druhé podle stáří, přičemž rozeznal celkem šest stadií s plynulými přechody. Nejstarší architektonický prototyp Adžibovy mastaby objevil v hrobce královny Meretneity (také Herneity); měla ohradní zeď téměř stejného typu, nadzemní část však menší a bez zjevných stop po stupních. Jejím odkrytím se dostal na samý práh egyptských dějin. Královna Meretneit byla manželkou krále Džera, nástupce krále Ahy nebo Narmera, někdy ztotožňovaného se sjednotitelem Egypta Menim ...

Hledání pravzoru pyramid u Sakkáry mělo svůj důvod. Na tomto pohřebišti hlavního města Menneferu byly postaveny první pyramidy, na tomto místě musely být tedy zřejmě i stavby, z nichž se pyramidy vyvinuly. Výzkum jiných pohřebišť tomu nasvědčoval; přesto přinesl nemalé překvapení. V Abdžu (Ebozevu, Abydu), pohřebišti starého hlavního města Ceneje, byly objeveny hrobky několika králů první a druhé dynastie, mezi nimi Ahova, Džerova, Wadžiho, Denova (Vedimeva) a Kaaova. Hrobky těchto králů byly však objeveny a bezpečně identifikovány také u Sakkáry. Jak mohl být jeden člověk, třebaže

Královské mastaby z archaické doby. Vlevo průřez a půdorys hrobky královny Meretneity, vpravo krále Adžiba (podle Emeryho)

byl faraonem, pohřben na dvou místech? A jestliže mohl být pohřben pouze na jednom, proč si dal postavit dvě nákladné hrobky s obrovskou pohřební výbavou? Ve které z nich byl pak nakonec uložen k věčnému odpočinku? Egyptologové nemají na tyto otázky zcela jednoznačnou odpověď. Většinou se domnívají, že stavba dvou paralelních hrobek byla jedním z výrazů známé „podvojnosti Egypta“; egyptský král byl vládcem Horní a Dolní země, byl nositelem koruny Horního i Dolního Egypta atd., a musel mít tedy hrobku v Horním i Dolním Egyptě. Jiní to vysvětlují touhou Egyptanů, aby byli pohřbeni v blízkosti Usirova hrobu, resp. hrobu jeho hlavy, který kladly mýty do Abdžu (Ebozevu). Jestliže tam nemohli mít skutečnou hrobku, tak si tam dali postavit (pokud si to mohli dovolit) aspoň symbolickou hrobku (kenotaf) nebo náhrobní desku se jménem (stélu). Vcelku se však shodují, že tito králové byli pohřbeni u Sakkáry, na pohřebišti hlavního města sjednoceného Egypta, a že v Abdžu měli jen symbolické hrobky. Jisté to ovšem není; mumie žádného z nich se nenašla.

A jsme-li už u otázek a nejistých odpovědí: musíme se při hledání výchozího bodu pro pyramidu zastavit u Adžibovy a Meretneitiny mastaby? Nemáme jít dál a spatřovat je v hrobkách, jež předcházely mastabám? V hrobkách nikoli vládců a hodnostářů, nýbrž prostých Egyptanů? Vždyť mastaby známe až z historické doby, hrobky egyptských rolníků a usedlých lovců z dob o staletí starších...

Jak lze soudit z vykopávek, hrobky prostých Egyptanů byly na sklonku předhistorické doby převážně dvojího druhu. Dolnoegyptští rolníci pohřbívali mrtvé ve svých obydlích, později jim budovali na okraji vesnic cihlové „domy mrtvých“ se zešíkmenými zdmi. V Horním Egyptě se udržovala tradice pradávných kočovnických „pohřbů na pochodu“: mrtvé ukládali do jam přikrytých hromádkami písku, které obkládali kameny, později na ně stavěli mohyly z cihel. Prvky obou těchto hrobek se pak spojily v mastabách.

Nejstarším známým typem egyptské hrobky byla tedy jáma v písku s písečnou mohylou zpevněnou obložením. Je možné, že zde je počátek vývoje, z něhož nakonec vyrostla kamenná hora zvaná pyramida?

Nemožné to jistě není. Všechny počátky bývají přece skromné.

Mastaby, přímé předchůdkyně pyramid, byly hrobky příslušníků privilegovaných tříd egyptské společnosti. V nejstarších dobách si je dávali stavět i králové, později jen hodnostáři a významné osobnosti. Známe jich v poměrně dobrém stavu několik set. Stavěly se totiž nejen před pyramidami a současně s nimi, ale i po nich. Tvořily a v troskách dodnes tvoří celá „města mrtvých“.

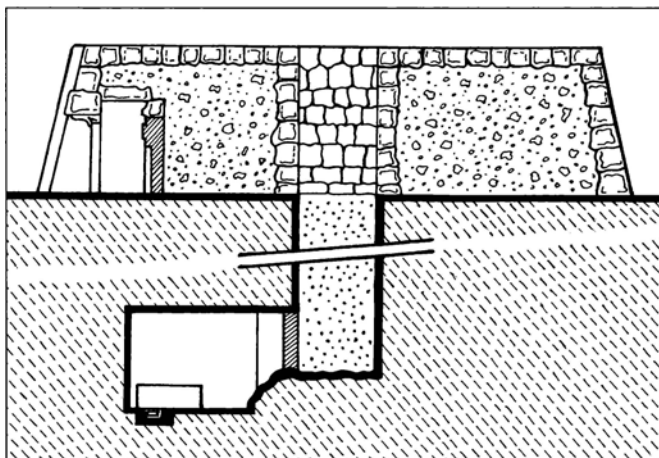
Výzkumníci Egypta věnovali mastabám od počátku velkou pozornost; měřeno vynaloženým časem a úsilím, dokonce větší než pyramidám. Bohužel nejen výzkumníci, ale i lupiči, kteří je o tisíce let předešli; přesto však právě z mastab pochází nejvíc výpovědí o životě starých Egyptanů, jimiž dnes věda disponuje. Hrobky panovníků poskytují hlavně informace o politických událostech

a válečných výpravách, i když ne vždy a objektivně. Hrobky prostých lidí jsou na informace velice chudé, a potvrzují jen všeobecně známý fakt, že v egyptské společnosti existovaly nesmírné a nesmiřitelné třídní protiklady. Zvlášť ubohé jsou hroby dělníků a otroků, jichž se našlo ostatně velmi málo. Bez pramenů z mastab bychom o životních podmínkách jednotlivých vrstev, a hlavně lidu, téměř nic nevěděli. Ani o všedních dnech Egypta, kdy se v něm nepsaly dějiny.

Mastaby můžeme rozdělit na několik typů, jež se odlišují podle místa a doby jejich stavby a zejména společenského postavení jejich majitele. Nejstarší se stavěly z nepálených cihel a jako masivní bloky se zešíkmenými vnějšími zdmi. Svou koncepcí prozrazují, že se vyvinuly z hornoegyptské hrobky s mohylou. Pozdější se budovaly v podobě obydlí, tj. podle dolnoegyptského vzoru, a od čtvrté dynastie převážně z kamene. Přitom se svým vnějším vzhledem sbližovaly a postupně se zvětšovaly. Mnohé z nich vyrostly ve skutečné „lavice pro obry“ nebo „paláce mrtvých“. K některým jsme se už na naší cestě dostali, například k Cejově, Ptahhotepově, Mererukově, Ptahšepesově. Největší ze všech dosud objevených je, jak ukázaly vykopávky Čs. egyptologického ústavu Karlovy univerzity, právě Ptahšepesova (má celkem 42 – 44 místností). Tyto mastaby pocházejí ovšem až z páté a šesté dynastie, tj. z dob, kdy se už dávno stavěly pyramidy, a na jejich stavební vývoj neměly už vliv.

Základní koncepce mastab byla bez ohledu na jejich typovou rozmanitost stejná. V turistických příručkách se obvykle tvrdí, že se skládaly ze dvou hlavních částí: nadzemní a podzemní. Egyptologové, kteří vycházejí z funkce mastab, tj. z požadavků kladených Egypťany na hrobky, rozlišují v nich části tři. První z nich byla místnost k uložení mrtvol, tj. pohřební komora, druhou místnost k uložení potřeb pro posmrtný život, tj. skladiště pohřební výbavy, třetí místnost pak pro zádušní kult, tj. kaple. Kromě toho měly mastaby řadu dalších náležitostí, například šachtu k dopravě mrtvol do pohřební komory, uzavírací a bezpečnostní zařízení, uměleckou výzdobu atd. a zpravidla také ohradní

Průřez mastabou.
Vlevo kaple,
uprostřed šachta
do podzemní části
s pohřební komorou
a sarkofágem (schéma)

zed'. Každá mastaba byla individuálním architektonickým dílem. Mezi všemi, jež se zachovaly, nejsou ani dvě úplně stejné.

Pohřební komora byla vždy v podzemí; někdy v hloubce dvou tří metrů, jindy deseti až dvaceti. Vytesána byla většinou ve skále, byla-li vyhloubena v písku, měla stěny obloženy cihlami a strop zajištěn trámy. Půdorys měla čtvercový nebo obdélníkový, přičemž hlavní osa bývala orientována severojižním směrem, ne však zvlášť přesně). Nejmenší známé komory měří po stranách zhruba metr a mrtvola byla v nich uložena svisle. Největší mají půdorys až desetkrát dvanáct metrů a vysoké jsou dva až čtyři metry. Některé z těchto komor nesou stopy po výzdobě malovanými reliéfy, jiné po poměrně silné omítce; mnohé mají skvěle uhlazené stěny. Před pohřební komorou bývala vždy předsíň, ke které vedla kolmá (výjimečně šikmá) šachta pro spuštění rakve s mrtvolou. V době stavby sloužila tato šachta jako přívod vzduchu dělníkům.

V pohřební komoře byl umístěn sarkofág pro rakev (nebo rakve) s mumii mrtvého. Byl vždy z kamene, většinou z vápence nebo žuly, ojediněle z křemence. Stěny měl hladké nebo vyzdobené mělkým reliéfem a vytesán byl zpravidla z jediného bloku. Byl vždy také výtvozem velké technické a často též umělecké dovednosti; významné osobnosti jej dostávaly na znak zvláštní přízně darem od krále. V mnohých mastabách stojí dodnes na původním místě, v některých u stěny nebo volně, v jiných zapuštěn do podlahy, a vždy na západní straně. Do pohřební komory byl dopraven už v době její stavby, tam potom čekal na rakev s mrtvým. Rakev měla tvar lidského těla (resp. mumie v obinadlech) a byla ze dřeva; po vnější i vnitřní straně ji zdobily malby a nápisy, někdy bývala pozlacená nebo pokrytá fólií z ryzího zlata. Je možné, že mumie nespočívala jen v jedné rakvi, nýbrž ve dvou nebo dokonce ve třech, jež do sebe těsně zapadaly; doklady o tom máme však až z poměrně pozdních dob. Po uložení rakve s mumii byl sarkofág uzavřen víkem a obložen vybranými částmi pohřební výbavy. Během pohřebních obřadů nebo po nich byl mezi předsíň a šachtu spuštěn těžký kamenný kvádr, šachta byla pak zasypána pískem a kamením. Tím měl být navždy uzavřen přístup do pohřební komory a mrtvý měl mít navěky zajištěn pokoj a mír.

Skladiště pohřební výbavy bývalo v některých mastabách nevelké, protože hlavní část výbavy se vešla do pohřební komory a předsíně. V jiných se skládalo z několika místností v podzemní i nadzemní části. K podzemním skladištím komorám vedlo zpravidla schodiště, jež někdy nahrazovalo šachtu. Do pohřební komory dostával mrtvý nejcennější a nejpotřebnější předměty: nádoby s jídlem a nápoji, oděv, šperky, amulety, páni zbraně a dámy toaletní potřeby. Do dalších komor se ukládala další výbava: zásoby potravin, látky a oděvy, nábytek a domácí zařízení, skříňky s ozdobami ze zlata a drahokamů. Byly odkryty mastaby, v nichž se našly tisíce nádob z alabastru, porfyru, fajánse, někdy i z křišťálu, přičemž všechny dokazují vytříbený vkus svých tvůrců. Z vyobrazení

na reliéfech lze soudit, že průměrně zámožní Egypťané měli k dispozici přes sto druhů či chodů jídla. Muži se oblékali prostě (i nejvyšším hodnostářům stačila většinou pouhá bederní rouška), zato však manželkám dopřávali skvostné oděvy, paruky, vonné oleje, parfémy, líčidla atd. v míře, jež jim slouží ke cti. Mnohé z těchto předmětů se našly, neboť do všech skladištních komor se dárny vylupovači hrobek přece jen neprobourali.

Kaple byla původně samostatnou stavbou, přinejmenším u mastab s masivní nadzemní částí. Časem se však s nimi spojila, resp. se do nich včlenila, takže v nich tvořila zvláštní místnost. V mastabách na způsob obydlí byla od počátku součástí stavby, v rodinných mastabách měl každý pohřbený zpravidla samostatnou kapli. V některých mastabách zabíraly tyto kaple (spolu s příslušenstvím a chodbami) víc než polovinu nebo tři čtvrtiny objemu nadzemní části. Nikdy však nebyly kaple v podzemí a na rozdíl od pohřebních nebo skladištních komor nebyly uzavřeny. Naopak, jako místa zádušního kultu byly přístupny kněžím a pozůstalým mrtvého, kteří tam odříkávali modlitby a přinášeli předepsané oběti.

Kaple bývala vždy na východní straně mastaby a měla dvě podstatné náležitosti: za prvé stělu čili symbolické dveře, jimiž do ní vcházel duch mrtvého, aby se zúčastnil zádušních obřadů, a za druhé tzv. *serdab*, což znamená v arabštině „sklep“ nebo „spíž“. Byla to úzká a ze všech stran zazděná místnost, zpravidla v jižním rohu kaple, a stála v ní socha mrtvého. Směrem do kaple měla maličké otvory; dnes si jimi prohlížejí návštěvníci sochu, jež se tam zachovala (nebo její kopii, například v Cejově hrobce), ale jejich původní účel byl jiný. Podle víry Egypťanů vstupoval do této sochy duch mrtvého a otvory přihlížel k obětem, poslouchal modlitby a nářky, číchal k přineseným vonným látkám. Aby ovšem mohl do ní vstoupit, musel se v ní poznat. Egypťští umělci zhotovovali proto tyto sochy realisticky, zhruba v životní velikosti, ale přitom mrtvého zpodobovali nikoli jako starce, nýbrž jako muže v nejlepších letech. Většina portrétních soch, která se ze starého Egypta zachovala, pochází právě z těchto *serdabů*.

Jak víme, stěny kaple a komor byly většinou vyzdobeny malovanými reliéfy. Tato výzdoba se skládala z obrazových seriálů se dvěma tematickými okruhy: pozemským a záhrobním. Obsahovala scény ze zemědělského života (setba, žně, odvážení úrody, sklizeň ovoce, pěstování dobytka, lov, rybolov), z domácích prací (příprava jídel a nápojů), z práce řemeslníků a dělníků (truhlářů, sochařů, stavbařů, klenotníků atd.) i scény související se společenským postavením zemřelého (přijímání daní, souzení a trestání vesničanů, návrat z války se zajatci) a výjevy z jeho života soukromého (tanec, hudba, hry a jiná potěšení). Ze záhrobního života zobrazovala zejména cestu do podsvětí, vážení srdce, společnost bohů i všemožných oblud. Ve velkých mastabách jsou na těchto seriálech tisíce postav a desetitisíce drobných detailů, jež nám umožňují poznat život Egypťanů do všech podrobností; vyobrazení doplňují vysvětlující texty.

Není pochyb, že je to výzdoba dosti stereotypní a šablonovitá, nicméně působí silným estetickým dojmem. Dokonce i lidé, které nechává chladnými její „umění“, žasnou nad její „technikou“. Barvy těchto reliéfů jsou dodnes, po více než třech až čtyřech tisíciletích, svěží a živé jako v první den po dokončení.

Stavba mastaby začínala vždy podzemní částí; jinak to ani technicky nebylo možné. Avšak i po dokončení nebo po značném pokroku ve výstavbě nadzemní části docházelo nejednou ke změnám, zejména když stavebník nečekaně povýšil. Například když Ptahšepses dostal hodnost dozorce nad stavbami, okamžitě zvětšil svou mastabu, a když se oženil s královou dcerou, dal v kapli vymazat obraz své první manželky, ba i svého prvorozeného syna a nahradil je obrazy manželky a syna královského původu. Podobné změny lze zjistit v mnoha případech i v podzemní části, protože vznešenější postavení umožňovalo a vyžadovalo bohatší pohřební výbavu. Známe ovšem i případy, kdy hodnostář, který upadl v nemilost, o svou mastabu přišel. Obvykle ji pak dostal darem od krále jeho nástupce, který v ní provedl změny podle svého. Nejeden hodnostář přišel o své místo zřejmě proto, že někomu jinému se zalíbila jeho mastaba. Nejen knihy mají své osudy, jak říká básník, ale i hrobky.

Mastaba byla tedy stavbou pro věčnost, dílem mnoha let a mnoha set pracovních sil. Přitom práce věnovaná její podzemní části zpravidla převyšovala práci, jež byla nutná k nadzemní části, a byla též nesrovnatelně svízelnější. Je ovšem těžké mluvit jen tak o „mastabě“ nebo „typické mastabě“. Některé se skládaly z vyžděné jámy a povrchové nadstavby v rozměrech dvakrát tři metry, jiné měly pod zemí celé katakomby a nad zemí rozměry, jež si nezačala s dnešními hangáry. Na rozdíl od hangárů měly však bohatě zdobené průčelí, někdy i další zdi, a vždy vnitřní stěny. Půdorys největších měří 30 x 50 metrů, výška 7 – 8 metrů. Stejně vysoké byly pravděpodobně i zdi, jež je ohrazovaly; silné byly někdy až tři metry.

Ohradní zdi mastab byly mohutnější než hradby pouštních pevností, používaných novodobou armádou před zavedením leteckého hlídkování. Vstup do pohřebních komor přes zasypané šachty a kamenné uzávěry byl nesnadnější než přístup k podzemním trezorům novodobých bank. Náboženské sankce za porušení klidu mrtvého byly hrozivější než kterýkoli paragraf novodobého trestního zákoníku. A přece byla většina mastab vyloupena. Už ve starověku.

Poklady v mastabách lákaly lupiče. Bylo je třeba co nejlépe zabezpečit. A zejména bylo nutné co nejlépe zabezpečit tělo pohřbeného. Zde nelitovali Egypťané námahy ani oběti.

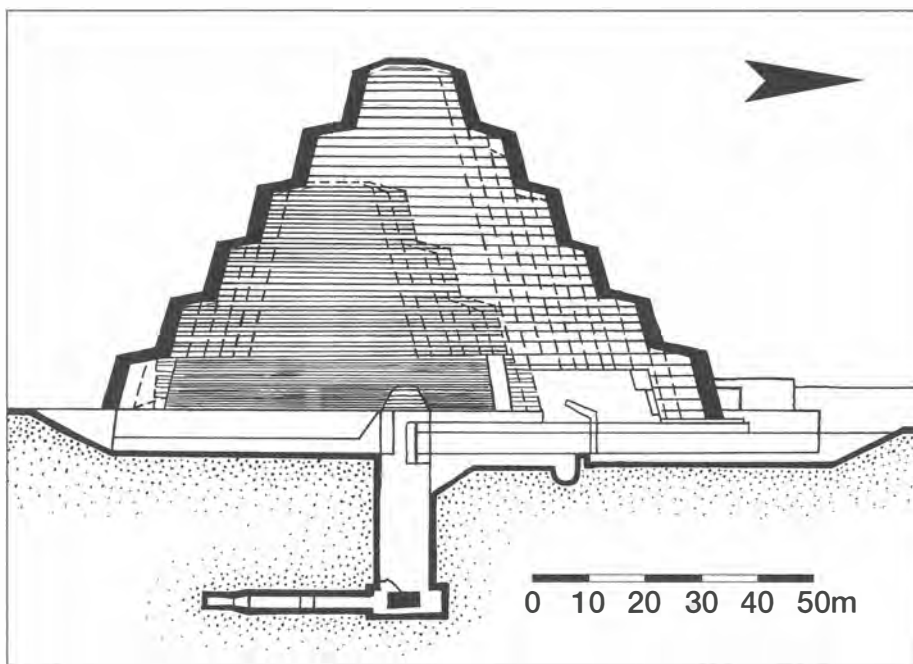
Vždyť co je pozemský život, dokonce v případě dožití oněch ideálních sto desíti let, proti věčnosti? A co teprve tak vzácný život, jako je život krále?

Na vývoj od mastaby k pyramidě jistě neměla vliv pouze hlediska bezpečnosti. Přesto je nelze podceňovat: stavebníci i stavitelé hrobek jim věnovali od počátku

prvořadou pozornost, a zdá se, že lupičů se báli stejně jako bohů. Rozhodně byl tento vývoj ovlivněn také náboženskými hledisky. V Ceneji, kde sídlili králové prvních dvou dynastií, byly odlišné pohřební zvyklosti než v Menneferu, sídle králů třetí až šesté dynastie, kteří si dávali stavět pyramidy. Totéž platí o hlediscích politických a ekonomických. Královská moc se po třech stoletích sjednoceného Egypta stabilizovala na nejvyšší možné úrovni, rozvoj zemědělství a kořist z válečných výprav poskytl prostředky ke stavbám, o jakých se předchozím panovníkům ani nezdálo. Není naprosto vyloučeno, že zde měly vliv i momenty zcela subjektivní a iracionální: touha po manifestaci moci a bohatství, snaha po reprezentaci, „faraonská megalomanie“.

Všechny tyto vlivy, a možná i jiné a neznámé, působily nepochybně společně; pokus redukovat přechod od mastaby k pyramidě na jedinou příčinu je výrazem zjednodušujícího přístupu k věci. Ostatně tento přechod nebyl vůbec „předem zamýšlen“ ani „naplánován“, prostě k němu „došlo“. Jak dnes bezpečně víme, první pyramida se začala stavět jako tradiční mastaba – a teprve během její stavby, v důsledku několika změn v plánu, vyšla z ní stupňovitá pyramida. Od dřívějších mastab se však od počátku odlišovala jedním zásadním rozdílem. Jako stavebního materiálu nebylo u ní použito nepálených cihel, nýbrž kamene.

Tuto první pyramidu si dal postavit, jak známo, někdy kolem roku 2700 před n. l. král třetí dynastie Džoser (Necerichet). Jejím architektem byl podle souhlasných staroegyptských zpráv Džoserův nejvyšší hodnostář Imhotep. Je to

Džoserova pyramida u Sakkáry. Průřez zobrazuje jednotlivá stadia výstavby (podle Lauera).

jedna z nejlépe prozkoumaných staveb na půdě Egypta. Už roku 1838 prováděl v ní výzkumy Perring a před ním Segato s Minutolim, roku 1843 Lepsius, později Mariette, Maspero, Lacau a Loret. Po první světové válce v nich pokračovali Jéquier, Quibell, Firth a zejména Lauer, který v jejím stínu oslavil roku 1976 už padesáté výročí své archeologické činnosti. Sondáže do jejího nitra a vykopávky v jejím okolí umožnily zjistit, že měla šest vývojových fází; náhodou právě tolik, kolik má stupňů. Z četných prací všech těchto výzkumníků uveďme jen jednu soubornou: *Stupňovitou pyramidu* od J. P. Lauera (Káhira 1936 – 1939). Z popisů, nákresů a plánů v jejích třech svazcích můžeme sledovat vývoj této pyramidy jako na rentgenových snímcích. Pokusme se je shrnout (s malými doplňky z pozdějších monografií) do několika řádků.

Když se Džoser rozhodl pro hrobku z netradičního materiálu, zvolil si pro ni tradiční podobu. V první fázi byla postavena jako normální mastaba se čtvercovým půdorysem o stranách 63 metrů a o výšce 9 metrů. Jádro měla z vápencových kvádrů místního původu a obložena byla hlazenými bloky z jemného vápence z Tury. (Možná si její původní podobu ani nezvolil, neboť není vyloučeno, že tu šlo o mastabu jeho předchůdce nebo odpůrce Sanachta, kterou si snad po svém nástupu na trůn přivlastnil.) Ve druhé fázi byla na všech čtyřech stranách zvětšena o čtyři metry. Zdála se zřejmě Džoserovi příliš malá, ačkoli převyšovala všechny mastaby dřívějších králů. Ve třetí fázi byla prodloužena o 10 metrů směrem na východ, takže dostala obdélníkový půdorys. Tato přístavba byla určena pravděpodobně pro kaple nebo komory s pohřební výbavou. Teprve ve čtvrté fázi začala vyrůstat ve stupňovitou mastabu, nebo, chceme-li, ve stupňovitou pyramidu. Na dosavadní stavbu, rozšířenou na všech stranách asi o tři metry, byla postavena tři terasovitá víka do výšky 40 metrů. Avšak ani tyto rozměry, do té doby u stavby v Egyptě nevídané, Džosera nějak neuspokojily. V páté fázi byla tato (nyní už čtyřstupňová) mastaba či pyramida znovu rozšířena, a to na západní a severní straně, a navíc zvýšena o další dva stupně. V šesté a poslední fázi došlo pak k mírnému zvětšení stavby dodatečným obložení stěn kvádry z turského vápence na severní, východní a jižní straně. Konečné rozměry její základny dosáhly 125 x 115 metrů, výška zhruba 61 metrů. Stala se největší stavbou nejen Egypta, ale celého tehdejšího světa.

S tradiční mastabou měla Džoserova pyramida společné i to, že byla rodinnou hrobkou. V pozdějších „pravých pyramidách“ býval vždy pohřben jedině král. V této však byly (nebo měly být) pohřbeny též všechny Džoserovy manželky a děti, pro které bylo připraveno celkem jedenáct pohřebních komor. Tomuto určení odpovídala i podzemní část, jež byla několikrát přebudována podle změn ve výstavbě nadzemní části. Králova pohřební komora nebyla ve vlastní pyramidě, ale podle zvyklostí známých u mastab pod ní, a to v hloubce 27,5 metrů. Umístěna byla přesně pod středem původní mastaby a měla poměrně malé rozměry (tříkrát jedenkrát 1,7 metru). Obložena byla kvádry z asuánské žuly

a uzavřena masivním žulovým blokem o váze 3,5 tuny. Původně do ní vedla svislá šachta ze středu mastaby. Po překrytí této mastaby dalšími stupni byla pro dopravu mrtvol vytesána šikmá chodba, jež měla vchod za jejich severní stranou. Ze svislé šachty vycházely na všechny strany chodby, štol a komory pro pohřební výbavu. Dvě z těchto komor byly obloženy modrými fajánsovémi dlaždičkami, jež připomínají ozdobné rohože z rákosí. K jedenácti komorám příslušníků královny rodiny vedly rovněž šachty a chodby s řadou odboček, takže podzemní skála této pyramidy je, řečeno s Gonémem, „doslovně provrtána jako obrovské hnízdo králíků“.

Podzemí Džoserovy pyramidy bylo už dávno dokonale prozkoumáno lupiči. Není to sice žádná velká sláva, ale moderní archeologové si přesto gratulují, že je prozkoumali ještě dokonaleji. Firth a Quibell našli v páté pohřební komoře příslušníků královny rodiny dva alabastrové sarkofágy; v jednom z nich byla

Sedící vápencová socha
Necericheta (Džosera) tisíce let
hledí na sever skrze dva otvory
serdábu pod pyramidou.

rozbitá dřevěná pozlacená rakev s pozůstatky mumie asi osmiletého dítěte. Objevíli též šedesátimetrovou zavalenou chodbu s částí pohřební výbavy, jejíž rozsah se zdá neuvěřitelný. Počet kamenných nádob, které tam byly uloženy, odhadli na neméně než 30 až 40 tisíc (!). Několik set, většinou alabastrových a porfyrových, zůstalo zcela neporušených, asi sedm tisíc se dalo znovu slepit. Lauerovi se povedl jiný pozoruhodný nález: mumifikovaný zbytek lidské okončtiny v královské pohřební komoře, snad přehlédnutý pozůstatek té, kterou tam našel roku 1821 Minutoli. Přitom starobylý způsob mumifikace nevylučuje možnost, že je to dokonce poslední tělesný pozůstatek samotného Džosera. Nejcenější nález pochází však z vnějšího příslušenství pyramidy a na své konto si jej připsal Firth. V troskách chrámu u severní strany se zachoval téměř neporušený serdab a v něm téměř nepoškozený originál Džoserovy sochy!

Podobně jako mastaby dřívějších králů chránila i Džoserovu pyramidu ohradní zeď; byla však z kamene a dosahovala výšky bezmála 10 metrů. Zdobily ji výklenky a symbolické brány, jež byly stejné jako u dřívějších ohradních zdí postavených z cihel. Uzavírala obdélníkový prostor o stranách 554 x 277 metrů, tj. mnohem větší než u kterékoli mastaby, a kromě vlastní pyramidy skrývala

před pohledem zvenčí všechny budovy, které tam stály. Byl to předně zádušní chrám u severní strany pyramidy, dále dva symbolické paláce Horního a Dolního Egypta (tzv. Jižní a Severní dům), symbolické trůny obou zemí na vysokých podstavcích, oltáře a sloupové síně. V tomto prostoru byl i obdélníkový dvůr s příslušnými kaplemi pro obřady svátku zvaného *sed*, které se konaly na oslavu třicetiletého jubilea královny vlády. Počátky tohoto svátku se ztrácejí v dávnověku. Zdá se, že panovník musel po uplynutí určitého počtu let veřejně prokázat svou tělesnou zdatnost, aby mohl dále vládnout, protože na jeho síle závisela nejen schopnost ubránit zemi před nepřítelem, ale podle tehdejších představ také úrodnost půdy, plodnost dobytka, zdar a štěstí obyvatelstva. Jestliže svoji sílu nedokázal, byl usmrcen a nahrazen zdatnějším mužem. Takových povinností měl egyptský král více: podle vzoru z mýtu o Horovi a Sutehovi musel například zneucit poraženého nepřátelského vůdce. V pozdějších dobách vykonával tyto povinnosti jen symbolicky podle předepsaných obřadů. A protože je vykonával na tomto světě, musel je vykonávat také na onom světě; vždyť vládl i nadále jako bůh.

Jestliže byla mastaba obrazem paláce, pak Džoserova pyramida s komplexem přilehlých budov a nádvoří byla obrazem celého palácového města. A jako král převyšoval ostatní lidi, tak jeho náhrobek z běloskvoucího vápence převyšoval ostatní stavby.

Po králi Džoserovi zbylo toho jinak málo, zbylo-li vůbec něco. Ale dílo jeho architektů a dělníků, první monumentální stavba z kamene na této zeměkouli, stojí dodnes.

Architekt Džoserovy pyramidy Imhotep byl podle egyptské tradice, zaznamenané Manehtem, „vynálezcem stavitelství z kamene“. Připisovalo se mu i autorství jednoho z nejstarších *Naučení*, a stal se proto ochráncem písemnictví a vzdělanosti. V saiské době (nebo snad i dříve) se mu dostalo božských poct jako mudrci, a protože mudrc musel být v Egyptě nutně též věštcem a lékařem, povýšil v ptolemaiovské době na boha lékařství; Řekové ho pak ztotožnili s Asklépiem. O jeho historické existenci není přesto pochyb; byl nejvyšším hodnostářem krále Džosera a z toho titulu vedl též stavbu jeho hrobky. Je možné, že právě on byl iniciátorem její přeměny z tradiční mastaby ve stupňovitou pyramidu. Jeho hrobka se nenašla, ale jeho jméno se zachovalo na dvou nápisech ze Staré říše, z toho jednou na podstavci Džoserovy sochy ze sakkárského serdabu. Je to první známé jméno z dějin světové architektury.

Titul „vynálezce stavitelství z kamene“ zní našim uším divně. Spíš jsme ochotni předpokládat, že nahrazení nepálených cihel či dřevěných kúlů kamennými kvádry je výsledkem dlouhého pozvolného vývoje, že možnost použití kamene ke stavbě je anonymním objevem. Žádnou kamennou stavbu z dob před Imhotepem však neznáme, a monumentální teprve už ne; ani v Egyptě, ani na Východě až po hradby v čínském Jang-šao, ani na Západě až po dolme-

ny v britském Stonehenge. Opracování kamene máme ovšem bohatě doloženo, a na nejvyšší technické úrovni, zrovna z Egypta. Dokazují to umělecké vázy a plakety z jeho předhistorických dob i krásně hlazené obkládací kvádry v pohřebních komorách z archaického období. Není pochyb, že těchto zkušeností kameníků a dělníků musel jednou egyptský architekt využít, zejména dostal-li za úkol vytvořit mimořádně významnou stavbu. A protože v Egyptě všechno sloužilo králi a nejvýznamnější stavbou byla jeho hrobka, musel to být architekt královské hrobky.

Na stavebním vývoji Džoserovy pyramidy můžeme jasně pozorovat, jak její architekt tápal a zkoušel, jak se v nadšení z úspěchu pouštěl do jejího zvětšování, jak vršil nové vrstvy kamene do výšky, které předtím nikdo nedosáhl. Na přilehlých stavbách můžeme pak vidět, jak se ještě nedovedl odpoutat od

Bronzová soška zbožštěného stavitele
první pyramidy, Imhotepa
(Archeologické muzeum SNM v Bratislavě)

| 167

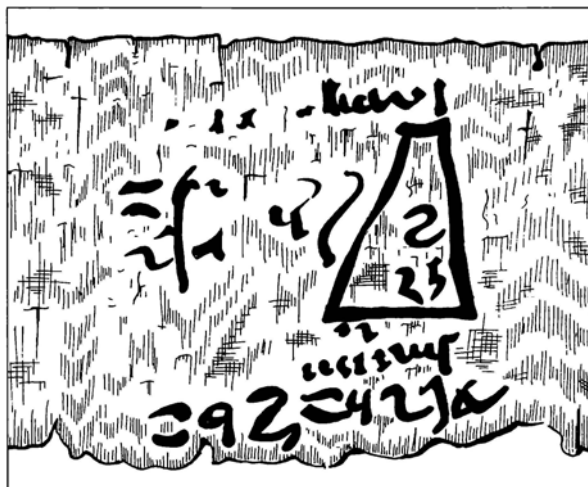
tradičních cihel a dřevěných trámů, jak je pečlivě a bez potřeby napodoboval, jak neznal a hledal zákony stavby z nového materiálu. Víme, že pracoval podle plánu, třebaže několikrát změněného, a že jej rozpracoval pro dozorce a předáky dělníků. V areálu pyramidy, v jámě s odštěpkou kamenů z dob její stavby, se našel úlomek vápencové desky: červenou barvou je na něm vyznačena křivka se souřadnicemi a údaji o délkách. Je dnes v Egyptském muzeu v Káhiře – jako nejstarší doklad stavebního plánu vůbec.

O matematických znalostech architekta Džoserovy pyramidy doklady bohužel nemáme. Nejstarší výpočty související s pyramidou známe až z doby o tisíc let pozdější, tj. ze Střední říše. Jeden z nich je na tzv. *Rhindově papyru* asi ze 17. století před n. l.: „Úkol. Jehlan je /na dolní hraně/ dlouhý 140 loktů a zužuje se o 5 dlaní a 1 prst. Jaká je jeho výška? Řešení. Vyděl 1 loket dvojnásobkem zúžení, tj. 10 dlaněmi a 2 prsty /10 1/2 dlaně/. Počítej s 10 1/2, abys dostal 7, tj. 1 loket na 7 dlaní. Dvě třetiny z 10 1/2 je 7. Počítej se 140, tj. s délkou

hrany. Vypočítej $\frac{2}{3}$ ze 140, dostaneš $93 \frac{1}{3}$. To je jeho výška.“ (Loket měřil přibližně 52 centimetrů, dělil se na 7 dlaní, dlaň měla 4 prsty; v hieroglyfech se psal znakem v podobě natažené ruky.) Jiný takový výpočet je na tzv. *Goleniščevově papyru* asi z 19. století před n. l. Týká se komolého jehlanu, ale jeho interpretace je složitější. Je pravděpodobné, že k řešení těchto úkolů dospěli Egypťané už ve Staré říši. Záznamy o tom se však nezachovaly. Pouze důkazy – samy pyramidy.

Proměna plánu architekta ve skutečnost byla úkolem celé armády dělníků: lamačů kamene, dopravců kvádrů, kameníků, ukládačů, nosičů atd. s příslušnými předáky, tj. všech těch, kteří byli vlastními staviteli pyramidy. Technika a organizace jejich práce zajímala už Řeky a Římany; moderní badatelé nelitovali úsilí, aby ji přišli na kloub. Prostudovali písemné a obrazové materiály z celých egyptských dějin, aby vypátrali, jak se dobýval a opracovával kámen, jakým způsobem se kvádry dostávaly od lomů až k vrcholu stavby, jak se zajišťovala disciplína na staveništi, jaké byly životní podmínky dělníků atd. Geologickými expertizami prověřovali původ použitého kamene, mikroskopy zkoumali způsob hlazení kvádrů, chemickými rozbory zjišťovali skladbu kovových nástrojů, využili radiokarbonové metody k odhadu stáří náhodně zachovaných organických materiálů. Zapojili do výzkumů také egyptské dělníky: vybrané skupiny seznámili s pracovními metodami jejich dávných předků a dali jim do rukou jejich nástroje. Kromě Lauera, Firtha, Quibella a jiných badatelů, o nichž jsme již mluvili, se o kladné výsledky této práce zasloužili zejména G. A. Reisner a S. Clarke s R. Engelbachem. Leccos zůstalo ovšem i po tom všem nejasné a sporné. Soustředíme se však nyní na to, o čem se jednoznačně shodli.

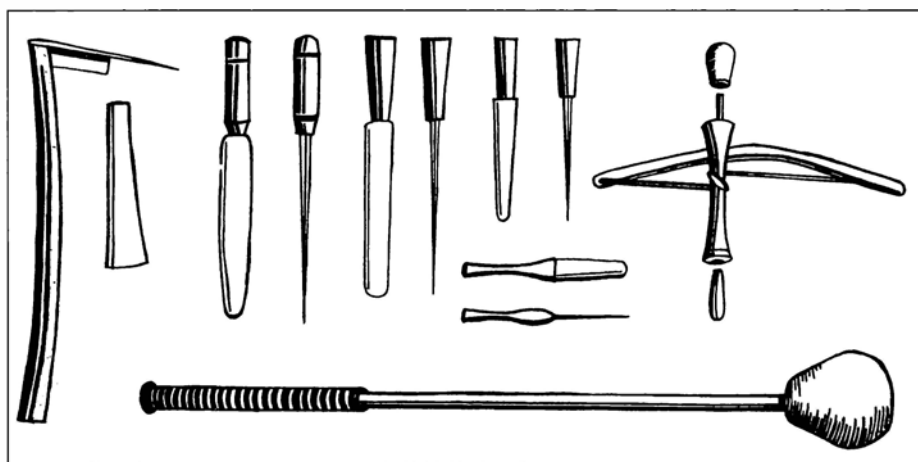
Předně je tedy jasné a nesporné, že Džoserova pyramida, stejně jako ostatní, byla postavena výhradně silou lidských svalů a s nejjednoduššími pomůckami. Stroje jako zdroje energie Egypťané v té době pochopitelně neznali

Golešníkův matematický papyrus. Příklad výpočtu komolého jehlanu; originál asi z 19. století před n. l., dnes v Puškinově muzeu v Moskvě

a tažné síly zvířat dovedli tehdy využít jen v omezeném rozsahu. Nenašly se doklady, ani nepřímé, že by ve stavebnictví používali kola nebo kladky, o složitějších technických pomůckách nemluvě. V době pyramid znali páku, válec a šikmou plochu. Znali také rumpál, ale jeho používání je doloženo jen při spouštění uzavíracích bloků do pohřební komory. Inventář jejich nástrojů byl velmi prostý. Tvořily jej dláta, kladiva, krumpáče, palice, koule, tyče, klíny a pily na kámen. Pokud byly tyto nástroje kovové, byly výhradně z mědi, kamenné pak hlavně ze žuly a doleritu. Měděné nástroje z posledních nálezů překvapují však tvrdostí; zdá se, že na rozdíl od opačných tvrzení ve starší literatuře Egypťané tehdy už dovedli kalit měď. K bronzovým nástrojům dospěli ovšem až později, k železným teprve v době Nové říše.

Výzkum Džoserovy pyramidy ukázal, že její vnitřní kvádry jsou z hrubozrného vápence z místního lomu. Rovněž nitro všech ostatních pyramid je vždy z nejbližšího vhodného lomu v okolí. Povrchové obložení měla, jak se zjistilo podle jeho zbytků, z jemnozrnného hlazeného vápence, který pocházel z lomů u dnešních vesnic Tury a Masáry na protějším břehu Nilu. V těchto lomech, podobně jako v Mokattamském pohoří hned u Káhiry, se zachovaly dodnes stopy po práci tehdejších dělníků, jež nám umožňují sledovat jejich techniku a postup. S dobýváním kamene začínali na povrchu lomu, pak pokračovali po vrstvách do hloubky. Krumpáčem nebo dlátem srovnali povrch skály, po vyznačených čarách vytesali záseky a postupně je prohlubovali. Když takto vznikající kvádr držel na skále jen úzkým pruhem, srazili jej mocnými údery doleritové palice nebo měděného kladiva. U vápence to celkem šlo, ale u mnohem tvrdší žuly museli postupovat jinak. Vydlabali do skály hluboké díry a záseky, kladivem do nich narazili kovové tyče nebo klíny, pak se do nich opřeli a předtřesaný kvádr odlomili. Nejlepší příklady této metody můžeme dnes nalézt v asuán-

Nástroje egyptských kameníků a řemeslníků. Vlevo motyka, vpravo vřeteno k vrtání, nahoře dláta a pilníky, dole doleritová koule. Kovové části byly ve Staré říši z mědi či bronzu, v Nové říši i ze železa.

ských lomech, kde zůstal ležet dokonce obrovský obelisk, který před definitivním oddělením od skály praskl. Používali i jiného způsobu, jehož účinnost však novodobé pokusy příliš nepotvrdily. Do předem vysekaných děr vráželi dřevěné klády, které polévali vodou, dokud nenabobtnaly a kvádr neutrhly. Méně hodnotným vrstvám se vyhýbali; tak vznikly ve skalách celé tunely, z nichž mnohé mají desítky metrů a řady podpěrných pilířů. Tato práce byla jistě spojena s nesmírnou dřinou dělníků a spotřebou nástrojů. Lom byl však při ní využit mnohem efektivněji než při našem trhání skal dynamitem.

Z lomů se dodávaly kvádry už v určených rozměrech a v hrubém opracování; jejich konečná úprava se prováděla na staveništi. Nejdřív uhladili kameníci kladivy a dláty postranní plochy, aby těsně na sebe přiléhaly; před uložením

V asuánských kamenolomech se těžila tvrdá růžová žula. Obelisk, který zde kvůli prasklině zůstal, by měl hmotnost 1100 tun.

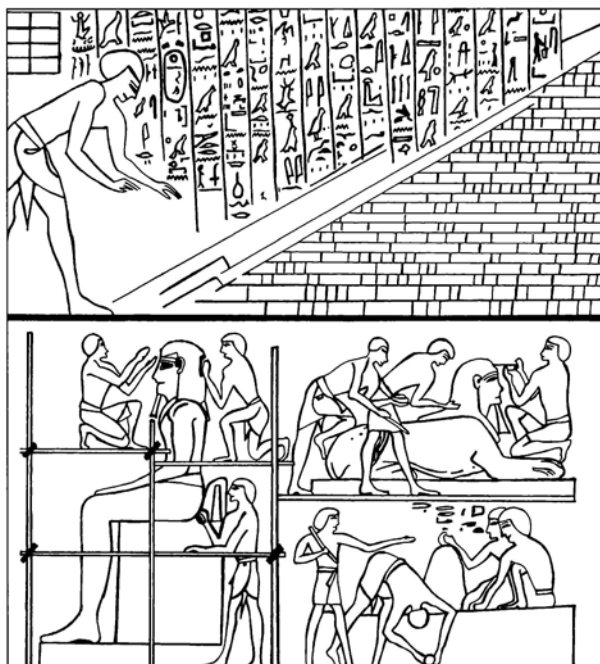
je předáci očíslovali (některá z těchto čísel se zachovala na zadních stranách dodnes). Kvádry spojovali někdy maltou z měkkého jílu, vykopaného zpravidla při hloubení podzemních chodeb. Většinou je však kladli prostě na sebe, takže je spojovala jen jejich vlastní váha. Vnější plochy uhlazovali měděnými dláty až po definitivním uložení kvádrů. Kontrolu prováděli pomocí obarvených desek, které přetahovali přes jednotlivé kvádry. Barva zanechala stopy na výčnělcích, které pak odstranili broušením. Stejným způsobem postupovali při hlazení tvrdých žulových kvádrů v podzemní komoře. Tam to bylo ovšem poněkud obtížnější, protože museli pracovat při sporém světle olejové lampy nebo svíčky, případně za pomoci světla získaného vhodně nastavenými měděnými zrcadly (což je však zatím sporné). Přesnost, se kterou dovedli tyto kvádry uhladit, je obdivuhodná. Na dotek jsou místy ještě dnes stejně hladké jako nejjemnější alabastrové vázy.

Doprava kvádrů z lomu na staveniště byla nemalým problémem. Zdá se téměř jisté, že se prováděla po předem upravené cestě. Používalo se jednak pod-

kládacích válců, jednak robustních dřevěných saní. Kvádry se upevňovaly lany, jimiž se také spouštěly z vyvýšených míst lomu. Kola a vozy Egypťané v době Staré říše už znali, ale k dopravě nákladů jich nepoužívali, neboť byly příliš křehké. (Nepoužívali jich, mimochodem, ještě ani k dopravě lidí. Králové a hodnostáři se dávali nosit na nosítkách, jejichž držadla bývala někdy tak dlouhá a bylo u nich tolik nosičů, že se tomuto dopravnímu prostředku lidově říkalo „stonožka“.) Otázkou je používání zápřahu zvířat. Osli a muly byli pro takové práce poměrně slabí a drazí, koně se objevili v Egyptě až za vpádu Hyksósů a rozšířili se teprve v Nové říši. Byl tu však dlouhohohý skot (dnes již vyhynulý), avšak jeho použití jako tažného zvířete se nemohlo dostatečně rozšířit, neboť Egypťané neznali tehdy jármo ani chomout. Zbývali tedy lidé, kteří museli sáně s kvádry táhnout a tlačit. Byla to sice stejná dřina jako práce v lomech, ale jak lze soudit z vyobrazení, nasazovalo se vlekcoucích zpravidla dostatečné množství. Ostatně lidé byli lacinější než zvířata. A nemuselo se s nimi zacházet tak šetrně.

Přes Nil se kvádry převážely na vorech nebo na člunech, a to v době záplav, kdy vody dosahovaly co nejbližší ke staveništi, takže se doprava po souši mohla zkrátit na minimum. Pro dopravu velkých kvádrů ze vzdálených lomů se používalo říčních lodí, někdy dokonce speciálně konstruovaných. Vyobrazení takové speciální lodě známe z Nové říše; veze nejvyšší obelisk královny Hatšepsuty, který měří přes 30 metrů a má hmotnost přes 300 tun. (Je to týž obelisk, který stojí dodnes v Karnaku.) Podle nápisu bylo k jeho vytesání zapotřebí sedm

Rampa k dopravě materiálu;
dole sochaři při práci.
Podle nástěnné malby
v Rechmireově hrobce asi
z konce 15. století před n. l.

měsíců a k jeho přemístění z lomu na loď 6000 mužů. Ve stavbě říčních lodí dosáhli však Egypťané mistrovství už v dobách Staré říše.

Kvádry Džoserovy pyramidy byly poměrně malé a operace s nimi nebyly spojeny s potížemi. Problémy vznikly teprve u obrovských kvádrů, z nichž se stavěly pozdější pyramidy. Zde ještě stačili na jeden kvádr zpravidla dva nosiči. Na vyšší stupeň je vynášeli nebo táhli pravděpodobně po rampě, jejíž povrch byl polit tekutou maltou. Existence této rampy není zde sice doložena, neboť pyramida byla dokončena a její okolí bylo pečlivě upraveno. Předpokládá ji však souhlasně všichni badatelé. Zdá se, že pyramida se stavěla sezónně a že nejčilejší stavební činnost vládla na ní po záplavách, kdy už byla většina materiálu na místě a letní vedra minula. V lomech byl naproti tomu pravděpodobně celoroční provoz.

O organizaci práce na Džoserově pyramidě nemáme doklady. Zachovaly se však z nepřiliš pozdějších dob, a tak se můžeme domnívat, že byla obdobná. Měla vojenský charakter a dělníci byli rozděleni na jednotky s příslušnými veliteli. Štábní útvar představovali přidružení architekti a dozorcí, ideový dohled prováděli kněží. Nejvyšší jednotkou bylo „mužstvo“, jež se skládalo z 800 – 1 000 dělníků; mužstva se dělila na „stráže“ po 200 – 250 dělnících a stráže na „družstva“ po 10 – 50 dělnících. Kromě toho existovaly zvláštní oddíly kamenických mistrů a sochařů, jakési „brigády umělců“.

Z faktu, že pyramida byla náboženskou stavbou, vyplývalo, že všechno kolem ní bylo spojeno se spoustou obřadů. Jsme o nich poměrně dobře informováni z textů nalezených při vykopávkách v Abúsíru. Začínaly již při určení staveniště a pokračovaly při schválení jeho úpravy (zejména nivelizace, jež se prováděla podle hladiny vody, napuštěné do prostoru ohrazeného náspy). Se zvláštní okázalostí se konaly tyto obřady při zahájení stavby. Zúčastnil se jich sám král v doprovodu kněží oblečených za bohy. Zatloukl kolíky, natáhl šňůry, provedl výkop země, posypal ji pískem, uhnětl cihlu a uložil ji jako „základní kámen“. Potom se do základů stavby uložily depozity se vzorky použitého materiálu a cihly se jménem krále. Kněží pak všechno řádně vysvětili a mohlo se začít se stavbou: nejdřív v podzemí, pak na povrchu země. Zdaleka ne posledním obřadem bylo uložení královy mrtvoly. V jeho zádušním chrámu přinášeli kněží a hodnostáři oběti, dokud ...

Dokud? To bohužel nevíme. Ani u Džoserovy pyramidy, ani u žádné jiné. Zde jsme však dospěli k bodu, kde se názory stejně autoritativních badatelů začínají rozcházet. Anebo kde končí své vývody různými obměnami věty: „Zde ještě opravdu není vše úplně jasné.“

Není například jasné, kolik dělníků pracovalo na stavbě Džoserovy pyramidy, ani jak dlouhou dobu. Žádný starověký údaj se o tom nezachoval. Nestací však vypočítat její objem, spočítat kvádry, dosadit průměrný výkon dělníka atd.? A vzít si k pomoci Hérodotovy údaje?

Věc je však složitější. Hérodotovy údaje jsou velmi pozdní, i když docela pravděpodobné (jak ještě uvidíme), ale týkají se pouze Chufuovy pyramidy. Tato stavba vznikla nejméně sto let po Džoserově pyramidě a za tu dobu nabyli egyptští kameníci a dělníci mnohem větší zručnosti. Kromě toho se stavěla z kvádrů úplně jiných rozměrů, a tedy nutně i jiným způsobem. Objem Džoserovy pyramidy je zhruba desetkrát menší než Chufuovy, naproti tomu objem jejích podzemních chodeb je zhruba dvacetkrát větší. Zvážíme-li všechny známé faktory, můžeme na základě Hérodotových údajů říci, že celkové množství práce věnované na stavbu Džoserovy pyramidy bylo zhruba pětkrát menší. To znamená, že trvala-li její stavba dvacet let, pracovalo na ní vždy po třech měsících v roce dvacet tisíc lidí. Je to však odhad, na který by žádný egyptolog nepřisahal.

Po pravdě řečeno, z Hérodotovy formulace nevyplývá zcela jasně, zda se pyramida (Chufuova) stavěla vskutku jen tři měsíce v roce, nebo zda se stavěla nepřetržitě a dělníci se každé tři měsíce střídali. Egyptologové se až na malé výjimky přiklánějí k první interpretaci a zdůvodňují to ekonomickými zřeteli, tj. že by egyptské hospodářství odčerpání sto tisíc párů rukou na jedinou stavbu nevydrželo (kromě ní se stavěly královské paláce, obytné domy a hrobky hodnostářů, chrámy, pevnosti atd. a pokračovala výstavba hlavního města). Domnívají se však, a to na základě velmi přesvědčivých dokladů, že kromě těchto sezónních dělníků pracovala na pyramidě početná skupina stálých odborných pracovníků. Podobně tomu bylo pravděpodobně i u Džoserovy pyramidy a také u ostatních pyramid. A tu se dostáváme k jiné a mnohem závažnější otázce. Kdo byli tito dělníci, kteří pyramidy stavěli, z jakých společenských vrstev a skupin se rekrutovali? Jinými slovy: byli to otroci, nebo osobně svobodní Egypťané?

„Byli to otroci!“ odpovídají jedni zcela jednoznačně. „Od Nilu se valí široký proud nahých otroků bílé pleti i tmavých, ploskonosých, s odulými rty a dohola ostříhaných. Páchnou špatným olejem a potem, ředkví, cibulí a česnekem, křičí a vzlykají pod ranami bičů, kterými je pohánějí dozorci, sténají pod tíhou nákladu, který jim zařezává lana do holých ramen. Tak táhnou po vyhlazených dlaždicích žulové cesty, která vede od Nilu až ke staveništi, obrovské sáně na válcích, pohybujících se jen pomalu kupředu s nákladem kamenů, z nichž každý má větší objem než kubický metr. Za jejich výkřiků, vzlykání a umírání rostla pyramida.“ Jistota těchto odpovědí a barvitost popisů (tento je z *Bohů, hrobů a učenců* od C. W. Cerama) provokuje však vědce k otázkám: „Jak to tak přesně víte? Proč myslíte, že dřina byla vyhrazena jen otrokům?“ Vždyť například víme ze sumerských dokumentů, že stavba zikkuratu byla povinností a právem (asi jako vojenská služba) výhradně svobodných občanů, a otrokům byla účast na této stavbě výslovně zakázána. V Athénách vznikly dokonce spory o to, do jaké míry má být na stavbě Parthenónu povolena účast otrokům; nakonec byla zákonem omezena na čtvrtinu všech pracujících. A řecká společnost byla nesporně vyspělejší otrokářskou společností než egyptská.

„Rozhodně to nebyli otroci,“ odpovídají druzí, mezi nimi i někteří egyptologové starší generace, „už proto, že v této době neexistovali v Egyptě otroci, nebo jen ve zcela nepatrném počtu!“ To je ovšem vážná námitka a musíme se u ní zastavit také proto, že se s ní v podstatě ztotožňoval i náš významný egyptolog F. Lexa (mj. v knize *Veřejný život ve starověkém Egyptě* z roku 1955). Faktem je, že v písemných dokumentech z dob Staré říše se nevyskytuje slovo *hm* (v egyptologickém čtení *hem*), které později znamenalo „otrok“, ještě jednoznačně v tomto smyslu. Mělo tehdy i význam „sluha“, a to bez ohledu na společenské postavení takto označené osoby. „Sluhou božím“ se nazýval třeba velekněz, „sluhou krále“ byl každý hodnostář. Z toho pak tito egyptologové poněkud unáhleně vyvodili, že v Egyptě tehdy otroci nebyli, nebo že jich bylo jen málo. Přehlédli přitom, že sám výraz *hm* mohl označovat sluhu, který byl otrokem, a také že v egyptských textech té doby existovaly mnohé jiné výrazy pro otroky, například *džt* (*džet*) – „tělo“, „(pracovní) těleso“, *mrt* (*meret*) nebo *mrijb* (*merjeb*) – „(zemědělci) vlastnění s půdou“, *isvv* (*isuu*) – „(dělníci), kteří jsou koupeni“, atd. Celkem známe takových výrazů přibližně dvacet. Avšak i kdyby bylo pravdou, že Egyptané tehdy zevšeobecňující pojem „otrok“ neznali, mnoho by to neznamenal. Některé indiánské kmeny například neznali v době objevení Ameriky výraz „strom“, ale jen „jedle“, „smrk“, „dub“ atd., a nikdo z toho nevyvozoval, že v Americe stromy nerostly.

Už v stručném exkursu do dějin Egypta jsme si řekli, že vznik egyptského státu byl provázen a podmíněn podmaňováním přemoženého obyvatelstva. Z nápisů nejstarších králů víme o zajímání a odvlékání desetitisíců povstalců (v jednom případě dokonce o zajetí 120 000 obyvatel vzbouřeného Dolního Egypta), kteří byli zbaveni osobní svobody a zotročeni. Vítězné válečné výpravy na všechny strany světa (s výjimkou severní, kde bylo pro tehdejší Egypťany nepřekročitelné moře) přiváděly do země masy otroků z ciziny. Tito otroci se stali podle zachovaných dokumentů královým vlastnictvím. Z přelomu třetí a čtvrté dynastie máme však také doklady o otrocích ve vlastnictví velmožů, kteří je dostávali darem od krále (poprvé na nápisu v Mecenově mastabě), z páté a šesté dynastie doklady o koupi a prodeji lidí soukromníkům. Lze tedy předpokládat, že v době třetí dynastie, kdy se začaly stavět pyramidy, bylo v zemi a v králově vlastnictví dostatečně mnoho otroků, aby je mohli svými rukama postavit.

Museli však pyramidy stavět pouze otroci? Z postavení krále vyplývalo, že naprosto nebyl odkázán jedině na jejich práci. Mohl uložit jakoukoli povinnost, samozřejmě i pracovní, kterémukoli svému poddanému, třebaže šlo o osobně svobodného člověka. Není důvodu, proč by nevyužil své božské a panovnické moci k tomu, aby uložil tuto povinnost i ke splnění tak důležitého státního a náboženského úkolu, jakým byla stavba jeho hrobky. Jak byl tento úkol roze-psán, máme-li užít našeho termínu, nevíme; podle pozdějších dokumentů lze

soudit, že byl pravděpodobně rozvržen na jednotlivé náčelníky krajů (nomů), a to široko daleko kolem hlavního města, ne-li celého Egypta. Hlavní tíha této povinnosti nutně dopadala na občinové rolníky a venkovskou chudinu, tj. na lidi formálně svobodné. Ti se také po sklizni nejspíše mohli (nebo museli) uvolnit ke tříměsíční práci na pyramidě.

Stále zde není všechno jasné, ale dnes již věda překonala extrémní stanoviska, podle nichž byly pyramidy postaveny výhradně otroky nebo výhradně svobodnými lidmi. Skutečností nejbližší je asi názor, že k jejich stavbě bylo použito lidových mas bez zvláštní diferenciacie, tj. svobodných i otroků. Zdá se, že svobodní na nich pracovali převážně sezónně a otroci bez časového omezení. Ze svobodných se skládaly pravděpodobně též oddíly specialistů a umělců, ubytované i s rodinami přímo u staveniště; z otroků byly sestavovány zejména skupiny určené pro práce v lomech, přičemž nejhrušší práce připadaly zřejmě ztotočeným válečným zajatcům. U nás tento názor zastával Z. Žába; smrt mu však zabránila, aby jej podrobně rozpracoval.; přikláněli se k němu už dříve někteří ruští a sovětsí historikové a egyptologové, kteří hovořili o „masách svobodných a otroků“ a o „značné části obyvatelstva nilského údolí“. Zvláštní sociální diferenciaci zde nepředpokládali ani němečtí sociologové a politologové devatenáctého století, K. Marx a B. Engels. „Ve skutečnosti nevzděči velkolepé stavby starého Egypta za svůj vznik ani tak početnosti egyptského obyvatelstva,“ poznamenal k Diodorovým vývodům Marx v *Kapitálu*, „jako spíše tomu, že bylo možno k této práci značné části egyptského obyvatelstva použít.“

Mluvíme-li o „svobodných“ a „otrocích“, nesmíme ovšem zapomínat, že v podmínkách staroegyptské despotie šlo pouze o formální rozdíl; osobně svobodní byli rovněž poddanými bez jakýchkoli práv vůči králi. S tím souvisí i často diskutovaná otázka disciplíny na staveništi. Byla to vojenská disciplína, jež odpovídala vojenské organizaci pracovních útvarů, a byla nesporně tvrdá; dozorcí neměli hole jen k tomu, aby se o ně opírali. Známe ze Staré říše nápis na stěně hrobky, v němž se velitel oddílů řemeslníků z královského paláce chlubil, že „od narození nedostal ani jednou výprask před žádným hodnostářem“. Jestliže bylo výjimkou, nebyl-li velitel bit, co bylo pravidlem v případě řadového dělníka?

Z Hérodotových zpráv lze soudit, že dělníci na stavbě pyramidy byli aspoň zčásti „živeni králem“. Našel se též nápis z dob šesté dynastie, kde se o kamenících a vojenských dozorcích v lomu praví, že „ti všichni byli v zaopatření krále“. Podle nápisů v soukromých hrobkách byli školení řemeslníci a vůbec umělci za svou práci „velice dobře odměňováni“. Podrobnosti o tom, zejména kolik dostávali dělníci jídla, jakou měla jejich strava kalorickou hodnotu, zda dostávali i jiné naturálie, neznáme. Nicméně: jestliže byli vyživováni králem, pak tedy z toho, co mu předtím na dávkách z úrody odvedli. Egyptský lid tak pyramidy nejen vlastníma rukama postavil, ale též jejich stavbu financoval.

Padla tu zmínka o zikkuratech: byly to mezopotamské chrámové stavby v podobě stupňovitých věží se svatyní na nejvyšším vrcholu. Měly zpravidla tři stupně a trojitě schodiště na čelní straně, z vykopávek známe však i jeden jednostupňový a ze zpráv jeden osmistupňový. Základnu mívaly obdélníkovou, asi 60 – 80krát 40 – 60 metrů, a výšku asi 20 – 40 metrů, nejvyšší prý dosáhl 90 metrů. Všechny byly z nepálených cihel a uvnitř plné, stupně měly různé zbarvení a svatyně byla obložená lesklými kachlíky. Začali je stavět Sumerové, první historicky známý národ na naší zeměkouli. Po nich je stavěly ostatní národy mezi Eufratem a Tigridem, naposledy Babyloňané. Mnohé se dodnes zachovaly, třebaže v pozdějších přestavbách a dosti zchátralém stavu. K nejstarším patří zikkuraty sumerského boha nebes Ana a sumerské bohyně lásky Inanny v Uruku (dnešní Varce), jejichž základy pocházejí snad až z 31. – 30. století před n. l. K nejlépe zachovaným patří pak zikkurat sumerského boha měsíce Nannara v Uru (u dnešní Násiríje) s jádrem asi z 29. – 28. století před n. l. Největší byl (podle Hérodotových zpráv) zikkurat Etemenanki v Babylóně ze 7. – 6. století před n. l., biblická „Babylonská věž“.

Zikkuraty jsou architektonické protějšky egyptských pyramid na půdě dnešního Iráku a mnohé z nich jsou mnohem starší než nejstarší pyramidy. Někteří badatelé si proto zcela pochopitelně položili otázku, zda tyto zikkuraty neposloužily za vzor pro pyramidy, zvláště stupňovité. Přitom si většinou uvědomovali základní rozdíly: zikkuraty neměly žádné vnitřní komory a chodby, kdežto pyramidy ano, zikkuraty měly vždy vnější schodiště, kdežto pyramidy nikdy, zikkuraty končily plošinou se svatyní, kdežto pyramidy špičkou (resp. první z nich komolým hranolem). A hlavně: zikkuraty byly chrámy, kdežto pyramidy hrobky nebo náhrobky. Pokud zmínění badatelé nepřikládali těmto funkčním a konstrukčním rozdílům význam, odpověděli na svou otázku kladně. Zejména byli-li přívrženci teorie tzv. panbabylónismu, podle níž všechno, co za něco stojí, pochází z Babylónie.

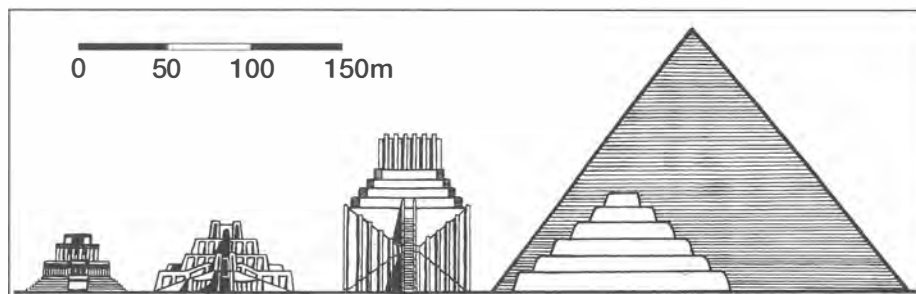
Ve skutečnosti se pyramida (ani stupňovitá) zikkuratu příliš nepodobá. Srovnáme-li jejich architektonické rekonstrukce na obrázku, najdeme v nich dost společných prvků; v terénu působí však zcela odlišně. Pyramida stoupá do nebe, zabodává se do něho špičkou, nutí oko pozorovatele klouzat od základny vzhůru k vrcholu a ještě výš do modré oblohy. Zikkurat s masivním dolním stupněm a snižující se nástavbou vypadá jako spadlý z nebe, jako rozplácený na zemi, svádí oko do optického těžiště těsně nad základnou. Když na něj chvíli hledíme, mimoděk se přistihneme, že místo oblohy máme v zorném poli duny okolního písku. Pyramida je geometricky prostá, zikkurat je poměrně členitý. V obou případech jde ovšem o monumentální stavby, jenže jejich monumentalita je rozdílná. Kdyby Imhotep nebo kterýkoli egyptský architekt spatřil zikkurat, ke všemu se stromy na plošině dolního stupně, určitě by v něm našel vzor ani inspiraci pro přestavbu mastaby v stupňovitou pyramidu. Zda

jej však spatřil, je krajně pochybné. O stycích mezi Egypťany a Sumery nemáme zmínky v pramenech jedné ani druhé strany.

Dnes už „babylonský pravzor“ či „sumerský prototyp“ pyramid nikdo nehájí. Není vsutku důvodu k pochybnostem o tom, že pyramidy jsou realizací myšlenky, která vyrostla z egyptské půdy a z egyptských představ, a že ke své konečné podobě dospěly vývojem, který začal u stupňovitých mastab králů archaického období a vedl k postupné proměně mastaby krále Džosera v stupňovitou pyramidu. Tato pyramida, k jejíž stavbě bylo poprvé použito kvádrů tesaných z kamene, se dnes všeobecně považuje za první krok na cestě k „pravé pyramidě“. Druhý krok na této cestě představuje pak pyramida krále Sechemcheta, kterou objevil v její blízkosti roku 1952 Goném.

Sechemchetova pyramida se už od počátku stavěla jako stupňovitá. Nevznikla tedy postupnými přístavbami, ale podle předem vypracovaného plánu a na základě zkušeností nabytých při stavbě pyramidy Džoserovy. Projektoval ji snad sám Imhotep, jehož jméno se našlo na nápise na ohradní zdi, nebo architekt z jeho školy. K její výstavbě bylo použito kvádrů z místního šedého vápence, stejných rozměrů jako u Džoserovy pyramidy. Konstrukčně je však mnohem pokročilejší. Má čtvercovou základnu, jako všechny pozdější pyramidy, a pohřební komoru přesně pod průsečíkem úhlopříček. Chodby, šachty a komory pro pohřební výbavu jsou v ní uspořádány naprosto pravidelně. Jejich půdorys rozhodně nepřipomíná „hnízdo králíků“, ale spíš podzemí moderního pevnostního bunkru. Její nadzemní část se skládá z vnitřního jádra, k němuž přiléhá čtrnáct vnějších vrstev, a to vždy po dvou pro každý stupeň. Je to struktura, jejíž nutnost objevil už stavitel Džoserovy pyramidy: pevné vnitřní jádro z hrubě otesaných kvádrů, jež se od základny k vrcholu mírně zužuje, je oporou celé stavby a zárukou její stability. Přidržovali se jí všichni stavitelé pyramid Staré říše.

Kdyby byla Sechemchetova pyramida dokončena, byla by převýšila Džoserovu asi o devět metrů: na základně 120 x 120 metrů by se zdvíhala do výšky asi 70 metrů a měla by celkem sedm stupňů. Práce na ní byly zastaveny po dosažení druhého stupně, a to pravděpodobně pro předčasnou smrt krále.

Mezopotamské zikkuraty a egyptské pyramidy. Zleva doprava: Anův zikkurat v Eridu, Inannin zikkurat v Uruku, zikkurat Etemenanki v Babylóně (tzv. Babylonská věž), Džoserova a Chufuova pyramida

Později z ní bylo několik tun kvádrů odvezeno, a tak z ní zbyl jen první stupeň, vysoký asi deset metrů, a malý výčnělek druhého. Sechemchet v ní pohřben nebyl, ale kde našel svůj poslední odpočinek, nevíme. Nevíme to ostatně ani o jeho nástupcích. Zdá se však, že někteří z nich si dali rovněž postavit stupňovité pyramidy: u Závijit el-Arjánu jižně od Gízy, v Síle u Fajjúmské oázy a možná i jinde. Jejich nedokončené nebo pobourané zbytky nasvědčují, že byly stavěny stejným způsobem jako sakkárská pyramida krále Sechemcheta.

Sto let se asi stavěly stupňovité pyramidy v Egyptě, po celou dobu třetí dynastie, a zdá se, že stupňovitou pyramidu si dal postavit také její poslední král Hunej. Vybral si pro ni místo u Médúmu, asi sedmdesát pět kilometrů jižně od Káhiry. Snad ji jeho stavitelé dovedli do výšky tří, snad sedmi stupňů. Během její stavby pravděpodobně zemřel. Jeho nástupce Snofru, první král čtvrté dynastie, přikázal ji pak dokončit, a možná dostala dokonce osmý stupeň. To

Původní severozápadní nároží
a obnažené jádro sesuté pyramidy
u Médúnu

všechno přesně nevíme, jisté je však, že v tomto stadiu došlo k něčemu, co nemělo předtím u pyramid obdoby. Král, nebo jeho stavitel, dal prostor mezi jednotlivými stupni zaplnit a celou stavbu dal pokrýt obložením z turského vápence. Pyramida, postavená jako stupňovitá, se tak změnila v „pravou“.

Médúmská pyramida dnes nevypadá vůbec jako pyramida: ani jako stupňovitá, a teprve už ne jako pravá. Místní obyvatelstvo ji nazývá *hárám al-kaddáh*, „falešná pyramida“, natolik je zmrzačena. Celé její obložení zmizelo a s ním i větší část povrchových vrstev; z hromady kamenné drtě a písku, promíchané spadnými kvádry, vyčnívá jen její obnažené jádro. Původně převyšovala všechny dřívější pyramidy: na čtvercové základně 146 x 146 metrů se zdvíhala do výšky asi 118 metrů. K její stavbě bylo použito tak velkých kvádrů, že je už nosiči neunesli. Vznikl tedy problém, jak je dopravit do žádoucí výše. Zkoumal ji Lepsius, Maspero, Petrie a Wainwright, ale teprve Borchardt objevil u ní pozůstatky ramp nebo naspů, po nichž se kvádry dopravovaly. Další takové pozůstatky odkryl ve třicátých letech A. Rowe. Krumpáče novodobých vědců tak potvrdily správnost dávné Diodórovy zprávy, podle níž „kameny byly vyzdvihovány na náspech, neboť stroje nebyly v těch dnech ještě vynalezeny“.

Na písečném pahorku u Médúmu jsme se tedy dostali konečně k pyramidě, která měla tvar pravidelného čtyřbokého jehlanu. Tento tvar však zatím ještě nezvítězil. Na archeologické lokalitě Dahšúru, asi 30 kilometrů jižně od Káhiry, stojí několik pyramid, z nichž dvě si dal postavit opět král Snofru. První z nich, jižnější, vznikla podle všeho bezprostředně po dokončení médúmské, ale na cestě k tvarovému zjednodušení pyramidy znamená krok zpět. Z dálky vypadá jako obrovský beduínský stan: téměř do poloviny výšky stoupají její stěny strmě nahoru, pak se náhle lomí a k vrcholu pokračují ve značně zmírněném úhlu. Říká se jí „Lomená pyramida“, někdy i „Pyramida o dvou svazcích“, a pro krásné zářivé obložení též „Bílá pyramida“.

Necelé dva kilometry severně od této bílé pyramidy vystupuje z nízkého obzoru pouště druhá Snofruova pyramida, „růžová“, říká se jí také „Červená

Vnitřek pohřební komory médúmské pyramidy. Komora má tzv. nepravou klenbu – kamenné bloky přecházejí řadu pod sebou a se stoupající výškou zdí se vzájemně přibližují.

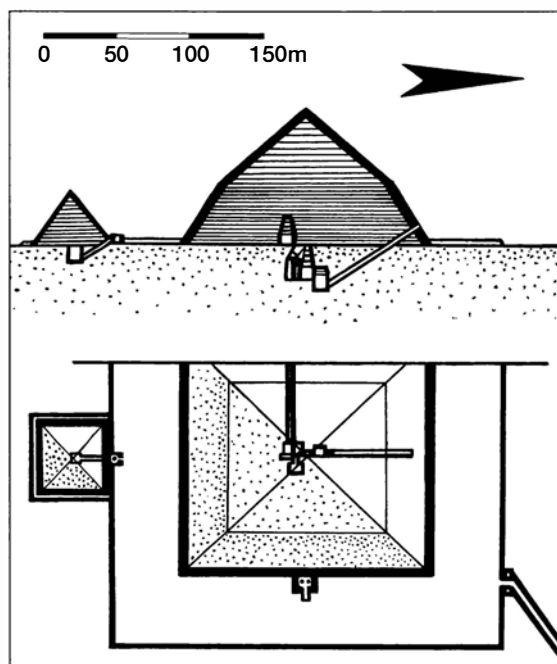
| 179

pyramida“. Zdá se napohled velká, avšak nějak přikrčená k zemi, a skutečně: stěny má skloněny velmi opatrně, zhruba ve stejném úhlu jako horní část jižní pyramidy, a je v poměru k své základně neobvykle nízká. Od jižní Snofruovy pyramidy se odlišuje dvěma podstatnými rozdíly. První z nich se tají pod povrchem: kvádry vnějších vrstev nemá uloženy kolmo k jádru, nýbrž vodorovně. Druhý je zřejmý okamžitě: není to stupňovitá nebo zalomená, ani falešná, ale po všech stránkách pravá pyramida!

Pyramida se tedy vyvinula ke svému geometricky čistému tvaru zjednodušováním. Proč se však náhrobek egyptských králů vyvinul zrovna v pyramidu? To už je jiná otázka, a je třeba říci, že uspokojivou odpověď na ni nemáme. Vznikla o tom řada hypotéz, mezi nimi mnoho duchaplných, ale je to s nimi jako se všemi hypotézami: jejich počet je nepřímo úměrný bezpečným poznatkům.

„Při stavbě stupňovité pyramidy myslel Džoser snad jedině na to, aby převýšil své předchůdce výškou svého náhrobku, symbolizujícího ‚prahoru‘, která se zdvihá nad vodami, z nichž vzešel život,“ říká Goném ve své *Ztracené pyramidě*. Zní to docela přijatelně a jistě věrohodněji než domněnka, podle které měla být pyramida jakýmsi „schodištěm“ či „žebříkem“ do nebe. V pyramidách pozdějších králů, zejména šesté dynastie, jsou totiž nápisy v malovaných reliéfech, kde mezi tisíci řádky můžeme najít i věty: „Vstoupil jsem na tyto tvé paprsky jako na schodiště /rampu/, abych vystoupil ke své matce, k živé kobře na čele Reově ... Nebe ti upevnilo paprsky slunce, abys na ně“ (tj. na to slunce) „mohl vystoupit jako na oko Reovo.“ Je nepochybně zapotřebí dosti bujné fantazie, abychom z těchto (a ještě méně určitých) formulací mohli vyvozovat, že „pyramida je materializací ideje schodiště do nebe“. Anebo „ideje žebříku“ či „rampy“, nebo podle jiné verze „stoupajícího kouře kadidla“.

Pokud jde o pravou pyramidu, vyslovil Edwards zajímavý názor ve svých *Egyptských pyramidách*: „Pozoruhodná podívaná se nám naskytne někdy v pozdních odpoledních hodinách za zimního podmráčeného dne u Gízy. Stojíme-li na cestě do Sakkáry a hledíme-li na západ k pyramidovému poli, spatříme šikmé sluneční paprsky, které tvoří zhruba stejný úhel jako stěny Velké pyramidy. Máme dojem, že vidíme před sebou nehmotný pravzor a jeho hmotnou napodobeninu.“ Toto pozorování je správné a lze si je ověřit i v jiných ročních obdobích než v zimě, visi-li náhodou na nebi nad Gízou mraky. Že by však mohlo vysvětlit, proč tamější hrobky králů dostaly tvar pyramidy, je krajně pochyb-

Snofruova pyramida
s lomenými stěnami
u Dahšúru.
Průřez a půdorys
(podle Perringa)

né. Kategoricky to ovšem netvrdí ani sám Edwards a s rezervou podává svůj názor i J. Černý ve *Staroegyptském náboženství*: „Zdá se, že přechod od stupňovité pyramidy k pravé byl důsledkem vítězství héliopolského kultu slunce a že tvar pyramidy byl inspirován *benbenem*, vysokým zašpičatělým kuželovitým kamenem, který byl uctíván v Héliopoli jako sídlo slunce, jehož paprsky při ranním východu zachycuje jako první špička *benbenu*.“

Existuje samozřejmě spousta dalších otázek kolem zrodu a výstavby pyramid, na které jsme dosud nedali odpověď. U mnohých bude výhodnější, promluvíme-li si o nich až v terénu, tváří v tvář té či oné pyramidě, u jiných třeba až v závěru. Na jednu jsme si však jistě měli odpovědět už dávno: proč se pyramida nazývá pyramidou?

Všeobecně se má za to, že slovo pyramida pochází z řeckého *pyramis*, v množném čísle *pyramides*, kde znamená „jehlan“. Odvozuje se od slova *pyr*, jež znamená oheň (protože oheň plápolá tak, že tvoří jehlan), nebo od slova *pyra*, jež znamená kromě jiného „pohřební hranici“ a v přeneseném smyslu „hrob“. Podobným slovem (*pyramoeis*) nazývali však Řekové i „pšeničný koláč“, který mívál u nich tvar jehlanu. Všechny tyto výklady jsou možné, dokonce i ten poslední. Řekové měli smysl pro humor a například obrovským kamenným hranolům se špičkou v podobě jehlanu, zvaným Egyptany *techen*, říkali ve svém jazyku „obelisky“, což je zdobnělina od slova *obelos*, tj. „rošt“. Jestliže mohli obelisky nazývat „roštíčky“, mohli pyramidy klidně nazývat „koláčky“.

V řeckých etymologických slovnících nicméně stojí, že slovo *pyramis* je pravděpodobně egyptského původu. V celé slovní zásobě, jež se nám ze starého Egypta zachovala, nacházíme však jen jediný podobný výraz. Je v textu *Rhindova papýru* a zní doslovně *pr-m-vs*, tj. v egyptologickém čtení *per-em-vas*. Znamená „to, co vystupuje z „vasu“, přičemž význam slova *vas* neznáme. Snad se jím označuje nějaký útvar prostorové geometrie, snad ne. Většina egyptologů však souvislost tohoto výrazu s „pyramidou“ odmítá a nikdo z nich ji nehájí.

V hieroglyfických a hieratických textech se slovo „pyramida“ psalo znaky pro písmena *m* a *r*; k nim se pak připojoval determinativ v podobě trojúhelníku na úzkém obdélníku, který symbolizoval pyramidu s ohradní zdí (). Ve své vlastní řeči nazývali staří Egypťané pyramidu *mer*. Dnešní Egypťané ji nazývají *al-háram* množném čísle *al-ahrám*.

Je to dost složitá odpověď na poměrně prostou otázku, a hlavně ne příliš uspokojivá. Řekli jsme si však už, že v egyptologii nebývá všechno úplně jasné. Ani kolem pyramid, jak jsme nejednou museli konstatovat, když jsme putovali po stopách jejich objevitelů a výzkumníků.

Nyní se však už vypravme na pyramidová pole sami. Na malou turistickou prohlídku toho, jak dnes vypadají stavby, které se kdysi nejvíc přiblížily ke slunci a hvězdám.

III/ PYRAMIDY VE SVĚTLE VĚDY

182 |

Král Amenemhet III., stavitel pyramid u Hawwáry a Dahšúru. Socha v podobě sfingy je z černé žuly asi k konce 19. století před n. l. (dnes v Egyptském muzeu v Káhiře)

STUPŇOVITÉ PYRAMIDY Z POČÁTKŮ STARÉ ŘÍŠE

Cesta k pyramidám začíná v Káhiře, devítimilionovém hlavním městě nového Egypta a sídle hlavních vědeckých institucí pro výzkum starého Egypta. Devět pyramid, mezi nimi největší a nejproslulejší, stojí přímo na její půdě: Gíza už není dávno vesnicí za řekou, nýbrž součástí Velké Káhiry.

Nemůžeme se v Káhiře na chvíli nezdržet. Je to největší a nejvýstavnější město Egypta, arabského světa a Afriky; má svou atmosféru, svůj svéráz, své kouzlo. Široké bulváry s budovami o deseti a dvaceti poschodích nejmodernějšího stylu se v ní střídají s krivolakými uličkami nejtradičtějšího Orientu, zdobí ji čtyři sta mešit se štíhlými minarety a čtyřicet chrámů s kříži na věžích, starobylé bazary v pasážích sousedí s luxusními obchodními domy a malebnými tržišti

Oproti starověkému Menneferu
je Káhira již několik století
svéráznou strážkyní pyramid.

183

pod vysokým nebem. Může se pochlubit dvaceti muzei, deseti divadly, pěti vysokými školami, stovkou parků a zahrad pod korunami palm a jedním z nejkrásnějších nábřeží na světě. Ve dne se koupe v hřivém slunci a večer se její střed třpytí ve světle zářivek a neónových reklam, zvukovou kulisu ji dodává nepřetržitý proud vozidel všech druhů. Chodí v ní lidé v galábijích i podle nejnovější evropské módy, dnes častěji než dřív také v uniformách barvy vybledlého písku; je čilá a rušná, a přesto neuspěchaná, plná fascinujících kontrastů. Deset kilometrů je dlouhá od severu na jih a šest kilometrů měří na šířku, jak jí to dovoluje skalnaté Mokattamské pohoří na východě a Libyjská poušť na západě. Vládnu jí tři dominanty: citadela s alabastrovou mešitou Muhammada Alího, téměř stodevadesátimetrová věž el-Borg v podobě lotosu na nilském ostrově Gezíře a pyramidy u Gízy.

Na egyptská měřítka je Káhira velmi mladé město; roku 1969 slavila teprve tisíci narozeniny. Založil ji vrchní velitel fátimovských vojsk Džauhar, když dobyl jménem kalifa al-Mu'izze roku 969 Egypt, a chtěl, aby vedle Dámašku a Bagdádu byla novou arabskou metropolí. Město na její půdě stálo ovšem už předtím, a ne jedno: od roku 870 Katá'i, které založil abbásovský místodržitel

Ahmad ibn Túlún, a od roku 640 Fustát s vojenskou čtvrtí Askar, které založil první arabský dobyvatel Egypta Amr ibn al-Ás. Dávno předtím stálo pak v její dnešní jižní čtvrti město Babylón, které opevnili už Římané. A v dobách, kdy o Římanech a Arabech nebylo ještě ani slyšet (ba dokonce ani o Babyloňanech z opravdového Babylónu), stálo na místě její dnešní severovýchodní části staroegyptské město On čili Iunu, Řeky zvané Héliopolis, starší než nejstarší pyramida ...

Všechny tyto vývojové fáze zanechaly v Káhiře stopy. Na půdě starého Onu, nedaleko dnešního káhirskeho mezinárodního letiště Héliopole, stojí dvacetimetrový obelisk krále Senusreta I. z 20. století před n. l; město samo zaniklo už ve starověku. V někdejším Babylóně, dnes zvaném Stará Káhira, se tyčí dvě

Ibn Túlúnova mešita z 9. století je charakteristická svým minaretem, jenž má předobraz kdesi u Tigridu

pevnostní věže z dob císařů Traiana a Hadriana. Je v ní jeden z nejstarších křesťanských chrámů (svatého Sergeje z přelomu 4. a 5. století), nejstarší egyptská mešita (založená Amr ibn al-Ásem v polovině 7. století) a jedna z nejstarších synagog (prý z doby Mojžišovy, ve skutečnosti však z počátku 8. století). Z někdejší Katá'ie zbyla velkolepá mešita Ibn Túlúna, postavená koncem 9. století; má půdorys 143 x 119 metrů, skvělé trojitě arkády a minaret s kamenným ochozem. Fátimovskou slávu připomíná mešita al-Azhar z konce 10. století, jež je od 13. století sídlem první egyptské vysoké školy. Zdobí ji pět minaretů, šest bran, dvůr se 300 mramorovými sloupy a epiteton „Skvostná“. Od Saladinových dob ovládá Káhiru citadela s pevností podle křižáckého vzoru; její stavba byla zahájena v polovině 12. století a trvala padesát let. Ze 14. století pochází mistrovské dílo muslimské architektury: medresa sultána Hasana s nejvyššími minarety v Egyptě (86 metrů) a s kvádry z pyramid u Gízy. Stavby z dalších století dokazují, že Káhira vyrostla po pádu Bagdádu v nejvýznamnější město arabského světa; už tehdy dosáhla téměř své dnešní rozlohy. Alabastrová meši-

ta na citadele, pohádka z kamene, byla dokončena za vlády keďíva Saída roku 1857; svědčí o posledních tureckých vlivech, které pak vystřídaly evropské. Přetvoření Káhiry v moderní velkoměsto, v němž se dovedně spojuje staré s novým, stalo se programem výstavby, kterou uskutečňuje záviděníhodným tempem teprve dnešní Egypt.

Středem Káhiry je náměstí Tahrír čili Osvobození. Rozprostírá se na pravém břehu Nilu, od něhož je oddělují výškové budovy Arabské ligy, městské správy a hotelu Hilton. Na jeho severní straně, proti vládnímu paláci, skrývá se za alejí palem a černým mřížovím Egyptské muzeum. Jeho jednopatrová budova v klasicistním slohu a pískovcové žluti už tu dnes nedominuje; přesto je Mekkou poutníků po cestách egyptských dějin a hlavním lákadlem Káhiry. Za základ svých sbírek, a vůbec za svůj vznik, vděčí Mariettovi, který je založil roku 1857. Po provizorním umístění v Bulaku a přestěhování do Gízy našlo tu svou

Současná budova Egyptského muzea
– největší pokladnice staroegyptských
památek na světě a výchozí bod
k pochopení dějin starobylého Egypta

rezidenci roku 1902 z rozhodnutí keďíva Abbáse II. Téměř sto let bylo jeho vedení výsadou Francouzů a našich známých z předchozích kapitol: po Mariettovi se v něm vystřídali Grébaut, Morgan, Loret, Maspero, Lacau a Drioton, který uvolnil roku 1952 místo ředitele Egyptanovi Mustafovi Amerovi. Přes sto rozlehlých síní zabírají jeho exponáty, sochy jsou však i na nádvoří a množství nálezů je v depozitářích. Je to jedno z nejvýznamnějších muzeí světa a hodnotou i množstvím uměleckých a historických památek ze starého Egypta už dávno předstihlo Britské muzeum, Louvre i ostatní sbírky. Jeho návštěva je životním zážitkem i pro člověka, který k egyptologii zvláštní vztah nemá. Pro zájemce o dějiny země na Nilu je navíc výchozím bodem k jejich pochopení.

K poznání dějin Egypta samozřejmě patří i prohlídka Muzea islámského umění poblíž pitoreskní čtvrti Muski, i návštěva Koptského muzea ve Staré Káhiře, jejichž sbírky jsou spojovacím článkem mezi dnešním a starým Egyptem. Totéž platí o Řecko-římském muzeu, které je však v Alexandrii. A kdo chce být à jour s tím, co je nového ve starém Egyptě, musí sledovat práci velkých výzkumných základen egyptské Památkové správy a zahraničních egyptologických

ústavů. Mají je zde Francouzi, Angličané, Němci, Italové, Američané, Švýcaři, Japonci aj. I my zde máme pobočku Egyptologického ústavu Karlovy univerzity.

Nejsou to však jen muzea a vědecké ústavy, jež nám v Káhiře pomáhají přiblížit si starý Egypt; mnohé nám umožní pochopit pouhá procházka jejími ulicemi. „Města mrtvých“ ve východních čtvrtích, muslimská i koptská, vypadají jako pokračování starověkých pohřebišť; leckteré tamější hrobky, soudobé i nedávné, se svou výstavností rovnají mastabám, a hrobky kalifů je předčí; sarkofágy nedávných králů jsou snad ještě ozdobnější a mešita u hrobu prezidenta Násira patří k nejkrásnějším, jež vznikly v našem věku. Výrobci váz na předměstích pracují stejnou technikou a se stejnou dovedností jako jejich dávní předchůdci. Jejich nástroje jsou přesně stejné jako ve vitrinách muzeí, neboť nebylo na nich co zlepšit. Ve středu města, na ostrovech Rodě a Gezíře, vyrůstají dvacetiposchodové hotely a činžáky. Nehlučí u nich bagry, neježí se jeřáby, obepíná je pouze dřevěné lešení, a egyptští stavbaři pracují na nich bez jakékoli mechanizace. Když je tak pozorujeme s koši cementu na hlavě ve výši padesáti šedesáti metrů, mimoděk zavřeme oči – a vidíme dělníky, kteří stavěli pyramidy.

„Anglický přítel mi vypravoval, jak kdysi se zájmem a nemalým vzrušením přihlížel, když se přemísťoval v káhirském muzeu žulový kolos, který vážil snad sto tun,“ zaznamenal Goném. „Několik vyzábých chlapíků v galábijích obstoupilo se železnými tyčemi a dřevěnými klíny kamennou sochu. Za velkého křiku a poskakování se najednou kolos zakymácel a už už se zdálo, že se zřítí. Měl jsem pocit, že musím zavřít oči a zacpat si uši. Avšak kamenný obr se co nevidět posunul o několik metrů a bez úhony stál na novém místě.“ Tato zručnost je dědictvím tisíciletí.

To je ovšem jen jedna stránka dědictví minulosti; jsou tu i jiné, tíživé a retardující. Ani Káhira není jen městem pradávných památek a moderní výstavby. Má své problémy, jako celý Egypt, a způsoby, jakými se řeší i neřeší, působí na člověka z našeho světa dost rozpačitým dojmem. O rozbor těchto otázek nám však nyní nejde, ba ani o pouhý jejich výčet. Příliš by nás to odvedlo od cíle naší cesty.

A protože naše cesta vede po stopách historie, opustíme prozatím Káhiru a zamiřme k památkám a stavbám, jež jsou starší než pyramidy u Gízy.

Do Menneferu, starověké Memfidy, k pyramidám u Sakkáry.

Už víme, že Mennefer byl prvním hlavním městem sjednoceného Egypta a stal se jím zhruba před 5000 léty. Založil jej podle tradice král Meni, první sjednotitel Egypta, a to na západním břehu Nilu, přesně na rozhraní Horní a Dolní země. Na mapě je zakreslen asi třicet kilometrů jižně od Káhiry a vede k němu krásná silnice, jejíž pravou stranu lemuje panoráma gízských a abúsírských pyramid a levou nilský kanál Sauáel. Jeho arabské jméno je Mít Rahína.

Ve skutečnosti Mennefer už neexistuje. Je tu jen palmový háj, sice krásný a rozlehlý, ale přece jen háj, a Mít Rahína je pouze jedna z vesnic, jež vznikly v jeho stínu. Někdejší jeho řecký název Memfis nám tam připomíná jen nápis na malém bufetu. Že to bylo kdysi jedno z největších a nejvýznamnějších měst světa, nechce se nám na jeho půdě věřit. U parkoviště, jež je jen málokdy přeplněné, stojí moderní pavilon s desetimetrovou beznohou sochou Ramesse II., která leží na zádech a na tomtéž místě, kde ji roku 1820 vykopali Caviglia se Saltem, jimž se ji nepodařilo zvednout a prodat do Londýna. Na mýtině o několik kroků dále svítí v slunci bílá alabastrová sfinxa, čtyři a čtvrt metru vysoká a osm metrů dlouhá; objevil ji roku 1912 Petrie a původně asi střežila vchod do Ptahova chrámu. V písčité prohlubni za hustým rákosím se skrývá alabastrový stůl pro mumifikaci posvátných býků z Pozdní doby; tvoří jej kvádr, jehož horní plocha měří téměř sedmnáct čtverečních metrů. To je však vše, co zde může

Kolosální socha Ramesse II. u káhirské hlavní železniční stanice. Nad jejím druhem v Mít Rahíně (Menneferu) stojí muzeum

Památková správa nabídnout turistům. Jinak jsou tu volně přístupná torza soch a fragmenty stél, soustředěné u bažiny za pavilonem (dnes už bez žulového kolosu Ramesse II., který byl odsud odvezen roku 1955 do Káhiry a postaven před hlavní nádraží). Kdo se tím nespokojí, může se toulat po háji nad Menneferem celé dny a týdny; najde však jen nevelké zbytky zdí a stopy po vykopávkách, které skončily ztrátou nadějí. Černý splín tu padá na člověka, černější než kouř z komínů heluánských železáren na protějším břehu Nilu ... Jak je to možné, že takto zmizelo město, které budovala stovka generací lidského rodu, které čítalo v době své slávy milion obyvatel a rozlohou se rovnalo Paříži nebo Londýnu?

Podle Hérodota a jeho egyptských informátorů byl Mennefer založen ve velkém oblouku Nilu, který dal Meni vysušit a zajistit hrázemi. („Ještě dnes, pod vládou Peršanů, dávají Egyptané velký pozor na tento uzavřený ohyb Nilu,

a každý rok hráz zpevňují. Kdyby ji totiž řeka prolomila, vzniklo by pro celou Memfidu nebezpečí, že bude zaplavena.“) Zde dal Meni postavit pevnost s proslulými „bílymi hradbami menneferskými“ a velký chrám boha Ptaha. O rozvoj města se nejvíc zasloužili králové Staré říše, kteří si je zvolili za sídlo a rozšiřovali je stavbou paláců směrem k dnešní Gíze. Po zhroucení Staré říše se už Mennefer nikdy nestal trvalou královskou rezidencí, vždy byl však pokládán za „skutečné hlavní město“. Ať sídlili egyptští vládcové kdekoli, považovali za věc své prestiže, aby jej zdobili chrámy a paláci, a dobyvatelé považovali Egypt za svůj teprve po noci strávené v jeho hradbách. Význam Menneferu splýval s významem chrámu boha Ptaha, do něhož přicházely tisíce poutníků z celé země s dary a oběťmi. Navíc byl důležitým střediskem obchodu a říční plavby, loďařských dílen, kamenické a keramické výroby, zlatnictví, kovotectví, zbrojířství. Největšího rozkvětu dosáhl za Ramesse II., který jmenoval svého syna Chamuaseta Ptahovým veleknězem. Asyřané Mennefer podle vlastních zpráv vyloupili a zapálili, po obnově králi saiské dynastie ho vyplnili Peršané. Přesto byl za Hérodota živým městem, v němž měli své čtvrtě a chrámy Řekové, Foiničané, Libyjci, Aramejci, Židé. Jeho rozvoj se zastavil po založení Alexandrie. Nadále si však udržoval svůj náboženský význam, jak dokazuje kromě jiného *Rosettská deska*.

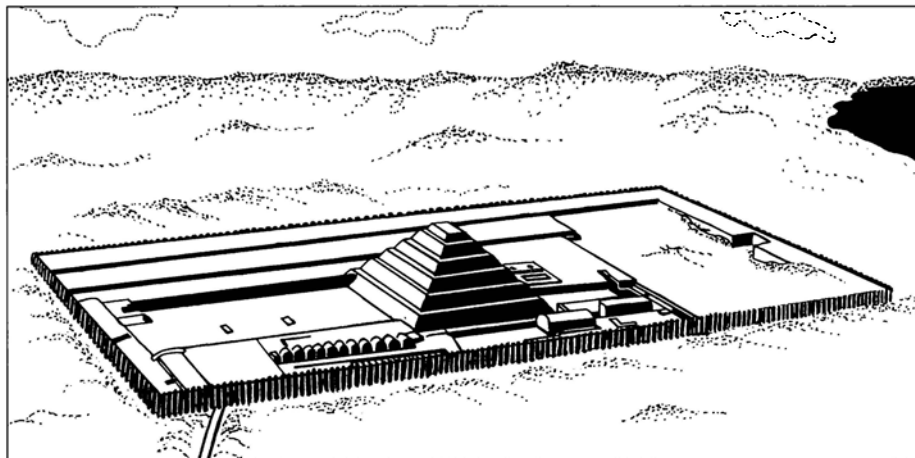
Na cestu úpadku strhl Meniho město pád boha Ptaha. Když je navštívil na přelomu starého a nového letopočtu Strabón, nazval je ještě „nad jiné velkým a výstavným“, Plinius byl nadšen jeho palmovými háji. Těžké škody utrpělo za náboženských bojů ve 3. a 4. století n. l.: jeho chrámy byly zničeny, kolosální sochy povaleny, paláce vyplněny. Obyvatelstvo je houfně opouštělo a Theodosiův protipohanský dekret z roku 383 byl v něm už čten uprostřed ruin. Když do něho vstoupili Arabové, našli zde vítaný zdroj materiálu k výstavbě Fustátu; jako kamenolom posloužilo také budovatelům Káhiry. Abdel-Latif obdivoval koncem 12. století jeho trosky („k jejich popisu se ani nejvýřečnějšímu člověku nedostává slov“), Abú'l Féda v 15. století už pouze bývalou rozlohu. Záplavy Nilu zahladily pak všechny jeho stopy.

Místo, kde Mennefer stál, se podařilo objevit teprve počátkem 19. století. První rýče do něho zabořili zákopníci francouzské armády, ale vědci z Egyptské komise si nebyli jeho lokalizací ještě zcela jisti. Pozdější vykopávky přinesly výsledky, které sice neodpovídaly vynaloženému úsilí, přesto však mnohé objasnily. Mezi jiným neuvěřitelné údaje o jeho rozloze: čtyři hodiny šel prý chodec z jednoho konce na druhý. Nebyla to totiž metropole našeho typu, nýbrž šňůra městských sídlišť, chrámových okrsků, paláců s parky a zahradami, vojenských táborů a vesnických osad, oddělených rozlehlými poli a sady. Těžiště města leželo pravděpodobně mezi dnešními vesnicemi Mít Rahinou a Bedrašénem, kde se též našly zbytky cihlových zdí, které snad pocházejí z „bílých hradeb“ Meniho pevnosti.

Podél tohoto dlouhého výstavného města, na jeho západní straně, se táhla pustá vyvýšená pláň; a nejen podél něho, nýbrž daleko na sever a na jih. Její střední část v délce asi osmi kilometrů patří dnes do katastru přilehlé vesnice Sakkáry. Ve starověku byla menneferským pohřebištěm a pokoj mrtvých tam střežil bůh s tělem mumie a sokolí hlavou, který se jmenoval Sokar.

Pláň s menneferským Městem mrtvých převyšuje někdejší město živých jen o několik desítek metrů. Má vrásčité svahy, mírně zvlněný povrch a napohled se zdá nasypána z písku. Je jím však pouze posypána; pod jeho příkrovem se skrývá vrstva rozpukaného křehkého vápence, která se postupně zhušťuje v kompaktní tvrdou skálu, jež unese nejtěžší stavby. V sakkárské oblasti stojí na ní kromě stovek mastab z dob první až třicáté dynastie dvanáct královských pyramid. Všechny je převyšuje a všem jim tam vládne první a nejstarší, kterou postavil Imhotep pro krále Džosera.

Tato pyramida je jednou z nejpůsobivějších památek na půdě Egypta: pro svou monumentalitu, pro svých 4700 let, pro své místo v dějinách světové architektury. Od Bedrašenu k ní stoupá silnice, kterou přerušuje závora s budkou a výběrčím vstupného; po pravé straně se nám pak otevře pohled na zelené údolí Nilu, po levé vystoupí z dun první zříceniny. Nejsou to ještě pozůstatky starého Egypta: rumiště zdí a pokácených sloupů je zbytkem kláštera svatého Jeremiáše z 5. století n. l. a s freskami z jeho kaple jsme se už mohli setkat v káhirském Koptském muzeu. Vrchol pyramidy se objeví teprve po řadě serpentín: září bělobou jako horský velikán poprášený čerstvě napadaným sněhem. Pod ním se vynoří druhý a třetí stupeň, stejně bělostný, stejně zasněžený. Nižší zůstanou prozatím skryty, překrývá je třpytivá ohradní zeď se stinnými výstupky. Setkáme se u ní a za ní vždy s množstvím návštěvníků; nekonečný prostor

Džoserova pyramida u Sakkáry, rekonstrukce. Vlevo u ohradní zdi vstupní hala s kolonádou, vpravo dvůr s budovami pro slavnosti třicetiletého jubilea vlády, u pravého rohu pyramidy Severní a Jižní dům, za nimi vlevo zádušní chrám (podle Lauera)

a písečný koberec tlumí však jejich hlasy a kroky. Ticho má svůj domov na „místech šťastného pohřbu“ velkého krále Staré říše.

Ohradní zeď nám připadá poněkud nová, a zdání nás neklame: jak tu dnes stojí, pochází teprve z nedávných let. V původním stavu se zachovala jen její dolní část, kterou zaval už před věky písek. Firth, Quibell a Lauer ji na svých výkresech pečlivě zrekonstruovali („jako by měl plány schválit sám Imhotep“) a arabští dělníci ji pak znovu postavili. Použili přitom zčásti původních kvádrů, které tam odkryli, jiné pak vyřezali z turského vápence dnešní kameníci a uhladili je téměř se stejnou dovedností jako jejich pradávni druhové. Jde o rekonstrukci, která nemá předstírat originál, nýbrž poskytnout malou ukázkou velikosti tohoto díla, což je v pořádku. Z celé zdi je však obnoven pouze nepatrný úsek. Původně měřila přes 1650 metrů, protože ohrazovala obdélník o stranách 1000 x 500 egyptských loktů, tj. 554 x 277 metrů, a vysoká byla téměř deset metrů. Vystupovaly z ní bašty a předsunuté brány, členěna byla výklenky a náznakovými sloupy. Bílým obložením z vyleštěných vápencových kvádrů představovala zřejmě protějšek hradeb Menneferu.

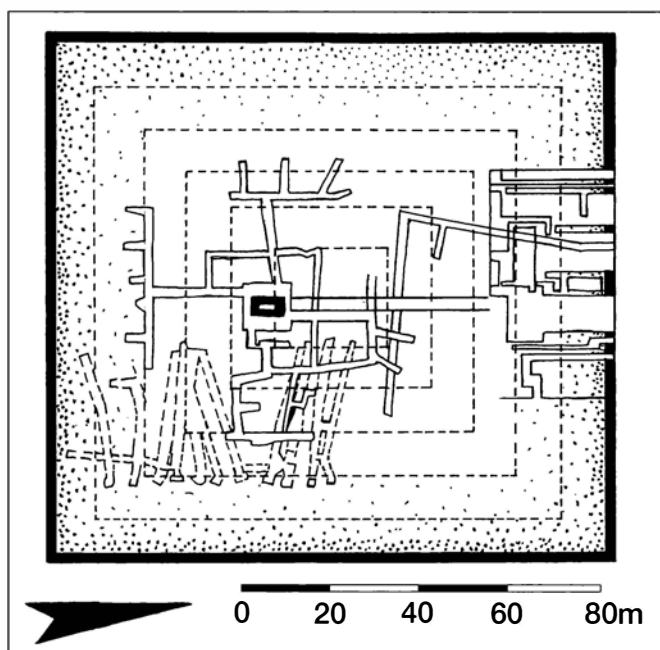
Pokud se dalo zjistit, měla tato ohradní zeď patnáct bran, z nichž čtrnáct bylo slepých. Jediná, kterou se dalo projít, byla pod věží na jihovýchodní straně. Nenašly se na ní stopy po pantech a veřejích, a tak se zdá, že byla otevřená a střežila ji ozbrojená hlídka. Dodnes slouží za vchod do dlouhé kolonády, jejíž horní část byla rovněž nedávno restaurována. Tvoří ji čtyřicet jemně žlábkovaných čtyřmetrových sloupů, které připomínají pevně svázaná stébla rákosů, jejich přírodní pravzor. Asi v polovině této kolonády je po pravé straně vchod do velké čtvercové síně, jejíž zastřešení spočívá na osmi pětimetrových sloupech stejného typu. Jsou však vždy po dvou spojeny zdí, jako by jejich tvůrcové ještě nevěřili, že se při své výši a hmotnosti neseného stropu udrží samy. Za kolonádou se tyčí „Zeď kober“, nazvaná podle výzdoby horního okraje kobřími hlavami, z jejíž ochozu je nejkrásnější pohled na celý komplex staveb a ruin. Vpravo můžeme vidět zbytky chrámu a kapli na dvoře pro slavnosti *sed*, tj. třicetiletého jubilea královny vlády, vlevo od nich pozůstatky podstavců pro symbolické trůny Horního a Dolního Egypta, za nimi trosky Jižního a Severního domu. Pouze zádušní chrám se serdabem a vzdáleným oltářem se skrývá za pyramidou.

Už jsme o této pyramidě mluvili, zopakujeme si tedy jen stručně: její původní základna měřila 125 x 115 metrů a vysoká byla asi 61 metrů (podle Edwardse 62,2 metru, podle Lauera 59,8 metru). Pouštní vítr otupil přesně zaostřené hrany jejích stupňů a generace ničitelů i stavitelů strhaly z ní její skvěle uhlazené obložení. Dnes měří u základny 121 x 109 metrů a vysoká je 59 metrů. Vyrůstá jakoby z písku, ačkoli spočívá, jak víme, na tvrdé vápencové skále, provrtané téměř kilometrem chodeb. Od „Zdi kober“ je jakoby na dosah ruky, přesto však trvá hezkou chvíli, než k ní dojdeme. Její velikost nelze široko daleko s ničím srovnat.

Výstup na Džoserovu pyramidu je nesnadný a nebezpečný; je také zakázaný. Do jejího podzemí se smí jen s průvodcem a na zvláštní povolení; kromě královny pohřební komory a vstupní chodby ze saiské doby není osvětleno, je v něm spousta prachu a sídlí v něm hejna netopýrů, před nimiž si musíme chránit tvář i oči. Mínóův labyrint na Krétě je radostnou květnatou zahradou; tohle je však podsvětí bludiště, v němž kromě archeologa vydrží jen kominík nebo horník. Kdo se rád bojí, najde k tomu příležitost při pohledu na rozpraskané kamenné stropy chodeb. Strastiplný sestup odmění jen modravé světélkování fajánsové výzdoby na ostění dvou komor v hloubce 26 metrů. Panely s reliéfy zobrazujícími Džosera v běhu při slavnosti *sed*, které tu byly kdysi zapuštěny do zdi, jsou dnes v Káhiře, obrubně dveří s Džoserovým jménem jsou pak od Lepsiusových dob v Berlíně. Vlastní pohřební komora je prázdná, leží v ní pouze spadlý žulový kvádr, který ji kdysi uzavíral. Sarkofág v ní není a zřejmě nikdy nebyl. Vešla se do ní nejvýš dřevěná rakev, a to také dost těsně.

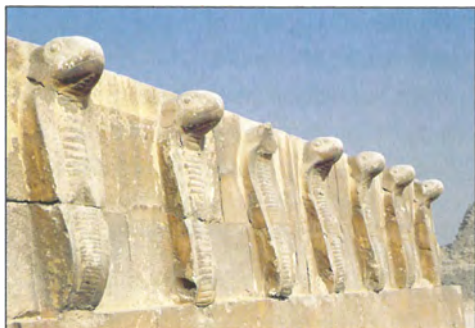
Ačkoli Džoserova pyramida patří k nejprozkoumanějším památkám starého Egypta, je kolem ní stále ještě dost záhad. Za všechny jen jednu: tzv. „jižní hrob“. Poblíž ohradní zdi je totiž šachta, která vede do hloubky 27,5 metru, kde ústí do komory obložené žulou. Tato komora se podobá pohřební komoře pod pyramidou, jenže je ještě menší, a rakev by se do ní určitě nevešla. Na chodbách kolem ní jsou panely s podobnými reliéfy, jaké se našly pod pyramidou,

191

Džoserova pyramida u Sakkáry, půdorys a podzemí. Plnou čarou vyznačeny chodby a galerie ke králově pohřební komoře (silný obdélník zhruba uprostřed), přerušovanou chodby a pohřební komory členů královny rodiny (podle Lauera)

a nápisy s Džoserovým jménem. O jejím účelu vznikla spousta dohadů a teorií. „Zdá se nepravděpodobné, že v této komoře bylo uloženo lidské tělo,“ píše Quibell ve Stupňovité pyramidě (1933). „Úzkým otvorem ve stropě by se tam dalo jakžtakž vtěsnat. Místnost je však příliš malá (1,60 m²), aby se tam vešlo. Co mohlo být Džoserovi tak drahé, že si to zasluhovalo takový nákladný hrob, a přitom si to nepřál mít pod pyramidou? Jeho srdce, játra atd., tj. obvyklý obsah kanop? Jeho placenta? Nebo něco dosud neznámého?“ Američané C. G. Seligman a M. A. Murrayová vyslovili domněnku, že tam byla pohřbena podle dávných zvyklostí afrických národů králova placenta. Většina egyptologů se však přiklonila k Lauerovu názoru, uvedenému ve Stupňovité pyramidě z roku 1936, podle něhož tam byly uloženy kanopy s královými vnitřnostmi. „Protože se tu však žádné kanopy nenašly, nelze tuto domněnku ani dokázat, ani vyvrátit,“ píše Goném ve *Ztracené pyramidě* (1956). Sám naopak tvrdí, i když s patřičnou rezervou, že „jižní hrob byl pouze nepravým hrobem, tj.

Vlys vztyčených obranných kober, ureů, nedaleko tzv. jižního hrobu Džoserovy pyramidy v Sakkáře

hrobem pro symbolický pohřeb krále při slavnostech *sed*. Jinými slovy, nikdy nebyl určen k tomu, aby v něm byla pohřbena mrtvola, a měl sloužit pouze za místo pobytu králova *kaa*.“

Jinak je o Džoserovi známo, že kromě pyramidy u Sakkáry si dal postavit symbolickou hrobku v Bét Chaláfu v Horním Egyptě, na jižním výběžku abdzuského (abydského) pohřebiště, poblíž kláštera v Girze, kde sloužil za svých egyptských let Prutký. Byla to cihlová mastaba takových rozměrů, že Denon ji pokládal za opuštěnou pevnost: na výšku měřila deset metrů, na délku sto metrů a měla osmnáct místností. Roku 1900 ji prozkoumal britský egyptolog J. Garstang; na pohřební výbavě, jež se opět skládala z nesčíslných váz, přečetl jméno „Necerichet“, známé už Lepsiusovi. Tehdy se však téměř už rok vědělo (z nápisu na žulovém ostrůvku Sáhelu u Asuánu), že Necerichet je „Horovo jméno“ krále Džosera ...

Chceme-li se s Džoserem rozloučit, máme k tomu nejlepší příležitost u jeho serdabu. Dvěma malými otvory ho tam můžeme vidět v životní velikosti: sedí na trůně s královskou rouškou na hlavě a malounko ulomeným božským

vousem, má bílý plášť a hezky osmahlé tělo, hledí na nás prázdnými očními důlky. Je to však jen kopie jeho původní sochy, originál dal Firth dopravit do Káhiry. Se zbytky polychromie a s královým jménem na podstavci stojí dnes ve 42. místnosti dolního traktu Egyptského muzea.

Asi půl kilometru na jihozápad od vstupní brány k Džoserově pyramidě je rozkopaná pláň se zbytky pyramidy krále Sechemcheta, Džoseroва syna a nástupce. Pěšky to k ní trvá však bezmála hodinu, protože je třeba projít bludištěm mastab u Venisovy pyramidy a zlézt několik svahů kluzkých písečných dun. Dnes tam nechodí téměř nikdo a hlídač si tam připadá jako ztracený v pustině. Ztracený není, ale v pustině je. V pustině na poušti.

Roku 1954, v červnu a v červenci, což jsou měsíce, kdy do Egypta nezhou cizince ani turistické prospekty, bylo na této pláni živěji než v káhirském bazaru.

Sakkára – tzv. jižní hrob

Parkovaly tu landrovery, mercedesy i džípy, hučely tu generátory elektrického osvětlení, tísnil se tu kameramani, rozhlasoví reportéři a novináři, sjížděly se sem houfy zvědavců. Pořádek zajišťovaly súdánské oddíly egyptské pohraniční stráže, které v tom měly praxi již od Montetových vykopávek pokladů krále Pasbachaenniuta v Tanidě (eg. Džanetu). „Sotva jsem vstal a posnídal,“ píše o těchto dnech Goném, „už se ozval známý skřípot automobilových brzd, který ohlašoval první skupinu návštěvníků. Na tom nebylo dost, telefony a telegramy z nejrůznějších zemí světa mě přímo zaplavovaly. Představme si vzrušení malého vesnického poštovního úředníka v Bedrašenu, pro kterého byl už meziměstský hovor s nedalekou Káhirou něčím neobvyklým, když jednoho rána zvedl sluchátko a na druhé straně se mu ozvala telefonní ústředna New York!“

Z New Yorku volal William C. Hayes, kurátor Metropolitního muzea a autor *Egyptského žezla*: že prý letí rovnou do Káhiry. Z heidelberské univerzity přijel Elmar Edel, z mnichovské Hans Stock, z Londýna Leonard Cottrell,

autor *Ztracených faraonů a Života pod faraony*. Pomoc mu nabídli také Walter B. Emery, I. E. S. Edwards a kromě jiných samozřejmě Lauer. Goném tu tehdy kopal už tři roky a s dělníky, které vedli Ibráhím Hofny a Ibráhím Husén (pozdější předáci při vykopávkách našeho Egyptologického ústavu v Ptahšepsové mastabě), odkryl všechno, co zbylo z této nedokončené a zmizelé pyramidy. Zjistil dokonce jméno jejího majitele, které jinak žádný historický pramen neuváděl. Dne 27. června měl být v pohřební komoře otevřen králův sarkofág: první neporušený sarkofág v pyramidě! Noviny na Blízkém východě, v Evropě a daleké Americe ohlašovaly senzaci. „Z faraonova hrobu vyzařuje třpyt zlata!“

Z pyramidy se zachoval pouze první stupeň se zbytkem druhého; u základny měřil 120 x 120 metrů a na výšku 10 metrů. Kolem něho se temněly stěny vstupní šachty, trosky zádušního chrámu a zbytky kamenné rampy z dob stavby; v pozadí svítilo osmdesát metrů bílé ohradní zdi. Pod ním se skrývala pohřební komora dlouhá devět metrů, vysoká a široká asi pět metrů. Obvod pyramidy lemovala ze tří stran podzemní chodba, ze které vystupovalo 132 komor pro pohřební výbavu. Inventář nálezů byl slibný: zlaté náramky (21 kusů), zlaté hůlky a jehlice, zlatá skříňka na líčidla v podobě mušle, množství nádob se Sechemchetovou pečeti, kupodivu také několik set démotických papyrů, které se tam dostaly zřejmě dodatečně. Pohřební komora byla otevřena od posledního dne května, a pokud to práce dovolovaly, návštěvníci si ji směli prohlédnout. Všichni byli u východu podrobeni tělesné prohlídce. Goném vždy trval na tom, aby byl prohlédnut jako každý jiný.

U každé pyramidy je něco nejasného; tuto však zahaloval celý závoj záhad. Nebyla dokončena, přesto obsahovala králův sarkofág, který byl pečlivě uzavřen jako po pohřbu. Že by se dal král pohřbít do nehotové pyramidy? Byl z ní odnesen téměř celý druhý stupeň (přinejmenším), přesto však nikdo nevnikl do její pohřební komory. Přehradní zdi neenesly nejmenší stopy po probourání, omítka nebyla ani škrábnuta. Že by to byla jediná pyramida, která unikla zájmu lupičů? Pozornosti neunikla, dokazovaly to kromě jiného zejména druhotné pohřby a papyry z Pozdní doby. „Domníváte se, že sarkofág není vyloupen a že v něm najdete královu mrtvolu?“ ptali se reportéři Gonéma. Odpovídal kladně: „Do pohřební komory nevstoupila lidská noha ode dne, kdy ji dělníci zazdili. Sarkofág je nedotčený. Leží na něm dokonce pohřební věnec – jako na rakvi krále Tutanchamona!“

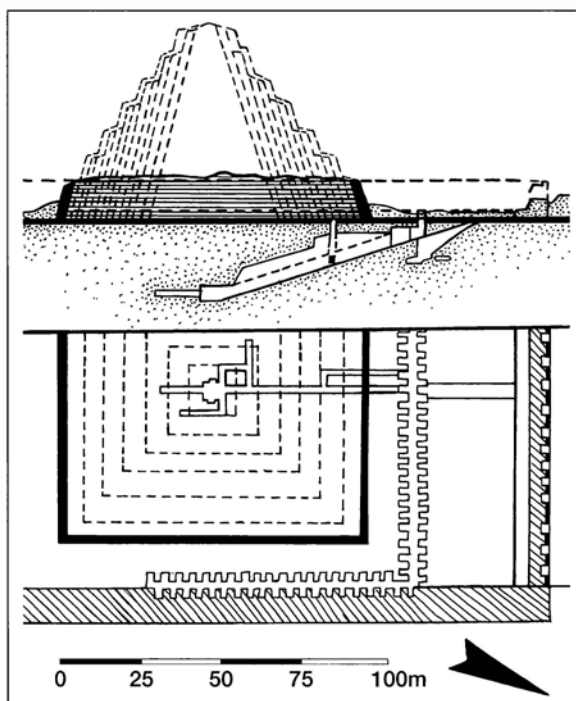
Konečně bylo vše v pořádku. Nad sarkofág bylo zavedeno elektrické osvětlení a postaveno lešení s kladkou a silnými lany, připraveny byly filmové kamery a konzervační prostředky. Do komory vstoupil Mustafa Amer, ředitel Památkové správy, Goném se dvěma odborníky z Egyptského muzea a předáci Hofny a Husén. Ještě jednou pohlédli na sarkofág: zdál se jim ze všech dosud známých nejkrásnější. Vytesán byl z jediného kusu bílého alabastru s nádherným žilkováním, které měnilo barvu ze zlaté do růžovočervené. Na přední

straně jej uzavírala přesně přiléhající deska. Naposledy pečlivě prohlédli celý jeho povrch: nejevil nejmenší známky poškození. Šest dělníků stálo v pohotovosti. Operace mohla začít.

„Dva dělníci se postavili ke kladkostroji a další vsunuli do dolní skuliny mezi uzavírací deskou a dnem sarkofágu páčidlo. Opřeli se o ně vši silou, železo zaskřípalo o kámen, nic se však nepohnulo. Deska vězela pevně v drážkách. Muži se znovu opřeli o páčidla a začali otáčet hřideli kladkostroje. Těžká kamenná deska byla jako přikovaná. Nakonec se přece pohnula, zpočátku jen o několik centimetrů. Do vzniklé mezery jsme vsunuli okamžitě klíny... Šest mužů napjalo sílu, avšak deska byla tak těžká“ (jak se později zjistilo, vážila 250 kg) „a sádra smíchaná s jílem ji tak pevně držela, že bylo zapotřebí téměř dvou hodin namáhavé práce, než se začala pomalu zdvíhat. Poklekl jsem a pohlédl dovnitř. – Sarkofág byl prázdný!“

Všichni stáli jako omráčení; nedovedli to pochopit. Pak se vypotáceli z dvacetimetrové hloubky na denní světlo. Stovky lidí obléhaly východ, kamery bzučely, pohraničníci vši silou udržovali průchod. Ozvalo se první hurá, pak hurá všech hlasů vespolek. Najednou všechno zmlklo. Stačilo se podívat Gonémovi do tváře. Nejbližší reportér se otočil a pádil ke svému džípu. „Faraonovo fiasko!“ nadepsal svůj článek. „Kopali tři roky, a nenašli nic!“ psal jiný. Prostor kolem pyramidy se vyprázdnil. Zůstali tam jenom vědci a dělníci. A jedna žena, jejíž muž tam byl při práci na vykopávkách zavalen.

Sechemchetova pyramida u Sakkáry. Nahoře průřez s odlišením zachované a nedokončené části, dole půdorys s podzemními chodbami a komorami (podle Gonéma)

„Pokud jde o mne, přiznávám, že jsem byl trpce zklamán. Jistěže jsem pociťoval uspokojení, že jsem objevil novou pyramidu a jméno dosud neznámého panovníka z třetí dynastie. Z archeologického hlediska to byl nesporný úspěch... Avšak záhada prázdného sarkofágu mi nedala spát. Rozhodl jsem se ji přijít na kloub, tak či onak.“

Ve své práci *Ztracená pyramida* (1956), ze které jsou předchozí citáty, vyslovil Goném domněnku, že zde šlo o „nepravý“ nebo „symbolický“ hrob a že sarkofág byl určen pro krále *kaa*. Ostatní egyptologové to přijali jako hypotézu. Pozdějších diskusí se už Goném nezúčastnil. Roku 1957 si po tragickém nedorozumění s byrokraty z nějaké kontrolní komise vzal život.

Gonémovy vědecké zásluhy připomíná mramorová busta před Egyptským muzeem v Káhiře; stojí tam naproti Mariettově soše. V jeho výzkumech

Vchod do nedokončené Sechemchetovy hrobky. Měla to být druhá sakkáráská stupňovitá pyramida. Egyptologovi Gonémovi se stala osudnou.

Sechemchetovy pyramidy se ještě několik sezón pokračovalo. Po vyčerpání soudobých možností byly pak práce zastaveny.

Záhada prázdného sarkofágu zůstala nevyřešena.

Přesto jsou ztracenější pyramidy, než je Sechemchetova, a také záhadnější. Jen z třetí dynastie jich známe půl tuctu.

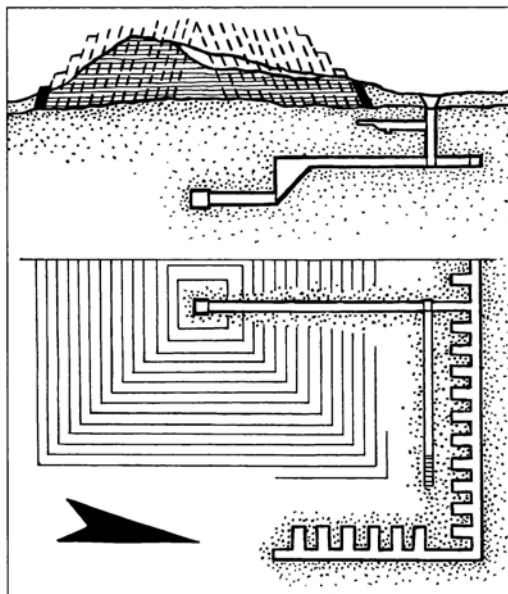
První dvě se skrývají v poušti, asi deset kilometrů severozápadně od Sakkáry, a nevede k nim žádná cesta; patří k nejnepřístupnějším památkám starého Egypta. Dřív se k nim jezdilo na oslu nebo na velbloudu; dnes se k nim dostaneme, máme-li mimořádné štěstí a zcela mimořádné povolení, gazíkem egyptské armády, protože leží v úředně uzavřené vojenské zóně. Netyčí se do výšky a pravděpodobně se ani nikdy netyčily. Obě zůstaly nedokončeny, a co z nich zbývá, je zaváto pískem a splývá s okolím; vzdáleny jsou od sebe něco přes kilometr. Jedné z nich se lidově říká „Rozříznutá pyramida“, druhé „Alexandrovo dílo“. Oficiálně se nazývají stupňovité pyramidy u Závijit el-Arjánu.

Jižnější z těchto pyramid byla postavena, jak se zdá, pouze do výšky prvního stupně, jehož část se zachovala. Má čtvercovou základnu 83 x 83 metrů a protná ji prohlubeň po odvezených kvádrech, podle které dostala jméno. Ve zbytku

její povrchové části lze rozeznat čtrnáct vrstev jako u Sechemchetovy pyramidy. Měla mít tedy rovněž sedm stupňů; podobá se jí také podzemní částí. Kromě pohřební komory ve středu základny, ke které vede strmá přístupová chodba, má pod obvodem ještě jinou horizontální chodbu, ze které vystupuje 32 komor pro pohřební výbavu. Nic se v ní nikdy nenašlo, nejsou v ní ani stopy po uložení sarkofágu. Zkoumali ji koncem minulého století Maspero, Morgan a Barsanti; po první světové válce se k ní vrátil Reisner a připsal ji Chabovi, jednomu z posledních králů třetí dynastie. Přímé doklady pro to však také nenašel. Usoudil tak jen podle nápisů v přilehlé soudobé hrobce.

Severní protějšek této pyramidy nebyl snad nikdy vyzvednut nad povrch země. Tvoří jej všehovšudy jen ohromný (8,5 metru široký a 110 metrů dlouhý) příkop vytesaný do skály, který končí v hloubce 25 metrů. Příkop měl být zcela nepochybně vstupní chodbou k pohřební komoře. Na rozdíl od chodeb v dřívějších pyramidách, hloubených tunelováním, bylo zde použito metody „otevřené jámy“. Z jeho rozměrů a terénních úprav lze soudit, že základnu pyramidy měl tvořit čtverec o straně něco přes 120 metrů; měla být tedy větší než Džoserova a Sechemchetova. Barsanti, který tam prováděl výzkum v letech 1905 – 1912, našel na konci příkopu nezvyklý elipsovité sarkofág z červené žuly. Doufal, že za ním najde pohřební komoru, ale odstranění obkládacích kvádrů ho přivedlo k jinému objevu: byly na nich značky v červené barvě a zjednodušených hieroglyfech, které se mohly číst jako „Nebkare“ nebo „Neferkare“, ale jak vyplynulo z pozdějších výzkumů J. Černého, měly by se číst pravděpodobně „Nebka“. V prvním případě by šlo o jednoho z málo známých králů třetí dynastie, v druhém případě o stejně záhadného krále třetí nebo čtvrté dynas-

Nedokončená jižní pyramida
u Závijit el-Arjánu.
Nahore průřez zachované části,
dole půdorys
(podle Barsantiho)

tie. Aby však byla věc ještě složitější: v bezprostřední blízkosti se pak našla břidlicová deska se jménem krále Radžedefa (Džedefrea) ze čtvrté dynastie, který si dal postavit pyramidu u Abú Rawáše ... Příkop s kamennou chodbou, tak překvapující uprostřed pouště, nazývají lidé z okolí dodnes Barsantiho jménem. Jeho křestním jménem Alessandro, jak jsme již uvedli, kterým ho oslovovali dělníci.

Proč zůstaly pyramidy u Závijit el-Arjánu nedokončeny? Pravděpodobně z téhož důvodu jako Sechemchetova u Sakkáry a mnohé jiné v blízkém i dalekém okolí z pozdějších dob: král, který si je dal stavět, předčasně zemřel. Přitom, jak se zdá, nezemřel přirozenou smrtí. V opačném případě by snad jeho legální nástupce, zpravidla nejstarší syn, dal hrobku dokončit. Egypťští králové, kteří byli bohy, nemohli být své funkce zbaveni, nebo z ní odvoláni. Jejich božská a královská moc, získaná korunovací, končila na tomto světě teprve smrtí.

Záhadná stupňovitá pyramida
u fajjúmské Sily

198 |

Museli tedy zemřít, po dobrém či po zlém, jestliže měli uvolnit místo; s poraženým nepřítelem, ani s jeho mrtvolou, nezacházeli vítěz nikdy zvlášť šetrně. Je dokonce možné, že mrtvolky králů, kteří zahynuli při palácových převratech nebo vojenských povstáních na sklonku třetí dynastie, byly zničeny. Jejich hroby ani zprávy o nich se nenašly. Alespoň dosud.

Zda ovšem patřila jižnější z těchto dvou pyramid Chabovi a severnější Nebkareovi nebo Nebkovi (nebyla-li to případně jedna a táž osoba), není vůbec jisté. Je to jen dohad na základě nepřímých indicií, mezi které patří zejména technika jejich stavby. Jsou nepochybně mladší než Sechemchetova pyramida, neboť při jejich stavbě bylo již využito dříve získaných zkušeností. Zároveň jsou však určitě starší než obě Snofruovy pyramidy u Dahšúru, jelikož počínaje čtvrtou dynastií si králové už dávali stavět (přinejmenším pro sebe, ne vždy též pro své manželky) výhradně pravé pyramidy. Stupňovité pyramidy králů jsou typické pro třetí dynastii.

Ještě méně než o pyramidách u Závijit el-Arjánu víme toho o malé stupňovité pyramidě u Sily na východním okraji Fajjúmské oázy. Je napůl zbouraná a nikdo ji dosud pořádně neprozkoumal. Totéž platí o poškozené stupňovité pyramidě

na skalnatém Pohoří mrtvých u Záwijit el-Mejjítinu ve středním Egyptě, jihovýchodně od města Minje. Rozbil u ní svůj tábor už Lepsius, když opisoval nápisy v tamějších hrobkách, ale nějak ji přehlédli, a nikdo se k ní potom už nevrátil. V Horním Egyptě jsou podobné pyramidy přinejmenším dvě. Jedna stojí u Nagády (Nakády), jižně od Dendery (Tentory) s proslulým chrámem bohyně Hathory, a druhá u vesnice Kuly za Esnou (Tasenetem) s velkým chrámem boha s beraní hlavou Chnuma.

Pyramida u Nagády, svérázné vesnice s věžovitými holubníky, připomíná pravěkou mohylu na jednom ze dvou tamějších pohřebišť; právě proto upoutala pozornost Flinderse Petrieho. Roku 1896 dal z ní odkopat nános písku a odkryl její základy; ukázalo se, že původně měla čtyři stupně a čtvercovou základnu o straně asi 20 metrů; místo obložení byla pokryta bílou sádrovou omítkou. Neměla vstupní chodbu, pouze ze středu její základny vedla kolmá

Pyramida v Záwijit el-Mejjítinu se netradičně nachází na východním břehu Nilu.

šachta k pohřební komoře, jež byla vytesána asi v dvacetimetrové hloubce. Tato komora byla tedy po postavení pyramidy zcela nepřístupná. Přesto se v ní nenašlo nic – jen holé stěny.

Pyramida u Kuly, asi tři kilometry od Nilu, přilákala výzkumníky teprve po druhé světové válce; v letech 1946 a 1949 v ní pracovali belgičtí archeologové pod vedením Jeana Caparta. Zjistili, že měla původně tři stupně na čtvercové základně 18 x 18 metrů. Nemálo je překvapilo, že na rozdíl od všech ostatních pyramid byla obrácena k severu nikoli stranou, nýbrž rohem. Vchod do ní nenašli, ani se do ní neprobourali. Co se skrývá v jejím podzemí, zůstává tajemstvím. Jak dlouho potrvá, než se dozvíme, komu asi patřily tyto pyramidy, proč byly postaveny v takové dálce od Menneferu, co je pod nimi? – Nevíme.

V Egyptě je toho ještě tolik ke zkoumání! Ale i na tyto minipyramidy určitě jednou dojde.

„Médúmská pyramida ovládá krajinu v obvodu mnoha kilometrů; v celém Egyptě je opravdu málo staveb, které působí silnějším dojmem než tato obrovská hora kamenů.“ To napsal Goném, který jinak lpěl celým svým srdcem na Sakkáre.

Podle průvodců a map je tato pyramida padesát kilometrů jižně od Káhiry; to platí ovšem o přímé linii, neboť tachometr nařízeny na okraji Gízy na nulu nám úkaže při příjezdu o třicet kilometrů více. Jede se k ní známou cestou k Menneferu a pak dále na jih kolem pyramid u Dahšúru a Lištu, od vesnice Médúmu je vzdálená tři kilometry na jihozápad. Vystupuje z písečných návějí a sutin jako věž středověké tvrze nebo pouštní maják; její obnažené jádro už z dálky vysvětluje, proč se jí říká „falešná“. Přitom to byla právě „pravá“ pyramida, přinejmenším před svou přeměnou v trosky, se základnou 146 x 146 metrů a výškou 118 metrů. Dnes měří od vchodu, který je v její nejnížší odkryté vrstvě a asi dvacet metrů nad základnou, přibližně 45 metrů, tj. ani ne polovinu původní výšky.

Médúmské pyramidě je asi 4600 let a slunce dnes svítí pouze na zbytky jejího třetího a čtvrtého stupně. První dva se skrývají v rumišti po jejích stranách,

Rozvaliny stupňovité pyramidy u Nagády

z pátého zbývá nevelký výčnělek. Z dalších dvou nebo tří se zachovaly spadané kvádry, a to i s množstvím hlazených vápencových bloků z jejího obložení. Vchod do ní objevili Masperovi dělníci roku 1881. Pokud jde o prvního badatele, který vstoupil do její pohřební komory, je v literatuře zajímavý rozpor. Podle *Egyptských pyramid* Angličana Edwardse jím byl Francouz Maspero, podle Francouze Vandiera a jeho *Příručky egyptské archeologie* naopak Angličan Petrie. V komoře se našly jen úlomky dřevěné rakve, která se svým stylem řadila do Staré říše. Proti očekávání se tam však nenašel sarkofág, ačkoli rozměry komory (5,90 x 2,65 metru) poskytovaly pro něj dost místa. Není ovšem pochyb, že tam kdysi byl; potvrzuje to zejména silný dřevěný manipulační trám se stopami po spouštění lanem. Proč tam už není, dovedeme si dost dobře vysvětlit. Dal se totiž z této pyramidy snáze odnést než z kterékoli jiné.

Vnitřní struktura médúmské pyramidy je nejjednodušší ze všech, které známe. Máme zde dokonce podezření, že architekt zapomněl na nutnou ostražitost. V celé její masě je jediná chodba, kterou se do ní vstupovalo (a dodnes vstupuje). Začíná na severní straně a prudce klesá do hloubky asi sedm metrů pod základnu, kde se rozšiřuje ve dvě horizontální předsíně; přesně pod vrcholem

je pak vchod do pohřební komory. Tento vchod má pozoruhodnou zvláštnost: na rozdíl od všech ostatních pyramid nevede do komory ze strany nebo shora, nýbrž zezdola, jako nějaký průlezní komín, a ústí do její podlahy. Pohřební komora je obložena jemně hlazenými kvádry z turského vápence. Strop má z neobyčejně mohutných bloků, rovněž vápencových, které jsou na dolní straně přitesány do oblouku, takže působí dojmem klenby. Komory pro pohřební výbavu, tak početné v dřívějších pyramidách, tu kupodivu chybějí. Hledali je francouzští, britští, němečtí a američtí archeologové, avšak marně. Nenašli je dokonce ani starověcí lupiči, a to je co říci; po jejich práci zbyla jen díra ve zdi, která je nepřivedla nikam.

Jak jsme si řekli, byla tato pyramida stavěna původně jako stupňovitá a teprve ve třetí nebo čtvrté etapě byla vyplněním stupňů na vnějších vrstvách proměněna v pravou. Rekonstrukce jejího stavebního vývoje dala moderním badatelům

Stupňovitá pyramida v Kule

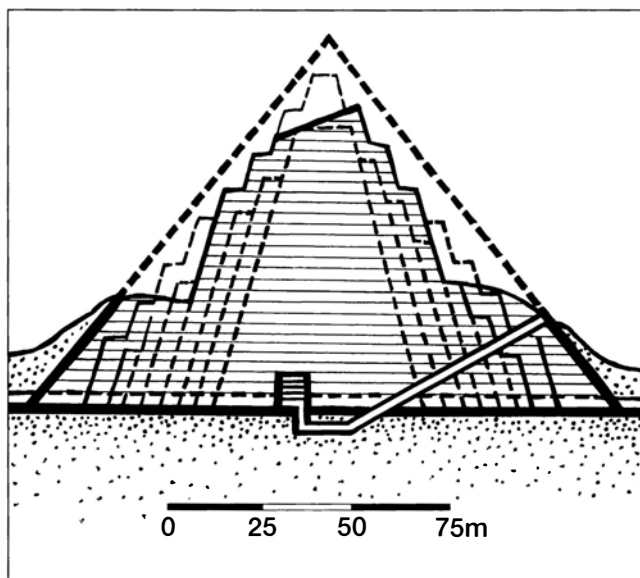

nemalou práci. Kdo ví, ke kolika teoriím by byli dospěli, kdyby jim včas neposkytl pomoc neznámý staroegyptský stavbař. Tisíce a desetitisíce krychlových metrů písku a drtě je třeba při vykopávkách přemístit, a jak se přitom vyplatí pečlivě prohlédnout každý úlomek, ukázal právě tento případ; na kousku vápencové desky se tu našla stylizovaná ruční kresba předáka dělníků, která pyramidu zobrazovala postupně se dvěma, třemi a čtyřmi stupni. Bohužel se nikde nenašel záznam, kdo byl architektem této pyramidy, ani kdo a kdy přišel na myšlenku, aby se prostor mezi jejími stupni vyplnil a pokryl souvislým obložením. Přímý doklad se ostatně nezachoval ani o tom, který z egyptských králů si ji dal postavit.

Donedávna se za jejího stavebníka považoval král Snofru, zakladatel čtvrté dynastie. Byly pro to dva důvody: za první, v jejím okolí se našly mastaby jeho hodnostářů a za druhé, v jejím zádušním chrámu se našly nápisy starověkých návštěvníků, kteří jej (a tudíž zřejmě i pyramidu) připisovali Snofruovi. „Dvanáctého dne 4. měsíce sklizně 41. roku vlády krále Thutmose /III./ přišel sem písař Achefer Rasemb, syn Amenmessův,“ napsal jeden z předchůdců oněch turistů, kteří se zvěčňují na zdech starých památek, „aby spatřil tento

nádherný chrám krále Snofrua, a shledal jej takovým, jako by v něm přebývalo samo nebe se sluncem zářícím.“ Dnes se přesto většina egyptologů shoduje, že Snofru dal tuto pyramidu pouze dokončit a že jejím původním stavebníkem byl Hunej, poslední král třetí dynastie (a možná jeho otec). Mají pro to rovněž dva důvody, a jak se zdá, pádnější. Za prvé, celá stavba odpovídá svým počátečním pojetím stupňovitým pyramidám třetí dynastie. A za druhé, Snofru si dal později, zřejmě po zkušenostech z této pyramidy, postavit dvě vlastní u Dahšúru.

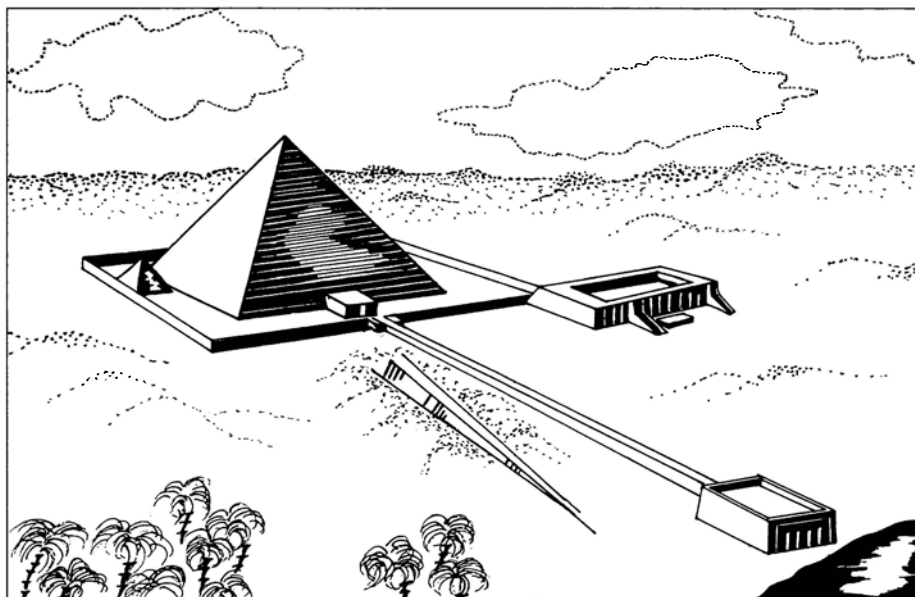
Médúmská pyramida je po Džoserově první, u které se zachovaly rozsáhlé pozůstatky staveb, jež ji kdysi obklopovaly. Měly však zčásti odlišnou koncepci a představují prototyp architektonických komplexů u pyramid pozdějších králů Staré říše. Ohradní zeď uzavírala celý areál, přičemž na severní straně sledovala pyramidu ve vzdálenosti asi 54 metrů, na ostatních stranách asi 34 metrů. Uvnitř ohrazeného prostoru byly kromě ní pouze dvě stavby: na jihu malá satelitní pyramida a na východě zádušní chrám. Z malé pyramidy zbylo jen několik vrstev, které zakrývají její podzemní část; chrám se zachoval téměř celý. Je to nevelká budova z vápencových kvádrů s půdorysem 10 x 9 metrů a stojí v ní dodnes oltář pro jídlo a nápoje přinášené zemřelému králi. Od brány v ohradní zdi, u které se našly podstavce pro dvě královny sochy, vede dobře zachovaná kamenná cesta k Nilu. Je zhruba čtvrt kilometru dlouhá a něco přes tři metry široká. Lemují ji zbytky kamenného hrzení, jež bylo asi dva metry vysoké a neslo zastřešení z kamenných desek. Původně ústila do údolního chrámu, který byl s řekou spojen kanálem, takže k němu mohla připlout „pohřební loď“ s mrtvolou krále. Jinak stála u severovýchodního rohu ohradní zdi

Médúmská pyramida
krále Huneje, průřez.
Stavební vývoj
a dnešní stav
(podle Borchardta)

veliká mastaba, která zřejmě k pyramidě přímo nepatřila. Ve vlastním areálu a jeho okolí se táhly od severu k jihu ke stranám pyramidy pozvolna stoupající rampy k dopravě materiálu, jejichž zbytky odkryl Borchardt a po něm také Rowe. Další zbytky takové rampy se našly východně od ohradní zdi a dodnes tam místy vyčnívají z písku.

Údolní chrámy padly většinou za obětí věkům; podemlely je tisícileté záplavy Nilu, materiál z jejich trosek se dal snadno nalodit a odvézt. Zádušní chrámy, které stály přímo u pyramid, se naproti tomu v řadě případů dost obstojně zachovaly. Jak se zdá, v údolním chrámu se provádělo balzamování panovníkova těla, přivezeného pohřební lodí po Nilu. Poté bylo v slavnostním průvodu dopraveno vzestupnou cestou do zádušního chrámu. Tam se pak konaly pohřební obřady, jimiž měl být mrtvý král probuzen k životu v Usirově říši. Vedl je zpravidla králův syn a nástupce (nebo zvlášť určený velekněz), který byl při tom oděn do lehčartí kůže. Obřady se skládaly z více než stovky složitých úkonů. Jejich vedoucí musel rituálně omýt mrtvé tělo, vykouřit je kadidlem, pomazat oči a ústa sedmi posvátnými oleji, dotknout se různých údů různými magickými předměty (mezi jiným přední nohou speciálně poraženého telete), odzpívat předepsané modlitby atd. Hlavní součástí tohoto ceremoniálu bylo tzv. otevírání úst, jež zabezpečovalo, aby jich mohl král „plně užívat k jídlu a pití“ a „k poroučení lidem a věcem“ na onom světě. Jinými obřady byl uveden život do jeho vešebtů, jinými byla oživena jeho náhradní hlava, jinými

Médúmská pyramida krále Huneje po dokončení (přelom 27. – 26. století před n.l.), rekonstrukce. Vlevo od vzestupné cesty, spojující údolní a zádušní chrám, dodnes zachovaný zbytek jedné z ramp pro dopravu materiálu

bylo oživeno jeho srdce (podle Egyptanů orgán myšlení), jinými jeho ruce a nohy. Teprve po tom všem a mnohém jiném, zejména po slavnostní pohřební hostině, byl uložen v příslušných rakvích do sarkofágu v pohřební komoře. Oba chrámy pak ožívaly zejména při výročních oslavách králova odchodu na věčnost.

Spoustu podrobností, které známe o pohřebních obřadech egyptských králů, bychom jistě aspoň zčásti rádi vyměnili za znalost jiných a důležitějších věcí z dějin starého Egypta. Vždyť mnohé naše vědomosti jsou vlastně jen mezery v našich nevědomostech ... A jsou tu stále otázky.

To platí také o médúmské pyramidě. Například: proč je tak strašlivě zmrzačená? Obvyklá odpověď o „ohlodání zubem času“ a „použití materiálu na jiné stavby“ tu nějak nesedí. Většina jejích kvádrů i povrchového obložení je totiž dodnes na místě, v sutinách na jejím úpatí.

Anebo: skončila-li u Médúmu vývojová cesta pyramidy, proč došlo ještě k jednomu zaváhání, než se začaly stavět výhradně „pravé pyramidy“? Byl mezi stupňovitou a pravou pyramidou pouze vnější rozdíl, nebo i konstrukční? Stavěly se stejným způsobem? A jak se vlastně stavěly?

O tom však až cestou k největším a nejslavnějším pyramidám u Gízy.

„HORY FARAONŮ“ ČTVRTÉ DYNASTIE U GÍZY

Největší a nejslavnější pyramidy stojí na půdě Káhiry: stačí přejít Gizský most, postavený našimi inženýry a dělníky, a třída al-Ahrám čili Pyramid nás dovede přímo k jejich úpatí. Zvolili jsme si však prohlídku těchto divů starého Egypta podle pořadí, jak vznikly. Nezbyvá tedy než opět zabočit starou známou silnicí na jih a u vesnice Dahšúru, asi deset kilometrů za hájem nad zbytky Menneferu, vjet opět do pouště. Vynoří se tam před námi pět lesklých trianglů: tři na vyvýšenině za obdělávanou půdou a dva na písčné rovině o kus dále na západ. Zamíříme k těm vzdálenějším: jsou to poslední předchůdci pyramid u Gízy. Dal si je postavit asi před 4600 lety zakladatel čtvrté dynastie, Chufuův otec Snofru.

Snofruovy pyramidy u Dahšúru známe už z dřívějších kapitol: jejich objevení znamenalo krok vpřed v poznatcích o starém Egyptě a jejich stavba zna-

Celkový pohled na Snofruovy pyramidy
v Dahšúru. V popředí satelitní pyramida
Lomené pyramidy, vlevo vzadu
Červená (Růžová) pyramida

menala předěl v konstrukčním vývoji pyramid. Obě jsou velice zvláštní, nepodobné jiným i sobě navzájem, a při pohledu na ně se nám téměř nechce věřit, že jsou dílem jedné a téže epochy. Jižní je o něco starší, snad o deset nebo dvacet let, a rozhodně není pyramidou podle geometrických pravidel. Ze základny 185,5 x 185,5 metru se zdvihá do výšky 92,3 metru, kde končí ulomenou špičkou. Její stěny stoupají zpočátku v odvážném úhlu 54° 41', ve výši 45 metrů se však náhle lomí a pokračují už jen v úhlu 42° 59'. Kdyby byla dostavěna při původním sklonu stěn, dosáhla by výšky 125 metrů; takto měřila rovných 100 metrů. Lidé z okolí ji pro nezvyklý tvar neuznávají za skutečnou pyramidu, nýbrž za „nepravou“. V naší literatuře se nazývá „Pyramida o dvou svazích“ nebo „Lomená pyramida“, v anglické „Bent Pyramid“, ve francouzské „Pyramide rhomboidale“, v německé „Knickpyramide“.

Vzhled Snofruovy jižní pyramidy není však její jedinou zvláštností. Ačkoli zevně se už blíží k pravé pyramidě, vnitřní strukturou připomíná ještě pyramidu stupňovitou. S tímto starším typem pyramidy se shoduje zejména kolmým uložením kvádrů v přídavných vrstvách, opírajících se o jádro. Od všech pyra-

mid Staré říše se pak odlišuje tím, že má dva vchody, a to na dvou různých stranách: jeden jako obvykle na severní, druhý na západní. Severní je asi 10 metrů nad zemí a vede z něho strmá chodba do komory v hloubce 25 metrů pod základnou. Západní je ve výši 30 metrů a jeho chodba končí v komoře v úrovni základny. Obě tyto komory jsou prostorné a neobyčejně vysoké, přičemž jejich stropy se zužují do nepravé klenby, jež dosahuje výšky 20 a 25 metrů. Původně nebyly spojeny, lupiči však vytesali z jedné do druhé úzkou šachtu. Dnes se dá do dolní komory sestoupit pouze touto šachtou, protože její přístupová chodba je zavalena kamením. Kromě vrstvy prachu na podlaze není v ní nic a zdá se, že nebyla dokončena. V horní komoře jsou pečlivě opravené zdi a zbytky podpěrných trámů z cedrového dřeva.

Když do těchto komor vstoupil roku 1837 Perring, nenašel v nich sarkofág ani mumii. Byly tam jen kousky rákosového košíku, pozůstatky pošlé sovy a kostry pěti netopýřů. Při novém průzkumu roku 1946 objevil však Alexandre Varille, francouzský archeolog v egyptských službách, v horní komoře okrový nápis, jakým se v lomech označovalo na nalámané kvádry místo jejich určení. Jiný takový nápis našel pak na spadlém obkládacím bloku u severovýchodního rohu. Egyptologové je bez potíží přečetli: v obou případech bylo na něm Horovo jméno krále Snofrua, jež znělo Nebmaat („Pán pravdy“). Roku 1950 zaslala Památková správa vzorky cedrového dřeva k radiokarbonovému testu do Chicaga; atomoví vědci určili jeho věk na 4800 ± 210 let. Dolní hranice tohoto rozmezí se shoduje s obecně přijímaným datováním Snofruovy vlády.

Že tato pyramida patřila Snofruovi, stejně jako její severní sousedka, vědělo se ovšem už dávno. Prozradilo to rozluštění několika hieroglyfických textů z dob páté a šesté dynastie; jeden uváděl dokonce i její jméno: „Snofru se třpytí“. Snad se tak jmenovala severní pyramida, dnes by to však bylo výstižné pojmenování jižní. Zachovala si totiž velkou část svého bílého obložení z turského vápence, jež se v slunci ještě stále tak leskne, že zamyšlíme-li na ni expozimetr, ručička okamžitě skočí až k rysce s mezní hodnotou. Jak ukázal její nedávný výzkum, zachovala si pod návějem písku i rozsáhlé pozůstatky vnějšího příslušenství. Roztroušeny jsou na ploše šesti hektarů.

Areál Snofruovy jižní pyramidy ohrazovala kamenná zeď, která sledovala její strany ve vzdálenosti asi 50 metrů; od zdi vedla pak směrem k východu kamenná cesta, přes půl kilometru dlouhá a dnes už opět zavátá, která ústila do údolního chrámu. Tento chrám byl rovněž ohrazen zdi a vykopávky egyptského archeologa Ahmeda Fachrího odkryly v něm v letech 1951 až 1954 pozůstatky šesti kaplí, kolonádu s deseti pilíři, vestibul se dvěma postranními síněmi a prostorný dvůr; našly se v něm také dvě stély, reliéfy s obětními scénami a tři Snofruovy sochy. Podle terénní situace lze pokládat téměř za jisté, že údolní chrám nestál na břehu Nilu, nýbrž na přírodní terase, a že pro královu pohřební loď byl k němu prokopán zvláštní kanál. Zádušní chrám měl své místo

na východní straně pyramidy. Z jeho zbytků lze soudit, že v pozdějších dobách byl rekonstruován a zvětšen. Na jižní straně, v linii ohradní zdi, stála a dodnes stojí malá satelitní pyramida.

Malá je tato satelitní pyramida však jen relativně. Se základnou 55 x 55 metrů a původní výškou 32 metrů nezůstává příliš pozadu za nejednou pyramidou královskou, například Venisovou nebo Tetiho u Sakkáry. Má svou vlastní ohradní zeď a podzemní komoru s pečlivě provedeným vápencovým obložením. První ji prozkoumal roku 1865 Mariettův spolupracovník M. Kabis, v nedávných letech pak Abd es-Salám a Varille. Nikdo z nich však v ní nic nenašel. O účelu této satelitní pyramidy, jedné z nejstarších, jež se dodnes zachovaly, se názory rozcházejí. Někteří egyptologové v ní spatřují hrobku královny manželky, jiní zas hrobku pro kanopy s královými vnitřnostmi, další pak symbolickou hrobku pro krále *kaa*. Jak ukázal výzkum na ostatních pyramidových polích, lze satelitní pyramidy rozdělit z hlediska účelu na dvě skupiny. Jednu tvořily hrobky králových manželek nebo přímých potomků, druhá měla blíže neznámou náboženskou funkci. Zdá se, že tato satelitní pyramida byla rituální, neboť nic nenásvědčuje, že v ní byl někdo pohřben. Nic však nenásvědčuje ani tomu, že byl někdo pohřben v přilehlé velké pyramidě.

Nebyl-li tedy král Snofru pohřben v jižní pyramidě, byl pohřben v severní? Pravděpodobně ano, bezpečně to ovšem nevíme. Václav Remedius Prutký, který vstoupil do jejích komor jako první známý člověk novověku, nenašel v ní žádné doklady o pohřbu. Nenašel je ani Perring roku 1837. Od těch dob nikdo tyto komory pořádně neprozkoumal. Do prvních dvou lze se jakžtakž dostat, ale třetí, jež má půdorys 4,2 x 8,3 metru a výšku bezmála 15 metrů, je u vchodu neprostupně zavalena zřícenými balvany. Nic nevíme o jejím bezprostředním okolí, o jejím zádušním a údolním chrámu, ohradní zdi atd., ani o tom, zda měla, nebo neměla satelitní pyramidu. „Bylo by vskutku žádoucí,“ můžeme souhlasit s J. Vandierem, „aby egyptská Památková správa podnikla nové vykopávky na tomto významném místě, které ještě slibuje bohaté objevy.“ (Od prvního vydání této publikace v 70. letech 20. století byly v Dahšúru uskutečněny výzkumy německých, egyptských a japonských archeologů, které přinesly zajímavé, i když ne převratné výsledky.)

Zatím se musíme spokojit známými údaji: základna Snofruovy severní pyramidy měří 218,5 x 221,5 metru a její výška 104,4 metru. Je tedy v poměru k základně nápadně nízká, sklon jejích stěn (43° 36') odpovídá zhruba sklonu horní části jižní pyramidy. Původně byla o něco větší a vyšší, zmenšila se v důsledku oloupení o vnější obložení. Toto oloupení odhalilo také její vnitřní masu z načervenalých kvádrů, jež pocházejí z blízkého lomu. Je to tedy na rozdíl od jižní bílé pyramidy „růžová pyramida“, nazývaná „Červená“, a jak víme, je to první „pravá pyramida“ na půdě Egypta, která si dodnes zachovala původní podobu. Navíc je to jedna z největších pyramid: rozměry se řadí hned za Chufuovu a Rachefovu u Gízy.

Marně úděsné vedro na těchto místech soustřeďuje zájem návštěvníka pouze na vodu a stín; nakonec vítězí lidská zvědavost. Kde vzala jižní pyramida svůj podivný tvar? Vypadá, jako by ji architekt zamýšlel postavit v podobě pravé pyramidy, ale když dosáhl třetiny plánované výšky, změnil plán a radikálně ji snížil. Je-li tomu tak, co ho k tomu přimělo? Předčasná smrt krále? Ale vždyť Snofru si dal později postavit ještě jednu pyramidu o dva kilometry severněji! Proč je sklon stěn této pyramidy zhruba stejný jako u horní části jižní pyramidy? A proč má úplně odlišnou vnitřní strukturu? Kvádry v přídavných vrstvách jsou v ní uloženy vodorovně, nikoli kolmo k jádru, tedy opačně než u všech dřívějších pyramid. Co přivedlo jejího architekta k takové novotě? A bez ohledu na to: proč si dal Snofru postavit dvě pyramidy? Vždyť mohl být pohřben pouze v jedné!

Pokud jde o tvar jižní pyramidy, vyslovil už před více než sto lety britský egyptolog J. Gardner Wilkinson názor, že „redukce její horní části byla důsledkem spěchu, v němž musela být dokončena“. Když Perring zkoumal kvádry v této horní části, zjistil, že jsou uloženy s menší péčí než v dolní. Nač ovšem ten spěch s jejím uvedením do provozu, lze-li to tak říci, když podle všech příznaků nebyl v ní Snofru vůbec pohřben? A kdyby v ní měl být Snofru pohřben, jistě by byly dokončeny především její vnitřní komory... Varille se naproti tomu domníval, že tu nešlo o změnu plánu během stavby, nýbrž o „záměrnou architektonickou materializaci“ známé „duality královny osobnosti“, tj. o symbolické vyjádření jeho dvou královských hodností, jež se vyskytuje například i ve spojení bílé a červené koruny Horního a Dolního Egypta. Jak lze však v tomto případě vysvětlit skutečnost, že ostatní králové si podobné pyramidy s dvojnásobným sklonem stěn nestavěli, ačkoli byli rovněž vládci „Obou zemí“? Většina egyptologů se při výkladu této otázky přiklonila víceméně k Wilkinsonovi, mezi nimi také Vandier a Edwards.

Je tu však řada dalších teorií. Jednu z nejpozoruhodnějších vyslovil roku 1970 britský fyzik Kurt Mendelsson, který se egyptologií nikdy nezabýval a Egypt navštívil jen jako turista. U médúmské pyramidy ho napadlo, že „obrovské hromady trosek, které kolem ní leží, pocházejí určitě z jejího vrcholu“. Odhadl jejich objem a vypočítal, že se zhruba kryje s objemem zřícené části. Z toho usoudil, že „ke zřícení pyramidy došlo pravděpodobně v důsledku neštěstí, a nikoli vandalismu“. Stavitelé ji stavěli jako stupňovitou pyramidu u Sakkáry, ale na rozdíl od ní ji pokryli hladkou krytinou v úhlu nejméně 52 stupňů. „Krytina však praskla, nastal ořes a celý horní díl se sesunul.“ Důsledky toho lze vidět i na pyramidách u Dahšúru.

Podle této teorie se tedy těžké obkládací bloky na strmých stěnách médúmské pyramidy neudržely. Příčinou toho mohlo být, že její kvádry byly ukládány kolmo k jádru. Bylo-li tomu tak, mohlo se docela dobře stát, že Snofruův architekt se polekal a v rozestavěné jižní pyramidě bezodkladně snížil sklon

stěn. V nové severní pyramidě dal pak už kvádry ukládat vodorovně, což lépe zabezpečovalo jejich soudržnost. Z opatrnosti ji však nepostavil příliš strmou, ale se sklonem stěn, který se osvědčil u horní části jižní pyramidy. Zní to dost přesvědčivě, avšak specialisté z oboru staroegyptské architektury tu ještě neřekli poslední slovo.

Na poslední otázku, tj. proč si dal Snofru postavit dvě pyramidy, se zatím odpověď nenašla. Egyptologové se o ni pokusili, mnozí a mnohokrát, ale sami s ní nebyli spokojeni. Pokusili se o ni ovšem i neegyptologové. Promluvíme si o tom však až v závěrečné kapitole. Nyní by nás to poněkud zdrželo.

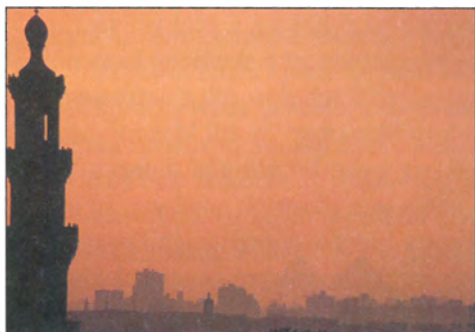
Konečně máme tedy zelenou k pyramidám u Gízy! Už jsme je viděli jako malé temné trojúhelníčky na rozhraní města a pouště při pohledu z citadely, už jsme je viděli v měnicím se zákrytu lemovat obzor, když jsme je míjeli cestou do Sakkáry, Médúmu, Dahšúru. Nyní, na vyhlídkové terase za konečnou stanicí autobusů, je můžeme vidět všechny tři před sebou zblízka a v celé velikosti. Vypínají se tu na pískem pokryté vápencové vyvýšenině jako skutečné kamenné hory: vpravo Chufuova čili Cheopsova, uprostřed Rachefova čili Chefrénova s přewisem původního obložení pod špičkou, vlevo Menkaureova čili Mykerinova. Před nimi Velká sfinga, jejich tisíciletá strážkyně a neodmyslitelná stafáž ...

Vychutnáváme tento jedinečný pohled, nebo se o to aspoň snažíme. Je to tu však příliš zalidněno; jistěže návštěvníky, ale hlavně samozvanými dragomany, velbloudáři a oslaři, prodavači suvenýrů, kteří nám všichni vnucují služby, a houfy dětí dožadujících se bakšiše. Vláda sice průvodcovské služby združstevnila a policie dělá, co může, nicméně zůstává faktem, že tito lidé stále dovedou setkání s pyramidami hodně znepríjemnit. Nezbyvá, než se přes to bez diskuse a s klidem přenést. (Dřív to tu bývalo ostatně mnohem horší a navíc tu člověka sužovaly miliony dotěrných much. I prostá večerní procházka kolem Velké pyramidy byla možná jen v doprovodu vojáka s ostře nabitou puškou k ochraně před smečkami zdivočelých psů.) Bez ohledu na tyto závady v proscénii je ovšem scéna před námi velkolepá. Překonává všechny popisy a všechna očekávání.

Od vyhlídkové terasy vede k pyramidám asfaltová silnice, která se za Sfingou rozvětjuje: když zahneme vpravo, dostaneme se přímo k jihovýchodnímu rohu Velké pyramidy. Její tupý vrcholek nám co nejdřív překryjí stěny naskládané z pískově žlutých kvádrů; jak sa přibližujeme, mění se ve schodiště pro obry, jež končí v nekonečnu. Přes dvě stě vrstev těchto kvádrů je tu na sobě navršeno; na úpatí měří každý z nich hodně přes metr, pak se postupně zmenšují, nakonec se slévají v hrbolatou masu. Tu a tam se na nich objeví jako brouk nebo mravenec nějaký pyramidolezec, který nerespektoval úřední zákaz výstupu. Chápeme ho, ale jeho počínání je vskutku riskantní, neboť v případě sklouznutí by se zastavil s roztříštěnými údy až na úpatí. Pokusy o výstup si

vyžádaly dosud víc obětí než Vysoké Tatry, a kdyby tu byl „symbolický cintorín“ jako pod Ostervou, byly by na něm i hroby našich krajanů. Halliburtonovy doby, kdy se dala strávit na vrcholu Velké pyramidy romantická měsíčná noc, jsou bohužel ty tam.

Velká pyramida je opravdu div světa: starověkého i dnešního. Od paty k vrcholu měří 137,3 metru; původně, před ztrátou špičky, měřila 146,7 metru. Po celá tisíciletí byla nejvyšší stavbou na světě, teprve roku 1880 ji převýšily dodatečně dokončené věže kolínského dómu (o 20 metrů) a roku 1889 pařížská Eiffelova věž. Strany její základny měří 230,4 metru; před strháním obložení měřily 232,4 metru (s odchylkou u severní strany o minus 0,2 metru a u jižní o plus 0,1 metru). Její plocha zabírá 5,4 hektaru; vešly by se na ni paláce všech králů, kteří jsou dnes králi, nebo, chceme-li jiné srovnání, stačila by podle našich norem zhruba na 1000 třípokojových bytů. Při sklonu stěn $51^{\circ} 52'$ měřil její

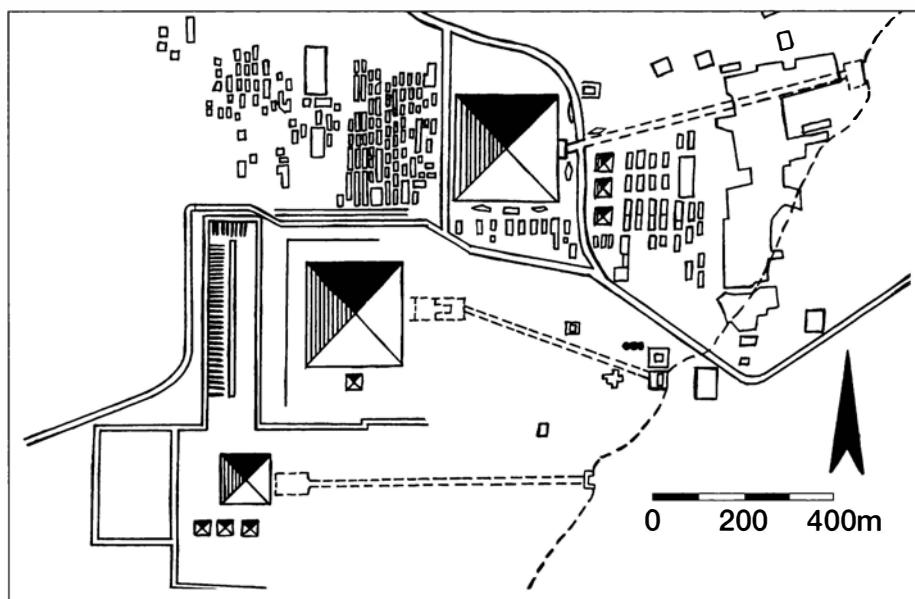
Při pohledu od káhirske citadely je možno gízské pyramidy spíše jen tušit.
Vpravo Chufuova, vlevo Rachefova pyramida

původní objem 2 520 000 krychlových metrů; dnes je asi o 170 000 krychlových metrů menší, protože po staletí sloužila jako volně přístupný lom. K její výstavbě bylo použito asi 2 250 000 kamenných kvádrů o průměrném objemu přes krychlový metr; z tohoto množství materiálu by se dalo vybudovat zcela nové město pro 100 000 obyvatel. Na zemi spočívá hmotností 6,5 – 7 milionů tun. Je tedy těžší než výtlač celé válečné flotily USA včetně letadlových lodí. Kdyby byla dutá, vešla by se do ní odpalovací rampa s věží pro kosmickou raketu. Není však dutá, nýbrž kompaktní, a podle těch, kteří tomu rozumějí, nezničila by ji ani atomová bomba svržená na Hirošimu. Přitom byla postavena téměř před 4600 lety!

S vnitřkem Velké pyramidy jsme se už seznámili při sledování mužů, kteří si do ní klestili cestu bořícími berany, střelným prachem i jinak. Shrňme si nyní výsledky jejich objevů. Skrývá v sobě celkem tři pohřební komory, jež odpovídají třem stadiím její výstavby, protože král chtěl mít zřejmě neustále připravenou hrobku. První je ve skále asi 30 metrů pod základnou, a ne zcela v jejím středu, měří 14 x 8 metrů a vysoká je 3,5 metru. Zůstala nedokončena, stejně jako druhá, která je v jádru pyramidy, přesně pod špičkou a asi 20 metrů nad základnou. Má půdorys 5,7 x 5,2 metru, zalomený strop ve výši 6,7 metru a kdysi

byla nazývána „hrobkou královny“. Třetí je pak vlastní králova pohřební komora. Na rozdíl od předchozích je dokončena a jako v jediné se v ní našel sarkofág. Umístěna je 42,3 metru nad základnou a poněkud jižně od osy pyramidy, východozápadním směrem měří 10,4 metru, severojižním 5,2 metru, na výšku 5,8 metru. Obložena je bezvadně uhlazenými a dokonale k sobě přiléhajícími žulovými kvádry, její strop tvoří devět monolitů o hmotnosti asi 400 tun. Nad stropem má pět odlehčovacích komor o celkové výši 17 metrů. Nejvyšší z nich je ukončena sedlovitou střechou z obrovských kvádrů, které rozvádějí tlak zhruba milionu tun kamenné masy, aby nepůsobil přímo na pohřební komoru. Všechny tři pohřební komory, tj. obě nedokončené i dokončená, mají předsině a jsou navzájem spojeny chodbami nebo šachtami. Některé šachty v dolních komorách jsou slepé a zčásti vytesané do uložených kvádrů teprve dodatečně. Z nejvyšší komory vedou dvě takové šachty na povrch pyramidy, kde ústí přibližně uprostřed severní a jižní stěny. Jejich původní účel není bezpečně znám. Rozhodně však slouží ventilaci.

Králova pohřební komora je přístupna návštěvníkům a osvětlena neónovými zářivkami; vstup do ostatních komor je zakázán, zahrazen a neúplatně hlídán. Původní vchod je na severní straně ve výši asi 25 metrů a lze jej vidět dírou, která tam zůstala po al-Ma'múnových bořících beranech. Dnes se vstupuje do pyramidy jiným vchodem, asi 15 metrů pod původním, téměř v samém středu severní strany. Vede z něho úzká a nízká vodorovná chodba, která měří sotva

Pyramidové pole u Gizy. Zhora dolů: Chufuova, Rahefova a Menkaureova pyramida s příslušenstvím. Nad Rahefovým údolním chrámem Velká sfinga s chrámem. Přerušovaná čára vpravo označuje někdejší hranici záplav Nilu.

čtyřicet metrů, ale zdá se velmi dlouhá, protože se musí prolézat v předklonu; jen málokdo se nepřesvědčí, že vápencové kvádry stropu jsou tvrdší než jeho hlava. Nebyla totiž vysekána pro pohodlí turistů, je dílem starověkých lupičů a pochází snad už z dob anarchie po pádu Staré říše. Na jejím konci je dřevěné schodiště, kterým se vystupuje do proslulé Velké galerie. Touto galerií se pak už pohodlně dostaneme do úzké a nízké žulové předsíně, a když překročíme práh, jsme *fī galb al-háram*, „v srdci pyramidy“.

Velká galerie je jedinečným dílem i v tak jedinečné stavbě, jakou je Velká pyramida. Při vstupu se zdá nekonečná, neboť její hlazené stěny odrážejí světlo zářivek jako kovové desky, mezi kterými vzdálený temný obdélník východu úplně zaniká. Je 47 metrů dlouhá, 8,5 metru vysoká a stoupá v úhlu 26 stupňů. Kvádry jejího obložení jsou z vápence a uloženy jsou na sebe v osmi vrstvách, přičemž každá vrstva přechází o 5 – 6 cm tu nižší. Po stranách ji lemuji dva

Ústí větrací šachty v pohřební komoře
Chufuovy pyramidy

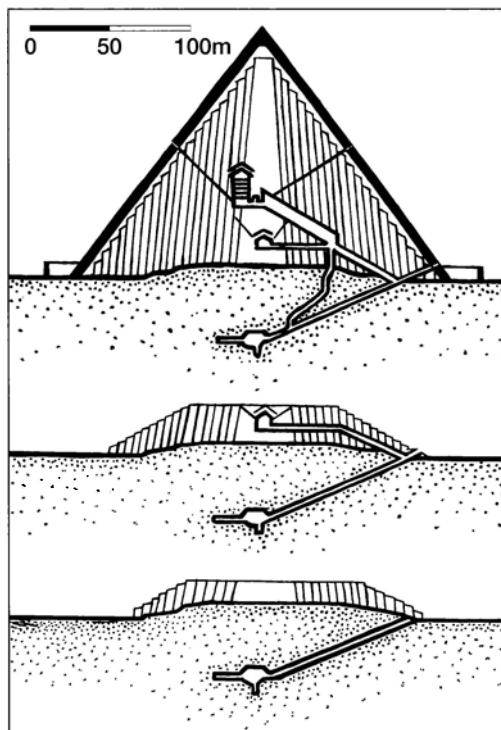
souvislé pásy půlmetrových kamenných výstupků se zářezy jako pro ozubenou dráhu, pro průchod mezi nimi zbývá jen něco přes metr. Sarkofág je opravdu širší než vchod do pohřební komory. Byl tam uložen už během stavby, a jak se zdá, nebylo jím od těch dob hnuto. Stojí v koutě u západní strany, přímo na podlaze. Je z jediného kusu šedohnědé žuly, bez víka a bez nápisu, na jednom z rohů dosti poškozený. Vypadá jako ulitý z kovu a při úhozu zní jako zvon. Po člověku, který v něm měl nalézt věčný odpočinek, nezbyl ani prach.

Velkou pyramidu obklopovaly stavby, jež nebyly o nic méně pracné a nákladné. Hérodotos, který viděl osmnáct metrů širokou cestu z hlazených kvádrů, jež spojovala zádušní a údolní chrám, ji nazval „dílem téměř stejně velkým jako sama pyramida“. Pockocke, Francouzi z Egyptské komise a Lepsius našli ještě její pozůstatky s fragmenty reliéfní výzdoby; dnes z ní zbývá sotva stopa v délce asi 80 metrů. Definitivně zmizela koncem 19. století při výstavbě vesnice Nazlet es-Simmán, která je dnes podobně jako Gíza součástí Velké Káhiry. Někde mezi jejími domky z uplácené hlíny, které rychle ustupují moderním vilám, stál také údolní chrám. Byl prý 30 metrů vysoký a velmi výstavný; padl za oběť zájemcům o stavební materiál pravděpodobně již ve starověku.

Ze staveb v areálu Velké pyramid se zachovaly dva komplexy: zbytky zádušního chrámu a tři satelitní pyramidy. Stopy po chrámu objevil roku 1939 egyptský archeolog Abú Seif, jeho vykopávky dokončil po válce Lauer. Stál jako obvykle na východní straně a jeho průčelí měřilo 100 egyptských loktů (52,5 metru). Postaven byl z turského vápence, měl nádvoří s 38 čtvercovými žulovými pilíři, 12 stejných pilířů stálo v předsíni před svatyní. Po jeho obou stranách, asi ve vzdálenosti deseti metrů, se při vykopávkách našly dva kamenné doky pro „sluneční lodě“; třetí takový dok se našel po levé straně cesty k údolnímu chrámu. Žel byly prázdné; vynahradil to však víceméně náhodný nálezy dvou dalších roku 1954. V jednom z nich ležela bezvadně zachovaná loď: nejstarší loď světa, téměř 36 metrů dlouhá, z cedrového dřeva, loď dodnes schopná plavby! Po vyzdvižení a konzervaci byla umístěna ve zvlášť vybudovaném pavilónu přímo u pyramidy.

Satelitní pyramidy stojí rovněž na východní straně, ač jinak se stavěly výhradně na jižní; náboženské předpisy musely zřejmě ustoupit terénním překážkám. Jsou tři a od severu k jihu se malounko zmenšují: strana jejich čtvercové základny měří u první 49,5 metru, u druhé 49 metrů, u třetí 46,9 metru. Každá z nich měla ohradní zeď, zádušní kapli a pohřební komoru s předsíní, do které vedla kolmá šachta; u první byl navíc dok pro „sluneční člun“. Podle převládajícího názoru patřily Chufuovým manželkám, z nichž první (hlavní) byla

Velká pyramida krále Chufua
u Gízy, průřez. Tři fáze
stavebního vývoje
(podle Borchardta)

podle zvyklostí u egyptských panovníků asi jeho sestrou. Jména prvních dvou neznáme, třetí se jmenovala Henutsen a za dvacáté dynastie byla ztotožněna s bohyní Esetou. Její zádušní kaple byla pak v saiské době přeměněna v chrám, kde byla uctívána jako „Paní pyramid“.

Všechny tři tyto pyramidy jsou poměrně dobře zachované a chybí jim pouze vnější obložení; jejich podzemí a okolí je dobře prozkoumáno. Jak se zdá, východně od první měla být postavena ještě jedna větší; práce na ní byly však před dokončením pohřební komory zastaveny. Podle Reisnera, který tu vedl vykopávky ve 20. letech, byla určena pro královnu Hetepheresu, manželku Snofrua a matku Chufua, jejíž hrobku v Dahšúru vyplnili krátce po pohřbu lupiči. Chufu se však nakonec rozhodl vybudovat pro ni tajný hrob ve skále o něco severněji. Skutečně se jej podařilo utajit až do ledna 1925, kdy se Reisnerovu fotografovi propadl do skuliny mezi maskovacími bloky stativ. Tři

Poškozený Chufuův sarkofág je prázdný již dlouhá staletí.

měsíce vynášeli z ní pak členové harvard-bostonské expedice poklady: tisíce malých zlatých plíšků, kusy nábytku a zařízení, zlaté a stříbrné náramky, toaletní krabičky s líčidlem na oči (modrošedým a zeleným), nůžky na manikúru, šperkovnice s královním jménem. Našli v ní i zapečetěné kanopy s jejími vnitřnostmi a prázdný alabastrový sarkofág. Dlouho hledal Reisner a ostatní egyptologové vysvětlení této záhady. Nakonec dospěl k horroru s absurdními prvky: královninu mumii prý lupiči v Dahšúru ukradli a po oloupení o šperky zničili, strážci a úředníci to však ze strachu zatajili, a tak Chufu dal s celým slavnostním ceremoniálem pohřbít prázdnou rakev. Není však vyloučeno, že se Chufu dozvěděl pravdu, ale aby neztratil prestiž, navenek předstíral, že se nic nestalo, a dal vystrojit své matce druhý normální pohřeb. Snad to tak bylo, snad ne; rozhodně tu však jde o první a zatím jediný objev neporušené hrobky člena královské rodiny z dob Staré říše.

Velká pyramida byla podle starověkých zpráv obehnaná desetimetrou kamennou zdí; její stopy ukazují, že byla přes tři metry silná a že sledovala pyramidu ve vzdálenosti 20 egyptských loktů (10,5 metru). Kolem ní se rozprostíraly v patřičném odstupu mastaby hodnostářů; téměř sto se jich

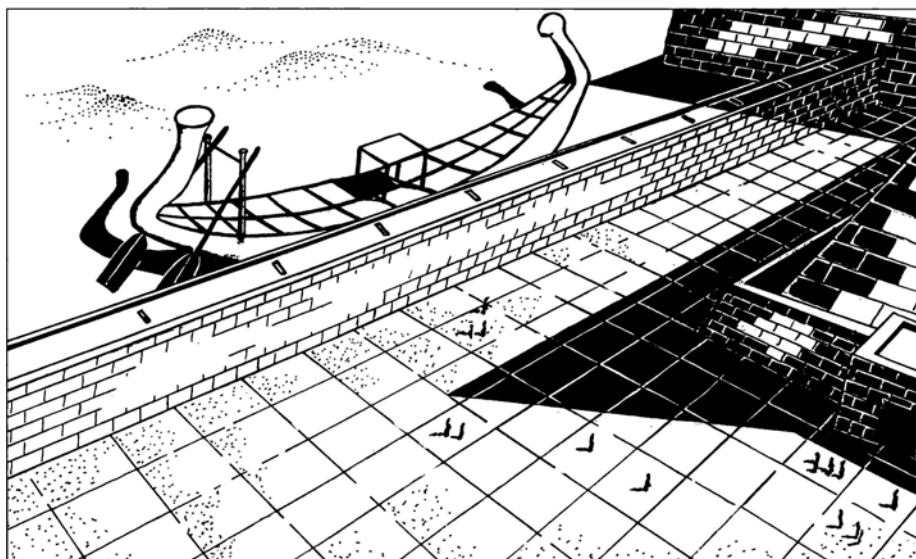
zachovalo na severní straně, něco přes deset na jižní, asi čtyřicet na východní. Dnes jsou zčásti nepřístupné, ale většina toho, co se v nich od Mariettových dob našlo, je ve vitrínách a depozitářích Egyptského muzea. Jinak z nálezů v areálu této pyramidy vzpomeňme už jen dvou.

K prvnímu došlo roku 1827 a zásluha o něj patří Vyseovi. Je to jméno krále Chufua na kvádru z odlehčovací komory nad jeho pohřební komorou v srdci pyramidy. Napsal je nějaký předák lamačů kamene, aby se vědělo, na kterou stavbu patří. Je v červené barvě a krásně čitelných hieroglyfech.

Druhý pochází z roku 1946, a to ze zádušního chrámu. Je to fragment stély objevený Lauerem, který potvrzuje, o čem ostatně nikdy nebylo pochyb, tj. že tato pyramida patřila Chufuovi. Navíc je na něm její jméno: *Achtej Chufu*, „Chufuovi náleží obzor“.

Jestliže jsme věnovali Chufuově pyramidě poněkud víc pozornosti, nebylo to jen pro její proslulé prvenství. Vznikla totiž kolem ní jakási „číselná mystika“, která si některé její míry upravila a jiné vykonstruovala. Různí vykladači jejích „záhad“ vložili navíc do ní komory a šachty, které si prostě vymysleli. Museli jsme si ji tedy důkladně prohlédnout a její základní údaje doplnit o řadu dalších, které jsme převzali, jako v ostatních případech, z oficiálních dokumentů egyptské Památkové správy.

Rachefova pyramida stojí nepochybně v pozadí zájmu. Návštěvníci gízského pole se většinou spokojí jen prohlídkou z dálky, ačkoli se k ní mohou dostat od Chufuovy pyramidy pěšky za několik minut: je přece jen druhá ... Přitom není

Chufuova pyramida u Gízy. Rekonstrukce horní části vzestupné cesty s královou lodí, objevenou v podzemním doku roku 1954. Loď je téměř 36 metrů dlouhá a je dokonale zachována.

o mnoho menší ani o mnoho mladší. Když byla někdy v druhé polovině 26. století před n. l. dokončena, dosahovala výšky 143,5 metru a byla tedy jen o 3,2 metru nižší než Chufuova. Dnes má od paty k vrcholu 136,5 metru, a kdyby byla o necelý metr vyšší, tak by se jí vyrovnala. Strany její čtvercové základny měřily původně 215,3 metru, dnes měří 210,5 metru. Vzhledem k nevelkým rozdílům v jejich délce (ani ne o 10%) a poněkud ostřejšímu sklonu ($52^{\circ} 20'$) zdá se napohled vyšší než Chufuova. Tento optický klam posiluje i skutečnost, že stojí na nejvyšším místě gízké pláně. Nad Chufuovou pyramidou vyniká však nepřístupností svého vrcholu; skupina horolezců potřebuje k výstupu na něj téměř hodinu, přičemž musí překonat mohutný vápencový převis. Na vrcholu jí chybí pouze žulový „pyramidion“ čili *benben*, jehož špička měla zachycovat první a poslední paprsky Reovy sluneční lodě.

Nejjižnější satelitní pyramida Chufuova komplexu patřila královně Henutseně. Jsou u ní trosky pozdějšího chrámu bohyně Esety, „Paní pyramid“.

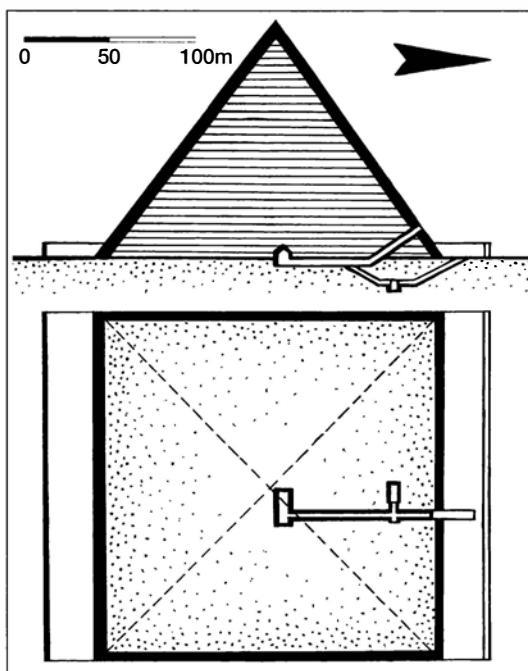
Vnitřní struktura Rachefovy pyramidy je poměrně prostá. Má dvě komory a dva vchody na severní straně; jeden ve výši asi patnácti metrů, druhý pod ním v úrovni základny. Dnes se do ní vstupuje chodbou z horního vchodu; vede těsně pod základnu, tam se vyrovnává a pokračuje k pohřební komoře. Chodba za dolním vchodem klesá zpočátku do hloubky deset metrů a po nedlouhém rovném úseku opět stoupá a ústí do horní. Po straně má odbočku do menší komory, která zůstala nedokončena. Pohřební komora je zhruba v ose pyramidy; východozápadním směrem měří 14,2 metru, severojižním 5 metrů, na výšku 6,8 metru. Vytesána je ve skále, pouze zalomený strop má v mase pyramidy. Stojí v ní dodnes prázdný sarkofág, který objevil i s rozbitým víkem roku 1817 Belzoni; je z hezky hlazené žuly. Jinak tu nejsou žádné jiné komory a šachty, „Belzoniho tunel“ je také už zanesen pískem. Svými 1 629 200 krychlovými metry vápencových kvádrů, mezi kterými je méně než 0,01 % volného prostoru, představuje tato pyramidanějkompaktnější stavbu na světě.

„Rachef je veliký“ bylo její jméno a veliké bylo i její příslušenství. Stavby, které se u ní zachovaly, jsou nejrozsáhlejší ze všech, jež známe ze Staré říše. Její zádušní chrám byl ještě v 18. století n. l. v docela dobrém stavu; pak si ho obyvatelstvo rozeslo, ale lze jej podle pozůstatků bezpečně zrekonstruovat.

Stál na východní straně, na zvláštní žulové terase za ohradní zdí, a měřil 145 x 45 metrů; měl pět kaplí s předsíní, dvě sloupové síně se serdaby, řadu skladištních místností a nádvoří s dvanácti sochami krále. Vedla z něho půl kilometru dlouhá a téměř pět metrů široká kamenná cesta k údolnímu chrámu, který stál jihovýchodně od Velké sfingy. Tvarem připomínal velkou mastabu, půdorys měl 45 x 45 metrů a vysoký byl 12,5 metrů. Jeho ústřední síň zdobilo 23 sedících soch krále, většinou z alabastru a břidlice, a 16 žulových pilířů; jeho dva vchody hlídaly čtyři ležící sfingy. Dnes se mu říká „Žulový chrám“, a to na rozdíl od „Chrámu Sfingy“, který stál v jeho sousedství a byl objeven teprve v našem století. Pozůstatky obou těchto chrámů jsou dobře známy ze všech snímků Velké sfingy.

Jako každou pyramidu lemovala i Rachefovou ohradní zeď; podle jejích odkrytých základů byla 3,4 metru silná a prostor mezi ní a pyramidou měřil 10,1 metru. Po stranách zádušního chrámu se našlo pět doků pro „sluneční lodě“, byly však prázdné. Jižně od ohradní zdi, přesně v jejím středu, stála na umělé terase malá satelitní pyramida. Její povrchová část už zmizela, ale ze stop v terénu a zbytků obkládacích kvádrů lze zjistit její rozměry (20,1 x 20,1 metru) i sklon stěn (52° 20'). Podzemní část se zachovala celá, a to i s tunelem, kterým se do pohřební komory (v hloubce 12 metrů) probourali lupiči. Byla v ní pohřbena pravděpodobně Rachefova manželka. Našli se v ní však jen dvě perly, které ztratili lupiči, a zátka nějaké nádoby, na jejímž zlomku se podařilo přečíst Rachefovo jméno.

Rachefova pyramida u Gízy.
Průřez a půdorys
(podle Edwardse)

Okolí pyramidy je poměrně dobře prozkoumáno; nejvýznamnější nálezy pocházejí už z 19. století. Na západní straně objevil Petrie roku 1881 pozůstatky stavby, jež měla 91 dlouhých a úzkých místností o rozměrech 26 x 3 metry; srovnání s podobnými stavbami v Medínit Habu a Láhúnu potvrdilo, že to byly příbytky starověkých dělníků, kteří byli trvale zaměstnáni při stavbě

Reliéf z Cejovy hrobky u Sakkáry. Zobrazuje Ceje při lovu na hrochy v nilské deltě. Polychromovaný vápenec, asi z konce 25. století před n. l.

pyramid. Z uměleckých nálezů má prvenství krásně zachovaná socha krále Rachefa z tmavozeleného dioritu; zobrazuje ho na ozdobném trůně se slavnostní rouškou na hlavě, posvátným hadem na čele a sokolím bohem Horem za týlem. Objevil ji roku 1860 v troskách údolního chrámu Mariette a patří k chloubám Egyptského muzea v Káhiře.

Relativní nezájem turistů o Rachefovou pyramidu bohatě vykompenzoval badatelský zájem vědců. Vznikla o ní celá knihovna monografií, kterou zaplnili po Mariettovi a Petrieovi zejména Hölscher, Sieglin, Ricke a Schott z Německa, Capart a Werbrouck z Belgie, Francouz polského původu Gedseloff a kromě jiných naši staří známí Borchardt a Steindorff, nověji k nim připojili svá díla Lauer, Vandier a Drioton. V posledních letech se zařadil mezi výzkumníky této pyramidy vědec, jehož jméno egyptologové sice znali, ale jen ze seznamu

Král Rachef, zadavatel stavby druhé největší pyramidy.
Socha z tmavozeleného dioritu,
za královou hlavou sokolí bůh Hor.
Originál asi z poloviny 26. století před n. l.,
dnes v Egyptském muzeu v Káhiře

nositelů Nobelovy ceny za fyziku. Způsobil tím nemalou senzaci, neboť do té doby věnoval své schopnosti k prospěchu vědy a lidstva úplně jinak: jako spolupůvce vodíkové superbomby, jako konstruktér pumové spouště, pracující s přesností na miliontinu sekundy, jako vynálezce zaměřovacího zařízení pro bombardování neviditelných cílů a podobných užitečných věcí, z nichž se k mírovým účelům užívá snad jen jeho radarového systému k navádění letadel na přistávací dráhu. Nobelovu cenu dostal roku 1968 za objev tzv. jaderné reakce za studena. Byl to profesor Kalifornské univerzity Luis W. Alvarez.

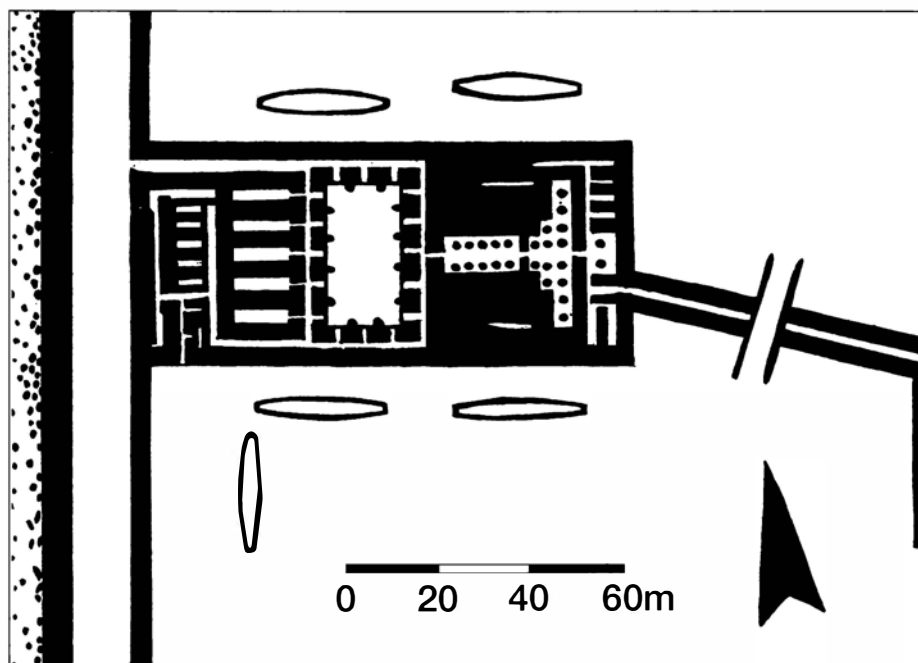
„Rachefova pyramida dosud nevydala svá tajemství, mlčí jako Sfinga u jejího úpatí,“ prohlásil L. W. Alvarez. Tajemství ho vždy lákala, a protože znal nejeden prostředek k jejich odhalení, rozhodl se k činu. Roku 1969 instaloval s pomocí americké komise pro atomovou energii a s podporou egyptské vlády do pohřební komory krále Rachefa počítače částic kosmického záření, jimiž měl být zachycen jakýsi stínový obraz pyramidy, který by ukázal jako na rentge-

novém snímku její prázdné prostory. To znamená skryš faraonovy mumie a klenotnice s faraonovými poklady, jejichž existenci předpokládal bůhví proč asi v šedesátimetrové výši někde u osy pyramidy. „A co když se nepodaří za pomoci kosmických paprsků objevit skryté místnosti?“ zeptal se ho G. A. Henning z hamburského Sternu. „Pak budu přesvědčen,“ odpověděl L. W. Alvarez, „že v této pyramidě nejsou žádné tajné komory a klenotnice.“

Egyptologové se stavěli k tomuto pokusu skepticky. Analogie s Chufuovou pyramidou se jim zdála nevhodná. Struktura Rachefovy pyramidy ukazovala, že při její stavbě nedošlo k podstatné změně v původním plánu, kdežto u Chufuovy pyramidy byl původní plán nejméně třikrát změněn. Vzhledem k pohřebním zvykostem v dobách Staré říše nemohly být nad královou pohřební komorou žádné další místnosti. A kdyby snad byly, byly by už dávno objeveny a vyloupeny. Kampak atomoví vědci se svou moderní Aladinovou lampou na starověké lupiče! Přesto drželi Alvarezovi palce.

Všechno proběhlo podle plánu, všechno fungovalo. Jen prázdné komory se neukázaly. A klenotnice teprve už ne.

„Božský je Menkaure“ jmenovala se nejmenší ze skupiny tří velkých pyramid u Gízy. Stojí v jihozápadním rohu tamější pláň, v uctivém odstupu od Chufuovy a Rachefovy velehrobky, jako by se styděla za svou nepatrnost a mládí. Rozhodně

Příslušenství Rachefovy pyramidy: zádušní chrám, vzestupná cesta a údolní chrám (zeď vpravo), půdorys. Po stranách podzemní doky pro královny lodě (podle Edwardse)

se však stydět nemusí: je jí přes 4500 let, základnu má 108,4 x 108,4 metru, vysoká je 62 metrů. Původně byla asi o 4 metry vyšší; délku stran si však zachovala, neboť návěje písku zachránily dolní část jejího obložení. Toto obložení je z červené asuánské žuly a původně ji krylo téměř do třetiny výšky. Tam je pak vystřídaly bílé bloky z turského vápence, špičku měla pravděpodobně opět červenou a ze žuly. Takto dvoubarevně vypadala ještě v 16. století n. l., než ji o její plášť oloupili mamlúkové. Byla prý ze všech pyramid nejkrásnější.

Hérodotos vypravuje, že Menkaure dostal z města Bútó (Peruadžet, Puto) věštbu, podle které mu bylo souzeno pouze šest let vlády. „Dal tedy zhotovit velké množství lamp, popíjel a hodoval ve dne v noci, aby ze šesti udělal dvanáct, když noci proměnil ve dny.“ Je to ovšem jen zkazka a Manehto naopak tvrdí, že jeho vláda trvala 63 let. Pyramida a stavby v okolí budí však přesto dojem, že Menkaure vládl opravdu jen krátce a že svou předčasnou smrt nějak tušil. Jak ukazuje původní vstupní chodba, jež byla při další výstavbě překryta, dal své pyramidě půdorys asi 60 x 60 metrů; až později jej téměř zdvojnásobil. Pohřební komoru si dal vytesat pouhých šest metrů pod základnou a teprve ve druhé fázi ji spustil do bezpečnější hloubky. K výstavbě pyramidy přikázal použít neobyčejně velkých kvádrů, mnohem větších než Chufu nebo Rachef, aby byla co nejdřív hotova. Nedbal ani o obvyklou péči při jejich opracování. Přes veškerý spěch, který tu cítíme ještě po tisíciletích, se Menkaure dokončení své pyramidy nedožil. Zemřel asi v době, kdy dosáhla zhruba dvacetimetrové výšky, tj. úrovně žulového obložení. Původně měla být snad celá obložena žulou, aspoň se tak domnívá Edwards, ale jeho nástupce si to usnadnil. U zádušního chrámu to máme dokonce písemně doloženo. Začat byl z kamene a dokončen byl z cihel. V jeho troskách se našel nápis, že takto jej dal dostavět „Šepseskaf, král Horního a Dolního Egypta, pro svého otce, krále Horního a Dolního Egypta, Usira Menkaurea“.

Na rozdíl od ostatních pyramid Menkaureova nestojí přímo na skále, nýbrž zčásti na umělé terase z vápencových kvádrů, která vyrovnává sklon terénu. Pohřební komoru má poměrně malou, pouze 6,5 x 2,3 metru; její strop ve výši 3,5 metru tvoří dva protilehlé kvádry, které jsou na dolní straně otesány do polooblouku, takže působí dojmem klenby. Její stěny jsou obloženy hlazenou žulou a stěny vstupní chodby rovněž, s původní komorou a místnostmi pro pohřební výbavu je spojena schodištěm. Půdorys všech těchto podzemních místností je poměrně složitý; odráží nejméně tři změny stavebního plánu. Přitom není vyloučeno, že některé úpravy pocházejí až ze saiské doby.

Areál pyramidy je dnes změtí trosk zavátých pískem, ale dlouholeté vykopávky jej umožňují dosti spolehlivě rekonstruovat. Zádušní chrám, roku 1755 n. l. ještě docela zachovalý, měřil 45 x 45 metrů; polovina jeho plochy připadala na nádvoří, polovina na kultovní a skladištní místnosti. Půl kilometru na východ stál údolní chrám přibližně stejných rozměrů; jeho výzkum ukázal,

že byl za šesté dynastie restaurován a doplněn o nové místnosti. Jistě se tak stalo také z piety k zemřelému králi, hlavně však proto, aby si jeho kněží udrželi základnu své celkem blahobytné existence. Oba chrámy spojovala cesta z hlazených vápencových kvádrů, která překonávala místy až dvacetimetrové výškové rozdíly. Její stopy lze dodnes sledovat v délce přes čtvrt kilometru.

Mnohem lépe než chrámy se zachovaly satelitní pyramidy. Jsou celkem tři, z toho dvě nedokončené, a stojí jako obvykle na jižní straně za ohradní zdí. Největší je východní, která ještě nese zbytky žulového obložení; její základna měří 44,3 x 44,3 metru a výška 28,3 metru. Dvě další, se stranami 31,5 metru a o výšce 21,2 metru, jsou stupňovité, což je vzhledem k době jejich stavby dost překvapující. Snad jsou jen nedokončené a měly být, podobně jako východní, pravděpodobně doplněny v pravé. Ve východní objevil Vyse roku 1837 velký žulový sarkofág, ve střední zbytky dřevěné rakve a lidských kostí, v západní pouze nedokončenou a prázdnou pohřební komoru. Každá z těchto pyramid měla zádušní kapli, obehnané byly společnou ohradní zdí. Podle Reisnera, který provedl ve 20. letech jejich nový výzkum, patřila východní pyramida asi Menkaureově první (hlavní) manželce Chamerernebtj. Majitele nebo majitelky ostatních dvou si netroufl odhadnout. Ani nikdo jiný.

222 |

Výstup na Menkaureovu pyramidu vyžaduje fyzickou zdatnost a úřední povolení. Vede po severní straně, podél obrovské jizvy, kterou v ní zanechali mamlúkové, když se pokoušeli dostat k jejím pokladům. Víc než nohy si při tom přijdou na své ruce; na většinu kvádrů je třeba se vytáhnout jako na hrazdu a sklouznout se prostě nesmí. Vyhlídka z jejího vrcholu, který končí nevelkou plošinou, nás ovšem bohatě odmění. Rachefova pyramida se svými obnaženými vrstvami pod zbytky světlešedé polevy se zdá z tohoto úhlu ještě mohutnější než zdola; přitom překrývá zčásti Chufuovu, která připomíná její zdvojený obraz podobný duchu na obrazovce. Návěje písku nad troskami starověkých staveb mění celé okolí v plastickou archeologickou mapu, jež končí až u trianglů abúsírských a sakkárských pyramid. Západní poušť, prozářená sluncem, nekončí naopak nikde ... Je to pohled jako z helikoptéry: až na to, že se pod námi nic nechvěje a nad námi nic neburácí.

Vchod do pyramidy je těsně pod místem, kde se mamlúkové vzdali svých nadějí. Žulovou chodbu pokrývá kluzká vrstva písku, za ní jsou pak prázdné komory se vzduchem k nedýchání. Menkaureův sarkofág, objevený roku 1837 Vyseem, leží dnes na dně oceánu někde za Trafalgarem, ale známe jej aspoň z popisů a Perringovy kresby. Byl z bazaltu a s reliéfní výzdobou, jež zobrazovala průčelí královského paláce, a tudíž dost zajímavý, aby vyvolal mezi egyptology rozepře. Podle Borchardta a Setheho nemohl pocházet z Menkaureovy doby, neboť svým stylem neodpovídal sarkofágům známým ze Staré říše. Později se však podobné sarkofágy našly, a tak jej většina egyptologů uznala za původní. Poslední, kdo jednoznačně potvrdil tento názor, byl Vandier roku 1954.

Dnes však o tom znovu pochybujeme. Britské muzeum zaslalo totiž zachráněný fragment víka z dřevěné rakve, které v komoře objevil Vyse, k radiokarbonovému testu, a atomové hodiny ukázaly, že toto víko s Menkaureovým jménem pochází nejspíš až z Pozdní doby. Zdá se tedy, že pohřební komora byla vyloupena už dávno ve starověku, ale lupiči tam zanechali mumii, kterou příliš nepoškodili, a saišti panovníci dali pak tuto mumii uložit do nové rakve. Snad i do nového sarkofágu, který byl později opět vyloupen ...

Ztrátu Menkaureova sarkofágu částečně vyvažují bohaté nálezy sochařských děl, za které vděčíme Reisnerovým vykopávkám v zádušním chrámu. O nejlepší se dnes dělí Egyptské muzeum v Káhiře s Muzeem umění v Bostonu. V Káhiře je představuje soubor velkých břidlicových reliéfů krále Menkaurea s bohyní Hathorou a ochrannou bohyní Anupova kraje; v Bostonu pak zejména jemně modelovaná břidlicová skupinová socha, jež zobrazuje Menkaurea a jeho manželku Chamerernebtej.

Tím bychom mohli prohlídku pyramidového pole u Gízy ukončit. Jenže – je tu ještě Velká sfinga!

„Již pět tisíc let vidím každé ráno boha slunce, jak vychází na vzdáleném břehu Nilu. Jeho první paprsky patří mé tváři... Viděla jsem dějiny Egypta v jejich prvním rozbřesku a zítra opět uvidím východ planout v nové záři. Jsem věrnou strážkyní u nohou svého pána, tak bdělou a jemu tak blízkou, že mi propůjčil svou tvář. Jsem společnicí faraona, jsem faraon sám. Během věků dostala jsem mnoho jmen od lidí, kteří přišli ke mně se zbožným obdivem ... Ale jméno, které mi zůstalo, dal mi řecký cestovatel, otec historie Hérodotos. Nazval mě Sfingou, jako kdybych byla z jeho země. A toto jméno mám dosud.“

Tak praví Velká sfinga hlasem stereofonních reproduktorů a v měnivém světle barevných reflektorů na jevišti pod hvězdnatým nebem, jehož kulisy tvoří gízské pyramidy přímo v originálu. Sedmkrát týdně to opakuje v různých světových jazycích i arabsky v sugestivním představení *Zvuk a světlo*, jež se přes poplatnost libivým efektům nemění ještě v kýč. Říká v krásné básnické mluvě i mnoho jiného, o čem by se dalo diskutovat, jestliže však o sobě tvrdí, že jí dal jméno Hérodotos, velice se mýlí. Správněji řečeno, mýlí se autor textu, který jí ho vložil do úst, a na tom nic nemění ani jeho schválení dvěma egyptskými ministerstvy. Hérodotos se totiž o ní ve svých *Dějínách* nezmínil; snad ji vůbec neviděl, protože byla tehdy (jako často předtím i potom) až po uši v písku. První návštěvník Egypta, který nám o ní zanechal zmínku, byl teprve Plinius.

Sfinx je opravdu řecké slovo, avšak egyptského původu. Řekové jím nazývali obludu ze svých mýtů, která měla ženskou hlavu, lví tělo a ptačí křídla. Byla to dcera stohlavého obra Tyfóna a jeho polohadí manželky Echidny, sestra proslulých oblud Kerbera, Hydry a Chiméry. Žila na hoře Sfingiu u Théb a dávala tam lidem hádanky; kdo je neuhodl, toho rozsápala. Takto hubila lidi, dokud její hádanku nerozluštil pozdější thébský král Oidipús. Jakmile se tak

stalo, vrhla se do moře, neboť osud jí určil, že správnou odpověď nepřežije. (Mimochodem, byla to hádanka dost prostá: „Kdo chodí ráno po čtyřech, v poledne po dvou a večer po třech nohou?“ – „Člověk!“ odpověděl Oidipús. „V dětství leze po čtyřech, v dospělosti chodí po dvou, ve stáří se opírá o hůl“.) Sfinga v egyptském pojetí nebyla obluda, ba ani žena, a nedávala hádanky. Byla to socha panovníka nebo boha, jehož sílu symbolizovalo lví tělo. Nazývala se *šesep-anch*, tj. „žijící obraz“ (panovníka); z toho pak vznikl její řecký název, který se později vrátil do Egypta.

Ačkoli egyptská sfinga nedávala hádanky, byla její velká socha pod pyramidami u Gízy ztělesněnou hádankou. Mnozí se snažili vysvětlit její tajuplný a poněkud opovrhlivý úsměv; specializovali se na to zejména autoři cestopisů a romanopisci. Vědci se ptali: koho tato socha představuje, kdy vznikla, jak byla vytvořena? Po stovce let dohadů a výzkumů, při nichž bylo opět použito vrtaček a střelného prachu, přineslo odpověď zjištění jejího původního jména. Arabové z okolí ji nazývali *Abú'l-Hól*, „Otec hrůzy“. Filologové pak vypátrali, že tento její název vznikl lidovou etymologií z dřívějšího *Horun*, resp. *Hol*, doloženého v koptských i hieroglyfických textech. Za tímto názvem se skrývalo několik starších a na jejich konci stálo staroegyptské *Haremachet* (v řeckém znění Harmachis), což znamenalo „Hor v Zemi světla“. Horem se přitom rozuměl zbožštěný panovník a Zemí světla horizont, kde se tento panovník sloučil po smrti s bohem slunce. Úplný její název zněl *Šesep-anch en-Rachef*, tj. „Žijící obraz Racheфа“. Zobrazovala tedy krále Racheфа ztotožněného s bohem slunce, Racheфа s tělem krále pouště a s insigniemi královské moci, Racheфа jako boha a lva střežícího svou pyramidu.

Není a nebylo na světě sochy, jež by převyšovala Velkou sfingu rozměry. Vytesána je z jediného kusu skály, který zbyl v lomu, v němž se dobýval kámen na stavbu Chufuovy a pak Rachefových pyramidy. Spojuje v sobě jedinečný výtvarný technický se zdařilým výsledkem uměleckým. Srovnání s jinými Rachefovými sochami ukazuje, že ho zobrazila při vši stylizaci věrně, realisticky a s individuálními rysy (včetně širokých lících kostí a velkých odstávajících uší). Jak lze usuzovat z nápisu u jejích nohou, byla vytvořena ještě za Rachefova života. Je tedy nejen největší, ale i nejstarší kolosální sochou na světě. Od přední tlapy po ocas měří 57,3 metru, vysoká je 20 metrů, tvář má širokou 4,1 metru, její ucho měří 1,37 metru a nos 1,71 metru, mezi jejíma nataženými předními nohama by mohl zaparkovat autobus. Ve svém projevu před návštěvníky *Zvuku a světla* se představuje poněkud starší, ač to nemá zapotřebí: je jí něco přes 4500 let.

Dnes je Velká sfinga těžce poškozena. Tvář má zmrzačenu jako po úderech dláta a její v ní rány jako po dělových koulích. Královský *uraeus*, symbol panovnické moci v podobě kobry vztyčené na čele, jí nenávratně chybí. Královský nemes, slavnostní šátek splývající z temene k ramenům, má zčásti ulomený.

Z královského vousu, symbolu důstojnosti, se našly u jejích nohou jen nevelké fragmenty. Věky a poušť se spojily k jejímu zničení. Několikrát ji písek zanesl tak, že z ní vyčnívala jen hlava, a ani ta ne vždy celá. První ji dal z něho vykopat, pokud víme, Thutmose IV. koncem 15. století před n. l. Požádala ho prý o to ve snu a odměnou mu slíbila dvojitou korunu Egypta, což také, jak dosvědčuje nápis na stéle mezi jejíma nohama, později splnila. Pak ji ze zajetí vyprostili saiští panovníci v 7. století před n. l., po nich císař Septimius Severus počátkem 3. století n. l. V novověku ji první vykopal Caviglia roku 1818, a to na účet Muhammada Aliho, který mu za to zaplatil 450 liber šterlinků, což bylo tehdy velmi mnoho peněz. Roku 1886 musel však jeho práci znovu opakovat Maspero. Zvlášť důkladné odkopové práce, spojené s částečnou opravou poškozených stran a zajištěním okolí před návštějemi, provedl v letech 1925 – 1926 francouzský

Velká sfinga

architekt E. Baraize z pověření egyptské vlády. Sfinga se mu za to štědře odměnila: předními tlapami mu ukázala pozůstatky svého chrámu, o němž neměl do těch dob nikdo z výzkumníků ani tušení. Dnes o Velkou sfingu pravidelně pečují egyptská Památková správa.

Věky a poušť Sfingu příliš nepoškodily; o to se postarala teprve lidská hloupost, která bývá tím větší, čím větší je dílo, které ji provokuje. Rány v její tváři, jež vypadají jako po dlátě, jsou skutečně po něm: ve 14. století ji tak zohavil nějaký nábožný šejk, který na ni důsledně aplikoval Muhammadův zákaz zobrazovat lidský obličej. Také rány, jež vypadají jako po dělových koulích, jsou po dělových koulích. Od samozvaných průvodců se můžeme dozvědět, že je nadělali Francouzi a Angličané. Ve skutečnosti jsou to doklady střelecké obratnosti mamlúků, kteří používali hlavu Sfingy jako cvičný terč pro své dělostřelectvo.

Přes ničivou sílu věků a pouště, přes náboženský fanatismus a mamlúcký vztah ke kulturním památkám Velká sfinx stále ještě stojí a střeží gízské

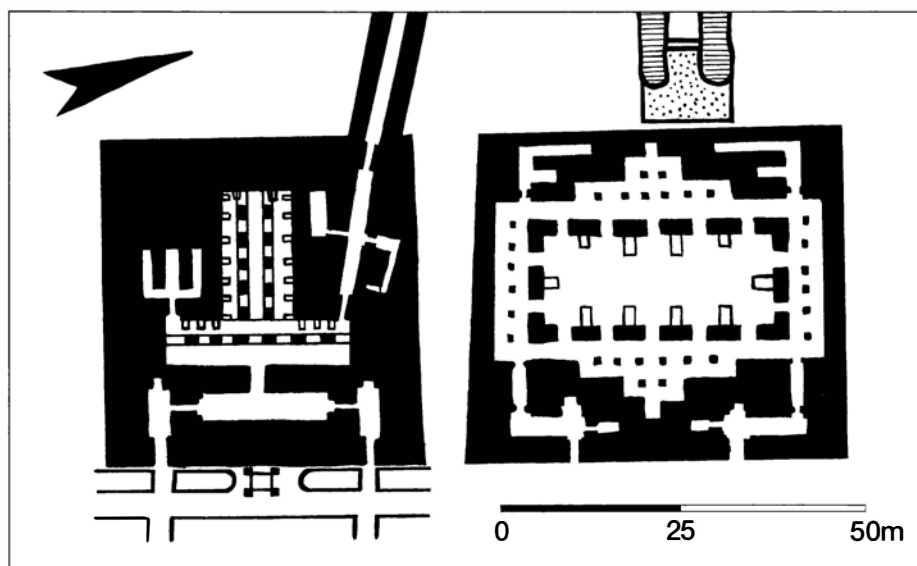
pohřebiště. A jako mistrovské dílo sochařství starého Egypta bude stát tak dlouho, jak dlouho budou stát pyramidy.

Pyramidy však na gízské pláni vždy nestály. Dovedeme si je odmyslet z jejího obzoru a zpod jejího slunce? Dovedeme se vrátit v duchu o čtyři a půl tisíciletí zpátky a představit si gízskou pláň jako staveniště?

Podle Hérodota na stavbě Velké pyramidy pracovalo sto tisíc lidí, a to dvacet let, vždy po třech měsících ročně. Je to jediný údaj tohoto druhu, který se ze starověku zachoval, a rozhodně nemusí být přesný ani spolehlivý. Mezi lidmi, kteří tuto pyramidu stavěli a tento údaj Hérodotovi uvedli, ležela dvě tisíciletí. Víc než dvě tisíciletí jej potom však všichni, kteří o pyramidách psali, po Hérodotovi opakovali; mnozí jej pak brali také za základ pro výpočet u jiných staveb. První, kdo se jej rozhodl prověřit, byl roku 1883 Petrie ve svých *Pyramidách a chrámech u Gízy*.

Dejme tomu, řekl si Petrie, že v pyramidě je podle odhadu celkem 2,3 milionu kvádrů. To znamená, že za dvacet let se muselo každoročně uložit průměrně 115 tisíc kvádrů. Průměrnou hmotnost kvádrů lze odhadnout na 2,5 tuny; s takovým břemenem si klidně může poradit skupina osmi mužů s lany a sochory. Z počtu kvádrů a zaměstnaných mužů vyplývá, že každá skupina musela uložit za tři měsíce 10 kvádrů. Jinými slovy, uložení jednoho kvádrů si vyžádalo od osmi mužů devět dní práce. Tento výkon je zcela v lidských možnostech, a to i při nejjednodušších pracovních pomůckách; je dokonce pod nimi. Hérodotův údaj nevybočuje tedy z rámce možnosti nebo pravděpodobnosti.

226 |

Rachefův údolní chrám (vlevo) a chrám Velké sfingy (vpravo), půdorys (podle Ricka)

Samozřejmě že Petrie věděl, že je to docela mechanický výpočet; bylo mu též jasné, že 100 000 lidí by si muselo na staveništi překážet. Podle Borchardtova odhadu pracovníků u médúmské pyramidy dospěli egyptologové a architekti po dlouhých kontroverzích k názoru, že na gízském staveništi mohlo současně pracovat nejvýš 32 až 36 tisíc dělníků, tj. zhruba třetina počtu uváděného Hérododem. Ani to však nemluví proti Hérodotovi: zbývající byli nepochybně zaměstnání při dopravě kvádrů a v lomech, přičemž dělba práce celkový výkon zvyšovala. Do úhrnného počtu je třeba zahrnout i kamenické mistry, sochaře a jiné kvalifikované odborníky, kteří tvořili stálý kádr pracovníků. Podle pozůstatků jejich obydlí, které objevil Petrie a později Reisner v blízkosti Velké pyramidy, jich mohlo být minimálně 4000, podle některých odhadů až 10 000. Vzhledem k náročnosti chrámových staveb, vzestupné cesty atd. a jejich výzdoby, blíží se spíš skutečnosti tento poslední údaj. Nasvědčuje tomu i množství kamenného odpadu pod pískem v jejich okolí, který odhadl Petrie „snad až na polovinu objemu pyramidy“.

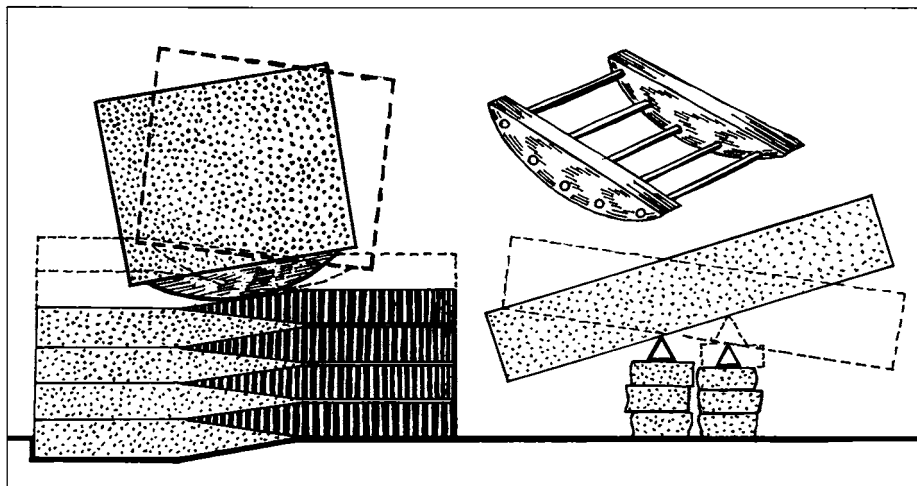
Na stavbě Velké pyramidy používali dělníci podle Hérodota i Diodóra „strojů“; zřejmě také na stavbě Rachefovy, Menkaureovy a každé další (a jistě i dřívější) pyramidy. Byla to ovšem jen „zařízení sestavená z krátkých dřevěných prken (tyčí)“, s jejichž pomocí se zvedaly kvádry. Pomůcky, jež mohou odpovídat této stručné zmnince, se našly z dob Nové říše a napohled vypadají jako postranice houpacího křesla spojené příčnými tyčemi. Francouz A. Choisy je ve *Stavebním umění u Egyptanů* (1904) ztotožnil s Hérodotovými „stroji“ a jeho krajan Legrain je nazval „kyvadlovými zdvihadly“. Petrie předpokládal, že vzhledem k hmotnosti kvádrů to byly robustní konstrukce ze silných prken, a říkal jim „kolébky“. Německý inženýr Ludwig Croon se ve své *Stavbě pyramidy* (1925) naproti tomu domníval, že tu šlo o předchůdce šadúfu, zařízení k čerpání vody, založeného na principu nerovnostranné páky, jehož se v Egyptě dodnes používá. Zařízení tohoto druhu známe z nástěnných maleb ve staroegyptských hrobkách. Jsou však mnohem jednodušší než Croonův model „přenosného šadúfu“, který sice v laboratorních podmínkách fungoval, ale v praxi se určitě nemohl uplatnit. Goném viděl v těchto Hérodotových a Diodórových pomůckách „pravděpodobně jen pouhé sochory na zvedání“.

Jestliže shrneme, na čem se v této otázce většina egyptologů (a historiků stavitelství, techniky atd.) shodla, přikloníme se asi k Petrieho „kolébám“ a Gonémovým „sochorům“. Byla to tedy zařízení velmi prostá; tím víc nám však musí imponovat důvtip a obratnost tehdejších dělníků. Dlouhé kamenné kvádry zvedali tak, že nejdřív pod ně vsunuli v blízkosti těžiště dva zašpičatělé hranoly; takto podložený kvádr pak na jedné straně stlačili, takže celá váha spočívala na jednom hranolu. Pod druhý hranol, který byl v té chvíli volný, vložili kamennou desku, načež přenesli váhu kvádrů na tento druhý hranol a podložili první. To potom opakovali tak dlouho, jak potřebovali. Pod kvádry

o přibližně stejných stranách vkládali zmíněné dřevěné kolébky, které je umožňovaly vychylovat ze strany na stranu, a zvednutou část podkládali pak dřevěnými klíny. Používali také dřevěných (a snad i kovových) tyčí jako sochorů a pák. Připočteme-li ještě dřevěné válce a sáně k dopravě nákladů, jsme s inventářem jejich mechanizačních zařízení u konce.

„Vyhupování kvádrů“ z nižšího stupně na vyšší pokládali starší egyptologové za hlavní (nebo dokonce jediný) způsob budování pyramidy. Později vznikla teorie, že stavba pyramidy začínala vnitřním jádrem, k němuž se po dokončení, tj. po dovedení do plánované výšky, postupně přistavovaly na všech stranách další přídatné vrstvy. První způsob je sám o sobě přijatelný, druhý se však zdá nepravděpodobný. Předpokládá totiž používání kladkostrojů, které Egypťané v té době neznali, nebo nesmírné plýtvání prací při stavbě ramp pro dopravu materiálu, které by se musely po dokončení každé vrstvy zbourat a pro novou znovu postavit. Dnes se už nepochybuje, že přídatné vrstvy se stavěly současně s jádrem, aby od počátku zajišťovaly svým sklonem stabilitu stavby. Výzkumy pyramid u Médúmu, Lištu a nakonec Sechemchetovy pyramidy u Sakkáry ukázaly, že kvádry se dopravovaly do potřebné výšky na dřevěných saních po rampách, o kterých mluvil již Diodóros. Pozůstatky takových ramp se našly nejen u těchto pyramid, ale i u jiných staveb; v Gize například u nedokončeného zádušního chrámu krále Menkaurea, v Karnaku u nedokončené části prvního pylonu. V hrobce velmože Rehmirea, nejvyššího hodnostáře krále Thutmose III., je rampa zobrazená na nástěnné malbě.

„Jak pyramida rostla do výšky, tak se rampa zvyšovala a prodlužovala; úměrně tomu, jak se zužovala pyramida, zužoval se i konec rampy,“ píše Edwards v *Egyptských pyramidách*. „Měla-li pyramida sklon 52°, měly stejný sklon i boční

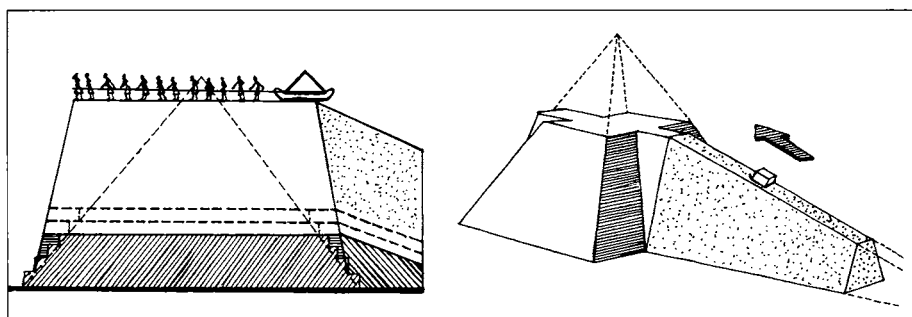

Pomůcky stavitelů pyramid. Vlevo podkládací klíny pro zvedání kvádrů, vpravo zdvihání podlouhlých bloků, nahoře „kolíbka“ (podle Petrieho)

stěny rampy, aby se zabránilo jejímu sesutí. Kolem ostatních tří stran pyramidy, o které se rampa neopírala, byly náspy, po nichž mohli přecházet dělníci a nosiči. Protože tyto náspy nebyly určeny k tomu, aby se po nich vynášely kvádry, mohly mít boční stěny tak strmé, jak dostačovalo, aby se nesesuly. Horní plošina rampy i náspy kolem pyramidy byly zpevněny dřevěnými trámy, takže na ně mohly zajíždět saně s těžkými kvádry ... Sklon rampy závisel pravděpodobně na váze dopravovaného materiálu. U Menkaureova zádušního chrámu je zhruba jedna k osmi.“

Stavba pyramidy nebyla ovšem jen technickým problémem. „Celá tato práce si vyžadovala rozsáhlý a komplexní administrativní systém,“ píše Goném. „Jen tak bylo možno zajistit provoz v lomech, dopravu obkládacích kvádrů z jemnozrnného vápence přes řeku i samotné budování pyramidy. Armáda písařů vedla nejrůznější záznamy, označovala kvádry a zajišťovala ubytování a stravu pro množství řemeslníků, kameníků a dělníků v lomech i na staveništi. Občas nacházíme památky po těchto starověkých dělnících: koše, jakých se dodnes používá, vrtáky a škrabky z křemene, měděná dláta, kousky lan ...“ Víme také, že tito dělníci byli organizováni na způsob armády do „mužstev“, „stráží“ a „družstev“. Zachovala se jména některých jednotek, jež pracovaly na stavbě Velké pyramidy: „Mužstvo Chufu probouzí lásku“, „Mužstvo Chufuova bílá koruna je mocná“. Jedna pracovní skupina na Menkaureově pyramidě se jmenovala dost překvapivě: „Menkaure je opilec“. Egyptologové tvrdí, že překlad je správný, někteří však dávají přednost dvojznačnějšímu výrazu a místo „opilec“ píší „opojený“. Tak či onak – jen si vzpomeňme, co o jeho popíjení napsal Hérodotos...

Jak žili tito dělníci, kteří proměnili pustou pláň u Gízy v jedno z nejproslulejších míst Egypta? Bohužel víme o tom méně, než bychom si přáli. Přibližnou představu máme jen o jejich obydlích, a to jen o těch, v nichž bydleli stálí pracovníci. Měli zvláštní sídliště západně od pyramidy, jež bylo ohrazeno zdí. Petrieho a Reisnerovy vykopávky ukázaly, že se skládalo z podlouhlých baráků kasárenského typu, jež byly seřazeny do bloků oddělených ulicemi. Je možné,

Stavba pyramidy: doprava kvádrů a pyramidia (podle Lauera)

že každá rodina měla takový barák pro sebe; z jeho délky lze soudit, že uvnitř byl rozdělen dřevěnými příčkami nebo rohožemi na více místností. Podlahu měl z udusaného písku zpevněného jílem; ze zařízení a nábytku se nic nezachovalo. Ulice mezi bloky nebyly dlážděné a jejich středem vedla stoka, která se dá eufemisticky nazvat „povrchovou kanalizací“. Sezónní dělníci bydleli podle všeho ve stanových táborech, jež byly ohrazeny zdí; zbytky takových zdí se porůznu našly. Jistěže sloužily ochraně tábora před pískem a zvěří z pouště, určitě však i zabráňovaly dělníkům v útěku.

Někteří badatelé se podle šířky zdí domnívají, že baráky v tomto sídlišti byly poschodové; není to vyloučeno, ale názory se tu rozcházejí. Jiní zas překlenují nedostatek konkrétních poznatků analogiemi s dělnickými sídlišti vykopanými v Medínit Habu a Láhúnu. Zde byly byty vskutku pohodlné. Menší se skládaly z předsíně, obytné místnosti, kuchyně, ložnice a skladiště, větší měly několik dalších místností a dvůr. Tato sídliště, v nichž žili kvalifikovaní kameníci a sochaři, pocházejí však až z mnohem pozdějších dob: v Láhúnu z dvanácté dynastie, v Medínit Habu dokonce z devatenácté dynastie. Zbytky jejich výstavných domů se často uvádějí jako doklad, že tehdejší dělníci bydleli na celkově vyšší úrovni, také vzhledem k egyptským klimatickým podmínkám, než dělníci v průmyslových čtvrtích evropských a amerických velkoměst ještě počátkem 20. století. Nelze to však bez dalšího vztahovat na dělníky z dob Staré říše. A hlavně nelze směšovat kvalifikované pracovníky a jejich rodiny s nekvalifikovanými „pracovními silami“.

O tom, jak byli stavitelé pyramid „živeni králem“ nebo jak byli za svou práci odměňováni, nemáme zprávy. Jedině Hérodotos zaznamenal, „kolik se vynaložilo na ředkev, cibuli a česnek pro dělníky“, a to podle sdělení tlumočníka, který si to prý přečetl na Velké pyramidě. Bylo to 1600 talentů stříbra, což se zdá být obrovská suma, ale po propočtu na jednoho dělníka vychází pouze 80 – 85 Kč ročně. Jinak z tohoto údaje, i kdyby byl správný a spolehlivý, nelze nic dalšího vyvozovat. Z nápisů z pozdějších dob, podle nichž prý byli kameníci a sochaři při stavbě soukromých hrobek „velice dobře odměňováni“, lze pak odvodit jen tolik, že obdobně byli asi odměňováni i při stavbě pyramid.

Lze proto souhlasit s Gonémem, když v této souvislosti ve *Ztracené pyramidě* napsal: „Zdá se, že vyšší třída řemeslníků a umělců žila i se svými rodinami celkem v zajištěném postavení, avšak masa nekvalifikovaných dělníků, která se rekrutovala převážně z rolníků (v době, kdy práce v zemědělství pro záplavy ustaly), žila pravděpodobně ve velmi špatných podmínkách. Měla však zajištěno aspoň to, že nezemřela hladem.“

To byla tedy odměna za práci, jež vytvořila díla pro věčnost? Že masa dělníků, jež se skládala převážně z rolníků, nezemřela hladem? Ke všemu bezprostředně po žních? Tak to tedy vypadalo v Egyptě za vlády faraonů, kteří si dali postavit největší pyramidy?

Pyramidy vskutku nepohlcují svůj stín, i když to tvrdil Hyginus a po něm Cassiodorus. Naopak, vrhají ho o tisíciletí nazpět. Záleží jen na tom, z které pozice hledíme na jejich kolosálnost.

Museli jsme si položit několik věčných otázek, abychom ztlumili nadšení nad divy světa, které jsme právě navštívili. Přesto se nám od nich nechce; a když, tak nejvýš do blízkého údolí se starým arabským hřbitovem, odkud je jedna z nejlepších vyhlídek na gízské panoráma ... Pyramidy jsou však i jinde.

Z dob čtvrté dynastie nám zbývá už jen jedna. Dal si ji postavit král Radžedef (také Džedefre, dříve Didufre), který patří mezi nejzáhadnější osobnosti na egyptském trůně. Na *Abydské* (dříve Ebozevské) a *Sakkárské desce* je uveden mezi Chufuem a Rachešem, Manehto se o něm zmiňuje pod jménem Ratoisés a klade ho za Menkaurea. Většina egyptologů, mezi nimi Breasted a Gardiner,

Hlava krále Radžedefa (Louvre, Paříž)

ho považují za Chufuova syna a pravděpodobně i nástupce, Drioton a Vandier ho pokládají za nástupce Menkaurea. Reisner se domnívá, že byl synem Chufua z libyjské (vedlejší) manželky. Vládl prý osm let a královské koruny se zmocnil násilím, když předtím zavraždil svého staršího bratra a legálního následníka trůnu Kauaba. Předpoklad, že byl uzurpátorem, je v souladu se zprávami o zmatcích na sklonku čtvrté dynastie. Umožňuje též vysvětlit různé nejasnosti u jeho pyramidy. Mezi jiným i to, že asi nebyla dokončena a že brzy po jeho smrti, pravděpodobně rovněž násilně, byla zničena.

Radžedefova pyramida je nejsevernější ze všech egyptských pyramid. Leží u vesnice Abú Rawáše, jež odvozuje své jméno od někdejšího koptského kláštera svatého Rocha, asi devět kilometrů severozápadně od Gízy. Skrývá se tam v proláklíně za strmým vápencovým útesem, poblíž jiné a mnohem mladší pyramidy, a je ubohou změtí ruin. Byla postavena na základně asi 100 x 100 metrů, její plánovanou ani dosaženou výšku nelze však už zjistit. Dnes už nepokrývá ani polovinu původní plochy a její nejvyšší výčnělek dosahuje asi deseti metrů. Jakžtakž se zachovala jen její podzemní část, která je přístupná téměř až k pohřební komoře. Byla totiž budována metodou „otevřené jámy“ a po devastaci

povrchové části zůstala odkryta. Přístupová chodba měří asi 50 metrů, má sklon 22 stupňů a je obložena žulou, pohřební komora je až téměř po strop zasypána kamením. Ze zádušního chrámu na východní straně, který byl postaven z cihel, nezbylo téměř nic. Zbytky údolního chrámu jsou snad ještě pod pískem a daly by se nalézt sledováním vzestupné cesty, jejíž trasa je místy patrná až do vzdálenosti tři čtvrtě kilometru. Východně od zádušního chrámu zeje ze šedé skály hrozně temná desetimetrová jáma, 35 metrů dlouhá a 3,7 metru široká, dno pokrývá narudlá pískovcová drť. Byla nepochybně vytesána pro královu „sluneční loď“ a bez potíží lze v ní rozeznat fragmenty soch, jež byly zřejmě rozbity úmyslně a najednou.

První zprávu o této pyramidě máme od Perringa, který ji navštívil a změřil z Vyseova pověření roku 1837. O šest let později k ní přišel Lepsius, když předtím prozkoumal zbytky jiné pyramidy v jejím sousedství, které Perring přehlédl. Znovu

Nedokončená pyramida faraona Radžedefa
v Abú Rawáši

ji změřil a vyhotovil její nákres, podle něhož nebyla ještě zdaleka tak rozpadlá a na výšku měřila přes 12 metrů. Roku 1900 vypravil k ní pak Francouzský archeologický ústav v Káhiře menší expedici pod vedením E. G. Chassinata. Nejcennější kořistí, kterou tato expedice přinesla, byly dvě hlavy krále Radžedefa; jedna z nich je dnes v Káhiře a druhá v Louvru, přičemž obě jsou z tak tvrdého křemene, jak tvrdý je výraz Radžedefovy tváře. Chassinat se pokusil proniknout i do pohřební komory, avšak ve své zprávě (z roku 1921) s politováním konstatoval: „Nemohl jsem ji dát vyklidit pro nedostatek prostředků. Je možné, že na jejím dně, pod masou balvanů, je ještě stále králův sarkofág, byť rozdrčený jejich tíhou.“

Od Chassinatových skromných výzkumů uplynulo již celé století. Radžedefova pyramida, stejně jako její sousedka, zůstala jaksi zcela stranou zájmu všech archeologů i egyptské Památkové správy; teprve v posledním desetiletí na ni zaměřila pozornost francouzsko-švýcarská expedice. Nejezdí k ní ani turisté, třebaže Abú Rawáš leží jen několik kilometrů od Káhiry.

Poslední jistý panovník čtvrté dynastie, Šepseskaf, si už nedal postavit pyramidu, nýbrž známou „Mastabu faraona“. Je to náhrobek v podobě obrovského sarkofágu, celý ze žuly, pouze s podstavcem a (někdejší) obložením z vápence.

Jeho základna měřila původně asi 100 x 75 metrů a výška snad 20 metrů. Napohled skutečně připomíná mastabu: je to masivní blok bez vnitřních místností. Na východní straně k němu přiléhal zádušní chrám, z něhož vedla dlážděná, snad až kilometr dlouhá cesta k údolnímu chrámu, obehnaný byl dvojitou ohradní zdí. Jeho podzemní část se na rozdíl od vnějšího příslušenství dobře zachovala. Vstupuje se do ní nízkou chodbou, která vede do předsíně pohřební komory a pěti podlouhlých skladišť. Pohřební komora má půdorys 7,8 x 4,1 metru a výšku 4,4 metru. Je obložena žulovými kvádry, které jsou na dolní straně stropu otesány do čtvertlouku, a obsahuje ještě zlomky sarkofágu z černého pískovce. Vzhledem k celkové koncepci pokládali starší badatelé tuto stavbu za nedokončenou pyramidu. První ji prozkoumal Lepsius roku 1843, pak Mariette roku 1858. Jejich práci dokončil v letech 1924 – 1925 Jéquier, který též poprvé bezpečně zjistil jejího majitele.

Monumentální kamenná mastaba
posledního vládce 4. dynastie, Šepseskafa

Šepseskaf touto stavbou rozhodně překvapil: nás a jistě i své současníky. Proč si zvolil pro svůj náhrobek takový tvar, jako žádný egyptský král před ním i po něm? Proč se nedal pohřbit v sousedství Menkaurea, Racheфа a Chufua? Proč si vybral pro svou hrobku pustou proláklinu na jednom z mála míst sakkárského pohřebiště, z něhož není vidět pyramidy u Gízy a Dahšúru? Vypadá to, jako by se chtěl tvarem i místem své hrobky od svých předchůdců ostentativně odlišit. Nebyl by to ostatně jeho první podobný projev: na rozdíl od nich nepřijal do svého jména ani jméno boha Rea.

Gigantické stavby králů čtvrté dynastie vyčerpaly zemi víc než prohrané války. Podle tradice se lid proti megalomanii svých králů vzbouřil, ačkoli v nich jinak viděl bohy, a velký trůn Egypta měnil majitele ne zrovna podle pravidel. Snad proto si Šepseskaf nechtěl, nebo nemohl postavit pyramidu. Snad si ji však nedal postavit proto, že nebyl přívržencem Reova kultu, a tak mu nezáleželo na tom, aby jeho hrobka končila posvátným *benbenem*. To jsou ovšem jen dohady. Své tajemství si vzal do hrobu.

Tak či onak, dynastie stavitelů největších pyramid skončila panovníkem, který si pyramidu nepostavil. Měla tím skončit i stavba pyramid? Jak víme, nikoli.

PYRAMIDY PÁTÉ A ŠESTÉ DYNASTIE

„Hory faraonů“ čtvrté dynastie u Gízy zůstaly už nepřekonány. Králové páté dynastie, kteří se po Šepseskafově kacířském intermezzu vrátili opět k pyramidám, se vzdali soutěže se svými předchůdci. Jejich nástupci ze šesté dynastie se pak o ni už ani nepokusili. Ekonomické a politické důvody je přiměly k uskromnění, samozřejmě v měřítku faraonů. Místo milionů kvádrů dali na své náhrobky navršit jen statisíce, místo statisíců poddaných zmobilizovali k práci jen desetitisíce, slevili také z nároků na kvalitu stavby. Gízskou pláň definitivně opustili a stavěli si pyramidy na místech, kde se jejich ústup od velikosti neprojevoval tak nápadně: na starém pohřebišti u Sakkáry a na novém u Abúsíru.

234

Nenápadná pyramida zakladatele 5. dynastie, Veserkafa, stojí v Sakkáře v Džoserově stínu.

Zakladatelem páté dynastie byl král Veserkaf, syn Radžedefovy dcery Neferhotepy. Zdá se, že trůn si vybojoval se zbraní v ruce, a není vyloučeno, že Šepseskafovu smrt poněkud uspil. Na rozdíl od Šepseskafa byl horlivým ctitelem Rea a před nástupem na trůn zastával funkci jeho velekněze v Onu (Héliopoli). K Reově počtě dal také postavit „sluneční chrám“ u Abúsíru, který je jedním z nejstarších egyptských chrámů zasvěcených bohu (tj. nikoli pouze zbožněnému panovníkovi), a obětoval v něm, jak je zaznamenáno na *Palermské desce*, každý den dva voly a dvě husy. Jeho vítězství znamenalo vítězství Reova kultu. Zůstali mu věrni i jeho nástupci, z nichž první dva, Sahure a Neferirkare, byli pravděpodobně syny krále Šepseskafa. Podle Manehta, který ho nazývá Usercherés, vládl prý Veserkaf 28 let, podle *Turínského papýru* pouze 7 let, což je věrohodnější.

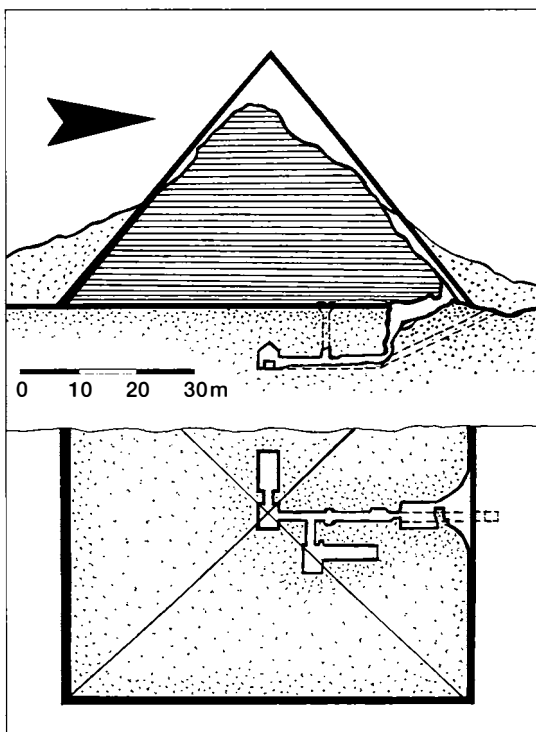
Pro svou pyramidu si vybral Veserkaf „čistá místa“ v samém středu sakkárského pohřebiště. Postavit si ji dal nepříliš důkladně, takže dnes už pyramidu téměř nepřipomíná. Turisté, kteří na ni vystupují, aby si z jejího vrcholku pořídili panoramatický snímek Džoserova areálu, ji často pokládají za pouhý násep kamení. K její stavbě bylo totiž použito jen hrubě opracovaných kvádrů,

které k sobě těsně nepřiléhaly, a po ztrátě vnějšího obložení se zčásti sesula. Jak se zdá, byla už v saiské době v takovém stavu, že se upustilo od její obnovy. Její základna měřila původně 70,4 x 70,4 metru a výška 44,5 metru. Byla tedy menší než kterákoli dřívější královská pyramida. Při prvním novodobém průzkumu, který provedl roku 1839 Perring, měla její zachovalejší strana 63,8 metru a nejvyšší bod dosahoval 32,8 metru. Dnes je opět o několik metru menší a nižší. Před dalším sesouváním pod botami turistů všech světadílů ji chrání řídký ostnatý drát.

K prohlídce nitra této pyramidy se dnes málokdo odvažuje; jednak proto, že sestup do ní je velmi namáhavý, a hlavně proto, že je v ní málo k vidění. Její původní vchod na severní straně je už od věků zasypaný, a tak si musíme posloužit šachtou, kterou do ní vyhloubili lupiči. Pohřební komoru má asi 10 metrů pod základnou. Na její podlaze (7,8 x 3,1 metru) jsou ještě stopy po sarkofágu, který v ní rozbili lupiči, a pod zalomeným stropem jsou zbytky vápencového obložení. Kromě toho je v podzemí už jen komora pro pohřební výbavu. Její podlahu pokrývá jemný písečný prach bez stop po návštěvnicích.

Výzkum Veserkafovy pyramidy a jejího okolí byl svěřen v letech 1928 – 1929 Firthovi; v letech 1945 – 1948 jej opakoval Lauer. Jejich rekonstrukce původního stavu se v mnoha směrech liší. Jak to zde někdy před 4500 lety vypadalo, nelze asi už zjistit. Jisté je jen tolik, že zádušní chrám nestál na tradiční východ-

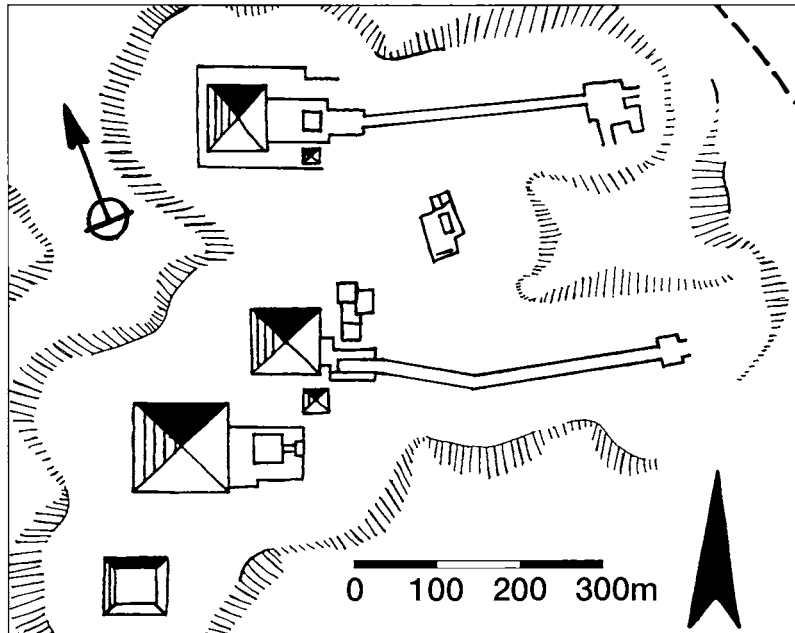
Pyramida krále Veserkafa
u Sakkáry. Průřez
s vyznačením dnešního stavu
a půdorys střední části
(podle Vandiera)

ni straně, kde je hluboká skalní prohlubeň, nýbrž na jižní. Podlehl však zřejmě už tak dávno zkáze, že v saiské době bylo na jeho místě postaveno několik hrobek. Měl nádvoří, jež lemovaly ze tří stran sloupy, a krytou sloupovou síň, z níž vedl vchod do místnosti s pěti výklenky pro královny sochy. Jižně od něho stály dvě satelitní pyramidy. větší, o stranách asi 25 metrů, patřila pravděpodobně Veserkafově první (hlavní) manželce, menší, o stranách 22 metrů, měla zřejmě rituální funkci.

Mnohem důležitější než všechny nejasnosti u této pyramidy jsou však nálezy z jejího areálu. V sutinách zádušního chrámu, pod troskami saiských staveb, vykopal Firth úlomky několika kamenných desek. Když je očistil od nalepené hlíny a sestavil, vyšly mu z nich nádherné reliéfy s přírodními scénami, jež byly součástí obrazového vypravování o Veserkafově lovu v houštinách nilské delty. U ohradní zdi objevil pak kolosální hlavu z červené žuly, která pocházela z královny trůnní sochy. Bez koruny je téměř tři čtvrtě metru vysoká, a jak hleděla kdysi na tuto pyramidu, tak hledí dnes na nás při vstupu do atria Egyptského muzea v Káhiře.

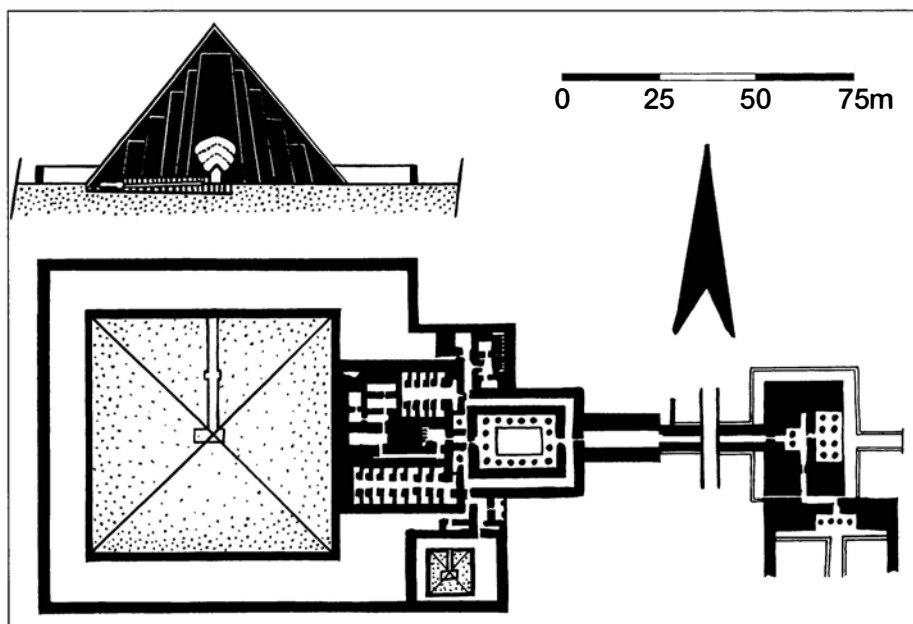
Pyramidy u Abúsíru jsou již výrazem jistého vzestupu hospodářské síly Egypta a upevnění moci jeho panovníků. Představují nejimpozantnější komplex staveb páté dynastie.

Pyramidové pole u Abúsíru. Zhora: Sahureova, Niuserreova, Neferirkareova a nedokončená Raneferefova pyramida s příslušenstvím. Mezi pyramidami Sahurea a Niuserreova Ptahšepsova mastaba, od kruhu vlevo 1 km k Niuserreovu „slunečnímu chrámu“

Abúsírská písečná pláň, jejíž svahy vystupují přímo z černé obdělávané země, byla od nejstarších dob součástí menneferského (memfidského) pohřebiště. Z panovníků si ji však zvolil za místo posledního odpočinku teprve Sahure, druhý král páté dynastie, který nastoupil na trůn někdy začátkem 25. století před n. l. Po něm se na ní dali pohřbit jeho nástupci Neferirkare a Niuserre. Jejich tři pyramidy tam dodnes stojí, jižně od nich leží pak zbytky ještě jedné další. Měla to být pyramida krále Raneferefa (Neferefrea), ale zůstala nedokončena. Kromě toho tu stály kdysi i malé satelitní pyramidy, jejichž počet odhadují někteří egyptologové až na deset. Zdá se však, že většinou jsou to jen mastaby; jako pyramidy byly z nich bezpečně identifikovány jen tři (vchod do třetí objevila v prosinci 1976 expedice Čs. egyptologického ústavu KU; je to malá pyramida královny Chentkausy, manželky Neferirkarea, dočasné vládkyně za nezletilého Niuserra). U všech tří velkých pyramid se zachovaly rozsáhlé pozůstatky zádušních chrámů, u dvou i zbytky vzestupných cest a údolních chrámů. Severozápadně od pyramidového pole vystupují pak z písku zříceniny dvou „slunečních chrámů“, jaké jinak nenajdeme v celém Egyptě.

Za odkrytí a prozkoumání toho, co dnes můžeme obdivovat na abúsírské pláni, vděčíme především Borchardtovi, který tu vedl vykopávky německých archeologů v letech 1901 – 1908; z dalších pak zejména H. Rickovi a H. Stockovi, vedoucím švýcarsko-německé expedice v letech 1955 – 1957. Velký kus práce odvedli u Abúsíru i naši egyptologové, kteří tu roku 1960 zahájili pod vedením

Pyramida krále Sahurea u Abúsíru. Průřez s vyznačením vnitřní struktury a půdorys celého příslušenství (podle Borchardta)

Z. Žaby vykopávky Ptahšepsovy mastaby, největší dnes známé nekrálovské hrobky v Egyptě. Po jejím odkrytí a prozkoumání přesunuli své vykopávky o něco dále na jih. Pod vedením M. Verneru tu objevili a prozkoumali kromě zmíněné pyramidy královny Chentkausy několik mastab (prince Neserkauhora, hodnostářů Idua a Mernefua, princezny Chekeretnebteti) a navíc komplex staveb, který přinesl nemalé překvapení; pocházel ze sklonku 6. dynastie a sloužil centralizovanému zádušnímu kultu členů královské rodiny. Nic takového nebylo dosud z dob Staré říše známo.

Nejstarší z abúsírských pyramid je tedy Sahureova; je také nejzachovalejší. Její základna měřila původně 78,1 x 78,1 metru a výška 49,6 metru, dnes je asi o 15 metrů menší a nižší. Přesně to však nelze zjistit, neboť asi do čtvrtiny je zavátá pískem. Pohřební komoru má v úrovni základny, tj. v jádru stavby, a při-

Sloup s hlavicí ve tvaru palmových listů v zádušním chrámu Sahureovy pyramidy v Abúsíru

mo pod špičkou. Je neobyčejně velkých rozměrů (15,3 x 15,3 metru) a její strop ve výši 3,6 metru byl vytvořen z mohutných, proti sobě postavených kvádrů, na kterých byly položeny další, aby rozvedly tlak horních vrstev. Vstupovalo se do ní ze severní strany, a to původní chodbou. Dnes se bohužel už do této komory nelze dostat, neboť její strop se zřítil. Když uvážíme, že některé z těchto stropních kvádrů měří přes deset metrů a mají hmotnost přes padesát tun, pochopíme zoufalství pracovníků Památkové správy; není v lidských silách, aby je bez rozbourání stěn pyramidy vrátili na původní místo. Za králů páté dynastie se už zřejmě nestavělo tak solidně jako v dřívějších dobách. Jejich stropy nevydržely ani 4400 let.

Pohled na Sahureovu pyramidu překvapuje: svou siluetou připomíná stupňovitou pyramidu, jaká byla v módě o několik století dříve. Napadlo to už Borchardta, a tak se rozhodl přijít tomu na kloub. Spustil do ní sondy a zjistil, že byla stavěna podobně jako médúmská pyramida, tj. s jádrem a přídatnými vrstvami, a že

původně měla šest stupňů. Tyto stupně byly pak vyplněny vodorovně ukládanými kvádry a překryty obložením z turského vápence. Po dokončení měla vzhled pravé pyramidy se sklonem stěn v úhlu něco přes 50 stupňů. Když byla později oloupena o obkládací bloky, výplňkové kvádry se udroily a její stupně se zčásti obnažily. O ostatní se pak postaral vítr z pouště a čas. Proč se však její stavitel vrátil k starému a překonanému způsobu stavby, jakého se používalo na rozhraní třetí a čtvrté dynastie, nevíme. Stejným způsobem byly však postaveny všechny další pyramidy na tomto pohřebišti.

Sahureova pyramida byla ohrazena obvyklou zdí, která uzavírala i zádušní chrám. Tento chrám byl velkolepou stavbou a skládal se ze tří částí. Přímo u východní strany pyramidy stála jeho hlavní budova se svatyní a velkou síní, jejíž strop nesly pětimetrové žulové sloupy s hlavicemi v podobě papyru; kromě různých obřadních místností, výklenků pro královny sochy atd. bylo v ní 27 skladištních komor, z nichž každá byla skutečnou pokladnicí se žulovými

Architráv se jménem krále Sahurea v kartuši.
Zelená barva, kterou jsou vyplněny hieroglyfy
měla svůj symbolický význam

239

dveřmi. Před touto budovou byl podlouhlý otevřený dvůr s bazaltovou dlažbou a přístřeškem, který neslo 16 sloupů s hlavicemi v podobě palmových listů. Nejvýchodnější část chrámu tvořila vstupní hala, jež ústila do vzestupné cesty. Tato cesta byla vlastně krytá chodba, protože po stranách měla nepřerušované kamenné hrazení, které bylo asi ve výši pěti metrů zastřešeno. Údolní chrám se skládal ze dvou nestejně vysokých budov s postranními kolonádami; od každé z nich vedla rampa k vodám Nilu. Satelitní pyramida stála v jihovýchodním rohu ohradní zdi a od vnitřního areálu ji oddělovala zvláštní zeď. Borchardt ji považoval za pyramidu královny manželky; dnes převládá názor, že sloužila rituálním účelům.

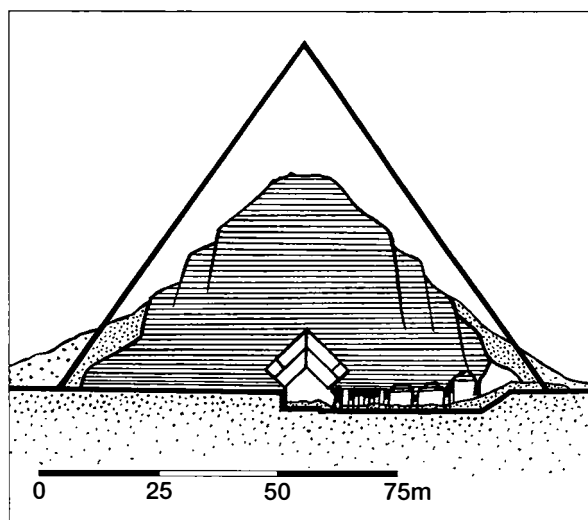
Rozměry těchto staveb jsou úctyhodné. Zádušní chrám byl široký téměř 50 metrů a dlouhý přes 100 metrů; údolní chrám se mu zastavěnou a vydlážděnou plochou bezmála vyrovnal, vzestupná cesta měřila přesně 235 metrů. Satelitní pyramida měla základnu 15,7 x 15,7 metru, sklon stran asi 56 stupňů a výšku 11,6 metru. To všechno zní docela přijatelně, jinak je tomu však u dalšího údaje. Pochází od Borchardta a byl mnohokrát prověřován: zádušní chrám pokrý-

valy reliéfy na vápencových deskách, většinou malované, jejichž celková plocha dosáhla téměř – 10 000 čtverečních metrů! Zachovalo se z nich pouze 150 čtverečních metrů, nehledě k prostým dekoracím (například stropu se zlatými hvězdami), ale celkové souvislosti a nápisy tento jejich původní rozsah jednoznačně potvrzují. Přitom všechny tyto reliéfy, jak lze soudit z jejich porůznu sesbíraných zlomků, měly přes svůj neuvěřitelný rozsah vynikající uměleckou úroveň.

Většina těchto reliéfů je dnes v berlínských Státních muzeích a nejznámější pocházejí ze severní a jižní stěny otevřeného dvora. Zobrazují Sahurea ve vítězných bitvách s Asijci a Libyjci; ne však někde v pozadí mezi hodnostáři, nýbrž v první řadě a se zbraní v ruce. Na jednom seriálu je válečná kořist, kterou přivádí z Libye; pod změtí zvířat všeho druhu je nápis, že se skládala ze 123 440 kusů skotu, 223 400 oslů, 232 413 kusů lovné zvěře a 243 688 ovcí, tj. celkem z 822 941 exemplářů. Úsměv, který vyvolává tato přesnost dávných statistiků, nám však zmrzne na tváři před jiným výjevem: Sahure tam osobně zabíjí zajatého libyjského vládce, a to před jeho ženou a dětmi... Nějak si na to nemůžeme zvyknout, i když je to jeden z nejběžnějších námětů egyptského umění, známý už z Narmerovy palety.

240 |

Sahureův nástupce Neferirkare si dal postavit pyramidu asi o čtvrt kilometru jižněji, a to ze všech abúsírských největší. Podle Borchardta, který odkryl žulové obložení jejich nejnižších vrstev, měla základnu 104 x 104 metry a výšku asi 73,5 metru. Výšku vypočítal ze sklonu jejích stran ($53^{\circ} 5'$), neboť v jeho době měřila už jen 44 metrů. Zdá se, že kromě dolní části a špičky byla obložena vápencovými kvádry; o toto obložení přišla již dávno, stejně jako o obložení vstupní chodby a do velké míry i pohřební komory. Její příslušenství nebylo za Neferirkareovy doby dokončeno. Zádušní chrám dal postavit teprve král Niuserre,

Neferirkareova pyramida
u Abúsíru. Průřez s vyznačením
dnešního stavu
(podle Borchardta)

ovšem v poněkud skromnějším provedení, než bylo plánováno. Pokud jde o údolní chrám a vzestupnou cestu, došlo tu k něčemu, nad čím museli blednout i staroegyptští vylupovači hrobů. Poloha chrámu a směr cesty ukazuje, že tyto stavby měly patřit k Neferirkareově pyramidě. Niuserre dal však cestu usměrnit ke pyramidě svojí a chrám si přivlastnil. Prostě tyto posvátné stavby svému božskému otci ukradl, nebo, přesně právnicky řečeno, uloupil. Faraon si mohl dovolit zřejmě všechno.

Mezi Neferirkareem a Niuserreem vládli krátkou dobu ještě dva panovníci. O prvním víme jen to, že se jmenoval Šepsekare; druhým byl Raneferef, který si dal postavit pyramidu na nejjižnějším místě abúsírské pláně, ale pro brzkou smrt ji nestihl dokončit. Niuserre se o ni nepostaral, a tak z ní zbyl jen nejnižší stupeň. Dokonce ani ne celý, nýbrž pouze jeho okraj, neboť vnitřní kvádry byly odvezeny a použity na pozdější stavby. Dnes už ani nepřipomíná pyramidu, ale jakýsi čtverhranný stadion. Když k ní přišel Borchardt, nedokázal už zjistit její rozměry a nenašel u ní ani stopy po zádušním chrámu nebo jiném příslušenství. Rozhodně měla být ze všech tamějších královských pyramid nejmenší: její strany mohly měřit maximálně 75 metrů a výška nemohla přesáhnout 50 metrů. Pojmenována byla k oslavě králova *baa*, podobně jako pyramidy jeho dvou předchůdců. *Ba* je však v jejím jménu kupodivu v množném čísle: „Raneferefovi *baové* jsou božští.“

| 241

Pyramida krále Niuserreho stojí těsně u severovýchodního rohu Neferirkareovy pyramidy a je velice zchátralá. Nedosahuje snad ani poloviny původní výšky, nahoře je zaoblena, dole zasypana spadánými kvádry, na stranách ohlodána do hloubky několika metrů. Borchardt ji dal na východní straně odkopat a zjistil, že její strany měřily 78,8 metru; ze sklonu nehnutých obkládacích kvádrů (52°) vypočítal její původní výšku na 50,1 metru. Vstupní chodbu se mu nepodařilo objevit (a zatím ani nikomu jinému); do pohřební komory se však přesto dostal, a to tunelem starověkých lupičů, o němž se dozvěděl z Perringova deníku. Jeho výzkumy ukázaly, že celkovou koncepcí se tato pyramida shoduje se Sahureovou; to platí také o jejím příslušenství včetně malé satelitní pyramidy. Jistěže jsou tu určité rozdíly, například že zádušní chrám není v ose pyramidy, ale vzhledem k nějaké překážce v terénu poněkud jižněji, že sloupky v otevřeném dvoře nemají hlavice v podobě palem, nýbrž papyru apod. Hlavně jsou však chrámy u obou těchto pyramid mnohem víc poškozeny a jejich reliéfní výzdoba je až na malé výjimky ztracena. Dojem z jejich trosek je však nezapomenutelný; už pro barevný kontrast černých a červených žulových kvádrů s kvádry z bílého vápence, jež jsou tu rozházeny v lesknoucím se zlatistém písku.

Jsme-li však na abúsírské pláni, nemůžeme si nezajít k tamějším „slunečním chrámům“. Z písemných památek víme o šesti, nalezeny byly zatím jen dva. Oba leží několik set metrů severozápadně od pyramidového pole, a jelikož

k nim nevede cesta, musíme se k nim přebrodit hlubokým žhavým pískem. Bližší dal postavit král Veserkaf. Zachovaly se z něho základy mohutné obdélníkové terasy a zbytky ohradní zdi, od které vede do ztracena dlážděná cesta. Vzdálenější stojí na místě zvaném tradičně Abú Ghuráb; jeho pozůstatky působí napohled dojmem areálu menší pyramidy, která byla těsně u země uříznuta a odnesena. Prozkoumali jej Borchardt a Schäfer počátkem našeho století; zjistili také, že jej dal vybudovat král Niuserre.

Byl to zvláštní chrám, nepodobný jiným v Egyptě. Stál na malé vyvýšenině, jež byla nahoře srovnána a vydlážděna, po stranách pak terasovitě zpevněna. Měla tvar nepravidelného kosouhelníku o rozměrech asi 106 x 82 metrů. Na jeho západní straně byla terasa s masivním komolým hranolem, jenž sloužil za podstavec pro mohutný a nepřiliš vysoký obelisk. Před obeliskem stál oltář s obrovskými a dodnes zachovanými alabastrovými kotli pro krev obětovaných

Nedokončená pyramida panovníka
5. dynastie, Raneferefa

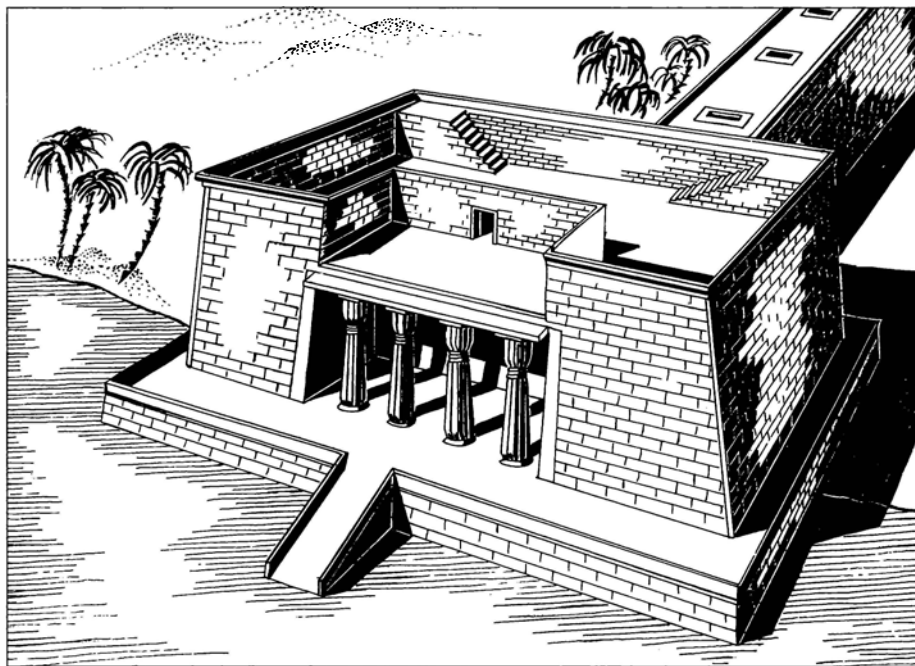
zvírat, v pozadí řada budov s obřadními a skladištními místnostmi. Celý areál ohrazovala zeď, ze které vedla krytá kamenná cesta k chrámu nad Nílem. Aby podobnost s pyramidou byla co největší, u jižní strany ohradní zdi byly nalezeny zbytky asi třicetimetřové lodě, postavené však z cihel, která měla zřejmě představovat „sluneční bárku“, na níž se plavil bůh Re po obloze.

„Důvod, proč se „sluneční chrám“ liší od chrámů jiných bohů,“ píše J. Černý ve *Staroegyptském náboženství*, „spočívá pravděpodobně v tom, že tento chrám napodoboval svým uspořádáním Reův chrám v Héliopoli (Onu). Tam byl rovněž ústředním bodem chrámu obelisk zvaný *benben*, který stál na písčné vyvýšenině a byl sídlem boha slunce, jehož na rozdíl od jiných bohů nereprezentovala socha.“

U Abúsíru máme čas a klid, abychom si promluvili o jedné z nejzajímavějších otázek kolem pyramid, která vzrušuje lidi už mnoho století. U Gízy jsme se jí vyhnuli, a to nejen pro přemíru dojmů; chtěli jsme si opatřit víc podkladů. Nyní jsme už absolvovali osmatřicet pyramid, z toho šestnáct královských. To může prozatím stačit.

Jde o otázku astronomicky přesné orientace pyramid. Samozřejmě jsme věděli už před příjezdem do Gízy, že pyramidy jsou dokonale vyřízeny podle světových stran; od poloviny 17. století, kdy vyšla Greavesova *Pyramidografie*, to stojí ve všech knihách o starém Egyptě. Zákryt jejich stěn nás přesto překvapil; asi jako každého, kdo skočí poprvé do moře a zjistí, že je opravdu slané, ačkoli to rovněž už dávno slyšel a četl. U Abúsíru se to opakovalo: stěny tamějších pyramid se kryjí jako vojenské útvary na přehlídce. Niuserreova pyramida je přitom zaměřena na světové strany téměř s absolutní přesností. Odchyłka její severojižní osy od světových pólů se prakticky rovná nule.

Uvedme si několik údajů tohoto druhu o pyramidách, které jsme dosud navštívili, a to podle Žabovy *Astronomické orientace ve starověkém Egyptě* a Borchardtových *Délek a směrů čtyř stran základny Velké pyramidy*. Odchyłka severojižní osy od severního světového pólu je u Džoserovy pyramidy asi o 3° na východ, u Sahureovy pyramidy asi o 1°45' na západ, u pyramidy Neferirkarea asi o 30' na východ, u médúmské pyramidy o 24' 25" na západ, u Menkaureovy pyramidy o 14' 3" na východ, u Snofruovy jižní pyramidy o 9' 12" na západ, u Rachefovy pyramidy o 5' 36" na západ. U Chufuovy pyramidy, kde byla provedena nejpřesnější měření, se zapadní strana odchyluje od severního světového pólu o 2' 30' a východní o 5' 30' (podle Petrieho jen o 5' 26") na západ, severní strana se odchyluje od světového rovníku o 2' 28" a jižní o 1' 57" na jih.

Údolní chrám Niuserreovy pyramidy, rekonstrukce (druhá polovina 25. století před n.l.). Vpředu přístavní rampa, vzadu krytá vzestupná cesta (podle Borchadta)

S výjimkou Džoserovy a Sahureovy pyramidy jsou to vesměs odchylky ve zlomcích stupně, u pyramidy Niuserreova ve zlomcích minuty!

Tyto údaje jsou vskutku udivující a znamenají přinejmenším dvojí: za prvé, že starověcí Egypťané se vědomě snažili o přesnou orientaci pyramid podle světových stran, a za druhé, že měli vědomosti a prostředky, aby této přesnosti dosáhli. Zabývali se tím astronomové, geodeti a egyptologové, z astronomů kromě jiných Herschel a Proctor. Mužové měřících nástrojů neměli však dostatečné znalosti staroegyptských reálií, egyptologové se zas nevyznali v astronomii a geodézii, a jelikož k vzájemné spolupráci nedospěli, tento problém ani nevyřešili. Ještě po druhé světové válce konstatoval francouzský egyptolog S. Sauneron, historik staroegyptské vědy a techniky, že o orientaci pyramid (a jiných náboženských staveb) „nemáme zatím dost informací, abychom z nich mohli vyvodit odpovědné závěry“. V 50. letech 20. století se začal touto

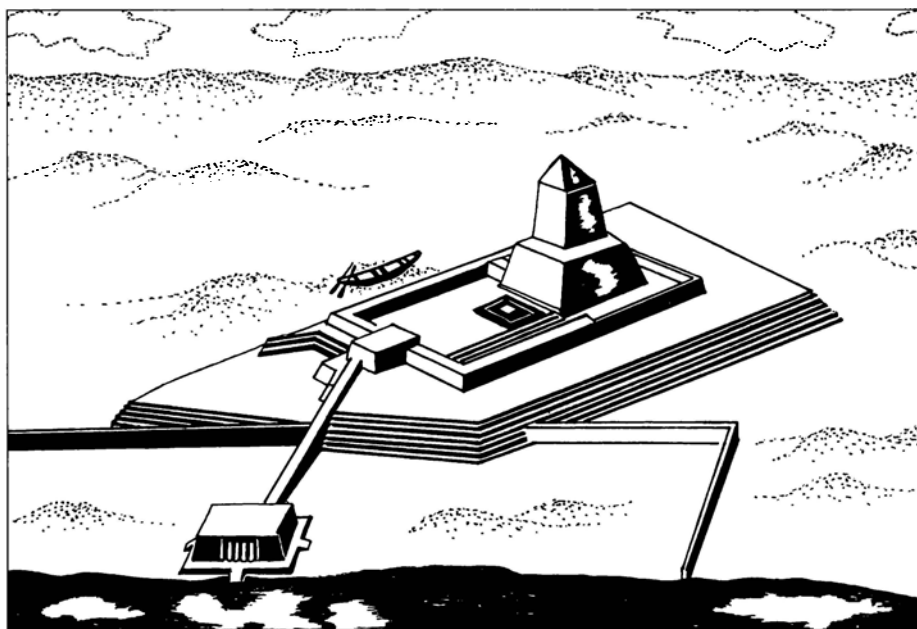
Největší abúsirskou pyramidu (vlevo) dal postavit Neferirkare, ale dokončena byla až při stavbě pyramidy Niuserreovy (vpravo)

otázkou zabývat Z. Žába, a to za zvlášť příznivých okolností: byl žákem zakladatele naší egyptologie F. Lexy, původně matematika se zájmem o astronomii, a J. Černého, významného znalce písemných památek egyptských stavitelů hrobek. To mu umožnilo, aby po důkladné egyptologické i astronomické průpravě zpracoval tuto problematiku poprvé komplexně; zvládl ji s úspěchem, jemuž se dostalo mezinárodního uznání. Na tom nic nemění, že se nadále udržují a rodí i jiné názory – vždyť právě proto je otázka astronomicky přesné orientace pyramid otázkou.

Mezi egyptology není celkem sporu, že snaha Egypťanů o přesnou orientaci pyramid podle světových stran má základ v starých náboženských představách, podle kterých vystupoval mrtvý král (resp. jeho *ka*) na nebe mezi hvězdy, kde zaujal místo na severním pólu. Nejstarší písemné doklady o těchto představách známe z Venisovy pyramidy, další jsou pak na stěnách podzemních komor v pyramidách králů šesté dynastie. „Ty /mrtvý králi/, který jsi vyzdvižen mezi hvězdy neuhasínající“ (tj. cirkumpolární, které nezapadají za obzor), „ty neuhasneš /nezahyneš/ nikdy,“ můžeme číst v *Textech pyramid* (věta č. 878). „Vystupuje /mrtvý král ze své pyramidy/ na nebe mezi hvězdy neuhasínající“ (č. 940),

„stává se hvězdou neuhasínající“ (č. 1 469), „je umístěn /bohyní nebe/ Nutou jako neuhasínající hvězda“ (č. 782) atd. Můžeme se tam však dočíst i to, že „/mrtvý král/ Venis uléhá /jako slunce/ na západě,... září obnovený /oživený/ na východě“ (č. 306). Všechny pyramidy Staré říše mají v souladu s těmito představami výstupní (resp. vstupní) chodbu obrácenou bez výjimky na sever, aby se tak duchu mrtvého krále usnadnila cesta k polární hvězdě.

Dokladů o těchto představách se zachovalo hodně i z pozdějších dob. Nicméně v žádném se přesně neuvádí hvězda, ve kterou se král po smrti změnil, ani místo, které měl na nebi zaujmout. Že jde o Polárku, resp. o souhvězdí u severního pólu, usuzují egyptologové jen z nepřímých, avšak jednoznačných dokladů: z častých zmínek o jasné hvězdě na konci souhvězdí, jehož jméno zní v egyptologickém přepisu *mshtyw* a v překladu „Velké stehno“. Toto souhvězdí je v podstatě náš Velký vůz, ale zmíněná hvězda není naše Polárka, tj. alfa Malého vozu; podle astronomických výpočtů byla „Polárkou“ Staré říše alfa souhvězdí Draka, která se dnes nachází mezi Velkým a Malým vozem. Orientace pyramid podle této hvězdy nemusela působit jejich stavitelům potíže; jestliže měl však král zaujmout místo na pólu, byla věc složitější. Tehdejší Polárka nebyla přesně na světovém pólu, podobně jako na něm není naše Polárka. Dnes je od něho vzdálena o 58' a opisuje tedy kolem něho za 24 hodin kruh o průměru téměř 2°. A protože se pyramidy stavěly v rozmezí přes tisíc let, projevil se tu i vliv precese zemské osy. Jestliže se tedy Egypťané snažili o přesnou astronomickou orientaci pyramid, jakým způsobem postupovali? Teoretické předpo-

„Sluneční chrám“ krále Niussera v Abú Ghurábu, rekonstrukce (podle Borchardta)

klady k tomu měli: jejich hvězdáři znali důkladně a důvěrně své „bohy na nebi zářící“. Identifikovali několik set nebeských těles, rozeznávali stálice od oběžnic, už v nejstarších dobách si vytvořili obrazy souhvězdí a měsíční kalendář. Z jejich písemných dokladů víme, že znali a pojmenovali přes třicet souhvězdí (jež měla ovšem jinou sestavu než naše), hvězdokupu Plejád (kterou pokládali za souhvězdí a nazývali „Nutiným břichem“) a pět planet sluneční soustavy (z nichž Mars nazývali výstižně „Rudým Horem“). Víme též o jejich pozorováních Orionu, Kassiopeie, Labutě, Lva atd. a o jejich přesných záznamech východu a západu hvězdy Sopdety čili Siria. Z pozdějších dob známe i vyobrazení jejich souhvězdí, zejména z nástrojných maleb v Sethiho a Senmutově hrobce, z reliéfů v Ramesseu, z kreseb na papyrech. V celkové úrovni astronomických poznatků zaostávali sice poněkud za Babyloňany, ale přesto není pochyb, že dovedli „spojit prostřednictvím hvězd nebe a zemi“ a že svých znalostí nebeské oblohy dovedli využít k pozemským účelům.

Při svých pozorováních se museli egyptští astronomové spokojit lidským okem a nejjednoduššími pomůckami. Dalekohled neznali; od jeho vynálezu je dělila desetinásobně větší časová vzdálenost než Galilea od radioteleskopu. Jejich pomůckami byly běžné měřicí tyče, šňůry, olovnice a úhelnice z inventáře stavitelů; kromě toho dva nástroje, jejichž názvy znějí v egyptologickém čtení *merechet* a *baj*. První znamená v doslovném překladu „nástroj poznávání“ a tvořila jej prostá dřevěná šibenice se šňůrou a kamenným závažím. Druhý lze přeložit jako „palmové žebro“ a byla to pouhá osekaná větev s klínovým zářezem na horní straně a obdélníkovým výřezem uprostřed. „Poznávání“, jemuž tento nástroj sloužil, se týkalo času. V noci se jím mohl měřit čas, jak ukázal Z. Žába, zjišťováním změny výšky určité hvězdy nad obzorem. K astronomickým pozorováním byl *merechet* nepochybně spojován s *bajem*. Umožňovalo to zjistit libovolný bod na obloze s takovou přesností, jaké bylo lidské oko schopno. Bylo-li to třeba, také severní pól – třebaže byl neviditelný.

Souhvězdí a určování světových stran; tyč v rukou boha Hora směřuje vždy k severu. Vlevo podle nástěnné malby v Senmutově hrobce z doby 18. dynastie, vpravo podle malby z římské doby

O používání těchto nástrojů a zjišťování světového pólu vzniklo mnoho teorií, jež byly postupně překonávány. Podstatné modifikaci neunikly ani důmyslné teorie Borchardtovy a Lexovy. Je to však dlouhá historie, a tak se spokojme dvěma, jež jsou nejlépe podloženy. První uvádí Edwards v *Egyptských pyramidách*, přičemž v revidovaném vydání z roku 1961 bere v úvahu i některé výsledky Žábovy práce. Předpokládá existenci umělého obzoru, vytvořeného zdí na kruhovém obvodu poblíž staveniště pyramidy. Pozorovatel by stál ve středu kruhu a zářezem v *baju* by zjistil východ určité hvězdy z okruhu Polárky nad umělý obzor, načež by dal znamení pomocníkovi, aby na tomto místě umělého obzoru upevnil *merechet*. Totéž by se opakovalo s druhým *merechetem* při západu této hvězdy za umělý obzor. Přesný sever by pak získal rozpůlením vyznačených vzdáleností. Z. Žába se přiklání ve své práci k postupu, který předpokládá B. Polák ve studii *Astronomická orientace egyptských chrámů a pyramid* (1952). K zjištění světového severního pólu nebylo by podle něho zapotřebí umělého obzoru; stačilo by pomocí uvedených nástrojů zjistit přechod hvězd Phekdy a Megrezu (tj. gamy a delty Velkého vozu) přes vertikálu, protože jejich spojnice směřovala v době stavby prvních pyramid do bezprostřední blízkosti tehdejší Polárky.

Pochopitelně jsou tu i jiné teorie. Například, že světové strany určovali Egypťané podle východu a západu Slunce v době rovnodennosti, anebo že spíše než sever určovali jih, a to podle Orionu. Nezdají se však přesvědčivé, neboť u orientace pyramid záleželo Egypťanům vždy jedině na severu; stejně tomu bylo u některých jiných náboženských staveb. Z pozdějších písemných památek víme, že král při obřadném kladení základů „vzhlédl k nebi, pozoroval hvězdy a obrátil svůj zrak k Velkému stehnu“, kde byla Polárka. A jsou tu také námitky: například, že s tak primitivními pomůckami nelze docílit tak přesného zaměření. Zkušenost však učí, že tisícové opakování jednoho a téhož pozorování dokáže zmenšit chybu na minimum. Vyskytují se ovšem i tvrzení, ve srovnání s nimiž jsou všechny tyto teorie a námitky nezajímavé. Včetně těch, jež byly nejnověji vysloveny v souvislosti s objevem „stěhování kontinentů“.

Uvedme jen jedno. Podle německého egyptologa H. Keese, významného znalce staroegyptského náboženství a náboženských staveb, jde tu vlastně o vykonstruovaný problém. „Většina egyptských staveb tohoto druhu má jen velmi přibližnou orientaci,“ stojí v jeho encyklopedické práci *Egypt* (1933), „a mnoho opěvovaná a k fantastickým kalendářovým „výpočtům“ zneužívaná přesnost Cheopsovy pyramidy vzhledem k severní zemské ose je, jak dokazuje její sousedky, výsledkem náhody (ein *Zufallsergebnis*).“

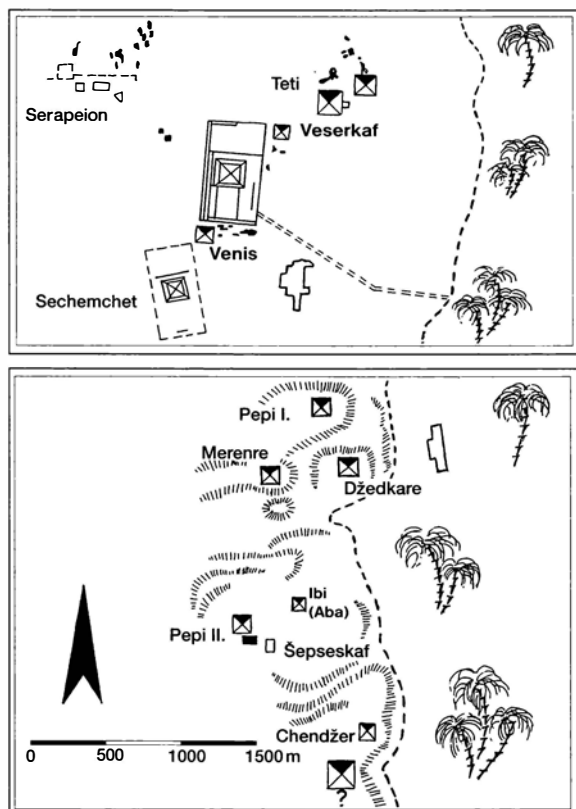
Co k tomu říci? Snad jen to, že jsme si chtěli o otázce astronomicky přesné orientace pyramid pohovořit, a nikoli ji řešit. Nemůžeme mít ambici, že na prosté turistické cestě dospějeme dál než vysoce specializovaní vědci při terénních výzkumech a v dokonale vybavených pracovnách. Tím víc, že

víme, že po odchodu z Abúsíru se u žádné další pyramidy s podobnou přesností nesetkáme.

A snad ještě to, že přesná orientace většiny pyramid, které jsme dosud navštívili, nebyla dosažena žádným zázrakem, nýbrž naprosto lidskými prostředky: využitím vědomostí, nahromaděných generacemi předchůdců dnešních astronomů, a s použitím nejjednodušších pomůcek.

Po Niuserreovi si už všichni králové Staré říše dali postavit pyramidy u Sakkáry. Pokud si je ovšem dali postavit; výjimkou byl hned jeho nástupce Menkauhor, který vládl jen krátce, a pak druhý král šesté dynastie Veserkare. O hrobkách těchto dvou králů není nic známo; totéž platí o hrobkách nástupců stoletého krále Pepiho II. ze šesté dynastie, za jejichž vlády se Egypt rozpadl a možná i ztratil samostatnost.

Tyto nové pyramidy na sakkárském pohřebišti nebyly už „hory faraonů“, ale jen „pahorky“. Až na jednu zůstaly co do velikosti za abúsířskými (o gízských ani nemluvě) a dnes jsou z nich beztvaré hromady kamení, z nichž nejvyšší měří sotva 20 metrů. Postaveny byly z nepravidelných a nepřiliš opracovaných kvádrů, pečlivě měly zřejmě jen vnější obložení, o něž ovšem už dávno přišly. Konstrukčně se navzájem velmi podobaly, zejména vnitřní komory měly jako-

Pyramidové pole u Sakkáry.
Nahore severní a střední skupina,
dole (ve vzdálenosti asi 1,5 km)
jižní skupina.
Přerušovaná čára vpravo označuje
hranici mezi úrodnou půdou
a pouští.

by podle jednotného schématu. Archeologicky nejsou dodnes pořádně prozkoumány; ani u jedné neznáme například přesné původní rozměry. Přesto nejsou nezajímavé: jednak pro rozsáhlé pozůstatky zádušních chrámů a pak pro překvapivě zachovalé podzemní komory. Navíc se mohou pochlubit něčím zcela novým a nevidaným: skvělými barevnými *Texty pyramid*.

První z těchto pyramid stojí na strmém skalnatém návrší přímo nad vesnicí Sakkárou jako věž někdejšího hradu. Obyvatelé ji výstižně nazývají *hárám eš-šauváf*, „strážní pyramida“, a dlouho ji tak nazývali i egyptologové, neboť neznali jméno jejího majitele. Objevili je až roku 1945 Abd es-Salám a Varille, kteří provedli její první výzkum; oba však brzy poté bohužel zemřeli, takže výsledky jejich prací zůstaly nepublikovány. Víme tedy jen to, že si ji dal postavit Menkauhorův nástupce Džedkare, který ji podle svého osobního jména nazval „Isesi je krásný“, a potom zejména to, že v její pohřební komoře se našly

V sakkárské pyramidě posledního vládce
5. dynastie Venise byly poprvé vytesány
Texty pyramid

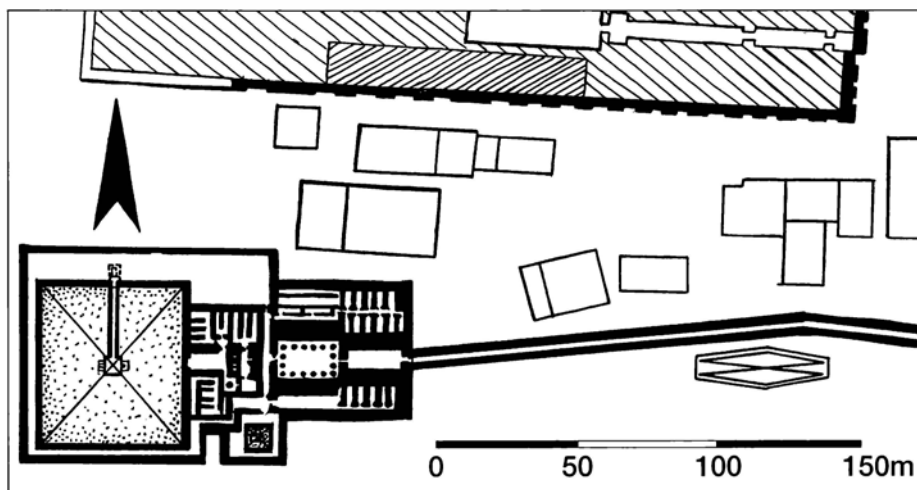
v rozbitém sarkofágu zbytky mumifikovaného lidského těla, snad samotného Džedkarea. Jinak byla tato pyramida na svou dobu poměrně velká; strany její základny měřily asi 86,5 metru. Měla také velký zádušní chrám, v jehož troskách byly odkryty sloupy s hlavicemi v podobě palem a fragmenty reliéfů, které zobrazovaly lov v poušti a průvod žen s obětními dary. Její údolní chrám nebyl nalezen. Podzemní místnosti neměla ještě vyzdobeny „texty“, Ty se našly až v pyramidě krále Venise, Džedkareova nástupce.

Veniseovu pyramidu znají všichni návštěvníci Sakkáry. Stojí hned za jihozápadním rohem Džoserovy ohradní zdi a připomíná haldu opuštěného dolu. Z její původní výšky asi 48 metrů zbývá dnes sotva polovina, vrchol má zaoblený a povrch zvětralý, okraj její někdejší základny o rozměrech asi 67 x 67 metrů překrývají spadané kvádry. Na východní straně z ní vystupují trosky zádušního chrámu se svatyní, s více než 20 místnostmi a nádvořím, jež kdysi lemovalo 16 sloupů s hlavicemi v podobě palem. Vede od nich krásné rekonstruovaná dlážděná cesta k údolnímu chrámu, který stál někde pod dnešními ruinami koptského kláštera svatého Jeremiáše; kdysi byla 670 metrů dlouhá a kvůli terénním překážkám dvakrát zalomená, 6,7 metru široká a ohrazená

zdi, které nesly ve výši 3,2 metru kamenné zastřešení. Tyto zdi byly zevnitř vyzdobeny reliéfy s válečnými a loveckými scénami, s výjevy ze zemědělských a domácích prací a z dílny sochařů; na jednom fragmentu je zobrazen chudák umírající hladem, a to s tak drsným a přesvědčivým realismem, jako by chtěl tehdejší umělec schválně zanechat dokument o tom, o čem se v říši faraonů oficiálně nehovořilo. Z ohradní zdi u této pyramidy se zachovaly jen nepatrné zbytky, stejně jako u malé rituální pyramidy v jejím jihovýchodním rohu. Severně od této zdi dal král postavit mastaby pro své manželky Chennutu a Nebetu, pro dceru Idutu a pro některé hodnostáře; jejich stěny zdobí nádherné malované reliéfy. Cestou k nim musíme si dát však pozor: zeje tam obrovská čtvercová jáma, vysekaná v saiské době pro hrobku vojevůdce Amentefnechta, jejíž dno v hloubce 25 metrů je kamenné.

Domněnku, že tato pyramida patřila Venisovi, jehož jméno četli starší egyptologové „Unas“ nebo podle Manehta „Onnos“, vyslovili už Champollion a Lepsius; jednoznačně to však potvrdil až roku 1881 Maspero. Za její první změření vdčíme Perringovi, za objevení jejího vchodu (tunelem starověkých lupičů) Mariettovi, za odkrytí jejího zádušního chrámu Firthovi, za odkopání její vzestupné cesty Selimu Hasanovi, za dovršení toho, co dnes o ní a o jejím okolí víme, seniorovi sakkárských archeologů Lauerovi. Největší zásluhy o to, že je dnes přes svou sešlost známa a slavná, si získal však Maspero, který první pronikl do jejího nitra a objevil na stěnách jejích komor *Venisovy texty*. Dnes je to jediná ze všech dvanácti královských pyramid na sakkárské pláni, jejíž podzemí je přístupno turistům. Bez nebezpečí, pohodlně, s instalovaným neonovým osvětlením.

250 |

Pyramida krále Venise u Sakkáry s příslušenstvím a přilehlými mastabami členů jeho rodiny a hodnostářů; nad nimi ohradní zeď Džoserovy pyramidy. Půdorys (podle Lauera)

Vstupuje se do ní chodbou, kterou byl nesen mrtvý král k věčnému odpočinku, nikoli tunelem lupičů. Chodba začíná v dlažbě před severní stranou a měří přes 30 metru. Nejdřív mírně klesá, po krátkém rozšíření postupuje vodorovně a za třemi výklenky pro uzavírací bloky ústí do čtvercové předsíně. Tam se rozvětjuje, přičemž levý průchod vede do komory se třemi výklenky a pravý do pohřební komory, pod jejímž alabastrovým obložením stojí sarkofág z černého bazal-

Texty pyramid. Část nápisu ve Venisově pyramidě; hieroglyfy vytesány mělkým reliéfem do stěn a pak vymalovány barvami. Nahoře vpravo pozlacený strop s modrými hvězdami, dole probouraný vchod do pohřební komory

tu. Pohřební komora je obvyklé velikosti (něco přes 7 x 3 metry, se stropem ve výši 6 metrů), ale při vstupu do ní si připadáme jako ve zlatomodrém opojení: poslední úsek chodby i předsíň a stěny komory pokrývají odshora až dolů nekonečné sloupce nápisů v nekrásnějších hieroglyfech, jež jsou vytesány do šedé hlazené žuly a zbarveny temně modrou barvou, a pozlacené zalomené stropy jsou posety temně modrými hvězdami. Jeden ze statisíce návštěvníků dovede snad tyto nápisy přečíst, jeden z tisíce je snad zná z překladu, a přece každý na ně upírá zrak jako na nástěnné noviny se vzrušující zprávou. Nejhluchnější skupiny turistů tu zmlknou v údivu a vždy trvá dlouho, než skutečné hrobové ticho přeruší výkřik obdivu... „Nádherná jsou místa Venisova!“ – to je však název této pyramidy.

Stejně krásnými nápisy promlouvají k lidem nového věku také pyramidy Venisových nástupců, kteří už patřili k šesté dynastii. První z nich, Teti, si pro ni vybral místo severovýchodně od Džoserovy ohradní zdi, kousek za pyrami-

Pyramida prvního vládce
6. dynastie, Tetiho, v Sakkáře

dou Veserkafa. Nazval ji „Tetiho sídla jsou věčná“ a dal si ji postavit na základně asi 64 x 64 metrů do výšky 43 metrů; za 43 století zmizela však z jeho stavby pro věčnost víc než polovina. Perring roku 1839 vchod do ní nenašel, podařilo se to teprve roku 1881 Masperovi, který pak v její devastované pohřební komoře konstatoval: „Zde tedy zuřivost lupičů dosáhla vrcholu!“ Donedávna byla pohřební komora této pyramidy naprosto nepřístupná, neboť její stropní kvádry se časem sesuly a opíraly se o sebe jen úzkým proužkem hrany; roku 1974 je pracovníci egyptské Památkové správy po nesmírně riskantním zásahu podepřeli ocelovými traverzami a zajistili před zřícením. Ačkoli v ní starověcí lupiči bezohledně řádili, značná část textů na stěnách zůstala neporušena a kupodivu se zachoval i Tetiho sarkofág (ze šedého bazaltu a s jeho jménem). Jinak z příslušenství pyramidy známe jen trosky zádušního chrámu s malou pyramidou; údolní chrám a vzestupná cesta se nenašly. Asi sto metrů od ní jsou dosti zachovalé zbytky jiné nevelké pyramidy. Loret v ní objevil hlubokou kolmou šachtu a na jejím dně sarkofág z vápence. Jak se ukázalo, byla to pyramida královny Ipety, Tetiho manželky a matky Pepiho I.

Nástupcem krále Tetiho, podle Manehta zavražděného tělesnou stráží, se stal Veserkare. O jeho krátké vládě nevíme však nic, ani o jeho hrobce. Pyramidu si dal postavit až Pepi I., a to daleko od svých rodičů, na malé vyvýšenině v poušti západně od Sakkáry. Pojmenoval ji „Pepi je řádný /zákonný vládce/ a vznešený“, což zní vzhledem k osudu jeho předchůdců dosti podezřele. Za Perringa měřila její základna asi 76 x 76 metrů a výška 12 metrů; dnes jsou její zbytky takřka k nerozeznání od okolních dun. Její zádušní a údolní chrám zmizel beze stopy, Perring však ještě viděl zbytek její vzestupné cesty. Přesto sehrála v dějinách výzkumu pyramid významnou úlohu: právě v jejích podzemních komorách se poprvé našly *Texty pyramid*. Objevil je v květnu 1880 Maspero, který do ní vnikl v domněnku, že je to nějaká mastaba; zhotovil z nich odlitky a poslal je Mariettovi, aniž uvedl, odkud pocházejí. Mariette je identifikoval jako nápisy Pepiho I., čímž se dostal do rozporu se svou úporně hájenou teorií o tom, že „pyramidy jsou němé“. Nicméně se této teorie bez dalšího nevzdal;

Pyramida faraona Pepiho I. připravuje francouzským egyptologům v Sakkáře stále nová překvapení.

celoživotní přesvědčení se nemění lehce. Protože byl však mužem vědy, který klade objektivní pravdu nad subjektivní názor, rozhodl se otevřít další pyramidu. Nakonec svůj omyl uznal: na smrtelné posteli v prosinci 1880 v Káhiře, když mu Brugsch přinesl podobné texty z nedaleké pyramidy krále Merenrea.

Merenre byl nástupcem Pepiho I. a pyramidu si postavil ještě asi o půl kilometru dále na jihozápad do pouště. Zachovala se podstatně lépe než předchozí; asi proto, že byla méně přístupná. Perring ji roku 1839 zčásti odkopal a našel u její základny zbytky žulové obruby. Tehdy měřila 73 x 73 metrů a vysoká byla 26,5 metru, původně však mohla být o 7 – 8 metrů větší a téměř dvakrát vyšší. Archeologicky zůstala i po Masperově otevření roku 1880 neprozkoumaná. Dodnes v ní stojí pěkný sarkofág z černé žuly, ale oba její chrámy i se vzestupnou cestou se skrývají pod pískem. Egyptologové se v ní zajímali zatím jen o nástěnné texty, jež jim prozradily také její jméno: „Merenre září a je krásný.“

Posledním králem šesté dynastie, který vládl ještě nad celým Egyptem, byl Merenreův nástupce Pepi II. Udržel se na trůně téměř sto let a pro svou pyra-

midu si vybral místo v blízkosti hrobky posledního krále čtvrté dynastie Šepseskafa. Dnes je ze všech staveb z konce Staré říše nejlépe probádána, a to díky Jéquierovi, který u ní strávil deset let života (1926 – 1936). Rozměry příliš nevyčníkala (což samo o sobě stačilo k vyvrácení staré Lepsiusovy teorie, podle níž byla prý velikost pyramidy přímo úměrná délce vlády jejího stavebníka): její základna měřila původně 78,6 x 78,6 metru a výška 52,1 metru. Byla postavena z poměrně malých kvádrů a na způsob stupňovité pyramidy; po dokončení šestého stupně dostala vápencové obložení, jehož zbytky se našly v sutinách z horních vrstev. Když vstoupíme do jejích podzemních komor, máme dojem, že jsme ve Venisově pyramidě: rozdíl nám připomene jen zkreslení barev ve světle kapesní svítilny. Ve stropu pohřební komory zjistíme pak temnou díru, kterou do ní probourali lupiči. Králův sarkofág však jejich návštěvu celkem bez úhony přestál, dokonce i s víkem, a nepoškodili ani nástěnné nápisy. Texty

V nenápadné hromadě pisku
by opravdu jen málokdo viděl pyramidu
faraona Merenrea

z podzemí této pyramidy jsou nejdelší ze všech, jež známe. Jsou také v umělecky nejlepším provedení.

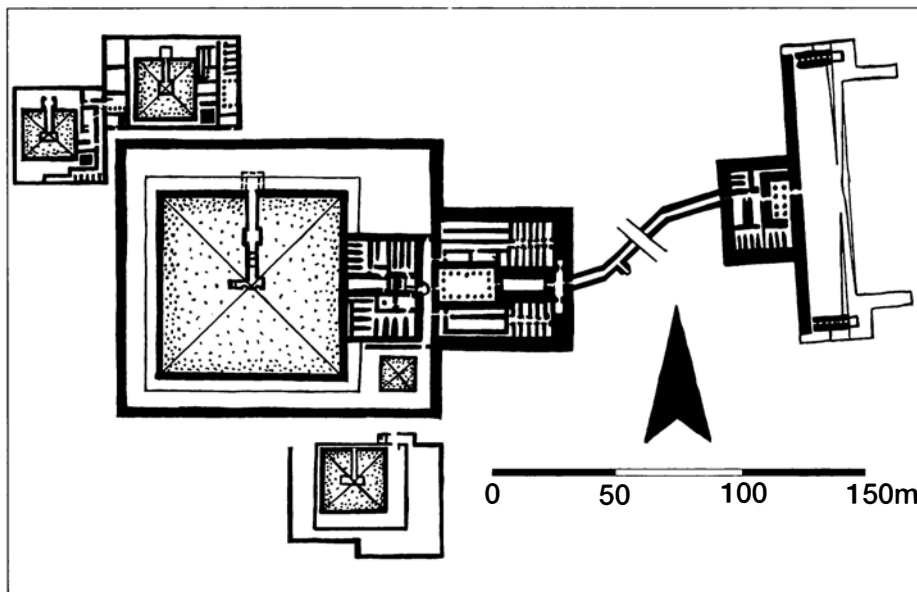
Pyramida Pepiho II. je jediná z pyramid šesté dynastie, u níž se zachovaly pozůstatky údolního chrámu; nevíme však, nakolik byl pro tuto dobu typický. Skládal se ze dvou částí, z nichž jedna stála přímo nad Nilem (nebo nad nilským kanálem) a druhá na vyvýšeném pozadí. Dolní část byla neobyčejně dlouhá a úzká. Její fronta měřila téměř 100 metrů a po stranách z ní vystupovaly dvě kryté chodby, které vedly k přistávacím rampám. Když ji Jéquier vykopal z pisku, našel v ní desetitisíce fragmentů reliéfní výzdoby. Zobrazovaly krále ve vítězných bitvách s Libyjci a Asijci, pobíjení nepřátel v boji, masakrování zajatců v poutech, zotročování chycených kočovníků, odvážení válečné kořisti atd., ale i mírumilovnější scény, například krále na lovu lvů a hrochů, krále přijímajícího hold hodnotářů, a kromě krále a opět krále také jednoho chlapíka, jak leze o závod na stožár, kde je pověšena nějaká cena, snad rohlík nebo koláč.

Od údolního chrámu, jehož horní část se skládala z obřadních a skladištních místností, vedla k pyramidě vzestupná cesta; měřila přes půl kilometru

a byla zastřešená. Ústila do předsíně zádušního chrámu, který měl obvyklé dvě části: vnější před ohradní zdí, jež byla přístupná veřejnosti, a vnitřní vyhrazenou kněžím. V jihovýchodním rohu ohradní zdi stála pak rituální pyramida. To všechno se dalo očekávat; co však přinesl výzkum bezprostředního okolí, překvapilo nejzkušenější odborníky. U jihovýchodní strany ohradní zdi se vynořily pozůstatky další malé pyramidy se zádušní kaplí a zdi, u ní pak zbytky docela malé rituální pyramidy. Totéž se opakovalo u severovýchodního rohu ohradní zdi. Totéž – ale dvakrát!

Osm pyramid dal tedy postavit Pepi II.: největší samozřejmě pro sebe, další tři pro své manželky, u každé z nich pak ještě rituální pyramidu. Nejzápadnější z pyramid královen patřila jeho manželce Neitě. Její základna měřila zhruba 45 x 45 metrů, sklon stěn měla asi 60 (!) stupňů, vysoká byla tedy téměř 37 metrů. Pyramidy královen Iputy a Vedžebteny byly asi o polovinu menší, pouze rituální pyramidy měly přibližně stejné (asi 5 x 5 metrů). Víme však o dvou jeho dalších manželkách (a nejen o manželkách). Jedna z nich, Imtes, ho zradila, a tak za trest žádnou pyramidu nedostala. Druhá, totiž pátá, měla sice krásné jméno Anchnespepi, což lze přeložit jako „Ta, která žije pro Pepiho“, ale nějak se Pepimu znelíbila, nebo se Pepi znelíbil jí; bůhví jak to bylo. Jisté je jen tolik, že se musela spokojit mastabou mezi pouhými vysokými hodnostáři.

Kdyby se byly Pepiho manželky chovaly, jak se na manželky faraona sluší, byl by poslední velký král Staré říše dosáhl v počtu svých pyramid rekordu.

Pyramida krále Pepiho II. u Sakkáry. Půdorys příslušenství včetně satelitních pyramid a chrámů (podle Jéquiera)

Takto ho překonal Senusret I., který jich dal postavit bez jedné tucet. Ovšem až po třech staletích, kdy se už v dějinách Egypta psala kapitola zvaná Střední říše.

Před odchodem od pyramid posledních králů Staré říše zůstává v nás otázka. Co je námětem a obsahem té vizuální symfonie v jejich podzemních komorách, kterou nazýváme *Texty pyramid*?

Začneme svou odpověď proti všem pravidlům negativně, tj. co tyto texty neobsahují. Není v nich předně zvěčněna žádná tajná moudrost egyptských kněží, která má prý všelidskou a nadčasovou platnost. Není v nich nic z astronomických, matematických, lékařských a jiných podobných vědomostí starých Egypťanů. Nejsou v nich zprávy o životě tehdejších lidí ani předpovědi a posel-

Pyramidový komplex dlouho vládnoucího panovníka Pepiho II. patří k nejlépe zachovaným v jižní Sakkáře.

256 |

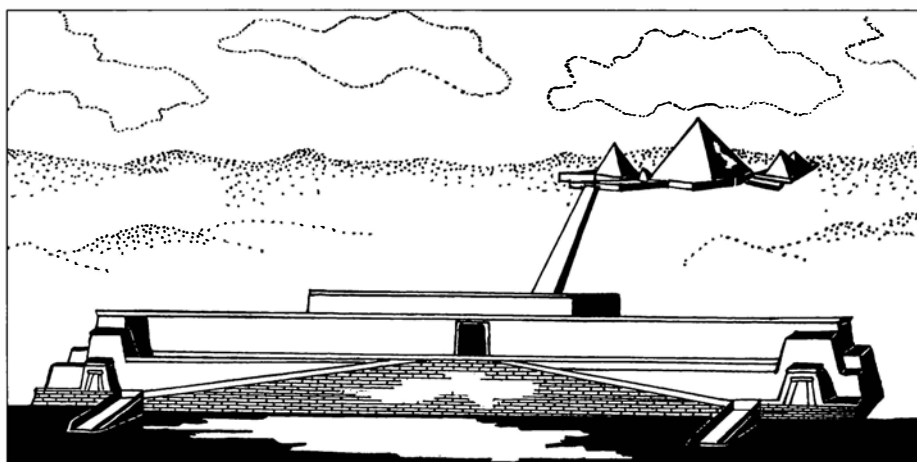
ství pro věky příští. Nejsou v nich ani kletby faraonů, jež mají postihnout rušitele jejich odpočinku, ať by to byli vylupovači hrobů nebo archeologové. Neposkytují dokonce žádný důvod k dohadům o svém obsahu. Jsou to nápisy náboženského charakteru, které mají stejný účel jako pyramida a její chrámové příslušenství: zabezpečit věčný život krále, a to jako boha ve společnosti bohů. Vycházejí z tehdejších náboženských představ a z víry v magickou sílu psaného slova. Obsahují mnoho krásných metafor a básnických obrazů, ale jinak jsou dosti nesourodým souborem obřadních formulí, který je mnohem atraktivnější napohled než jako souvislá četba. Tematicky je lze rozdělit do tří skupin. První tvoří rituální formule při mumifikaci králova těla, druhou magické formule k zajištění šťastné cesty králova ducha záhrobím, třetí invokační formule k počtě bohů, kteří mají přijmout krále mezi sebe jako sobě rovného.

Pro egyptology byly tyto texty tvrdým oříškem. Především filologickým: sepsány jsou velmi starobyklým jazykem, jehož slovník a mluvnicki nemohli pro nedostatek srovnávacího materiálu po dlouhou dobu dokonale probádat. Za druhé interpretačním: kromě neznámých slov jsou v nich narážky na neznámé mýty, takže některá místa nedovedli jednoznačně vysvětlit. Navíc jsou sepsány

zcela bez systému. Jejich oddíly a věty nemají většinou spojitost, a tak připomínají modlitebni knížku, jejíž listy někdo rozstříhal a bez ladu a skladu nalepil na zeď. Problémem byla dokonce jejich ortografie, neboť jsou v nich neobvyklé znaky, jejichž pochopení vyžadovalo zvláštního studia. Podle egyptských představ nesmělo být součástí nápisu v hrobce nic, co by mohlo mrtvému škodit. Psalo-li se například *r* (*r'*) hieroglyfickým znakem zobrazujícím lva, musel se tento znak vynechat, protože lev byl nebezpečný, a *r* (*r'*) se muselo napsat jinak. Někdy to ovšem písaři vyřešili tak, že lva rozpůlili, takže už mrtvému nemohl uškodit, že škorpióna zobrazili bez jedovatého bodla apod. (Kupodivu se nevyhýbali znakům v podobě hadů, zato však rybám; ryby prý přinášely neštěstí – asi jako v našem století vědy a techniky kočky přes silnici nebo jeptišky.) Největší problém představovalo však pochopení staroegyptských symbolů a zkratk, vmyšlení se do myšlení tehdejších lidí.

Dnes jsou *Texty pyramid* kompletně vydány, v opisech originálů a v prepisech do latinky, v překladech do francouzštiny, němčiny a angličtiny. První jejich soubor publikoval Maspero roku 1912 pod názvem *Nápisy sakkárských pyramid*, v letech 1908 – 1922 pak vydal K. Sethe třisvazkové *Staroegyptské texty pyramid* s čtyřsvazkovým překladem a komentářem, což je dílo, jež má pro jejich studium dodnes základní význam. Později vyšly ve zpracování Belgičana Speelerse, Angličana Mercera, Francouze ruského původu Piankoffa aj., přičemž texty, které se v jednotlivých hrobkách opakovaly, byly v nich většinou spojeny. (Česky uveřejnil výběr z těchto textů už roku 1921 F. Lexa.) Nejnovější jejich soubor, rozdělený na 759 oddílů („říkadel“) a 2291 paragrafů, vydal roku 1969 pod názvem *Staré egyptské texty pyramid* Angličan R. O. Faulkner.

Úryvky některých „říkadel“ jsme už uvedli; vyberme si nyní pro ukázkou několik dalších a typických, a to v pořadí, jež zhruba odpovídá jejich obsahové

Rekonstrukce pyramidového komplexu Pepiho II. u Sakkáry. V popředí udolní chrám, za nim krytá vzestupná cesty k zádušnímu chrámu; u hlavní pyramidy satelitní pyramidy

následnosti. Jako úvod mohou snad posloužit dva texty ze sarkofágů (podle Faulknerova vydání). „Říká Nut, Velká dobrodějka: Král je můj nejstarší syn, který vzešel z mého lůna. Je mým miláčkem, ve kterém jsem našla zalíbení“ (č. 1). „Říká velká Nut, která přebývá v Dolním domě /Onu/: Král je můj milovaný syn, můj prvorozený syn na trůně Gebově, ve kterém našel /Geb/ zalíbení a dal mu /trůn/ jako své dědictví v přítomnosti Velkého devatera /bohů/. Všichni bohové plesali a vespolek volali: Jak vznešený je král! Jeho otec Geb našel v něm zalíbení!“ (č. 3).

Nejdůležitější součástí pohřebního ceremoniálu byl, jak známo, obřad „otevírání úst“. Královo tělo bylo přitom obloženo spoustou obětních darů, zejména nádob s vonnými oleji, džbány s vodou a vínem, koši s chleby a koláči, látkami, amulety atd., ale též chemickými přípravky z pryskyřice a sodíku. Kněží, oblečení za bohy, pronášeli při jejich obětování formule tohoto druhu

*Texty pyramid v podzemí hrobky
faraona Tetiho*

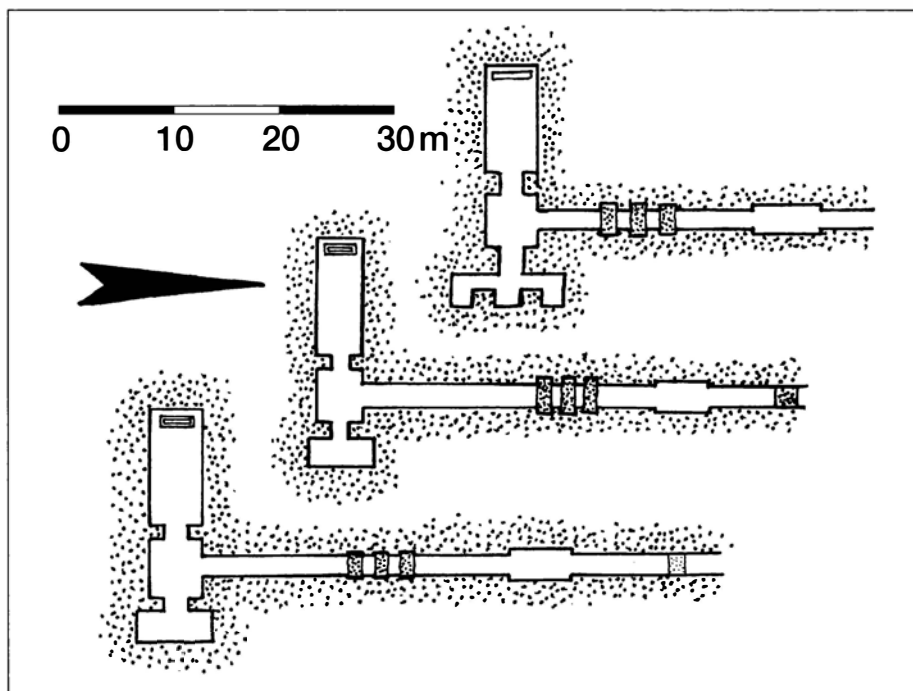
(podle Sethova a Speelersova vydání): „Usire Venisi! Přijmi bílé zuby boha Hora, jež ozdobí tvá ústa! Pět bílých pastilek. Říci čtyřikrát: Královská oběť Venisovu kaovi“ (č. 35). „Usire Venisi! Otevři svá ústa tím, co se tě zmocnilo! Jeden džbán vína, *hts* z černého kamene“ (č. 36; co je *hts*, nevíme, nejbližší výraz jsou „nosítka“, může to být tedy snad podnos nebo mísa.) „Oleji! Oleji! Zvedni se! Otevři! Ty /posvátný hade/, který jsi na čele Horově, zaujmi své místo na čele Venisově! Jelikož jsi na čele Horově, zaujmi své místo na čele Venisově! Staň se mu ozdobou a vyzařuj z něho!“ (č. 52). „Učiň, že nabude moci nad svým tělem! Uveď jeho bázeň do očí všech duchů, ať ho kdekoli spatří a kdekoli uslyší jeho jméno! Jedna míra pryskyřice a cedrového oleje“ (č. 53). A mnohokrát se mrtvým králům nabízí „Horovo oko“, symbol vlády nad Egyptem a moci nad jeho nepřítelem. „Usire Venisi! Přináší se ti Horovo oko, které je určeno pro tvoje čelo! Jedna míra libyjského oleje“ (č. 54). „Usire Venisi! Vezmi si Horovo oko, jež hledáš! Říci čtyřikrát, /položít/ čtyři dary, jeden hrnec masa *shn*“ (č. 80).

Po několika stovkách podobných formulí, ve všech textech s výjimkou králova jména téměř stejných, přešli kněží s postupem obřadů k dalším: „Říci: Usire

Pepi! Tvoje matka Nut se rozprostřela nad tebou! Chrání tě před vším špatným, Nut tě chrání před vším škodlivým. Tys největší z jejích synů!“ (č. 825). „Usire Pepi! Přijď, přijď! Nic ti nebude scházet Tvoje matka přijde, aby ti nic nescházelo. Nut přijde, aby ti nic nescházelo. Velká ochránkyně přijde, aby /se nestalo, že/ se ti bude něčeho nedostávat!“ (č. 827). A přesně podle mýtu o Usirovi: „Ona ti vrátí hlavu, ona sesbírá tvé kosti, ona spojí tvé údy, ona přinese srdce, jež vrátí do tvé hrudi!“ (č. 828). Závěr ceremoniálu tvořilo „očišťování krále“. „Říci: Usire Pepi! Vzbud' se! Vstaň! Vzhůru! Jsi čistý, tvůj *ka* je čistý, tvůj *ba* je čistý, tvůj *ach* je čistý! Přišla k tobě tvá matka, Nut k tobě přišla, Velká ochránkyně se dostavila k tobě! Ona tě očistí!“ (č. 837). „Říci: Usire Pepi! Vzhůru! Jsi čistý, tvůj *ka* je čistý, Hor tě očistí“ (č. 838).

Po těchto obřadech se mohl zemřelý král odebrat k bohům. „Zhotoven byl pro něho žebřík do nebe, aby na ně vystoupil na kouři velkých kadidel. Pepi letí jako pták a kolébá se jako skarab, vznáší se jako husa“ (ano, tak) „a leze jako skarab na prázdný trůn, který je ve tvé bérce, Re!“ (č. 365). Nebezpečí na této cestě měly zažehnat početné formule. „Každý duch, každý bůh, který vztáhne svou paži proti Pepimu, když stoupá na nebe po žebříku bohů /ať ví/: nebude se mu obdělávat půda, nebudou se mu porážet zvířata, nebude mít večeři v Onu, nebude mít snídane v Onu“ (č. 978). „Hade, jenž útočíš v noci,

| 259

Podzemní chodby a komory pyramid králů 5. a 6. dynastie. Shora dolů: Venisova, Merenreova, Pepiho I. (podle Vandiera)

zalezl! Obludo, lehni a zmiz! Ty, který žiješ v křoví *mzwt*, odklid' se ve jménu Nuty! Odvrať svou tvář, krokodýle /ležící jako/ pastevec! Hade se strnulým /pohledem/, zmiz do noci, neboť tvůj je zápach země!“ (č. 728 – 732 podle Faulknerova vydání).

Cesta k bohům musela ovšem dopadnout dobře a král jim oznámil svůj příchod. „Říci: Re-Atume! Venis přišel k tobě, duch nehynoucí! Tvůj syn přišel k tobě, Venis se k tobě dostavil! Budete společně putovat po nebi, spojte se v temnotách, zjevíte se na obzoru, kde/koli/ se vám /z/líbí!“ (č. 152 podle Sethova a Speelersova vydání). Po řadě formulí, jimiž se král představil všem významnějším bohům, ho přijal Re-Atum. „O Venisi! Tys nepřišel mrtvým, tys přišel živý! Usedni na Usirův trůn, uchop své žezlo, když poroučíš živým, uchop /žezla/ *mks* a *nbbj*, když poroučíš těm, jejichž říše je skryta!“ (č. 154). „Venis se uchopil vlády: byl odveden do věčnosti a k nohám mu byla položena Moudrost“ (č. 308). Stal se tedy rovný bohům. Jeho nástupce Teti rovněž, ačkoli ho k nim poslal velitel osobní stráže proti jeho vůli.

Poslední králové Staré říše však už bohy převýšili. V Merenreově pyramidě se našel výrok: „Když se objevil na nebi, uviděl tam Rea, který k němu přistoupil. Merenre usedl po jeho straně. Re mu nedovolil, aby se vrhl k zemi /a políbil mu nohy/. Věděl /totiž/, že je větší než on sám, že jeho syn Merenre je větší než kdokoli jiný z bohů, že Merenre je duchovnější než všichni duchové, že je vznešenější než všichni vznešení, že je nesmrtelnější než všichni nesmrtelní“ (č. 812). A Pepi II. převýšil i Merenrea. „Říci: Vstaň přede mnou, otče! Vstaň, Usire Merenre! Já jsem tvůj syn, já jsem Hor! Přišel jsem k tobě, umyl jsem tě, očistil jsem tě! Dal jsem ti život, otče Merenre!“ (č. 1683). Převýšil dokonce nejvyššího boha Rea, který byl sice všudypřítomný, ale všude se objevil až druhý, jak stojí na nápisu Pepiho II. (č. 919): „Re vystoupí na východ a na obzoru spatří Pepiho. Re sestoupí na západ a potká tam Pepiho, živého, nezhytnutelného. Na kterékoli místo se vypraví Re, všude najde Pepiho!“

Jistěže by bylo možné sestavit rozstříhanou partituru *Textů pyramid* i jinak; bylo by možné některé výroky též jinak interpretovat. Asi ze stovky útržků by se dal složit prazáklad mýtu o Usirovi, z četných narážek by se daly rekonstruovat pohřební zvyklosti z dob, kdy si králové ještě nestavěli pyramidy. V různých formulacích by se daly odhalit rozpory mezi staršími „astrálními“ a novějšími „usirovskými“ představami o posmrtném životě. Z těchto textů by se dal sestavit i výběr hymnů ve filologickém nebo básnickém překladu, a jistě by našel čtenáře.

Marně bychom však v těchto „textech“ hledali nelidskost a krutost; tím se odlišují od jiných projevů egyptského umění, zejména od reliéfů na vzestupných cestách a v chrámech. Ničím hrozným není dokonce ani tzv. *Kanibalský hymnus*, podle něhož „král Venis jí lidi a živí se bohy..., živí se svými otci, živí

se svými matkami..., polyká duchy bohů a jako Nebeský býk pojídá jejich vnitřnosti“ (č. 397 – 404). Jde tu jen o výraz dožívajících totemistických představ a celkem průhlednou symboliku. Kdyby se to mělo brát doslovně, byli by lidožrouty a bohožrouty i křesťané, ať přijímají „tělo boží“ podjednou, nebo podobojí. Krutost neměla v králově hrobce místo. V životě jí měl kolem sebe dost, dost jí také způsobil, po smrti chtěl mít klid.

Pokud jde o moudrost starých Egyptanů, tu najdeme v literárních výtvorech jiného druhu, v *Naučeních*, *Napomenutích* a *Přísluvích*; historické záznamy a přírodovědné znalosti opět v jiných písemných památkách. O stavitelích pyramid a chrámů se v hrobkách nemluví z prostého důvodu: zabývat se lidem nebylo věcí faraonů. Faraonské pýchy je ovšem v *Textech pyramid* víc než dost, aby byla předzvěstí, i když ne příčinou, pádu Staré říše.

V rozpadlé pyramidě málo známého vládce z prvního přechodného období, faraona Ibiho (Aby), se našly poslední královské *Texty pyramid*.

261

Je tu však ještě jedna pyramida, o které bychom se měli v této kapitole zmínit. Nepochází už z dob Staré říše, ale ještě ne z dob Střední říše, nýbrž z „přechodného období“ úpadku Egypta, kdy vzniklo jen málo významných staveb.

Objevil ji Jéquier při vykopávkách vzestupné cesty k pyramidě Pepiho II. roku 1932, a to víceméně náhodou, jako by ji byl vytušil pod pískem rentgenovým zrakem zkušeného archeologa. Když pronikl do její pohřební komory, našel tam nástěnné nápisy podobné „textům“ v sousedních pyramidách. Z nich se pak dozvěděl, že si ji dal postavit král Ibi (někdy také Aba). Byl to zcela neznámý král, který mohl vládnout kdykoli mezi 23. a 21. stoletím před n. l. Dokumenty mluvily o něm nejasně. Podle *Turínského papyru* byl snad jedním z králů šesté dynastie, kteří vládli po Pepim II., podle *Abydské* (Ebozevské) *desky* patřil spíše ke králům osmé dynastie. Dnes ho egyptologové většinou řadí do sedmé nebo osmé dynastie; mezi nimi Gardiner, Vandier a Drioton, Posener, Stock (čeští egyptologové ho řadí do osmé dynastie). Nepodařilo se vypátrat, kdo byl jeho předchůdcem nebo nástupcem; pravděpodobné se zdá pouze to, že vládl poměrně krátce, a jisté jenom to, že nevládl nad celým Egyptem.

Stejně záhadný jako král Ibi je i konstrukční systém jeho pyramidy. „Nelze už zjistit systém uplatněný jejím architektem,“ napsal po ukončení jejího výzku-

mu Jéquier, „je však rozhodně odlišný od systému pyramid šesté dynastie.“ A také od systému pozdějších pyramid; její podzemní komory byly vybudovány v otevřené jámě, ale už před jejich překrytím se začalo s výstavbou okrajových vrstev, takže vlastní jádro mělo být dokončeno až nakonec. Jak se zdá, také dokončeno bylo: avšak tak rychle a tak ledabyle, jako by tam byly nevelké a nepravidelné kvádry pouze naházeny. Podzemní místnosti svědčí o větší péči. Jejich stěny byly pokryty texty, z nichž se zachovaly rozsáhlé fragmenty, a sarkofág z obrovského bloku žuly byl vsazen do stěn pohřební komory. Zda a jak byly vnější stěny pyramidy obloženy, nelze už vypátrat. Zcela nepřehledné jsou i trosky staveb z nepálené hlíny, jež tvořily její příslušenství. O orientaci její osy k severu se zřejmě nedbalo, jelikož se odklání na západ o více než 15 stupňů. Pokud jde o rozměry, byla to vskutku minipyramida: její základna měřila asi 31,5 x 31,5 metru.

Dnes je tato královská minipyramida písečným kráterem uprostřed písečné pouště, který má průměr asi dvacet pět metrů a ke krajům se zvedá asi na tři čtyři metry. Kdyby v její vnitřní prohlubni nezanechaly stopy hyeny a kdyby po jejích sypkých svazích nelezli žlutí škorpióni, mohla by se pokládat za ukázkou krajiny přenesené astronauty z Měsíce. Takto je pouze, řečeno s Vandierem, „symbolem epochy zmatků, jež byla svědkem jejího zrození“.

Pěkně pokračuje naše cesta po pyramidách! Začali jsme horami, přišli jsme k pahorkům, dostali jsme se ke krtinci. Samozřejmě ke krtinci v mírách starých Egypťanů: hrobka téměř neznámého Ibiho (Aby) byla stále ještě větší než mauzoleum krále Maussólla v Halikarnássu nebo než velikého císaře Římanů, Augusta ... Rozhodně to však šlo s těmi faraony nějak z kopce.

Jaké pyramidy zanechali po sobě králové Střední říše?

RENESEANCE A KONEC: PYRAMIDY STŘEDNÍ ŘÍŠE

Řekněme si rovnou: králové Střední říše zanechali po sobě pyramidy, jež rozhodně stojí za prohlídku. Přitom ani jednu nepostavili hezky u silnice nebo na turistické intertrase, a tak je navštěvuje ještě méně lidí než koptské kláštery. Nejvzdálenější je asi osmdesát kilometrů jižně od Káhiry, u Láhunu za Fajjúmskou oázou, nejbližší asi čtyřicet, u Dahšúru. K některým musíme poustní cestou, nebo spíš necestou, kde prokluzují pneumatiky s terénními profily a ucpává se vzduchový filtr, k jiným je lepší jít od nejbližší vesnice pěšky. U žádné z nich nenajdeme stánky se suvenýry a chlazenými nápoji; naštěstí ani dragomany. Dvě nebo tři jsou tak osamoceny, že kromě hadů a štírů jim dělá společnost občas jen fata morgána.

Celkem je těchto pyramid devět, nehledě k satelitním, a všechny pocházejí z dob dvanácté dynastie, která vládla v Egyptě od začátku 20. do konce 18. století před n. l. Připočítává se k nim ještě jedna, jejímž stavebníkem byl král Mentuhotep II. z předchozí jedenácté dynastie. Nebyla to však skutečná pyramida, tj. královská hrobka, nýbrž jen nástavba nad jeho symbolickou hrobkou, ozdoba jeho zádušního chrámu. K prohlídce toho, co z ní zbylo, budeme muset přes pět set kilometrů na jih od Káhiry, na západní břeh Nilu u Luxoru.

Pyramidy dvanácté dynastie měly stejnou funkci i stejný vzhled jako pyramidy Staré říše, které jsme právě opustili; jinak se však od nich v mnohém lišily. Na rozdíl od dřívějších pyramid měly jaksi normalizovanou základnu. Jejich strany měřily vždy 200 tehdejších egyptských loktů, tj. 105 metrů, pouze dvě poslední měly rozměry přesně poloviční. Většinou byly štíhlejší a vznosnější, sklon jejich stěn dosahoval až 56 stupňů. Při jejich orientaci se příliš nedbalo na světové strany. Vstupní chodby nesměřovaly vždy na sever, ale někdy na jih, jednou také na západ. Jejich podzemí tvořil složitý systém chodeb a komor, sarkofág v nich býval na nejneobvyklejších místech. Zádušní chrám byly vždy pod úrovní základny pyramidy, což je opticky zvyšovalo. Lišily se i obdélníkovým tvarem ohrazeného areálu, umístěním hrobek členů královské rodiny v jeho prostranství, některými přidruženými stavbami i jinými podrobnostmi. Největší rozdíl byl však v jejich konstrukci: přes tradiční obložení hlazenými vápencovými kvádry nebyly to už „kamenné hory“, nýbrž „hory ze šterku a hlíny“.

Králové Střední říše upustili tedy při stavbě svých pyramid od velkých tesaných kvádrů a nahradili je nepálenými cihlami a kamennou drtí; zčásti dokonce pískem k upěchování mezer. Co je k tomu přivedlo? Nejčastěji se říká, že „úpadek jejich bohatství a moci“, tj. že nedisponovali už takovými prostředky jako jejich předchůdci z dob Staré říše. Pak také to, že „Egyptu se nedostávalo rukou pro pokles obyvatelstva“. Jedno ani druhé nezdá se však přesvědčivé.

Země byla po rozvratu v „přechodném období“ opět sjednocena pod ústřední vládou a královská moc byla přes obvyklé dynastické spory pevná. Hospodářsky dosáhla dokonce jednoho z vrcholů svého starověkého rozkvětu. Budovala se dříve nevídaná zavlažovací díla, zakládala se nová města, vznikaly obrovské posvátné i neposvátné stavby; z dob dvanácté dynastie pochází například slavný „labyrint“, který kladl Hérodotos nad kolosální chrámy v Thébách a nad pyramidy u Memfidy. Počet obyvatelstva naopak stoupl a vzrostl i počet otroků, získaných vítěznými válkami v Núbii a Asii. Prameny mluví dokonce o masovém přidělování otroků hodnostářům a rozprodávání soukromníkům. Za těchto okolností je nepravděpodobné, že by králové museli šetřit na pyramidách, jež byly i nadále nejdůležitějšími stavbami, nebo že by se k jejich stavbě nedostávalo pracovníků. Přechod od kamenných pyramid k cihlovým měl zřejmě příčinu jinde.

Zkušenosti z dob rozvratu po pádu Staré říše ukázaly, že velké kamenné pyramidy nesplnily svůj základní úkol, tj. že neuchránily těla pohřbených králů a pohřební výbavu před lupiči. Králové museli konstatovat, že velikost a hmotnost pyramidy není zárukou jejich věčného klidu, a tak se rozhodli zabezpečit své hrobky jinak. Dali vyhloubit v podzemí spoustu spletitých a často slepých chodeb, jež by lupiče zmátly. Pohřební komory přetvořili v nedobytné bunkry

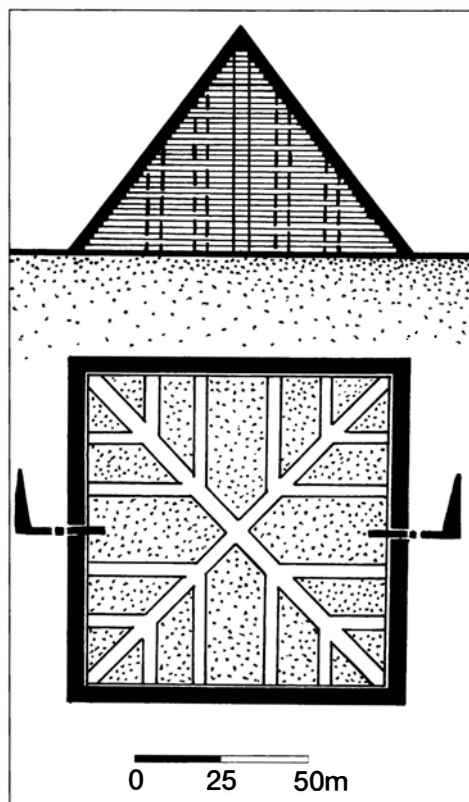

Schéma pyramidy Střední říše.
Nahoře průřez, dole půdorys
s kamennou kostrou a výplní
(podle Vandiera)

a dali je umístit tak, aby je lupiči, obeznámení s vnitřním uspořádáním dřívějších pyramid, určitě nenašli. Z toho vyplynulo, že nadzemní část hrobky, vlastní pyramida, ztratila značně na významu. Mohla být postavena z méně solidního materiálu, a přitom to nemusela na sebe prozradit. Dostala své bílé roucho z turského vápence a všechno bylo v pořádku.

Stavba „hliněné pyramidy“ nevyžadovala tak velkého počtu dělníků ani tak velké dřiny; tím větší nároky kladla však na důvtip architektů. Kamenné kvádry v dřívějších pyramidách byly nepoddajné a držela je na sobě jejich vlastní tíha, vrstvy z nepálených cihel se však mohly snadno zborit a slehnout. Sumerové a Babyloňané používali k zpevňování svých zikkuratů rákosových rohoží, jimiž prokládali vrstvy uložených cihel. Egypťané vyřešili tento problém po svém a účinněji. Vynalezli pro výstavbu cihlové pyramidy techniku a metodu, jež je jakýmsi pravzorem komorové stavby. Měla-li stát pyramida na srovnané skále,

Výčnělek vápencového křížového
jádra cihlové pyramidy panovníka
Senusreta II. v Láhúnu

| 265

postavili nejdřív od rohu do rohu základny kamenné příčky, které doplnili křížovými přepážkami. V případě, že mohli využít skalního jádra, postavili kolem něho kamenné příčky v podobě mřížky. Takto vzniklou kostru vyplnili potom cihlami nebo štěrkem a mezery ucpali pískem. Materiál dopravovali na dřevěných saních nebo v koších po hliněných rampách jako při stavbě pyramidy kamenné. Zvláštní péči věnovali povrchovým vrstvám, aby jejich výstupky spolehlivě udržely obkládací kvádry. Spodek pyramidy zpevňovali někdy žulovou obrubou, na vrcholek zasazovali vždy žulový pyramidion.

„Nepohrdej mnou ve srovnání s kamennými pyramidami...“, stálo na jedné z těchto cihlových pyramid podle Hérodota. Zřejmě už tehdy byly zbaveny svého obložení a poutníci je přehlíželi. Nevěnovali jim pozornost ani zájemci o stavební materiál z okolních vesnic – kdo by se přece kvůli nepáleným cihlám tahal do rozpálené pouště! Do konce minulého století si jich nevšíмали ani archeologové.

Najednou se však zvěst o nich rozletěla po celém světě: když Morgan objevil roku 1894 „Dahšúřský poklad“. A podruhé roku 1920, když na podobný poklad narazil u Láhúnu Petrie.

Mentuhotep Nebhepetre, nejvýznamnější panovník jedenácté dynastie, který vyvedl Egypt z dvěstěleté anarchie a někdy v polovině 21. století před n. l. obnovil jeho jednotu, byl původem z Vasetu čili Théb. Na vasetském pohřebišti si dal také vybudovat svou hrobku se zádušním chrámem, a to na místě, které si o pět set let později vybrala pro svůj proslulý chrám královna Hatšepsut: v Dér el-Bahrí.

Dér el-Bahrí znamená doslovně „Severní klášter“ a je to vzpomínka na dobu, kdy se v tamějších chrámech pohanských bohů a králů usadili křesťanští mniši. Není snad romantičtějšího koutu na půdě Egypta: připomíná písečný záliv vklíněný do divokých a téměř kolmých pískovcových útesu, jejichž rozeřvané stěny padají ze stometrové výšky k zemi jako zkamenělý vodopád. Dostaneme se tam z Luxoru nilskou bárkou a autobusem. Dlouhá rovná silnice mezi zavlažovacími kanály nás dovede nejdřív k „Memnonovým kolosům“, pak se obrátí na sever a za troskami Ramessea se vrátí opět na západ, kde končí

Chrám Mentuhotepa II. Nebhepetrea v Dér el-Bahrí mohl být také zakončen pyramidou.

u teras Hatšepsutina chrámu. Celá tato trasa je tak fantastická, že zbytky Mentuhotepových staveb se základy pyramidy turista obvykle přehlédne.

Dnes už z Mentuhotepovy pyramidy, a vůbec z celého komplexu v jeho pohřebním areálu, zbývá skutečně málo. Jak kdysi vypadal, můžeme si představit podle pozůstatků a stop, které odkryl počátkem našeho století Švýcar E. Naville s Angličanem H. R. Hallem a po první světové válce Američan H. E. Winlock. Pomůže nám k tomu i prohlídka Hatšepsutina chrámu, který byl při vší své velkoleposti jen jeho zmenšenou a zjednodušenou napodobeninou. Jestliže nám budou v tomto chrámu připadat některé zdi a sloupy poněkud nové, nemusí nás to znepokojovat; za dvě stě, tři sta let se to spraví. Jejich rekonstrukce je velkým a záslužným dílem polských archeologů, kteří tu začali pracovat roku 1962 pod vedením K. Michałowského. Pokud jde však o pyramidu, tu v Hatšepsutině chrámu nenajdeme. Na celém rozlehlém vasetském pohřebišti si ji dal postavit jedině král Mentuhotep.

Pyramida nebyla totiž hrobkou podle vasetských zvyklostí; byla privilegiem králů sjednoceného Egypta, kteří sídlili v Menneferu (Memfidě). Všichni vlád-

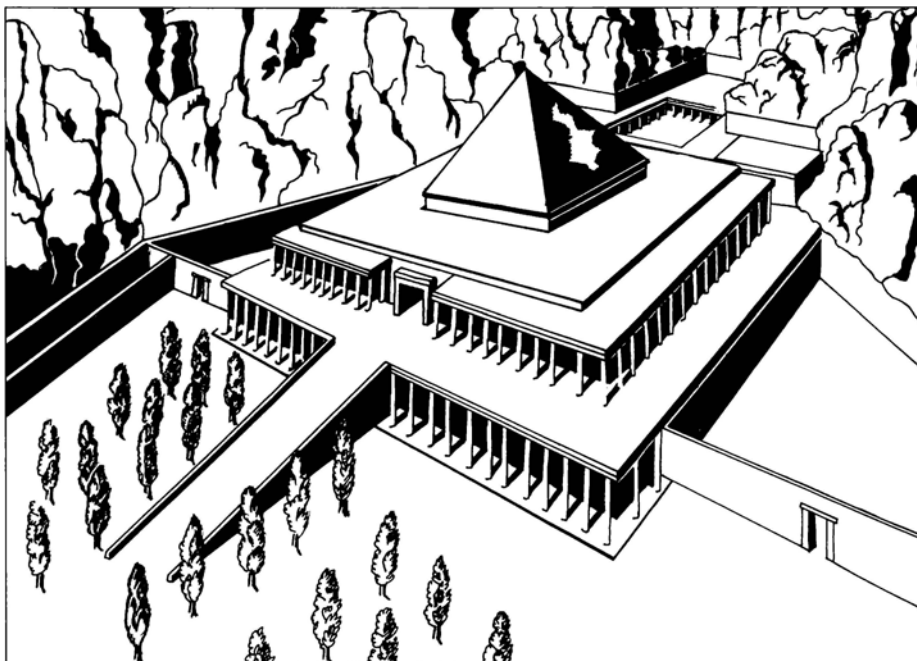
cové se sídlem ve Vasetu. včetně pozdějších králů sjednoceného Egypta, se dávali pohřbívat do skalních hrobek. Také Mentuhotep si dal původně vybudovat takovou hrobku, a to o několik kilometrů dále na severovýchod na místě zvaném Dra Abú'I-Naga. Je jich tam asi sto, mezi nimi i hrobky tří Antefovců, kteří vládli ve Vasetu na sklonku „prvního přechodného období“. (O těchto panovnících nevíme mnoho, ačkoli o jednom jsme se dozvěděli tak „významný“ detail, že měl rád psy. Jen pro zajímavost: zachovala se zpráva inspektorů vasetského pohřebiště z dob Ramesse IX., ve které je zmínka o stéle s reliéfy a jmény králových oblíbených psů. Roku 1860 Mariette tuto stélu při tamějších vykopávkách našel; dnes je ve 22. síni Egyptského muzea v Káhiře.) Starší badatelé považovali zbytky masivních náhrobků a kaplí na tomto pohřebišti za pozůstatky nevelkých pyramid; podlehl však klamu. Pyramidu si dal postavit až Mentuhotep II., zřejmě aby manifestačně ukázal, že je nástupcem a dědicem všech privilegií starých králů sjednoceného Egypta. Použil ji však jen jako symbolické hrobky, tj. jako kenotafu; pohřbít se dal podle vasetských zvyklostí do skalní hrobky.

„Slavná jsou místa Nebhepetrea“, nazval Mentuhotep II. nový pohřební areál u Dér el-Bahri podle svého trůnního jména. Pohřební komoru si dal vytesat do skalního masívu, a to v jeho úpatí. Výčnělek tohoto masívu poručil pak odstranit, před jeho srovnané stěny si dal postavit svatyni s nádvořím a zádušní chrám. Svatyně měla půdorys 40 x 22 metrů a její strop neslo 108 sloupů, z jejího nádvoří vedla k pohřební komoře podzemní chodba dlouhá 150 metrů. Zádušní chrám tvořily dvě stupňovité terasy lemované krytými kolonádami. Dolní měla půdorys asi 60 x 50 metrů, horní asi 42 x 40 metrů a v obou stálo celkem 254 sloupů. Ze středu chrámu vyrůstala pak pyramida: na masivním podstavci se základnou 21 x 21 metrů, z kamenné drtě vyztužené příčkami, nepřiliš vysoká a krytá deskami z bílého vápence. Pyramida byla dominantou tohoto fantastického sloupového chrámu; že byla také kenotafem, zjistilo se díky náhodě, která vypadá jako vymyšlená. Howard Carter, roku 1901 neznámý mladý muž, spadl před troskami chrámu z koně. Kůň tam totiž z ničeho nic na rovné pláni zakopl a uvízl nohou ve škvíře. Když se ho snažil vyprostit, škvíra se rozevřela; nato sehnal několik feláhů s krumpáči a octl se v podzemní chodbě. Jak později zjistil, měřila 150 metrů a vedla do komory, jež se nacházela přesně pod špičkou pyramidy, resp. pod průsečíkem úhlopříček podstavce, který tam po ní zbýval. V komoře našel královu sochu z pomalovaného vápence a dřevěnou rakev s nápisem „Reův syn Mentuhotep“. Rakev byla uzavřená a prázdná, jak bývalo pravidlem v symbolických hrobkách. Ve vlastní pohřební komoře, vytesané ve skále za chrámem, se naproti tomu nenašlo nic; pouze ústí tunelu, kterým se do ní probourali lupiči.

Celý tento areál byl ohrazen obvyklou zdí, která uzavírala nepravidelný prostor o rozměrech asi 160 x 120 metrů. Na západ od chrámu se našlo šest hrobek se sarkofágy královských manželek a dcer; poněkud stranou se skrývala ještě

jedna zvlášť výstavná, v níž byla pohřbena králova oficiální milenka Kemsit, povoláním kněžka bohyně lásky Hathory (a podle vyobrazení asi napůl černoška). Na východní straně vedla z chrámové terasy rampa, jež navazovala na dlážděnou cestu k údolnímu chrámu. Ten sice zmizel, ale ze stop po vzestupné cestě se dalo zjistit, že byla přes 1200 metrů dlouhá a 33 metrů široká, tj. jako ranvej moderního letiště. To všechno si dovedeme v duchu snadno rekonstruovat. Avšak to, čím dal Mentuhotep svá „Slavná místa“ vyzdobit navíc, přesahuje už téměř představivost.

Před průčelím zádušního chrámu s dvojitou kolonádou lze dodnes vidět stopy po více než šedesáti jámách. Jsou vytesány do skály v pravidelných rozestupech, přičemž ty, jež lemuji vzestupnou cestu, mají průměr a hloubku až deset metrů. Nikde v Egyptě nic podobného ze starověku neznáme, vysvětlení jejich účelu nepřipouští však alternativu. Byly to obrovské květináče podobné těm, jež se po mnoha staletích objevily také u athénské Théseia pod Akropolí, v nichž dodnes rostou zelené cypřiše. Zde v nich bylo zasazeno přes půl stovky tamaryšků; v osmi nejrozměrnějších po obou stranách rampy rostly pak vonné sykomory, které stínily nadživotní trůnní sochy krále. Dnešní pustá písečná pláň před troskami Mentuhotepova chrámu byla tedy sochařskou galerií a ozdobným parkem přímo francouzského typu...

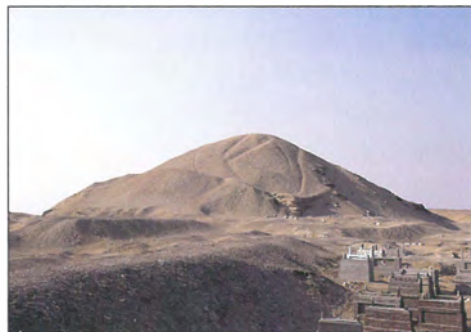
Chrást krále Mentuhotepa II. v Dér el-Bahri, rekonstrukce (21. století před n.l.). Pyramida uprostřed byla jen symbolickou hrobkou (kenotafem).

Mentuhotep III. Sanchkare se pokusil opakovat stavby svého otce, ale velmi brzy zemřel. Zbyly po nich jen nedokončené základy o několik set metrů dále na západ. Ze srovnané skály lze soudit, že si na ní míněl postavit rovněž pyramidu. Jeho nástupce Mentuhotep IV. zmizel pak i se svou hrobkou téměř beze stopy.

Pyramidu si dal však postavit nejvyšší hodnostář Mentuhotepa IV. a úspěšný velitel jeho vojsk Amenemhet. Ovšem až potom, když se stal jeho nástupcem na trůně a zakladatelem dvanácté dynastie.

Dvanáctá dynastie byla jednou z největších v dějinách Egypta. Ne proto, že někteří její vládcové si podmanili rozsáhlé oblasti Núbie, Sinaje, Libye, Palestiny, Sýrie; to dokázali jiní před nimi i po nich. Ani ne proto, že si stavěli obrovské památníky a vládli pevnou rukou; to také nebylo v Egyptě novinkou. Vyšli z ní však panovníci, kteří dovedli dát zemi mír a budovat veřejně prospěšná díla; to

Pyramida Amenemheta I. v Lištu.
Někde nablízku by se měla nacházet nová
metropole Střední říše, Ictaej.

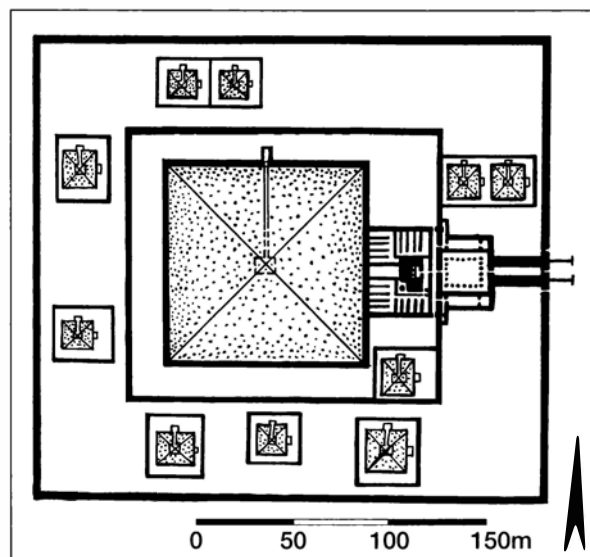
ovšem bylo v egyptských podmínkách něco tak mimořádného, že si tím vysloužili vděčnost současníků a chválu potomků. „On dal Egyptu víc zeleně než Nil,“ čteme v básni o Amenemhetovi III., organizátoru velkých zavlažovacích prací ve Fajjúmské oáze, „on zahnal od svých věrných hlad, on živí svými poklady ty, kteří mu slouží.“

Amenemhet I. (podle Manehta Ammenemés) pocházel z Vasetu (nebo z jižního Jabu), ale přeložil své sídlo na sever, na rozhraní Horního a Dolního Egypta, a vybudoval si tam nové hlavní město Ictaej, „To, jež drží Obě země“ (Řeky zvané Akanthos; přepisované také Ictovej, Ičtawej, Ittove). Založil je někdy kolem roku 2000 před n. l. poblíž dnešního Lištu. Jeho přesnou lokalizaci a rozlohu však neznáme, neboť zatím se po něm nenašlo dost bezpečně identifikovaných pozůstatků. V jeho blízkosti si dal postavit také pyramidu, a to už nejen jako symbolickou, nýbrž jako skutečnou hrobku, čímž navázal na tradici králů Staré říše. Následoval ho v tom i jeho pozdější spoluvládce a nástupce Senusret I. Další králové této dynastie si pak budovali pyramidy v jiných „městech mrtvých“, z nichž některá pro svůj věčný odpočinek nově založili.

K pyramidě Amenemheta I. se nejlépe dostaneme z vesnice Matánije, jež leží asi šedesát kilometrů jižně od Káhiry; odtamtud je to pak tři kilometry na západ. Potřebujeme opět povolení vojenských úřadů a navíc trochu štěstí, abychom ji bez dlouhého bloudění našli. Není totiž už příliš vysoká, asi tak patnáct metrů, a docela splývá s okolní pouští. Její základna, která se svými 105 x 105 metry stala normou pro pozdější pyramidy, je zavátá pískem a vstupní chodba na severní straně rovněž. Nemusíme toho však litovat; chodba je jako každá jiná a pohřební komora je nepřístupná. Co sahá lidská paměť, nikdo se do ní dosud nedostal, ani francouzští a američtí archeologové počátkem 20. století, snad ani lupiči z posledních tisíciletí, kteří tu po sobě zanechali pět nedokončených šachet. Je od věků zalitá vodou, která prosakuje nějakou podzemní průrvou z Nilu, a Nil nelze odčerpat. Potápěč by sestupem do jejích podemletých nebo provalených komor riskoval život. Archeologové se proto omezili na průzkum její nadzemní části, zbytků zádušního chrámu a přilehlých hrobek. Podle Gautiera a Jéquiera byla postavena obdobným způsobem jako Mentuhotepova chrámová pyramida v Dér el-Bahrí, tj. ze štěrku napěchovaného do kamenné kostry, a obložena kvádry, z nichž mnohé pocházejí ze zničených hrobek Staré říše.

270 |

Senusret I. (podle Manehta Sesonchosis) si dal postavit pyramidu asi o jeden a půl kilometru jižněji. Je obklopena vysokými syrkými dunami písku a mnohem zachovalejší. Z její původní výšky 61 metrů zbývá dnes víc než třetina a na jejích stěnách se ještě drží zbytky původního vápencového obložení. Vchod má na severní straně, je zamaskovaný zříceninou, jež byla původně kaplí; vedle něho je otvor jednoho ze dvou tunelů, který do ní vyhloubili lupiči. Asi ve dvanáctimetrové hloubce však narazili opět na vodu, a tak se vrátili. O nic dále se nedostali ani archeologové. Tím pečlivěji pak prozkoumali její nadzemní část

Pyramida krále Senusreta I.
u Lištu, půdorys.
Obklopovalo ji celkem
deset satelitních pyramid
(podle Petrieho).

a stavby mezi dvěma obřadními zdmi: poprvé Maspero, který zjistil roku 1882 z nápisů na zbytcích pohřební výbavy jejího majitele, roku 1894 Gautier a Jéquier, v letech 1908 – 1934 Lythgoe a Mace. Provrtali ji sondážemi, jež jim ukázaly, že vnitřní kamennou masu měla vyztuženou kostrou z osmi úhlopříčně uložených bloků a šestnácti přepážek. Vykopávkami odkryli pozůstatky zádušního chrámu, který měl stejnou koncepci jako chrám Pepiho II. Odkryli také zbytky rituální pyramidy, jež měla základnu 21 x 21 metrů a výšku 19 metrů. Po nálezech deseti vynikajících vápencových soch krále v nadživotní velikosti a dvou menších ze dřeva objevili konečně to, co tuto pyramidu proslavilo: devět hrobek Senusretových manželek a dcer, nad nimi pak zbytky devíti dalších pyramid! Co do počtu vybudovaných pyramid dosáhl tak Senusret mezi egyptskými králi rekordu.

Tři ze čtyř nástupců Senusreta I. si vybrali pro své pyramidy staré pohřebiště u Dahšúru. Na rozdíl od dvou pyramid krále Snofrua umístili je však na

Už při stavbě pyramidového komplexu krále Senusreta I. v Lištu byly „recyklovány“ stavební kameny z Gízy.

271

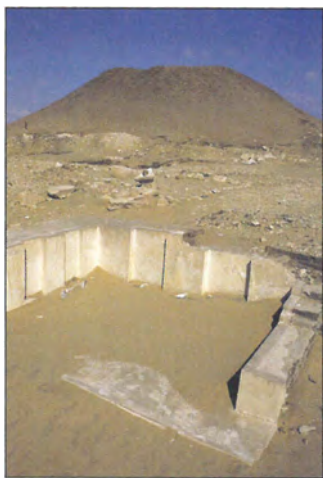
vyvýšený východní okraj pláně, přímo nad údolí Nilu. Nejstarší patřila králi Amenemhetovi II. K její stavbě bylo použito také vápence, pro jehož bílou barvu bývá nazývána „Bílá pyramida“. Do jejího podzemí lze vstoupit vchodem ze severní strany, k prohlídce však potřebujeme průvodce nebo aspoň plán. Pohřební komora se skrývá v jednom z výklenků prostorné místnosti se složitým půdorysem, je obložena mohutnými žulovými bloky, sarkofág má sklenutý z pískovcových kvádrů a zapuštěný do podlahy. V areálu této pyramidy, v hrobkách královských dcer Ity a Chnumety, objevil roku 1895 Morgan jeden z proslulých „dahšúrských pokladů“. Představuje s pokladem, který vynesl rok předtím z hrobek princezen Sithathory a Merity (Sathathory a Merejety), dcer Senusreta III., nejkrásnější ukázkou klenotnického umění Střední říše.

Pyramida Senusreta III. stojí asi o kilometr severněji. Je šedohnědá, protože své odkryté jádro má z nepálených cihel, a poměrně nízká. Původně však byla ze všech královských pyramid v Egyptě nejtěhlejší a v poměru k základně nejvyšší. Jak zjistil de Morgan podle sklonu zachovaných rohových kvádrů (56°), měřila 77,7 metru. Při její stavbě se upustilo od přísného požadavku, aby

vstupní chodba směřovala na sever: byla přeložena na západ. Ztížila se tím sice královu duchu cesta k neuhasínající hvězdě na pólu, ale zvýšila se zato bezpečnost materiální základny jeho existence, tj. mumie; alespoň král si to myslel. Přes toto radikální opatření, zosťrené navíc systémem spleťtých chodeb a propadlišť, jeho tělo i s celou výbavou zmizelo. V pohřební komoře, opancéřované žulovými kvádry a zajištěné třemi uzavíracími bloky, zbyl pouze prázdny sarkofág.

Třetí z těchto pyramid, jižní, patřila králi Amenemhetovi III., kterého Manehto nazývá Lacharés. Byl to nástupce Senusreta III. a na rozdíl od něho hledal slávu nikoli ve válkách, nýbrž ve velkorysých stavbách. Sám si dal postavit hned dvě pyramidy, avšak kupodivu jen v obvyklých rozměrech a z obyčejných nepálených cihel. Žuly přitom použil jen na zpevnění komor a na pyramidion (jeden z mála,

272 |

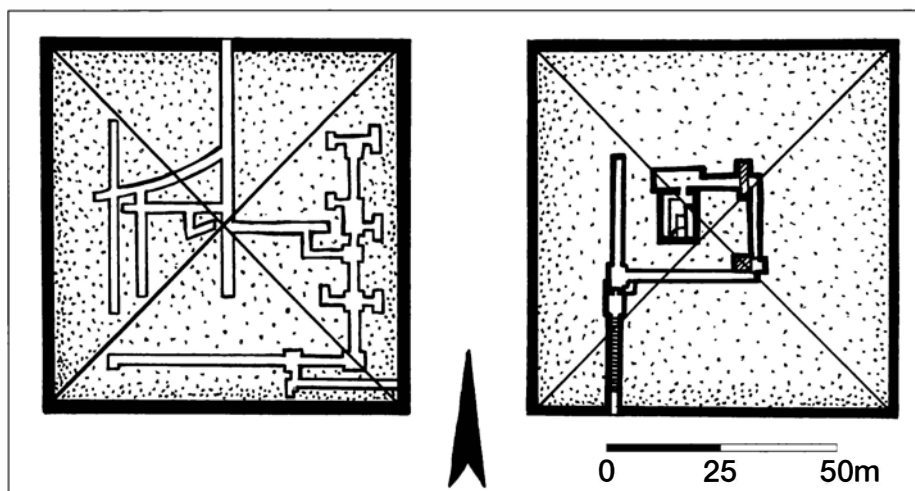
Pyramidový komplex faraona Senusreta III.
v Dahšúru byl kdysi ohrazený bělostnou zdi.

který se našel). Dahšúřskou opatřil dvěma vchody: jedním na tradiční severní straně, který vedl do spleti slepých chodeb, a druhým u jihovýchodního rohu, kterým se dalo (a dodnes se dá) sestoupit stejně spleťtými chodbami do pohřební komory s rudým žulovým sarkofágem. Těmito bezpečnostními opatřeními dokonale zmátl příští lupiče; ještě víc však tím, že se tam nenechal pohřbít. Skutečnou hrobku si dal vybudovat v pyramidě na jihovýchodním okraji Fajjúmské oázy, která byla už tehdy „zahradou Egypta“, u dnešní Hawwáry al-Makty.

Hawwářská pyramida byla středem nově založeného královského pohřebiště, k němuž patřil možná i slavný „labyrint“. Dnes je z ní pouze zaoblená homole hlíny o průměru asi 100 metrů, na jejíž plošině ve výši asi 20 metrů je malý triangel. Při pohledu na ni by rozhodně nikdo netušil, že v ní najde pohřební komoru, s jakou se dosud při sestupu do pyramidy ještě nesetkal. Je v desetimetřové hloubce a vede k ní kamenné schodiště z jižní strany, za nímž je jedna slepá a jedna zalomená chodba. Tato komora je přímo zázrak staro-

egyptské techniky: obrovská šperkovnice vytesaná z jediného bloku tvrdého křemence o hmotnosti přes 100 tun. Stěny má uhlazeny jako alabastrová váza, měří 6,4 x 2,4 x 1,8 metru, má 1,2 metru silné křemencové víko. Překrytá je sedlovou střechou ze dvou vápencových bloků, z nichž každý váží 50 tun. Na své místo byla spuštěna už hotová, a to pravděpodobně tak, že nejdřív pro ni vyhloubili šachtu, kterou zasypali pískem, a tento písek pak postupně pod ní vybírali. Petrie se k ní nemohl roku 1889 dostat, neboť nenašel vchod do pyramidy; napodobil tedy starověké lupiče a s pomocí arabských dělníků začal hloubit tunel. Po týdnech dřiny dosáhl cíle: rozbitým víkem však vnikla do komory voda. Nedal se odradit, svlékl se do naha, potápěl se do mazlavého bahna, aniž pomyslel na bilharzii, revma, zápal plic atd. Nakonec zjistil, že ho opět předešli „ti čertovi chlapi, co vždy všechno vybilili“. Našel tam jen rozbité skříňky od kanop a dva sarkofágy. Lekl se, že upil více whisky ze své polní lahve: dva sarkofágy v jedné pyramidě? Z nápisů se pak dozvěděl, že v jednom z nich byla proti všem zvyklostem pohřbena Amenemhetova dcera Nefertah (Ptahnefru), majitelka nedaleké malé pyramidy, ve druhém pak sám Amenemhet III.

Prohlídka pyramidového pole u Dahšúru nás odvedla od pyramidy nástupce Amenemheta II., jímž byl jeho syn Senusret II. (Manehtův Sesóstris). Nyní se jí už nevyhneme: stojí přesně deset kilometrů jihovýchodně od hawwárské, na poušti za vesnicí Láhún. Z dálky připomíná tvarem i barvou velbloudí hrb. Svě okolí převyšuje asi o patnáct metrů, spodní část skrývá pod pískem a cihly má tak zvětřelé, že je lepší na ni nelézt, nebo lézt naboso. Jak zjistil při výzkumu roku 1913 Petrie, byla postavena kolem jádra z přírodní skály, překrytého mřížkovou krostou z krátkých nastavovaných kamenných kvádrů. Při její stavbě

Pyramidy krále Amenemheta III., půdorys. Vlevo dahšúrská, vpravo hawwárská (podle Petrieho)

se kladl mimořádný důraz na bezpečnost; vchod byl u ní poprvé přemístěn ze severní strany na jižní, podzemní chodby byly přetvořeny v bludiště se zrádnými propadlišti, pohřební komora byla umístěna asi 20 metrů stranou od průsečíku úhlopříček a přes 12 metrů pod základnou. Petrie v ní našel nádherný sarkofág z červené žuly a bílý alabastrový obětní stůl. Ve ztvrdlém bahnu na podlaze objevil pak jediné dosud známé šperky přímo z nitra pyramidy: zlaté posvátné kobry z královy čelenky, které plenitelé hrobky náhodou ztratili. V severní části areálu odkryl osm mastab a pozůstatky královniny pyramidy. V jedné z hrobek na jižní straně, jež patřila Senusretově dceři Sathathoriunetě, zalesklo se roku 1920 před ním opět zlato. Větší část tohoto „Láhúnského pokladu“ odkoupilo Metropolitní muzeum v New Yorku. Zbytek spolu s poklady z Dahšúru je hlavní atrakcí „Síně šperků“ v severní galerii Egyptského muzea v Káhiře.

Pochmurná cihlová pyramida Amenemheta III. v Dahšúru, nazývaná také Černá pyramida, jako by soustavně hrozila zřícením.

274 |

Při návratu od této nejosamocenější pyramidy se zastavíme ještě u vesnice Mazgúny nedaleko Dahšúru: jsou tam zbytky posledních dvou pyramid Střední říše. Obě mají základnu 52,5 x 52,5 metru, v obou je podzemní schodiště s bludištěm chodeb, obě měly nadzemní část z nepálených cihel. U jižnější se zachovaly pozůstatky vlnité ohradní zdi rovněž z nepálených cihel a v její pohřební komoře se našel křemencový sarkofág, který byl pro jistotu odvezen do Káhiry. V severnější je podobný sarkofág dosud ještě na místě; jeho těžké křemencové víko leží na zemi připravené k pohřbu bezmála už 3800 let. K pohřbu, který se nekonal ... Jižnější pyramidu připsal její objevitel, Petrieho asistent E. Mackay, roku 1911 králi Amenemhetovi IV., severnější jeho sestře Sebeknofruře, poslední královně dvanácté dynastie.

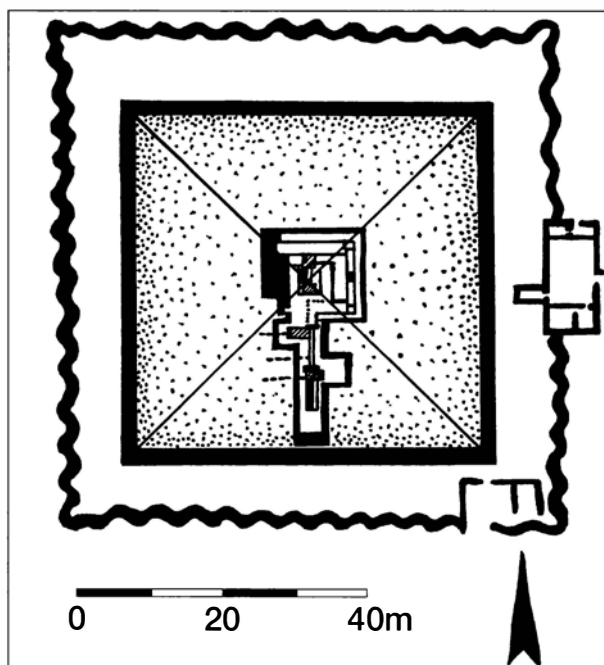
Zda ovšem patřily tyto dvě pyramidy u Mazgúny Amenemhetovi IV. a Sebeknofruře, není zcela jisté; nenašel se v nich žádný nápis, který by to jednoznačně potvrdzoval, nenašel se ani žádný staroegyptský dokument, který by to dosvědčoval. Jsou však svou celkovou koncepcí i jednotlivými detaily tak podobny pyramidám z konce dvanácté dynastie, že Mackay se při jejich zaražení pravděpodob-

ně nezmýlil. Souhlasil s ním Petrie a souhlasí s ním většina egyptologů, i když někteří připojují ke jménům jejich majitelů z opatrnosti otazník.

U řady pyramid se však zaražení setkalo s potížemi, u některých se vzrušenými spory a dramatickými zvraty. Není vskutku snadné najít k opuštěným tisíciletým troskám majitele, když v nich nezanechal doklady; ještě nesnadnější je nalézt k majiteli stavbu, když není známo, kde si ji dal postavit. Archeologové se tu musí opírat jen o nepřímé náznaky, o nepříliš průkazné indicie, o intuici založenou na znalosti věcí; někdy jim ovšem nezbývá než doufat v náhodu a štěstí. Kolik omylů může přitom vzniknout, na kolika křižovatkách se lze vydat nesprávným směrem, v kolika slepých uličkách lze přitom uvíznout, si dovedeme jistě představit. Takové pátrání si v ničem nezadá s prací detektiva, a je jen škoda, že některý z těchto příběhů nepopsala třeba Agatha Christie, která dobře znala Egypt a měla blízko k archeologii (její manžel, sir Max Mallowan, vedl dlouhá léta vykopávky v Mezopotámii). V případě králů Menkauhora, Šepseskarea, Veserkarea a několika jiných by to však musela být detektivka s otevřeným koncem. Také asi v případě asi deseti jiných pyramid.

Vzpomeňme si třeba na prohlídku Tetiho areálu: viděli jsme tam trosky zádušního chrámu s malou satelitní pyramidou a nevěnovali jsme jim téměř pozornost. Tuto malou pyramidu objevil roku 1920 C. M. Firth a po podrobném průzkumu ji připisal (v *Pohřebištích Tetiho pyramidy*, 1926) králi Merikareovi. Vzbudil tím mezi egyptology přímo senzaci: za prvé proto, že Merikare byl králem z deváté nebo desáté dynastie, ze které se jinak žádná pyramida neza-

Jižní pyramida v Mazgúnu,
připisovaná Amenemhetovi IV.
Půdorys s vlnitou ohradní
zdi (podle Mackaya)

chovala, a za druhé proto, že tento král byl neobyčejně pozoruhodnou osobností. Jeho jméno se sice nevyskytovalo na žádném „Seznamu králů“, ani u Manehta, ale poznali jsme ho jako pravděpodobného autora zcela ojedinělého *Naučení*, jež je snad prvním politickým spisem ve světové literatuře. (Uvádějí se v něm zásady, jak má panovník vládnout, a mnohé jsou velmi rozumné: „Nedělej rozdíl mezi člověkem vznešeného a nízkého původu, ale vybírej si lidi podle toho, jak dovedou pracovat... Střež se nespravedlivě trestat. Nepopravuj... výjimkou ať ti je pouze vzbouřenec, jehož záměry byly prokázány... Postav si trvalý pomník svou oblíbeností!“) V samotné pyramidě Firth sice žádné nápisy nenalezl, ale připsal ji Merikareovi proto, že v jejím okolí se našly mastaby jeho hodnostářů, a to i se jmény a tituly. „Tento argument není bezvýznamný,“ napsal po letech diskusí a kontraverzi Vandier v *Příručce egyptské archeologie* (1954), „nicméně se zdá pravděpodobnějším, že vzhledem k umístění této

Hlava Amenemheta III.
(Muzeum Calouste Gulbenkian, Lisabon)

/malé/ pyramidu a vzhledem k tomu, že nemá kapli, jde tu pouze o rituální pyramidu.“ U toho už zůstalo a dnes je po rozruchu kolem této pyramidy jen vír za zmizelou lodí. Lauer ji v *Problému egyptských pyramid* už přešel beze slova, Edwards v *Egyptských pyramidách* rovněž.

Anebo jiný příklad: u pozůstatků pyramid v Záwijit el-Arjánu nám nezbylo než konstatovat, že o jejich majitelích nemáme jistotu. U některých pyramid jsme na tom ještě hůř; nikdo nemá ani zdání, kdo si je dal postavit. Platí to zejména o malých pyramidách u Síly, Záwijit el-Mejjítínu, Nagády a Kuly. S jakoustakous pravděpodobností lze odhadnout jen tolik, že snad pocházejí z dob třetí dynastie. Neznáme však ani majitele dvou velkých pyramid na slavných pohřebištích. Jednu jsme již navštívili: leží v troskách jihozápadně od Radžedefovy pyramidy u Abú Rawáše. Druhá tvoří nejjižnější mezník pohřebiště u Sakkáry.

Abúrawášskou anonymní pyramidu objevil roku 1843 Lepsius. Zběžně ji

také prohlédl a v její pohřební komoře našel sarkofág, avšak bez nápisu. Nedostatek srovnávacího materiálu mu znemožnil, aby ji časově zařadil; od těch dob sice archeologie pokročila, avšak rozpad této pyramidy ji předběhl. Když k ní přišli roku 1957 holandští archeologové, kteří dostali koncesi k výzkumu přilehlého pohřebiště, konstatovali totéž, co britští roku 1922: že přišli, bohužel, pozdě. Od pamětníků se dozvěděli, že prý před velkou válkou nevěřících odvaželo odsud po mnoho měsíců 300 velbloudů stavební materiál do Káhiry ...

Sakkárská anonymní pyramida se skrývá nedokončená a rozpadlá mezi písečnými pahorky asi kilometr jihovýchodně od Šepseskafovy „Mastaby faraona“. Její objev si připsal na konto Jéquier, který ji také v letech 1929 – 1930 vykopál. Půdorys má asi 80 x 80 metrů, nad zemí z ní zbývá jen několik vrstev nepálených cihel, lemuje ji příkop pro obkládací kvádry a tu a tam zbytek vlnité cihlové zdi. Do jejího podzemí vede kamenné schodiště, které pak pokračuje několika

Anonymní pyramidka v Abú Rawáši
stojí západně od Radžedefovy hrobky.

zalomenými chodbami kolem řady místností do dvou pohřebních komor. Všechny chodby a místnosti jsou obloženy bílými vápencovými deskami. V menší komoře je křemencový sarkofág, větší je celá z křemene a rozměry i hmotností překonává dokonce komoru z hawwárské pyramidy...Dobu jejího vzniku nelze bezpečně určit. Snad pochází z konce dvanácté dynastie, snad ze začátku třinácté nebo čtrnácté.

„Člověk žasne, když najde z epochy tak chudé na významná díla architektonický výtvar takové dokonalosti,“ napsal Vandier. „Tato anonymní pyramida u Sakkáry si provedením své podzemní části vynucuje srovnání s Chufuovou a vyvolává v nás plným pravěm nejvyšší obdiv.“

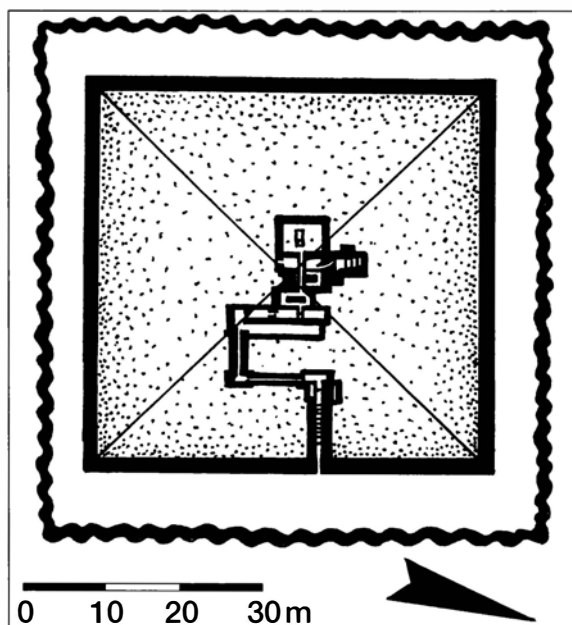
To je opravdu nečekaný závěr cesty po pyramidách, kterým egyptologové dosud nenašli majitele. Existuje však ještě jedna královská pyramida, a to z dob po pádu Střední říše, jejíhož majitele známe.

Poslední královskou pyramidu v Egyptě, kterou se podařilo objevit a identifikovat, si dal postavit nepříliš známý panovník z počátku „druhé přechodného

období“, který se jmenoval Chendžer. Nevíme o něm nic z *Manehtových Egyptských pamětihodností*, ani z *Abýdské* (Ebozevské) a *Sakkárské desky*; jeho jméno se vyskytuje mezi stovkou jiných a stejně málo známých pouze na *Turinském papyru*. Egyptologové ho většinou kladou do třinácté dynastie, například Drioton a Vandier, Edwards, Stock aj.; někteří do třinácté až čtrnácté dynastie (mezi nimi Z. Žába), neboť tyto dynastie nelze za dnešního stavu vědomostí od sebe oddělit. Vládl někdy v 18. – 17. století před n. l., a to, jak se zdá, velice krátce. Jeho moc se pravděpodobně omezovala jen na Dolní Egypt.

Pro svou pyramidu si vybral Chendžer malou vyvýšeninu v jižní části sakkárského pohřebiště, asi dvě stě metrů severně od anonymní pyramidy. Objevil a odkryl ji rovněž Jéquier, a to roku 1931. Z nadzemní části už mnoho nenašel, ani ze staveb v jejím areálu; k zjištění základních údajů mu to však stačilo. Před propadnutím zkáze měla základnu 52,5 x 52,5 metru, sklon stěn 55 stupňů a výšku 37,4 metru. Postavena byla z nepálených cihel a pokryta bílými vápencovými kvádry, špičku jí zdobil černý žulový pyramidion. Ohrazovaly ji dvě zdi, vnitřní z vápence a vnější z nepálených cihel. V prostoru mezi nimi se skrývaly tři hrobky a v severovýchodním rohu stála satelitní pyramida. Orientována byla přibližně severojižním směrem, zádušní chrám měla na východní straně, vchod do podzemní části poněkud jižně od středu západní strany.

Povrchovou částí a příslušenstvím se tato pyramida hlásí k příbuzenství s pyramidami z konce dvanácté dynastie; podzemní částí dokonce k velmi blízkému. Nevíme, zda je mladší, nebo starší než sousední anonymní pyramida, rozhodně je však menší a chudší. Vchází se do ní schodištěm, jež je vysekáno

Anonymní pyramida
u Sakkáry. Půdorys s vlnitou
ohradní zdi
(podle Jéquiera)

do přírodní skály a má 53 schodů; za ním je třikrát pravouhle zalomená a místy rozšířená chodba, z níž vedou tři průchody k pohřební komoře. Ta sloužila opět jako sarkofág: je vytesaná z jediného kusu neobyčejně tvrdého žlutého křemence a má hmotnost asi 60 tun, překrývá ji mohutné křemencové víko, nad sebou má strop ze dvou proti sobě vzepřených vápencových kvádrů. Do pyramidy byla dopravena už hotová, a to zřejmě před výstavbou povrchové části; jáma, na jejímž dně spočívá, je hluboká 12 metrů. Hřbet střechy dosahuje téměř k základně pyramidy a je překlenut klenbou z nepálených cihel. Tato klenba zůstala po Jéquierových vykopávkách odkryta – je to první a nejstarší pravá klenba, na kterou svítí dnes slunce.

Celá podzemní část je obdivuhodně zachovalá; to platí také o chodbách a komorách satelitní pyramidy. Její základna měřila 26,3 x 26,3 metru, ale výšku

Z pyramidy faraona Chendžera zůstaly
jen žalostné zbytky.

279

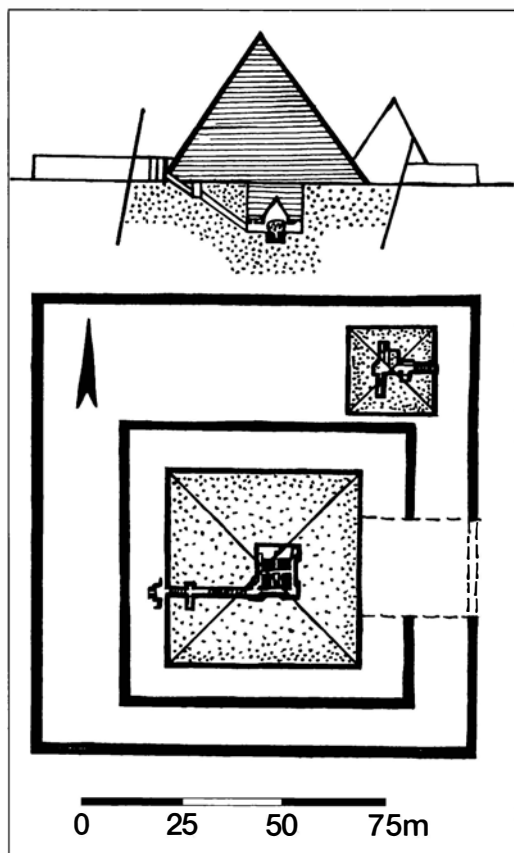
už nelze odhadnout. Byla rovněž z nepálených cihel a obložená vápencem. Vchod má na východní straně, vede z něho schodiště do chodby se dvěma postranními místnostmi, za nimiž je předsíň dvou pohřebních komor. Tyto komory jsou stejného typu jako v hlavní pyramidě, jejich víko nebylo však nikdy uzavřeno. Pravděpodobně v nich měly být pohřbeny královy manželky. Snad ho přežily a padly za oběť nějakému převratu, takže jejich pohřeb přestal být státní záležitostí... Král byl ještě ve své pyramidě normálně pohřben; jeho hrobka byla též jako normálně vyloupena.

Ze zádušního chrámu se zachovaly jen rozházené kameny, ze vzestupné cesty pouze stopy, z údolního chrámu nezbylo nic. U severní strany pyramidy vykopali však Jéquier pozůstatky malé kaple, jejíž zřícený strop zdobila neobvyklá malba zobrazující obrovského hada. Ze tří hrobek mezi vnitřní a vnější ohradní zdí prozkoumal jen jednu; našel v ní dva sarkofágy z křemence a jeden z vápence. V kamenné drti a slehlém písku kolem pyramidy sesbírali jeho pomocníci a dělníci stovky střepů nádob a drobných předmětů z královy pohřební výbavy, které lupiči ztratili, nebo jako nepotřebné zahodili; mezi nimi i rozbitý pyramidion. Byly na něm, stejně jako na fragmentech některých nádob, nápisy s Chendžerovým jménem.

Trosky Chendžerovy pyramidy neprozradily však jen jméno jejího majitele; vydaly nám i jeho portrét. Je to nevelká a dost hrubě modelovaná socha, která se ztrácí mezi krásně propracovanými majestátními sochami Amenemhetů a Senusretů v západní galerii Egyptského muzea v Káhiře. Chendžer je na ní zobrazen v tradičním pojetí, s krátkou slavnostní rouškou na hlavě a s posvátnou kobrou na čele. Svým sousedům a předchůdcům se podobá jen nadměrně velkýma odstávajícima ušima. Jinak je v tváři poněkud obtloustlý, má nízké čelo a téměř negroidní rty, hledí přísně a zamračeně. Snad si to jenom sugerujeme: z tváře mu prosvítá jakási bezradnost s nádechem pesimismu.

Víme totiž, co Chendžer nevěděl, anebo nanejvýš jen tušil: že dny jeho vlády byly nakrátko sečteny a že jeho země měla nadlouho upadnout v područí cizinců. Možná k tomu sám přispěl, když nedovedl splnit základní požadavky lidu a zajistit bezpečnost hranic; možná měli na tom větší vinu jeho předchůdci a nástupci. Ale to je jiná otázka, na kterou nám nedává odpověď Chendžerova kamenná tvář ani jeho pyramida.

Chendžerovi nástupci si už pyramidy nestavěli, alespoň pokud je známo (máme-li připojit obvyklou výhradu egyptologů). Ani v dobách bouří před hyk-

Pyramida krále Chendžera
u Sakkáry, poslední v Egyptě.
Nahore průřez, dole půdorys
(podle Jéquiera)

sóskou potopou, ani pod její temnou a zčeřenou hladinou, ani když se z jejich opadlých vod vynořila Nová říše.

Že se na velké a nákladné stavby, jakými byly pyramidy, nevzmohli krátkodobí vládcové po pádu Střední říše, je celkem pochopitelné. Chendžer byl v jejich dlouhé řadě překvapující výjimkou; jeho anonymní soused rovněž. Pokud jde o hyksóské „vládce pastýřů“ či „náčelníky z cizích zemí“, je věc také jasná. Pyramidy byly hrobky egyptských králů a hyksóští králové se dávali pohřbívat podle vlastních tradic. – Proč se však k pyramidám nevrátili králové Nové říše?

Prostředky na to měli: vládli opět nad sjednoceným Egyptem, byli stejně bohorovnými despoty jako jejich předchůdci ze Střední a Staré říše, bohatstvím a mocí je dokonce převyšovali. Země rodila víc než kdykoli předtím a jejich sýpky byly po staletí vždy plné, zahraniční obchod jim přinášel dřív neznámé výrobky a zisky, vítězné války jim zabezpečovaly poplatky z dobytých zemí a masy otroků. Jejich slovo bylo zákonem od nubijských kataraktů po libyjské oázy a odtud až k břehům Jordánu a Eufratu. Chrám Amenhotepa III. a Ramesse II. (i méně velkých panovníků) dokazují, že byli přímo posedlí stavitelskou vášní. Nic nemohlo žádnému z nich zabránit, aby si poručil ještě nebetičnější hrobku, než byla Velká pyramida, a statisíce lidských mravenců z obou břehů Nilu by ji postavily.

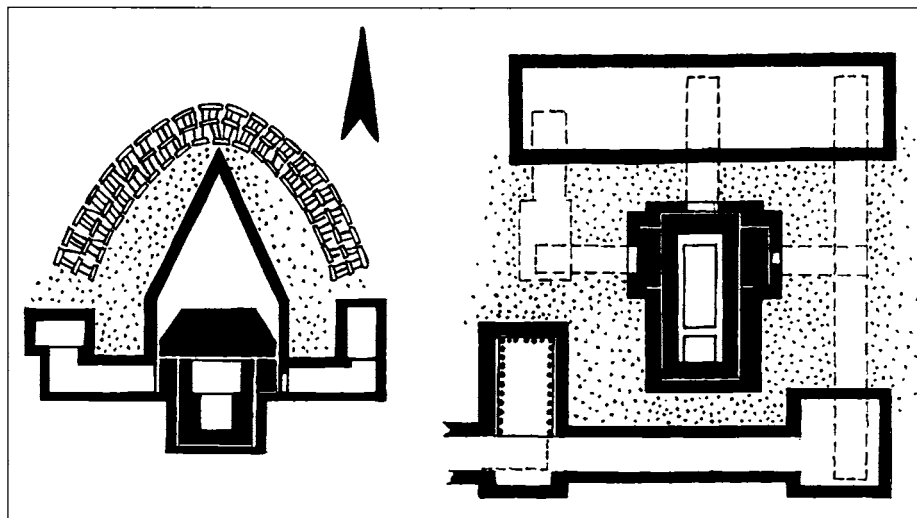
O důvodu svého ústupu od pyramid nám tito králové nezanechali zprávy. Je však nabíledni: poučili se z historických zkušeností. Pyramidy Staré říše byly pevnosti, kterých by nedobyla žádná tehdejší a snad ani současná armáda frontálním útokem – a přece podlehly lupičům. Zbytečné byly miliony kamenných kvádrů, které chránily komory s těly mrtvých králů a pohřební výbavu. Zbytečné byly hradby, které je obklopovaly, i těžké bloky, které zamezovaly přístup do jejich nitra. Neúčinné byly strašlivé náboženské i právní sankce proti narušitelům jejich nedotknutelnosti... Pyramidy Střední říše tyto pevnosti ještě překonaly: nikoli masivností hmoty, nýbrž důmyslností bezpečnostních systémů. Jejich dovedně maskované vchody byly umístěny tam, kde se to dalo nejméně čekat. Jejich chodby byly podzemními labyrinty se slepými šachtami a s tajnými východy ve stropu nebo v podlaze. Přístupy k pohřebním komorám byly zavale-ny kameny a opatřeny zákeřnými propadlišti. Jejich sarkofágy byly nedobytnými trezory. Marnost nad marnost – těla mrtvých králů opět neuchránily.

Obdivovali jsme architekty Staré říše: jak skvěle zvládli problémy, jež před ně vytyčili svými požadavky králové a kněží, jak mysleli a počítali v měřítkách obrů. Architekti Střední říše se navíc vypořádali s metodikou a technikou lupičů. Vyvodili z ní praktické závěry, vynutili si dokonce upuštění od řady přísných náboženských předpisů. Žádný úkol se jim nezdál nesplnitelný, šlo-li o bezpečnost královy hrobky, a dělníci jej s obdivuhodnou dokonalostí vždy provedli. Uvědomme si, co znamenalo například vytesat pohřební komoru nebo sarkofág

z balvanu o hmotnosti sto i více tun, a to z křemence, jehož tvrdost se rovná oceli! Co znamenalo dopravit jej na staveniště a zapustit jej tam do jámy hluboké deset i více metrů, co znamenalo vyhloubit podzemní chodby v délce mnoha set metrů v děsivém temnu a v dusivém prachu! Byl to vrchol lidských možností. Architekti Nové říše nemohli svým panovníkům nabídnout už žádné zlepšení.

Avšak k chvále těchto dávných architektů a dělníků je třeba připojit i slovo obdivu k těm, kteří obrátili smysl jejich práce vníveč – k staroegyptským lupičům. Nechme stranou morální hodnocení jejich pohnutek, vždyť tváří v tvář faronům beztak není na místě, nemluvme ani o „vyrovnávací spravedlnosti“. Petrie tyto lupiče proklínal výrazy, jež si musel vzhledem k chudému rejstříku anglických nadávek vypůjčovat od místních velbloudářů. Jejich důvtip a vytrvalost kladl však na úroveň stavitelů pyramid. Maspero, Loret, Borchardt, Carter a mnozí jiní, nemluvě už o Belzonim, se vždy ptali, když byli se svým archeologickým rozumem v koncích: „Co by na mém místě udělal staroegyptský lupič?“ Bylo to uznání profesionála na té správné straně k profesionální odbornosti toho druhého; asi jako když pracovník kriminální služby ocení dovednost a důvtip kasaře. Jestliže jim něco vytýkají, pak to bylo jen to, že svou práci vykonali „příliš dokonale, bohužel“.

Tito chlapi dokázali fantastické věci, jen co je pravda! Do Velké pyramidy vybourali chodbu, kterou do ní dodnes vstupujeme; odstranili přitom zhruba dvakrát větší objem kamenné masy než al-Ma'múnovy oddíly bořícími berany. Vyhloubili tunel do Venisovy pyramidy, kterým se do ní dostal Maspero, vyhloubili pro Firtha tunel do Veserkafovy pyramidy, vytesali pro Borchardta vchod do pyramidy Niuserreovy; mohl-li archeolog vstoupit do některé pyramidy původ-

Pohřební komora Chendžerovy pyramidy; vlevo průřez, vpravo půdorys. Sarkofág byl z křemence, překrytý střešou z vápencových kvádrů a zabezpečený cihlovou klenbou (podle Jéquiera).

ním vchodem, bylo to vždy jen proto, že jej otevřeli lupiči. Z devadesáti procent šli přitom nejkratší cestou k cíli. Když se Petrie prokopal do hawwáské pyramidy, narazil na šachtu vykopanou lupiči, když se před komorami pyramid u Lištu zastavili lupiči, museli se na tomtéž místě zastavit i archeologové. Vždy přesně věděli, kde končí tajná chodba, kde je třeba hledat východ z labyrintu ve stropě, kdy je třeba vyzvednout balvan z podlahy. Uzavírací bloky dovedli rozbít, nebo obejít tak, že se pod ně podkopali, do neproniknutelné Chendžerovy pohřební komory vyvrtali aspoň malý otvor, kterým do ní spustili dítě, s jehož pomocí pak vytahali její obsah jako udicí. Zdá se, že by pyramidy byli vyloupili, i kdyby jejich komory hlídaly televizní kamery. Úspěch, jehož v každém jednotlivém případě dosáhli, byl tak stoprocentní, že nás to až mrzí.

Když dnes procházíme podzemím některé neturistické pyramidy, připadáme si jako výjimeční odvážlivci. Světelný kužel baterky mění nám stěny v kulisy strašidelného zámku, v očích nás štípe prach a v krku nás páli jako po špatném místním brandy, skřípot kamení pod nohama zní jako zavírání pekelné brány. Jenže lupiči tu pracovali s měděnými dláty a palicemi z doleritu, při vysilující dřině ve sporém světle olejové lampy, na břiše a pod úlomky padajících kamenů, v neustálém strachu, a to dlouhé týdny a měsíce, snad roky! Jak to vydrželi, když nás pouhá návštěva těchto míst dovede natolik vyčerpat, že

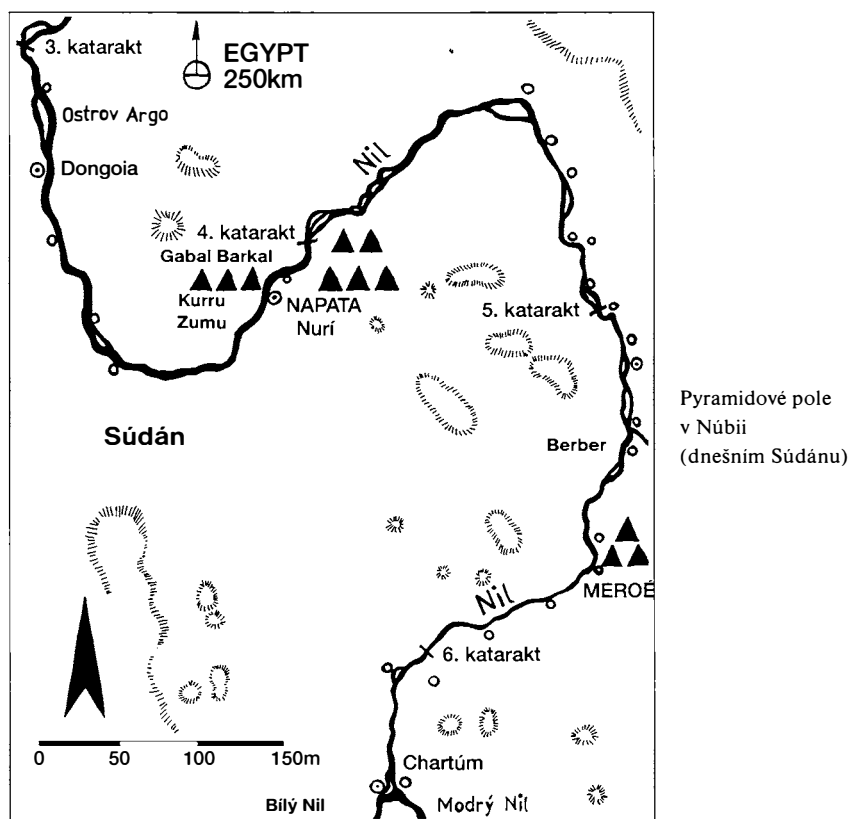
283

Malé pyramidy na pohřebišti úředníků a řemeslníků v Dér el-Medině z doby Nové říše, rekonstrukce

čtyřicetistupňové vedro pod kobaltovým nebem vítáme pak jako osvěžení? Jak dokázali překonat léčky a nástrahy faronových architektů, jak dovedli s uloupenými poklady uniknout? Petrie jednou prohlásil, že tu musely být ve hře „nečisté síly“. Nemyslel tím kouzla a čáry, nýbrž „odbornou pomoc“, a jal se po ní pátrat, vždyť to také patřilo k záhadám kolem pyramid. Vypravil se po stopách lupičů a zjistil, že lupiči šli většinou najisto – po stopách architektů.

Vždy se zřejmě našli lidé, zejména z řad dozorců a předáků, kteří si zapamatovali tajemství vchodu a umístění komor, a předali je synům. Synové jejich synů vyčkali, až v dobách úpadku státní moci stráže od pyramid zmizely, a pak své zděděné vědomosti proměnili ve zlato. Není také vyloučeno, že tuto odbornou pomoc poskytli lupičům, ovšem za přiměřený podíl, hodnostáři a kněží, kteří měli o pyramidy pečovat. Je dokonce pravděpodobné, že za anarchie v „přechodných obdobích“ vylupování hrobek svých králů a bohů sami organizovali. Přímé doklady o tom z těchto dob nemáme, máme to však doloženo černé na bílém (a s červenými iniciálkami) z dob Nové říše. Zachoval se papyrus se soudním protokolem, z něhož vysvitá, že za Ramesse IX. zorganizoval náčelník Západního Vasetu, tj. hodnostář pověřený nejvyšším dozorem nad Údolím králů, vyloupení deseti královských a čtyř jiných hrobek. (Jmenoval se Pevero

a náhodou byl dopaden, protože měl na něj spadeno náčelník Východního Vasetu, Pesjur. Jeho pomocníky byli kameník Hapi, řemeslník Iramun, rolník Amenmesse, nosič Kemvесе a černý otrok Enhufre.) Jak a kým byly vyloupeny pyramidy, nevíme a asi se už nedovíme. Dejme však slovo Carterovi, který v souvislosti s vylupováním pozdějších královských hrobek napsal (v prvním svazku *Tutanchamonovy hrobky*, 1923):

„Můžeme si představit dlouhé dny osnování plánů, tajné noční schůzky na skalách, podplácení nebo ubití hlídačů pohřebiště a pak opovážlivé kopání v temnu, provrtávání malých děr až do komory hrobů, horečné hledání pokladů... Tím, že se král postaral o pečlivou a drahocennou výbavu své mumie, která odpovídala jeho důstojenství, přispíval sám k jejímu zničení. Pokušení

Rekonstrukce pyramidy nad hrobkou řemeslníka
v Dér el-Medíně z doby Nové říše

bylo příliš velké. Bohatství, jež přesahovalo i nejspolehlivější sny chamtivců, čekalo tam připraveno pro toho, kdo našel cesty a prostředky, jak je získat. Dřív nebo později musel lupič dosáhnout svého cíle.“

Tisícileté zkušenosti tedy ukázaly, že pyramidy svou hlavní a nejdůležitější funkci neplní, že jsou omylem. Tento vpravdě „pyramidální omyl“ nebyl však jedinou příčinou, proč se od jejich stavby upustilo. Egyptologové na to od počátku upozorňovali a není jejich vinou, že mnozí autoři populárních knih o Egyptě tomu nevěnovali pozornost a celou věc zjednodušovali. Králové Nové říše pocházeli z Vasetu (Wésetu, Théb) a na rozdíl od králů dvanácté dynastie nepřesídlili na sever. Zůstali věrni Vasetu i staré vasetské tradici, podle které se mrtví králové pohřbivali do podzemních skalních hrobek. První král Nové říše, Ahmose I., ještě malounko zaváhal. Podobně jako Mentuhotep II. si dal postavit na svůj kenotaf v Abydu nevelkou pyramidu, pohřbit se však dal do skalní hrobky u Dra Abú'l-Nagy, poblíž svých předchůdců Antefovců. Další králové pak v této tradici pokračovali a zkušenosti z pyramid využili jen k to-

mu, že své hrobky bezpečněji ukryli. Po Ahmosově nástupci Amenhotepovi I. opustili dokonce příliš známé a lehce přístupné pohřebiště u Dra Abú'l-Nagy a Thutmose I. založil nové za úzkou skalní průrvou, která se dala dobře hlídat – v dnešním Bibán el-Mulúku čili Údolí králů.

V Údolí králů, kde pyramidu připomínal jen větrem ošlehaný vrcholek pohoří Kurny, dali si pak vytesat podzemní hrobky všichni králové Nové říše, a to se stejnou péčí o utajení jako Thutmose I. „Já sám jsem dohlížel na stavbu králova skalního hrobu. Nikdo to neviděl, nikdo to neslyšel,“ napsal jeho vrchní architekt Ineni na stěnu své hrobky. „Tento Ineni jistě našel účinné prostředky, aby přiměl dělníky k mlčení,“ poznamenal k tomu Carter. „Je pravděpodobné, že dílo provedli váleční zajatci, kteří byli po jeho ukončení popraveni.“

Od nebetyčných hrobek, jež svou velikostí vyzývaly „My máme co skrývat“, dospěli tedy nejmocnější králové Egypta ke skrytým hrobkám bez náhrobků,

Hora El-Kurn pravděpodobně nahrazovala faraonům Nové říše pravou pyramidu nad Údolím králů.

k přísně utajeným hrobům pod zemí. Někteří se dali uložit se svými poklady hlouběji, než jsou trezory Federální banky USA v newyorské Nassau Street, Anglické banky v londýnské Treadneegle Street, Francouzské banky v pařížské Rue de Banque. Ani to jim však nepomohlo: s výjimkou nevelké hrobky krále Tutanchamona byly tyto jejich podzemní skrýše vyloupeny se stejnou obratností a se stejnou důkladností jako pyramidy ...

Pyramidy se však na půdě Egypta ještě objevily. Nikoli ovšem jako královské hrobky, nýbrž jen jako nevelké několikametrové náhrobky z omítnutých cihel a uvnitř klenuté, které si dávali stavět úředníci a řemeslníci v Dér el-Medíně na západním břehu Nilu proti Luxoru i na jiných pohřebištích, mezi nimi až u Aniby jižně od Asuánu. Většinou byly umísťovány za hrobku, někdy dokonce na střechu hrobky a vrcholek jim zdobil zpravidla kamenný pyramidion. Poslední pocházejí ze sklonku Nové říše.

Podle vzoru egyptských pyramid si stavěli náhrobky i núbijští králové v dnešním Súdánu, a to u svých sídelních měst, Napaty (u čtvrtého nilského kataraktu) a Meroé (mezi pátým a šestým kataraktem). Zachovalo se jich asi

sto dvacet. Nejstarší pocházejí z konce 8. století před n. l., tj. z dob dvacáté páté dynastie, nejmladší z poloviny 4. století n. l. Žádná z těchto pyramid neměří u základny víc než 12 metrů a přes prudký sklon stěn nepřevyšuje 20 metrů.

Jedna pyramida vznikla ve starověku i na půdě Evropy. Dal si ji postavit bývalý římský prétor v Egyptě Gaius Cestius Epulo kolem roku 12 před n. l. Základnu má 29,5 x 29,5 metru, výšku 36,4 metru, je z litého zdiva, uvnitř klenutá a obložena bílým mramorem. Stojí u dnešní brány svatého Pavla a je kupodivu nejzachovalejší starověkou stavební památkou v Římě.

Ale to jen pro úplnost. S poslední skutečnou pyramidou jsme se rozloučili už na bílé, prosluněné pláni u Sakkáry; u téže Sakkáry, kde jsme se seznámili také s pyramidou první. Toto jsou jen takové pomníčky, kterým nikdo neřekne „Jejich Veličenstva pyramidy“.

Pyramidové pole u Gízy.
V popředí Menkaureova pyramida
se třemi satelitními pyramidami,
ve středu Rachefova pyramida
a vzadu Velká pyramida
panovníka Chufua

POSLEDNÍ ZÁHADY

Skončila naše pouť po pyramidách v Egyptě: sedmdesát sedm jsme si jich prohlédli, z toho třicet čtyři královských, a zastavili jsme se také u zřícenin, u nichž není jisté, zda byly, nebo nebyly pyramidami. Přečetli jsme si, co o nich napsali starověcí řeční i římsí cestovatelé, středověcí arabští autoři, novověcí návštěvníci z Evropy i sami staří Egypťané. Sledovali jsme muže, kteří odkrývali jejich tajemství: od prvních odvážlivců, kteří na ně vystoupili a do nich vstoupili, až po soudobé výzkumníky z evropských a amerických univerzit a egyptské Památkové správy. Řekli jsme si všechno hlavní a podstatné, co o nich dnes víme, i to, co egyptologové považují za nevyřešené. Mohli bychom tedy tuto knihu uzavřít.

Přesto se u pyramid ještě zdržíme. Zbyla tu řada otázek, které zajímají velmi mnoho lidí, a je tu řada spisů, o kterých jsme se nezminili. Nejsou to sice otázky a spisy egyptologů ani archeologů, ale týkají se pyramid, a tak se jim nemůžeme vyhnout. Autoři těchto spisů a řešitelé těchto otázek si říkají „pyramidologové“, což zní docela seriózně; vědci je však ze své společnosti vylučují. Mnozí jsou dokonce toho názoru, že by se neměli nazývat pyramidology, neboť slovo „logos“ není v jejich případě na místě. N. F. Wheeler, dávný Reisnerův spolupracovník u Gízy, navrhl, aby se jim říkalo „pyramidioti“. Tento novotvar uvedl pak do literatury Leonard Cottrell v *Horách faronů* (1956), když nadepsal kapitolu o velmistrovi této disciplíny, skotském královském astronomovi Smythovi, „Velký pyramidiot“. Borchardt používal k označení jejich činnosti termínu „pyramidomanie“.

„Pyramidiotismus“ či „pyramidomanie“ nejsou rozhodně lichotivé názvy pro disciplínu, která se prohlašuje za vědeckou; jsou však naprosto výstižné. Nejde tu totiž o vědu, nýbrž o pavědu, jež se má k egyptologii asi jako alchymie k chemii. Alchymie ovšem předcházela chemii a na svých cestách za kamenem mudrců a zlatem dospěla k objevu různých nových hmot. Zde jde naproti tomu o činnost, která se napojila na egyptologii a vytváří z jejích produktů zmetky. Navenek vypadá jako neškodná fantazie, a někdy ji skutečně je; občas však dobývá půdu na úkor vědy, a věda se musí proti ní bránit. Šířením spekulací a výmyslů, jež vydává za vědecké teorie, nemůže sice napáchat příliš velké škody, ale i malé škody jsou škodami. „Tyto fantastické teorie stále žijí a tito teoretikové neustále tvrdí, že fakta odpovídají jejich tvrzením,“ napsal v *Sedmdesáti letech v archeologii* Petrie. „Lidem, kteří podlehlí tomuto druhu blouznění, je marné vysvětlovat pravý stav věcí. Argumenty už na ně nepůsobí.“

Egyptologové se „těmito lidmi“ zabývají neradi; občas je však přejde trpělivost a řeknou své slovo, aby před nimi varovali veřejnost. Lauer jim věnoval v *Problému egyptských pyramid* dvě obsáhlé kapitoly, Vandier v *Příručce egypt-*

ské archeologie jeden odstavec; zkonfrontovali tam jejich výmysly a výpočty s fakty s takovou vážností, že zesměšnění se už dostavilo samo. Capart použil proti nim rovněž humoru a satiry: v Memfidě ve stínu pyramid je charakterizoval jako „vynálezce jakéhosi matematicko-mystického pyramidálního náboženství“. Jéquier byl toho názoru, že „výplody jejich ducha si opravdu nezasluhují pozornosti“, jak uvedl v *Domnělém tajemství Velké pyramidy*, ale pokládal za nutné „důrazně se vystříhat před jejich vědecky se tvářícími systémy proroctví“. Borchardt se s nimi vypořádal s německou důkladností v přednášce *Proti číselné mystice kolem Velké pyramidy u Gízy*, v jejímž závěru řekl: „Člověk vlastně neví, zda má litovat autora, nebo zatracovat nakladatele, který taková bláznovství rozšiřuje.“ Za všechny ostatní naše staré známé z cest po pyramidových polích uvedme třeba už jen Ermana, který v *Egyptě faronů* napsal: „Dodnes jsme nuceni přihlížet, jak se znovu a znovu vynořují tyto pitomosti, ačkoli po staletí výzkumů jim mělo být už dávno odzvoněno!“

„Blouznění“, „bláznovství“, „pitomosti“ – s takovými výrazy jsme se dosud u egyptologů nesetkali. Co vyprovokovalo tyto muže k tak ostrým výrokům (jimiž mimochodem dokazují, že nejsou jen suchými vědátory, ale že se dovedou pěkně lidsky rozčilit)? Snad ne vztek nad tím, že různí amatéři a diletanti dosáhli při výzkumu pyramid víc než oficiální věda? A co je vlastně obsahem oněch vehementně zatracovaných, a přesto houževnatě se udržujících teorií?

Tak tedy podle všech pravidel: objevitelé posledních tajemství pyramid, se kterými jsme zatím neměli to potěšení se seznámit, se tradičně dělí na dvě skupiny. První tvoří „náboženští mystikové“, druhou „číselní mystikové“. Lze je však dělit také na „vysvětlovače“ a „proroky“. Dnes k nim můžeme připojit, díky všeobecnému pokroku vědy a techniky, ještě „fantasty kosmického věku“.

Mezi jednotlivými skupinami „pyramidologů“ není pevná a přesná hranice; v mnohém se sice odlišují, ale v mnohém též shodují. Bude proto výhodnější, když si po zjištění toho, co je spojuje, promluvíme o jejich představitelích odděleně. Samozřejmě ne o všech, pouze o nejvěhlasnějších.

Spojuje je především přehlížení egyptologie a opovrhování jejími „přízemními poznatky“. Většina z nich se nezatěžovala studiem egyptských dějin, egyptské kultury, egyptského náboženství, egyptských pohřebních zvyklostí, kupodivu ani egyptské architektury. Nikdo z nich nikdy netvrdil, že dovede přečíst jediný hieroglyfický nápis nebo hieratický papyrus; až na výjimky neznají egyptské písemnictví ani z překladů. Jen málokdo z nich viděl pyramidu na vlastní oči a je ochoten připustit, že to byly hrobky. Ve skutečnosti téměř nikdy nemluví o pyramidách, nýbrž jen o jedné pyramidě, a to o Velké pyramidě u Gízy. Jako kdyby jiné neexistovaly.

„Mnoho se diskutovalo o účelu pyramid,“ napsal před více než sto léty (1872) Mariette, „a aniž se vlastně ví proč, je to vždy jen Cheopsova“ (Chufuova)

„pyramida, která slouží za základ a východisko pro všechny výmysly. Chtěli bychom poznamenat, že a priori není důvodu, proč by měla mít Cheopsova pyramida jiný účel než ostatních šedesát a několik dalších pyramid v Egyptě.“ O půl století později (1922) řekl pak Borchardt: „Velká pyramida, ke které se vztahují všechny tyto číselné a měřičské teorie, nemá sama o sobě žádná zvláštní tajemství. Je jedním náhrobkem mezi mnohými a od ostatních náhrobků tohoto druhu se ničím podstatným neodlišuje. Dokonce ani její velikost nás neopravňuje, jak se to neustále děje, abychom ji zvlášť vyzdvihovali. Ano, byla kdysi asi o 3,5 metru vyšší než druhá pyramida u Gízy, avšak nejsem si nikterak jist, že si toho někdo všiml, když tam obě stály ještě neporušené. Základna druhé pyramidy leží totiž o 11,11 metru výš než základna první.“ Kromě toho, že dnes známe víc pyramid než před stoletím Mariette, není k tomu zapotřebí nic připojit.

Za zakladatele pyramidologie se považuje John Taylor, autor spisu *Velká pyramida: proč byla postavena a kdo ji dal postavit?* Povoláním byl knihkupec Londýnské univerzity (nikoli profesor, jak se někde tvrdí) a svůj spis vydal roku 1859 po třicetileté přípravě, při které se opíral o Greavesova, Vyseova a Perringova měření a hlavně o své znalosti Bible a elementární matematiky; Egypt nikdy nenavštívil. Podle jeho přesvědčení nebyla Velká pyramida hrobkou a jejími staviteli nebyli Egypťané. Vznikla „kolem roku 2400 před Kristem“, jak vypočítal podle Bible, „to znamená 1600 let po stvoření Adama Bohem“. V této dávné době byl ovšem stav matematických, astronomických, architektonických a jiných vědomostí na tak nízké úrovni, že by ji lidé postavit nedovedli, a „tudíž jim nezbytně musel pomoci Bůh, kterýž jim tyto vědomosti vnukl“. Jelikož však Egypťané byli pohany, „byloť arci krajně pochybné, že by jim Bůh takovou milost prokázati ráčil“. A vskutku, jak je známo z egyptských dějin, „byla tato země podmaněna Vládcí pastýřů z Východu“, kteří patřili k „rase vyvolené Bohem“, a „ti poté Velkou pyramidu postavili“. Je tedy tato pyramida dílem božím, nebo přinejmenším Bohem inspirovaným, a tak je nutné také na ni pohlížet.

Jiné pyramidy Taylora nezajímaly, pouze tato Velká. Nezajímalo ho ani její příslušenství, tj. zádušní a údolní chrám, vzestupná cesta, ani nic v jejím okolí. Netrápil ho ani rozpor mezi tím, že „Vládcové pastýřů“, tj. Hyksósové, vtrhli do Egypta, když už tato pyramida podle jeho vlastních výpočtů mnoho set let stála. Že tu nešlo o hrobku nějakého pohanského krále, bylo mu tak jasné, že to nepokládal za nutné nijak dokazovat. Bůh by se přece k pomoci pohanům při takové stavbě nesnížil. A co pohřební komora a sarkofág, dokonce násilně otevřený a vyloupený? Ani to nebyl pro něho důkaz, že tam byl někdo pohřben. Celá tato stavba měla podle něho zcela jiný účel, mnohem vyšší: Bůh v ní zjevil, ba přímo zhmotnil „základy aritmetických a geometrických vědomostí, aby zůstaly zachovány provždy v prospěch těch, kteří jsou schopni je pochopit a používat“. K tomu také zaměřil svůj výzkum.

Ústředním problémem tohoto výzkumu, jak si jej Taylor vytyčil, bylo objevení jednotky míry, které se při výstavbě pyramidy používalo. Protože o egyptských mírách nic nevěděl, nezbylo mu, než aby si je „zkonstruoval“, tj. vymyslel. Roku 1864 vydal o tom i zvláštní studii *Bitva o standardy*. Už předtím se zabýval touto otázkou Newton (v souvislosti s Greavesovou *Pyramidografií*) a kromě jiných i Jomard (v *Popisu Egypta*), ale Taylor dospěl k výsledkům mnohem zajímavějším. Byl to předně tzv. „pyramidový palec“, který se rovnal s odchylkou pouhé tisíciny palci anglickému (2,54 cm), a pak tzv. „pyramidový loket“ o 25 pyramidových palcích, který se rovnal 25,025 anglického palce. Zjistil také, že objem sarkofágu se rovnal s malou odchylkou čtyřnásobku anglického kvarteru (290,94 l), tj. že tu nejde o sarkofág, nýbrž o prototyp anglické míry na obilí. Údaje, ze kterých vypočítal „pyramidové míry“, se odlišují od skutečné délky stran pyramidy o 2,1 až 2,3 metru a od skutečné výšky pyramidy o 2,5 metru; není to sice mnoho, ale přesnosti to nepřidává. Nicméně se mu pomocí těchto údajů podařilo vypočítat, že „délka obvodu základny pyramidy se rovná délce kružnice, jejímž poloměrem je výška pyramidy“. To byl první krok k objevům, že stavitelé pyramidy znali Ludolfovo číslo, zlatý řez, rektifikaci kružnice, dokonce kvadraturu kruhu.

Taylor měl, jak se na zakladatele nového učení patří, pochopitelně předchůdce. Patřili k nim například Julius Honorius a Turannius Rufinus ze 4. a 5. století n. l., kteří pokládali pyramidy za výtvar Židů, a zejména al Mas'údí z 9. – 10. století n. l., podle něhož dal do pyramid uložit záznam o vymoženostech věd a o moudrosti kněží předpotopní král Súríd. Taylor tyto autory nepochybně znal; přinejmenším ze zmínek a citátů ve Vyseově a Perringově díle. Naproti tomu pravděpodobně neznal spisy Friedricha Roedera, který poprvé vystoupil s tvrzením, že stavitelé pyramidy znali „zlatý řez“ (tj. poměr dvou délek, kde kratší se má k delší jako delší k součtu obou), jehož objev se připisoval teprve Pýthagorovi a pojmenování Keplerovi. Roederovy spisy s velmi dlouhými názvy vyšly v letech 1854 a 1855 v Drážďanech, ale jak jejich autor (jinak obchodník a amatérský zájemce o architekturu) ke svým objevům dospěl, bohužel nevíme. Už Borchardt přiznal, že se mu „nepodařilo proniknout do jeho metody“.

Většina Taylorových nástupců opustila půdu křesťanského náboženství, i když ne vždy též Bible. Někteří z nich prohlásili dokonce samu Velkou pyramidu za „kamennou bibli“, z níž lze vyčíst veškerou moudrost i minulost a budoucnost lidstva, za „kalendář osudů člověčenstva“. Tím povýšili její studium na vrchol všech studií. K čemu je dobré zabývat se historií, politikou, filozofií, sociální prognostikou atd., když všechno minulé i budoucí na tomto světě je už nějak vepsáno do Velké pyramidy? Stačí to z ní vyčíst: z jejich rozměrů a ze vztahů mezi jejími rozměry, z úhlů sklonu jejích chodeb a uspořádání jejích komor, ze symbolického významu jednotlivých místností, z jejího umístění v „těžišti kontinentů“ a podobně. Problém byl jen v metodě; jedni považovali

za nejlepší jít na to matematicky, jiní dávali přednost mystickému přístupu. Mnozí nám však svoji cestu neprozradili, ba ochudili nás i o poznatky, ke kterým dospěli.

Nejméně se od křesťanského náboženství vzdálil Angličan J. R. Skinner, který vystoupil s knihou *Zdroj měr* krátce po Taylorovi. Nepovznesl se však nad křesťanství, naopak se ponořil do jeho starozákonních zdrojů, a aby je lépe pochopil, obrátil se ke kabale. Byl přesvědčen, že Velká pyramida vyjadřuje v systému svých měr, tj. „numericky a symbolicky“, tutéž pradávnou moudrost, která je obsažena v starých židovských spisech „slovně a graficky“. Pronikl do tajného učení kabaly tak hluboko, že jeho spisům dovedou porozumět jen zvláštní zasvěcenci. Totéž tvrdí nezasvěcenci o spise jeho pozdějšího francouzského následovníka E. Schuréa *Velcí zasvěcenci*. Jasně je z něho jen tolik, že v Egyptě prý existovala „vláda údů tajného náboženství“, která usilovala o vytvoření „klenby syntézy věd známé pod jménem Osiris, tj. Duševní velepán“, a že „Velká pyramida byla jejím symbolem a matematickým gnómonem“.

Mnohem dále postoupili myslitelé, kteří se zcela odpoutali od křesťanství a židovství, od numerické symboliky, matematiky atd. a hlavně logiky. K jejich největším představitelům patří Francouz G. Barbarin s dílem *Tajemství Velké pyramidy a konec Adamova světa* (1936) a jeho údajná krajanka H. P. Blavatská se spisy *Isis bez závoje* (1931) a *Tajné učení* (1935). Podle Barbarina, soukromého badatele s utajeným soukromím, „nic není v pyramidě ponecháno náhodě, všechno je organizováno podle plánu, ... všechno má vyšší, přesný a konstantní význam“. Bylo mu dopřáno, aby tento význam Velké pyramidy odhalil: svým vnějškem vyjadřovala „velké formule vesmíru“ a svým vnitřkem „cesty k netušeným možnostem lidstva“; svým účelem byla pak „místem zasvěcování adeptů zasvěcení“. Madame Blavatská (ruská emigrantka, povoláním věštkyně a podle fotografií dost obézní paní s nepříliš upraveným vlasem a hysterickým pohledem) dospěla k podobnému poznání, jenže na vyšší úrovni. „Vnějškem symbolizuje Velká pyramida kreativní principy přírody, čímž ilustruje zároveň principy geometrie, matematiky, astrologie a astronomie. Vnitřně byla majestátním chrámem, ve stínu jehož zákoutí se naplňovala tajemství a jehož zdi byly svědky zasvěcování královské rodiny,“ napsala v první z uvedených knih. Ve druhé pak připustila, že na tomto privilegiu mohli mít účast i lidé nekrálovské krve. „Adept zasvěcení ... musel být ponořen do hlubokého spánku, do spánku Siloám, a setrvat v něm tři dny a tři noci, za kterouž dobu jeho duchovní Já pociťovalo, že obcuje s bohy.“ Poté musel „sestoupit do podsvětí, do podsvětí Hádu, a splnit tam vznešené úkoly ve prospěch bytostí neviditelných, lidských duší nebo čistých duchů“. Pak musel být „třetího dne uložen do sarkofágu v královské komoře“ a potom přenesen ke vchodu Velké galerie, kde „v určitou hodinu dopadly paprsky slunce na jeho tvář v plné síle“, načež se z extáze probudil, „aby přijal zasvěcení od Osirida a Thovta, boha Moudrosti“. Napsala toho ještě

mnoho v tomto smyslu (najde se to v jejích devítisvazkových *Sebraných spisech*, vydaných v letech 1962 – 1968 v indickém Madrasu). Přesto nám o Velké pyramidě neřekla všechno, neboť podle její poznámky na poslední straně „zasvěcenci si nepřejí, aby se tyto věci příliš po světě rozšiřovaly“.

Zasvěcenci jiného druhu, proroci, byli v tomto směru mnohem velkorysejší a dali své poznatky lidstvu volně k dispozici. Je třeba objektivně přiznat, že mnohé události zjistili naprosto správně; například Caesarovo zavraždění roku 44 před n. l., upálení Jany z Arku roku 1431, založení Velké zednářské lóže v Londýně roku 1717, Napoleonovu smrt roku 1821 (dokonce i jeho narození roku 1769), atentát na Lincolna roku 1865 aj. Pokud jde o budoucí události, měli jaksi méně štěstí. Tak J. Garnier, plukovník britské armády ve výslužbě a autor knihy *Velká pyramida, její stavitel a její proroctví* (1905 a 1912), předpověděl na rok 1922 „zničení velké části Evropy ohněm, jakož i jiných světadílů“ a „současné zničení armád Antikrista u Armagedonu a příchod Krista ve společnosti svatých otevřenými nebesy“. W. Wynn, duchovní anglikánské církve, předpověděl ve druhém, opraveném vydání své knihy *Co se stalo a co se státi musí* (1933), že k oné bitvě u Armagedonu dojde nejpozději roku 1936, „poté, co bude Svatá země dobyta Ruskem a jeho spojenci“, avšak „Bůh se opět jednou proti všemu očekávání postaví na stranu Británie“. Kromě proroctví typu „i bude bída a hlad na světě“, nesplnilo se nic ze *Svědectví Velké pyramidy* od B. Stewarta, z *Knihy mistra* W. M. Adamse, ani z jiných knih jiných autorů. Nevyšel dokonce ani výpočet velkého interpreta Velké pyramidy D. Davidsona, podle něhož měl být „11. července 1927 vyhlášen islám státním náboženstvím Andorry“. Poslední ze známých knih tohoto druhu, *Velká bouře podle Nostradamových předpovědí a proročká chronologie Velké pyramidy*, která vyšla začátkem roku 1942, bohužel rovněž nesplnila, co slibovala. Podle jejího autora, blíže neznámého R. Foretichea, měla totiž druhá světová válka skončit už dne 19. září 1942. Za to všechno však Velká pyramida nemůže. A ty méně velké pyramidy už teprve ne. Ani lidé, kteří je postavili.

Náboženská mystika kolem Velké pyramidy, od níž se ostatně distancovali představitelé všech náboženství, byla však jen jednou částí Taylorova dědictví. Druhou její částí byla známá číselná mystika, která navenek nevypadala vůbec jako mystika, nýbrž jako aplikace „nejexaktnější ze všech věd“ na poznatky egyptologie. Tím víc, že k jejím protagonistům a propagandistům patřili lidé s akademickými tituly, kteří dosáhli ve svých oborech uznávaných úspěchů – matematici, astronomové, geodeti, inženýři.

Nejvýznamnějším z těchto Taylorových dědiců a pokračovatelů, „žákem, který převýšil učitele“, byl už několikrát uvedený skotský královský astronom, který se jmenoval plným jménem Charles Piazzi Smyth. Narodil se roku 1819 v Neapoli (jeho otec byl britským admirálem) a své hodnosti dosáhl po vynika-

jících matematických studiích roku 1845, tj. jako šestadvacetiletý mladý muž. Téhož roku byl jmenován i profesorem Edinburské univerzity. Roku 1854 se stal členem Královské společnosti, čili v naší terminologii akademikem, což se ve viktoriánské Anglii pokládalo vzhledem k jeho věku (necelých 35 let) přímo za neslýchané. O dvacet let později se této hodnosti vzdal, protože Královská společnost odmítla schválit a svou autoritou zaštitit jeho *Výklad Velké pyramidy*. Od těch dob nebylo o něm nic slyšet; zemřel roku 1900.

Smyth se o starověký Egypt nijak zvlášť nezajímal, a to ani před svými studii-
mi o Velké pyramidě, ani po nich. Jeho dějiny mu byly velkou neznámou a je-
ho kultura ho odpuzovala. „Ve skutečnosti nenáviděl starý Egypt,“ napsal
Cottrell, „a jestliže máte zájem o starý Egypt z důvodů spočívajících v něm
samém, jestliže obdivujete umění a kulturu starých Egyptanů, nikdy nemůžete
být pravověrnými žáky Charlese Piazzio Smytha.“ O Egyptanech se vyjadřo-
val jako o „onom hrnčířském národu na Nilu“ a nejraději je nazýval „Mizraity“
(podle biblického názvu Egypta). O egyptských sochařských výtvorech mluvil
jako o „pohanských modlách“, v egyptských literárních památkách viděl „psané
podivnosti“ a výraz „příliš grafického náboženství“; o poetickém nápisu na
Menkaureově sarkofágu se vyslovil jako o „jakési modlářské dedikaci v mizrait-
ských hieroglyfech“, Mariettův objev Serapeia komentoval jako „opět nějaké
moc úspěšné vyhrabávání starého modloslužebnictví“. Velká sfin-
ga pro něho byla „nestvůrnou modlou“, podobně jako pro Plinia, avšak „se symptomy
typizujícími nejnížší mentální organizací“, ke které vzhlíží „s největším a člo-
v-
ka nejvíc pobuřujícím obdivem zpravidla Francouzi a římsí katolíci“. To mě-
lo viktoriánským Angličanům a skotským puritánům stačit. Stačí to jistě i nám.

Velká pyramida tvořila v tom všem velikou výjimku: ačkoli se to zdá neu-
věřitelné, vědec Smyth uvěřil téměř všemu, co o ní napsal podivín Taylor, a při-
dal k tomu ještě nemálo svého. „Samozřejmě že nebyla hrobkou,“ opakoval po
něm, „nýbrž tajemným, Bohem inspirovaným kompendiem měř a vah!“ A ne-
jen měř a vah, nýbrž „všech vědomostí, jež Bůh v ní sdělil lidstvu“. Ano, i minu-
losti a budoucnosti lidstva, „celého našeho údělu“! Stačilo ji jen interpretovat:
„nikoli ovšem nějakými odtazitými spekulacemi, nýbrž matematicky...“
Samozřejmě že nebyla výtvo-
rem těch pohanských Mizraitů, nýbrž „Bohem
inspirovaných předchůdců Vyvoleného národa“! Vždyť Egyptané „neprojevili
inteligenci vytvořením jejího plánu, ten pouze provedli, aniž mu rozuměli; a to
proto, že v uvedené epoše nemohlo tomu být jinak“! Ano, jsou to vskutku
jeho slova, stejně jako tato: „Její čistý a perfektní povrch z bezvadného kamene
vylučoval jakékoli podezření z modlářství a hříchu.“ Tak to napsal, aby o tom
přesvědčil veřejnost, v knize z roku 1864, kterou vydal pod názvem *Náš osud
ve Velké pyramidě*.

Kniha vzbudila velké překvapení a mnozí pochybovali, že to Smyth myslel
vážně. Ale pochyboval i Smyth: o tom, zda Taylor uvedl všechny údaje přesně

a zda se se svými vývody nezastavil jen v půli cesty. Taylor však ještě téhož roku zemřel, a tak mu nezbylo, než aby se s těmito otázkami vypořádal sám. „Brzy po smrti pana Taylora rozhodl jsem se tedy odplout na vlastní náklady do Egypta,“ napsal v předmluvě k další knize, „a pobyl jsem tam čtyři měsíce přímo na pahorku s Pyramidou, abych provedl za použití velmi rozmanitých vědeckých přístrojů množství měření tohoto mohutného monumentu, a to některá s mnohem větší přesností, než bylo dosaženo kdykoli předtím.“ Při práci ho sice obtěžovali „tabákem páchnoucí gentlemani, neustále přivázení osobními parníky“ a hlavně „nemilí Arabové všech druhů, černí, hnědí, šedí“, ale všechny tyto i menší strasti překonal. Roku 1867, za pouhé dva roky po návratu, vydal pak velkou třísvazkovou knihu plnou diagramů a výpočtů, jež potvrzovaly jeho teorie: *Život a dílo u Velké pyramidy*.

Ani v jednom výpočtu v tomto díle nezjistili Smythovi kritikové žádnou početní chybu. Bez potíží odhalili však vady v jeho metodě: byla plná sofizmat a voluntaristický přístup se v ní střídal s číselným žonglérstvím. Převzal například k usnadnění výpočtů Taylorův „pyramidový palec“, a jeho délku stanovil na 0,999 anglického palce. Okamžitě však jako by zapomněl, že tuto jednotku převzal od Taylora, který si ji vykonstruoval, a operoval s ní, jako by to byla míra starých Egyptanů; dosažené výsledky pak prohlásil za důkaz, že to skutečně byla míra starých Egyptanů. Někdy však s touto jednotkou neuspěl. Použil tedy jiné, „starého profánního loktu pohanského Egypta, dlouhého 20,7 anglických palců“, kterou si sám vymyslel, nebo „posvátného loktu Židů o délce 25,025 anglického palce“. Přes svůj odpor k „francouzským proveniencím“ neváhal ovšem používat ani metrů, litrů a kilogramů. Zdá se, že za těchto okolností mu muselo všechno dokonale vyjít. Někdy mu však vyšlo proti očekávání, jak sám poznamenává, „zajisté o něco více nebo méně“... Vždyť tu šlo o „tak kolosální monument“ s „tak mysteriální strukturou“ z „tak dávných patriarchálních dob lidstva“!

Co však Smyth nakonec z Velké pyramidy vypočetl a vyčetl? „Můžeme jeho teorie přejít a podat jen malé klasobraní výsledků,“ jak to udělal Borchardt. Obvod pyramidy se rovná 36 254 pyramidovým palcům, což při 100 palcích na den má prý význam jednoho roku. Výška pyramidy vyjádřená v palcích a násobena devátou mocninou desítky udává prý počet mil, jež tvoří vzdálenost Země od Slunce. Pyramida je prý postavena ve středu kruhu, jehož obvod se zčásti kryje s dnešním pobřežím nilské delty. Veškerá souše na Zemi je prý rozdělena poledníkem, na němž je postavena pyramida, na dvě stejné části. Z rozměrů sarkofágu lze prý vypočítat specifickou hustotu Země. Ze směru vchodu mohli prý Egyptané určit tzv. „plejádni rok“. A tak dále a tak podobně. Pouze na otázku: A co tak peníze v systému pyramidy?, kterou občas kladli šprýmaři, nedovedl dát Piazzzi Smyth odpověď, neboť peníze jsou „něčím pozemským jako prach a popel, lidskou marností a zkázou, něčím rychle pomíjivým“, kdežto „Pyramida je zvěstováním Věčného, Vznešeného, Nebeského“.

Po Smythově díle se už mohlo zdát, že matematické interpretace Velké pyramidy jsou nadobro zdiskreditovány, nebo přinejmenším vyčerpány. Roku 1885 oznámil však c. k. inspektor tabákové továrny v Hodoníně, A. Jarolímek, C. k. akademii věd ve Vídni, že objevil ve Velké pyramidě „zlatý řez“. Zde ovšem přišla, jak víme, Morava o jedno prvenství. Roku 1890 to však napravil *Matematickým klíčem v Cheopsové pyramidě*, kde zveřejnil další objev, a to „zlatého žebříku“ (tj. posloupnosti čísel, kde každé následující číslo se rovná součtu dvou předchozích). Vystoupil po tomto žebříku až na jedenáctou příčku (1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144), kde se zastavil. Měla to být zřejmě původní výška pyramidy, ale k čemu to bylo dobré, nějak nevysvětlil. Ukázalo se také, že astronom Smyth nevytěžil všechny astronomické poznatky z Velké pyramidy. Jeho krajan M. B. Cotsworth, povoláním lékař, je doplnil roku 1902 v práci *Racionální almanach* o zjištění, že Velká pyramida byla ve skutečnosti slunečním kalendářem, protože svým stínem ukazovala roční období, měsíce, týdny a dny. Podle jeho tvrzení „odpovídá velikost dlažebních desek na severní straně pyramidy téměř přesně délce, o kterou se její stín každého dne zmenšuje, totiž 1,356 metru,... takže staroegyptští kněží mohli pozorováním této své měřičské sítě stanovit délku roku s přesností na 0,24219 dne“. Proč byla stejná dlažba na ostatních stranách pyramidy a proč se rozměry mnoha set desek této dlažby odchylují od jeho „téměř přesné délky“ až o 50 %, blíže neobjasnil. Ani to, zda a jak při těchto měřeních přelézali kněží desetimetrovou ohradní zed’.

Mnozí Smythovi pokračovatelé pochopili, že aplikace matematiky na pyramidu skýtá daleko větší možnosti než nějaké zjištění zlatého řezu nebo žebříku, kalendářních údajů a podobných banálností. Roku 1921 uveřejnil F. Noetling, který se jako německý zajatec v Austrálii seznámil se Smythovým dílem, *Kosmická čísla Cheopsovy pyramidy – matematický klíč k jednotným zákonům vesmíru*. Ukázal, že podle „egyptského loktu“, který si sám vytvořil, měřila strana pyramidy 365,540 903 777 jednotek, „což jest nejpřesnější délka slunečního roku, vyjádřená s přesností jedné miliardy dne“. Kromě toho vypočítal i mnoho jiného, například délku těhotenství všech savců včetně žen, a nakonec i atomovou hmotnost jednotlivých prvků, což všechno prý už staří Egypťané dávno znali a zašifrovali do Velké pyramidy. Anglikánský kněz D. Davidson, o kterém jsme se už zmínili, objevil pak v konstrukci pyramidy tzv. „přemísťovací faktor“, s jehož pomocí se mohlo vypočítat, co si kdo přál. Když tomu egyptologové nerozuměli, odpověděl, že tento faktor má „transcendentální hodnotu“ a „projevuje se tak, že nedostatečnost lidského mozku je si to naprosto neschopna představit“. Mount Everestu pyramidologie dosáhli však už roku 1910 glasgowští bratři John a Morton Edgarovi knihou *Velké pyramidy chodby a komory, jimiž je ukázáno, jak Velká pyramida v Gize symbolicky a měřením dosvědčuje filozofii a proroctví z pradávných dob o božském plánu*

věků..., což je asi polovina jejího názvu, jehož dokončení si už odpustíme. Stejně jako výklad jejího obsahu: i hloupost má své meze, zejména je-li nudná.

Ostatní Smythovy učedníky můžeme klidně přejít bez zmínky. Snad s jedinou výjimkou, kterou představuje jeho krajan William Petrie, původně chemik a později železniční inženýr, jinak též úspěšný konstruktér různých elektrotechnických zařízení. Byl jeho teoriemi tak nadšen, že vyhotovil řadu přístrojů, aby jimi přímo ve Velké pyramidě doplnil jeho měření. Zlákal k cestě do Egypta i svého syna, který se stavěl k těmto teoriím poněkud skepticky; protože však odjezd neustále odkládal, vypravil se tam tento jeho syn (po matce potomek slavného mořeplavce a arktického badatele Matthewa Flinderse) roku 1879 i s přístroji sám. To ostatní už víme: z mladého Williama Matthewa Flinderse Petrieho se stal jeden z největších egyptologů, který – ač to zdaleka nebyla jeho hlavní zásluha – rozbil Smythovy teorie napadrt. Aniž je ovšem vyhladil: nepomohlo mu, ani když přistihl jakéhosi doktora Glovera, věrného Smythova žáka, jak upravuje rašplí nějaký výčnělek v předsíni Chufuovy komory, aby přesně souhlasil s délkou Smythova „pyramidového palce“ ...

Co k tomu dodat? Že egyptologie vděčí Smythovi za Petrieho, tj. že i nejmzetenější a nejnerozumnější knihy mohou mít kladné důsledky? To by bylo příliš odvážné zevšeobecnění a bezmála povýšení výjimky na pravidlo. Ocitujeme si raději slova vynálezce termínu „pyramidiotismus“ N. F. Wheelera, jak je uvedl Cottrell v *Horách faronů* na závěr své kapitoly o Charlesu Piazzim Smythovi. Lze je vztahovat také na jeho předchůdce a následovníky:

„Není opravdu žádného zvláštního důvodu, proč si tito mystikové vybrali zrovna Chufuovu pyramidu, případně proč se na ni omezili. Borchardt jim ve výše zmíněné publikaci dal nezištně k dispozici fakt, že u Sahureovy satelitní pyramidy v Abúsíru se poměr poloviny obvodu základny k výšce rovná Napierovu základu přirozených logaritmů e (2,71828). Mohli bychom jít však dále a vybrati si místo Chufuovy pyramidy třebaš londýnský Křišťálový palác. Kdybychom v něm provedli velký počet měření, jistě bychom dostali množství údajů, z nichž bychom si mohli vybrat přesné míry pro řadu věcí. Když se zvolí vhodná jednotka míry – dejme tomu versta, dvojkrok, námořní uzel –, bez potíží lze pak zjistit přesný ekvivalent vzdálenosti do Timbaktu z délky stropních trámů nebo z počtu pouličních lamp v Bond Street, či specifickou hustotu bláta nebo průměrnou váhu dospělé zlaté rybky.“

Nechme však už mystiků a mystifikátorů a obraťme se k zajímavějším lidem. K takovým, kteří neupírají zrak jen na Velkou pyramidu, ale hned na všechny pyramidy v Egyptě i mimo Egypt a spatřují v nich „klíč k pochopení někdejších vrcholných civilizací na obou březích Atlantiku“.

Nejznámější osobností, která se nám v této spojitosti okamžitě vybaví, je proslulý norský badatel a mořeplavec Thor Heyerdahl. Sám sice žádnou podob-

nou tezi nebo teorii nevyslovil, stejně jako žádný jiný vědec, ale je s ní nerozlučně spjat. „Jsou zarážející paralely ve vývoji dávných vyspělých kultur na obou stranách Atlantiku,“ mohli jsme číst například v *Europeu* (v červnu 1970) a v různých obměnách v jiných časopisech. „Tak třeba pyramidy se stavěly nejen na Nilu, ale i v zemi Mayů v dnešním Mexiku a Hondurasu. Egypťané stejně jako Inkové měli soustavy umělého zavlažování polí, přesný kalendář a uctívali slunce jako boha.“ Etnolog Heyerdahl se pohroužil do příslušných kapitol kulturních dějin a brzy objevil spojovací článek – rákosový člun.

Tyto teorie mají dlouhou předhistorii. První, kdo si při pohledu na pyramidy v Mexiku a Hondurasu (a také ve Guatemale) položil otázku, zda mají vztah k pyramidám v Egyptě, byl proslulý německý polyhistor Alexander von Humboldt. Ve své třicetisvazkové *Cestě do rovníkových zemí Nového světa* (1807 a n.) ji však věnoval jen několik řádků a jako kritický vědec se vzhledem k nedostatku podkladů vystříhal odpovědi. Mnohem odvážnější byl Edward King, lord Kingsbourgh, který ve svých devítisvazkových *Mexických starožitnostech* z let 1830 – 1840 hájil tezi, že američtí starousedlíci jsou potomky „deseti ztracených kmenů Izraele“, a že tudíž tamější pyramidy jsou dílem Židů. V tomto přesvědčení setrval až do smrti (ve vězení, do něhož se dostal pro dluhy za tisk tohoto jinak dokumentárně neobyčejně cenného díla). Francouzský cestovatel Jean F. M. Waldeck je prohlásil ve své *Malířské a archeologické cestě Yucatánem* (1838) za „výtvar potomků týchž Egypťanů, jejichž pyramidy obdivoval na Nilu“ jako účastník Napoleonovy expedice (žil 109 let; narodil se za Ludvíka XV. a zemřel za Třetí republiky). Jiní autoři je pokládali za dílo indických nebo foinických přistěhovalců, jiní za dílo zachráněných obyvatel zmizelé Atlantidy atd., ale to se nás už netýká. Podle posledního slova popularizátorů těchto teorií (povětšinou publicistů, jako Itala E. Magria, z jehož článku jsme výše citovali) jsou tedy opět výtvozem Egypťanů.

Ve skutečnosti nejsou tyto středoamerické pyramidy egyptským nijak zvlášť podobné; spíše připomínají mezopotamské zikkuraty. Většinou jsou to stupňovité nebo věžovité stavby se strmými širokými schodišti a nevelkými plošinami pro svatyně s vysokými střešními štíty. Stojí zpravidla ve skupinách, takže lze soudit, že tvořily kultovní střediska tehdejších měst. Svou funkcí to byly chrámy, ale některé sloužily také k pohřbívání vládců a kněží. Původně se stavěly z nepálených cihel, později z cihel obložených kamenem nebo vůbec z kamene; většinou měly bohatou plastickou a reliéfovou výzdobu. V řadě případů se dalo zjistit, že byly v pravidelných časových obdobích zvětšovány (pravděpodobně každých 52 let), a to obestavením existující stavby novou a větší. Tvarem a rozměry se velmi různily. Největší byla čtyřstupňová na základně asi 550 x 540 metrů, tj. pokrývala zhruba pětinasobek plochy Chufuovy pyramidy, ale vysoká byla jen 54 metrů; její stupně se poměrně rychle zužovaly a její objem byl proto nesrovnatelně menší. Některé měly až šest stupňů s výklenky a přeční-

vajícími střechami, takže připomínaly pagody. Nejmenší byly pouhými terasami pro masivní chrámy. Podobně vypadaly i jihoamerické pyramidy v Peru a u jezera Titicaca v Bolívii.

I když srovnání amerických a egyptských pyramid vykazuje víc rozdílů než společných znaků, nemusíme možnost jejich společného původu hned vyloučit. Pokud jde o ostatní „atlantské paralely“, stojí věc jinak. Umělé zavlažování znali nejen Egypťané, ale starověcí Číňané, Indové, Malajsijci atd., dokonce i někteří předhistoričtí obyvatelé tehdy zaostalé Evropy, a určitě je s ním neseznámili Egypťané. Kult slunce byl rozšířen u všech národů světa a archeologické nálezy dovoluují datovat jeho počátek do doby, kdy Egypt nebyl ještě ani osídlen. Kalendář si vytvořily mnohé národy také, a Číňané o nic méně přesný než Egypťané. Není důvodu k domněnce, že Egypt byl jedinou kolébkou kultury a civilizace, že Egypťané byli učiteli všech národů a že ostatní národy neměly dost zkušeností a inteligence, aby samy dospěly k zavlažování polí, k měření času a k sestavení kalendáře, k pochopení blahodárné síly slunce. To platí i o Toltécích, Aztécích a Mayích ve Střední Americe, a máme-li uvést všechny stavitele pyramid, pak také o Močicích, Čimuánech a Incích v Jižní Americe.

300 |

Kdybychom však přesto připustili, že Egypťané přivedli tyto americké národy k tomu, aby si stavěly pyramidy, třebaže nepřiliš podobné jejich, museli bychom si položit několik otázek. Proč je seznámili jen s pyramidami, a nikoli třeba se svou technikou mumifikace, která s nimi úzce souvisela? Proč je neseznámili se svými představami o posmrtném životě a vůbec se svým náboženstvím (jež na rozdíl od indiánského neznalo vyřezávání srdce ze žijících obětí ani rituální pobíjení dětí)? Proč jim nepředali znalost svého písma, proč je nenaučili pěstovat pšenici a používat zvířat k polním pracím, proč jim zatajili svou znalost kola? Tyto neexistující paralely zpochybňují možnost, že americké pyramidy jsou egyptského původu, ba přímo ji vyvracejí. To však není všechno.

Přes všechny nejasnosti v chronologii předkolumbovské Ameriky je nesporné, že tamější pyramidy jsou ve srovnání s egyptskými velice mladé. Za nejstarší se považují pyramidy v okolí hlavního města Mexika, zejména v Teotihuacánu, Cuiculcu, Tule, Cholule, Xochicalcu, u Tenayucy a na Monte Albánu. Amerikanisté se zatím na jejich datování nedohodli. Někteří je kladou do prvních století našeho letopočtu, jiní do posledních století před naším letopočtem a jako nejzazší mez uvádějí začátek 3. století před n. l. Nejstarší pyramidy na území Guatemaly, tj. v Miraflores a Uaxactúnu, kladou celkem bezpečně do 1. až 4. století n. l. Nejstarší honduraskou pyramidu v Copánu kladou do konce 2. století n. l. (Jen pro zajímavost: slavná pyramida v Tikalu se datuje do doby kolem roku 750, El Castillo v Chichén Itzá do doby kolem roku 1000, jihoamerická pyramida v Tiahuanacu do doby po roce 500; ovšem našeho letopočtu.) Pyramidy se začaly stavět v Americe asi tisíc let po tom, co

se přestaly stavět v Egyptě. Mezi první egyptskou a první americkou pyramidou leží časová propast více než dvou tisíciletí!

Jde tu tedy především o „spojovací článek“ přes tisíciletí, nikoli pouze přes oceán. Kdyby byli Egypťané připluli do Ameriky v době, kdy ještě stavěli pyramidy, proč by muselo uplynout tisíc let, než přivedli tamější obyvatele k tomu, aby si také stavěli pyramidy? Že do Ameriky nepřipluli (resp. neodpluli) v posledních stoletích před našim letopočtem, víme takřka bezpečně. To už byla ptolemaiovská doba, z níž máme tolik dokumentů, že je velmi nepravděpodobné, aby se záznam o takové plavbě nenašel. Ostatně staří Egypťané nebyli příliš zdatnými mořeplavci. V starších dobách neriskovali ani několik set kilometrů pobřežní plavby a vojska přesouvali do Sýrie a Foinikie většinou pěšky. Když dal Neko II. na sklonku 7. století před n. l. prozkoumat pobřeží Afriky, pověřil tím nikoli egyptské, nýbrž foinické plavce. Egyptologové nenacházejí ve svých pramenech nic, co by existenci jakýchkoli podobných „spojovacích článků“ připouštělo.

A co říkají amerikanisté? „Žádný odborník se nedomnívá, že by Amerika byla osídlena lidmi, kteří připluli přes Atlantský nebo Tichý oceán, i když nemůžeme vyloučit možnost pozdních vlivů, které zasáhly do Nového světa z Polynésie,“ můžeme číst například v u nás dobře známé práci J. E. S. Thompsona *Sláva a pád starých Mayů* (1954; české vydání 1971). „Archeologové se shodují v názoru, že Amerika byla osídlena přistěhovalci z Asie, kteří přišli přes Beringův průliv. Neexistuje však jednotný názor na dobu, kdy došlo k prvnímu stěhování. Většina dnešních archeologů zastává názor, že to bylo asi před 20 000 lety. Všeobecně se soudí, že nešlo o žádné velké jednorázové stěhování, ale o pronikání malých skupin, které přicházely po celá tisíciletí a postupně osidlovaly Nový svět. První z nich snad přišly ještě v době, kdy obě pevniny byly spojeny šíjí.“ Spojitost s Egyptem v této souvislosti naprosto vylučují.

„Thor Heyerdahl to však dokázal!“ Ano: roku 1970 přeplul Atlantský oceán ze západní Afriky na Malé Antilly, tak jako roku 1947 přeplul Tichý oceán z Peru do Polynésie. Tento odvážný čin norského vědce a jeho druhů je stále ještě v živé paměti. Roku 1969 mu to však nevyšlo. Dal si postavit pod pyramidami u Gízy patnáctitunový rákosový vor, který nazval podle egyptského boha slunce *Ra*, a vyplul s ním z Maroka na oceán. Po 5000 kilometrech jej musel však po bouři a v moři plném žraloků i se svými druhy opustit. Pokus pak opakoval na novém zdokonaleném plachetním voru *Ra II*, který mu postavili čtyři jihoameričtí Indiáni v Maroku; tentokrát se sedmi společníky různých národností a pod vlajkou OSN. Dne 17. května 1970 se dal vytáhnout vlečným člunem z přístavu Safi na moře a po sedmapadesáti dnech plavby, při které nepoužil kromě krátkovlnné vysílačky a navigačních přístrojů žádného novodobého zařízení, přistál úspěšně na ostrově Barbados. Překonal tak 6300 kilometrů, což je sice méně než polovina přímé vzdálenosti od egyptských pyramid u Gízy

přes marocký přístav Safi k mexickým pyramidám v Yucatánu, ale o to nejde. Překonal bezesporu nejtěžší úsek cesty a nejproblematičtější část „spojovacího článku“ mezi Starým a Novým světem.

Egyptologové i amerikanisté Heyerdahlovi k úspěšné plavbě srdečně blahopřáli a na otázky novinářů, co tím dokázal, odpovídali: „Skvělý sportovní výkon! Odvahu hodnou potomka Vikingů!“ Na konkrétní dotazy, co znamená tento čin pro vědu, se omezovali zpravidla na poznámku, že sovětský lékař Jurij Senkevič, specialista na reakce lidského organismu v podmínkách extrémního zatížení, získal za této plavby jistě dost materiálu k vyhodnocení. Někteří zvlášť pedantičtí egyptologové ještě připomínali, že Egypťané až do Pozdní doby nevěděli nic o světě za Gibraltarem a že ke svým plavbám po moři nikdy nepoužívali rákosových vorů, nýbrž dřevěných lodí. Stejně pedantičtí amerikanisté poukazovali zas na to, že ani na jednom z několika set prozkoumaných předkolumbovských nalezišť se nenašel žádný předmět, který by svědčil o egyptském původu, nebo vlivu. Souhlasně pak potvrdili přesvědčení, že pyramidy v Americe a v Egyptě vznikly zcela nezávisle na sobě, z vnitřních ideových potřeb a tvůrčích sil tamějších národů, a že o vzájemných vlivech a spojitostech mezi tehdejším Starým a Novým světem nemůže být ani řeči.

302 |

Jak se k tomu vyjádřil sám Heyerdahl? „S *Kon-Tiki* jsem chtěl skutečně cosi dokázat, a to teorii, na které jsem předtím vědecky pracoval deset let. Když jsem vyplul s *Ra II*, žádnou takovou teorii jsem neměl,“ řekl v interviewu po návratu do Evropy. Tehdy šlo o praktické prověření možnosti, že Polynésie byla osídlena z Jižní Ameriky. A na přímý dotaz, zda pokládá za možné, že se dávno před Kolumbem plavili do Ameriky lidé z Afriky a podíleli se tam na vzniku vyspělých kultur, odpověděl velmi opatrně: „K takovému závěru jsem nedospěl.“

Nezůstalo ovšem jen u těchto mezikontinentálních paralel: pyramidy se dostaly i do vesmírných souvislostí. Uvedl je do nich krátce potom, když se lidem podařilo překročit hranice zemské přitažlivosti, autor *Vzpomínek na budoucnost* Erich voň Däniken.

Ve své knize věnuje Däniken pyramidám hodně pozornosti, ale pokládá je jen za jednu z nesčetných záhad z minulosti lidstva na naší zeměkouli, které je třeba vyřešit. Těmito záhadami by se mělo podle něho zabývat vědecké zkoumání zcela nového typu, jež by bylo vybaveno „nejdokonalejší a nejdůmyslnější technologií“ a prodchnuto „fantazií našeho technického věku“. Provádět by se pak mělo „čestně a nepředpojatě“ a s přihlédnutím k předpokladu, že „v dávnověku zažili naši předkové návštěvu z vesmíru“. Cílem tohoto zkoumání by mělo být, alespoň jak se zdá, využít vysvětlení těchto záhad k „poučení z minulosti“, aby bylo dosaženo „lepší budoucnosti na Zemi“ i v „lidmi osídleném vesmíru“. V knize jsou už některá řešení uvedených záhad

naznačena, ačkoli její autor neměl k dispozici požadovanou technologii. Nebyl totiž členem žádné vědecké instituce; byl hoteliérem ve švýcarském Davosu, původním povoláním číšník a osobní zálibou poutník po stopách nepozemšťanů. Svůj rozhled získal četbou, besedami s hotelovými hosty a zejména cestováním. Projel kus světa nejdřív jako stevard na zaoceánských lodích, pak jako soukromý badatel. V pravidelných výzkumných cestách mu však občas bránilo vězení, do něhož se dostával pro způsoby, jak si na ně opatroval peníze. Kromě uvedené knihy napsal ještě její volná pokračování *Zpět ke hvězdám* a *Setba a kosmos*.

„Existuje-li na světě něco, co se nedá vyvrátit, pak nad tím tvrdě a bezkonkurenčně vládne von Däniken. K vlastnímu sebeurčení dospěl při přemýšlení, když jako hoteliér v úpadku seděl za katrem a uvažoval o své budoucnosti. Před rokem, přesně 6. března 1972, setřásl ze sebe bohorovně existenci autora jakýchkoli science fictions a vyhlásil se za mesiáše a proroka, který postaví pochybný pořádek naší Země na hlavu,“ napsal o něm v poznámce k jeho sporu s nějakým maďarským emigrantem, jenž prý objevil „kovovou knihovnu“ dávných kosmonautů kdesi v Ecuadoru, hamburský *Der Spiegel*. Není však nutné napodobovat jeho zesměšňování protivníků, ani zdůrazňovat jen záporné stránky jeho složitého života (prokázal například nejednou osobní statečnost a obětavost) či zlehčovat jeho motivy. Fakt je, že jeho *Vzpomínky na budoucnost* dosáhly za pět let od prvního vydání (v únoru 1968) v originále i překladech téměř 10 milionů výtisků, z toho 340 000 v bývalé ČSSR, a ovlivnily tak či onak desítky milionů lidí, byly zfilmovány, staly se předmětem vášnivých diskusí a sporů. Nemíníme je proto zařadit „jako utopii na seznam knih, o nichž je lépe nemluvit, protože se její názory a důkazy nehodí do pracně splepené zkostnatělé školní moudrosti“, jak napsal jejich autor v úvodu. Omezíme se však jen na partii, jež se týká pyramid.

Pyramidy zná Däniken z několika cest do Egypta, z nichž první skutečnil už v roce 1954 (za dost dramatických okolností a s ještě dramatictější závěrem, jenž skončil šestnácti měsíci vězení). Prameny svých vědomostí o pyramidách nikde neuvádí. Ve své knize se zmiňuje pouze o Smythově spisu *Náš osud ve Velké pyramidě* a to v souvislosti s konstatováním, že „kolem Chufuovy pyramidy vznikly celé stovky bláhových a neudržitelných teorií“. Na jednom místě cituje také Hérodotov *Dějiny*, avšak nepřesně, a v jedné poznámce se dovolává svědectví al-Mas'údiho, jehož nazývá kupodivu „koptickým autorem“. Jeho apologetové P. Rocholl a W. Roggensdorf navíc uvádějí (v *Podivuhodném životě Ericha von Dänikena*, 1969), že četl knihu Maxe Eytha *Boj o Cheopsovu pyramidu*, jež vyšla roku 1902, a že jí byl nadšen. (Je to román o Charlesu Piazzim Smythovi, který v něm vystupuje pod jménem Joe Thinker; ve čtrnácté kapitole jsou pak uvedeny jeho teorie. Autor se ovšem od „pyramidálních fantazií nepochybně důstojného rev. Joea Thinkera“, nebo též „toho potrhlého Angličana“, zřetelně distancoval. Domníval se však, že stačí uvést jeho teorie

a výpočty, a jejich nesmyslnost bude každému jasná. V tomto ohledu „přece-
nil ovšem kritické schopnosti některých čtenářů“, jak poznamenal už Borchardt.)
Jinak sám Däniken netvrdí, ani nikdo z jeho přívrženců a obránců, že by se byl
seznámil s jedinou knihou jediného egyptologa. Odvaha, se kterou se za těch-
to okolností pustil do díla, je vskutku podivuhodná.

Däniken především popírá, že pyramida byla hrobkou. „Kdo je dost pošetilý,
aby uvěřil, že pyramida byla jen a jen hrobem jakéhosi krále?“ citovali jsme
z jeho knihy už v úvodu. Ničím to však nezdůvodňuje a nikde ani neříká, čím
tedy byla, když ne hrobkou. Pouze na jednom místě mluví o Chufuově pyra-
midě jako o „památce nepochopitelné minulosti“ (jedné z těch, jež „vždy vyvolá-
vají ... v okolí žaludku podivný tlak“); zato však na jiném místě v málo pozměněné
formě opakuje: „Pokud jde o stavbu pyramidy, nedovedeme takřka vůbec zod-
povědět otázky po způsobu, smyslu a době stavby. Stojí před námi téměř 150
metrů vysoká a 32 200 000 tun těžká umělá hora; tento kolos prý nemá být
ničím víc než hrobkou výstředního panovníka! Věř, kdo můžeš...“

Obáváme se, že budeme nudit opakováním, protože jsme o tom mluvili už
při sledování mužů, kteří dávno před Dänikem přišli k pyramidám, a to
s egyptologickou a archeologickou průpravou. Nuže: ti všichni byli tak pošetilí,
že věřili, že pyramida byla hrobkou krále, protože se o tom přesvědčili vědec-
kými prostředky. A nejen hrobkou jakéhosi krále, nýbrž egyptského krále,
kterého dovedli v rozhodující většině případů pojmenovat a časově zařadit. Tak
pošetilí jsou dodnes všichni egyptologové bez výjimky a s nimi všichni lidé,
kteří kladou vědecké poznatky výš než ničím nedoložená tvrzení, jež je popíra-
jí. Ostatně tak pošetilí byli i dávní egyptští lupiči, kteří tyto hrobky vylupovali...
Nikde se Däniken nezmiňuje, že se v pyramidách našly sarkofágy, dokonce se
jmény králů, kteří v nich byli pohřbeni. Nikde se nezmiňuje o pohřební výbavě
králů, jež zbytky se v pyramidách našly, ani o egyptských písemných památkách,
v nichž se uvádějí jména pyramid a pohřbených králů, ani o obřadech a mod-
litbách při pohřbu králů, které jsou v *Textech pyramid*, ani o vzestupných ces-
tách, jimiž byli mrtví králové dopravováni do pyramid, ani o zádušních a údol-
ních chrámech, ani o kultu mrtvých králů a sborech kněží u jednotlivých pyra-
mid. „Věř, kdo můžeš“: opravdu, to všechno pro něho neexistuje.

Pro Dänikena však neexistují ani „pyramidy“: při výkladech o nich mluví
jen o „pyramidě“, a to o Cheopsově čili Chufuově. Racheff mu nepřipadá tak
výstřední jako Chufu, ačkoli si dal postavit pyramidu jen o tři metry nižší, ani
Menkaure, ani žádný jiný král Staré a Střední říše (a dvou přechodných ob-
dobí), dokonce ani Senušret I., který dal postavit ke své pyramidě ještě deset
dalších; nebere je prostě na vědomí. Ze všech pyramid v Egyptě se jinak zmiňu-
je jen o Džoserově, ale nemluví o ní jako o hrobce, a pak o Tetiho, ale o té zas
nemluví jako o pyramidě (je pro něho pouze „Tetihova hrobka“, podobně jako
Sechemchetova, kterou jmenuje, je pouze „nevyloupeným hrobem“). K Chufuově

pyramidě pak poznamenává: „Dnes se za inspirátora a budovatele Velké pyramidy autoritativně prohlašuje faron Cheops, protože všechny nalezené nápisy a doklady svědčí pro něho. Považujeme však za vyloučené, aby byla pyramida postavena v průběhu jediného lidského života. Což jestli Cheops nařídil zfalšovat nápisy a doklady tak, aby hlásaly jeho slávu?“

Tak tedy: za budovatele Velké pyramidy se neprohlašuje Chufu (Cheops) dnes, nýbrž u nás v Evropě už přes 2400 let, tj. od Hérodota, a v Egyptě přes 2000 let déle, tj. od jejího postavení, přičemž tu jde o poznatek potvrzený tradicí i písemnou dokumentací. Žádné Chufuovy nápisy, které by hlásaly jeho slávu, se však v pyramidě nebo na pyramidě nenašly. Známe z ní jen prosté značky kameníků na kvádrech v odlehčovací komoře, které byly umístěny téměř nepřístupně a ke všemu tak, že jeho jméno je na nich obráceně. Pokud jde o nápad s Chufuovým falšováním dokladů, nikdo na něj před Dänikem nepřišel, a je psychologicky zajímavé, že na něj přišel zrovna Däniken. A jestliže ironizuje nesporné poznatky egyptologie jako „autoritativní prohlašování“, nedá se nic dělat. U Velké pyramidy je skutečně od počátku a nepřetržitě známo, kdo ji dal postavit: Chufu čili Chnemchufu, řecky zvaný Cheops.

Dänikenovo tvrzení, že pyramida nemohla být postavena během jednoho života, je ze všech jeho tvrzení o Velké pyramidě jediné, které dokazuje vlastním argumentem. „Kdyby se stavitelům podařil obrovský, vpravdě údernický výkon,“ píše, „totiž umístit denně deset kvádrů, potom by ze dvou a půl milionů kvádrů postavili pěknou pyramidu za pouhých 250 000 dní, což činí 664 let... Vypadá to jako žert tím spíše, že celé dílo by vzniklo jako rozmar výstředního panovníka, který by se ani nedožil slavnostního ukončení stavby... Jak tragické! Není třeba vážně dokazovat, že tato zcela vážně hlásaná teorie je prostě směšná.“ – Zalistujme si však o několik stran dozadu, do 9. kapitoly, kde je Petrieho výpočet pravděpodobné doby stavby a počtu použitých pracovníků; jeho výsledek je ovšem úplně odlišný a potvrzuje reálnost Hérodotova údaje, tj. že stavba Velké pyramidy trvala dvacet let. A připojme ještě slova K. Michalowského, významného polského archeologa a egyptologa, který roku 1972 napsal: „Podrobný výpočet, opírající se o množství stavebního materiálu, zpracování obkládacích bloků, rozmístění pracovních skupin atd., potvrzuje správnost Hérodotových údajů; ba co více, kdybychom určili programový plán takové stavby s použitím výsledků kybernetiky, dospěli bychom k optimálnímu řešení realizace plánu, jež by se s tehdejšími shodovalo.“ Co však Dänikenovy důkazy?

Neříkejme, že to vypadá jako žert, ale: Däniken uvedl při své argumentaci libovolně zvolený denní pracovní výkon určité skupiny „stavitelů“, ale neuvedl, s kolika osobami v této skupině počítá, ani s kolika takovými skupinami počítá. Matematicky řečeno, předkládá řešení rovnice, ve které je jedna hodnota libovolná a další jsou neznámé. Že taková rovnice nemá smysl ani řešení, vědí už žáci nižších ročníků základních škol. Časový údaj 250 tisíc dní dostal prostě

dělením předpokládaného počtu kvádrů v pyramidě, tj. 2,5 milionu, deseti, aniž zdůvodnil, proč zrovna deseti. Kromě chyby v předpokladu a úsudku se mu však vloudila do jeho „důkazů“ navíc i početní chyba, neboť při údajích, s nimiž operuje, by mu mělo vyjít 684 let. Ostatně to není jeho jediná početní chyba; chybně vypočítal například i výše uvedenou hmotnost pyramidy. Kdyby správně vynásobil její objem (přibližně 2,52 milionu m³) váhou 1 m³ vápence (podle egyptské praxe 2 600 – 2 800 kg/m³, podle západoevropských norem 2 550 – 2 750 kg/m³, podle našich 2 500 kg/m³), nedostal by 32,2 milionu tun, nýbrž pouze 6,5 – 7 milionů tun. Po této stránce si tedy číselní mystikové počínali lépe.

Na jakou „zcela vážně hlásanou“ a, „proste směšnou“ teorii však Däniken naráží? Na teorii o způsobu stavby pyramidy – jak si ji sám zkonstruoval. Ocituje si ji celou a opět včetně teček, jež vkládá mezi jednotlivé věty, aby se čtenář podivil a zamyslel. „Předkládá se nám opět dost a dost vysvětlení: nakloněné roviny, šikmé písečné násypy, po nichž byly kvádry posunovány, lešení, rampy... A přirozeně práce staniců egyptských ‚mravenců‘ – feláhů, sedláků, řemeslníků. Ani jedno z těchto vysvětlení při kritickém zkoumání neobstojí. Velká pyramida je – a kdoví zda nezůstane – zjevným dokladem nikdy nepochopené techniky. Žádný současný architekt by Cheopsovu pyramidu nedokázal postavit, byť by mu byly k dispozici technické prostředky celého světa. 2 600 000 obrovských kamenných kvádrů bylo v lomech vyříznuto ze skály, ohlazeno, dopraveno na staveniště, a tam s milimetrovou přesností sesazeno. V hloubce nitra pyramidy byly pak stěny chodeb ozdobeny barevnými malbami... Místo, kde pyramida stojí, bylo zvoleno faronovým rozmarem... Nedosažitelné klasické míry a proporce pyramidy napadly její stavitele čirou náhodou... Statisíce dělníků strkalo a tahalo na (neexistujících) válcích s pomocí (neexistujících) lan dvanáctitunové bloky po písečných rampách... Tato armáda se živila (neexistujícím) obilím... Přespávala v (neexistujících) chatrčích, které nechal faron postavit právě před svým letním palácem... Díky (neexistujícím) tlampačům, z nichž zaznívalo povzbuzující ‚hej-rup‘, byl sjednocen rytmus dělníků a dvanáctitunový kvádr stoupal do výše...“

Předně je třeba říci, že Däniken tu žádnou teorii žádného egyptologa kriticky nezkoumá, ale podává tu bez hlavy a paty všelijak poslepované útržky různých názorů, které doplňuje vlastními nápady. To, co ironizuje, je jeho vlastní výplod. Dále je třeba říci, že uvádí řadu nesprávných informací. Například: „v hloubce nitra“ Velké pyramidy, o které mluví, nebyly a nejsou stěny chodeb vyzdobeny žádnými barevnými malbami. Däniken si je prostě vymyslel, o čemž se může přesvědčit každý z jejich každoročních staniců návštěvníků. („Malby“ jsou jen v pozdějších pyramidách krále Venise a jeho nástupců; přesně řečeno, nejsou to malby, nýbrž pomalované reliéfy hieroglyfických nápisů, a nejsou na chodbách, nýbrž v komorách.) Například: „s milimetrovou přesností“ nebylo

a není sesazeno 2,6 milionu kvádrů (nebo 2,5 milionu, jak uvádí jinde), nýbrž přes 90 % jich bylo opracováno poměrně hrubě; o milimetrové přesnosti lze mluvit jen u obkládacích kvádrů. Například: z tzv. neexistujících lan se našlo mnoho zbytků, dokonce už z dob před stavbou Velké pyramidy, a našlo se i mnoho nástrojů k opracování kamene; jsou zčásti ve vitrínách a zčásti v depozitářích Egyptského muzea v Káhiře (i v některých evropských a amerických sbírkách). Například: dodnes existují poblíž Velké pyramidy základy tzv. neexistujících chatrčí (obydlí) dělníků, které vykopali Petrie a Reisner. Naproti tomu nic není známo o existenci tamějšího faronova letního paláce (palác, resp. letohrádek, který stojí u Velké pyramidy, si dal postavit až král Faruk někdy před druhou světovou válkou). Dokonce ani ironizování onoho povzbuzujícího „hej-rup“ není zcela na místě. Už překladatel Dänikenovy knihy do češtiny (L. Souček) pokládal za nutné připojit k tomu poznámku, že se „takové písně ve starém Egyptě nejen zpívaly, ale i zachovaly, například velmi rytmičká ‚Kráčej krásně, krásně kráčeť po krásných cestách, v míru, v míru...‘“ atd. Ze všech uvedených Dänikenových tvrzení je zřejmě pravdivé jen to, že se ve starém Egyptě nepoužívalo tlampačů.

Dänikenova slova o „nikdy nepochopené technice“ nejsou sebekritikou, jak je patrné ze souvislosti, nýbrž výrazem beznaděje, že se nám (tj. lidem našeho věku, a zejména egyptologům a historikům stavitelství) nepodařilo a asi ani nepodaří odhalit tajemství stavby pyramid. Jistěže mnohé ještě nevíme a mnohé nevíme bezpečně, přesto jsme na tom o něco lépe, než se domnívá Däniken. O tom, jakož i o lidech, kteří věnovali těmto otázkám léta života, jsme však už mluvili v sedmé a deváté kapitole. Omezme se proto jen na poznámku k jeho nejzávažnějšímu technickoorganizačnímu problému, za jehož vyřešení slibuje rovnou království. Pokládá totiž za vyloučené, že by se dřevo na válce, potřebné k dopravě kvádrů, mohlo opatřit z té „hrstky stromů, převážně palem, rostoucích v Egyptě“, a tak mu zbývá jedině dovoz z ciziny, který by ovšem „vyžadoval početné loďstvo a po vyložení nákladu v Alexandrii další transport proti proudu do Káhiry“. Předně množství potřebného dřeva a k jeho dopravě potřebného loďstva přeceňuje; za druhé, Egypťané si je mohli opatrovat z ciziny i bez loďstva, tj. po souši, podobně jako přiváželi válečnou kořist a cizí výrobky; za třetí, doprava proti proudu Nilu není nemožná a lodě poháněné větrem (který vane často přesně proti proudu) i táhané lidmi jsou v Egyptě dodnes docela běžné; za čtvrté, jestliže Egypťané dopravovali po Nilu i několik set tun těžké kvádry a obelisky, bez potíží mohli dopravovat i dřevo; a za páté, ale to už jen pro pořádek, v době stavby pyramid se v Alexandrii nic nevykládalo, ani se z ní nic nikam netransportovalo. Založil ji, jak známo, teprve roku 332 před n. l. Alexandr Veliký.

Kromě těchto problémů a záhad kolem Velké pyramidy uvádí Däniken i mnoho dalších, povětšinou podle Smytha, resp. Eythova Thinkera. Všimněme

si však z nich jen „několika fakt, nad nimiž se vyplatí trochu zamyslet“, jak říká. „Je zcela jistě jenom náhodou, že výška Cheopsovy pyramidy násobena miliardou odpovídá velmi přibližně vzdálenosti Země od Slunce, tedy 147 504 000 km?“ Je to náhoda, neboť staří Egypťané neznali vzdálenost Země od Slunce, a kdyby ji snad byli znali, nevyjádřili by to v metrech, zavedených až po Velké francouzské revoluci. Ostatně výška této pyramidy násobena tisíci odpovídá také velmi přibližně letecké vzdálenosti z Káhiry do Mekky, tj. 1490 kilometrů. Délka strany této pyramidy v metrech, násobena tisíci, odpovídá zas velmi přibližně její vzdálenosti do Timbaktu v anglických mírách, tj. 2340 mil, atd. „Je náhodou, že poledník probíhající pyramidou dělí souše a oceány na dvě přesně stejné poloviny?“ Je to náhoda, neboť Egypťané neměli o tvaru zeměkoule a rozložení souše a oceánů ani tušení. Je však třeba poznamenat, že tyto dvě poloviny jsou jen přibližně stejné, a že totéž platí i o poledníku, na kterém si postavil císař Diocletian své sídlo v Nikomédii, nebo na kterém založil Petr Veliký Sankt Petěrburg. „Je náhodou, že základna pyramidy, dělená její dvojnásobnou výškou, udává známé Ludolfovo číslo 3,1416?“ táže se dále Däniken, ačkoli je známo, že tento poměr neudává přesně Ludolfovo číslo, nýbrž 3,1684. „Je náhodou, že z rozměru pyramidy lze odvodit i hmotu Země a že skalní podklad, na němž je postavena, byl pečlivě a přesně nivelizován?“ zní poslední z těchto otázek. O nivelizaci základny jsme už mluvili v sedmé kapitole, i o obřadech, jež s ní byly spojeny: byla dosažena přesným měřením a tvrdou prací, nikoli tedy náhodou. Pokud jde o odvození „hmoty Země“, nezbyvá než potvrdit, že z rozměrů pyramidy, a to kterékoli, lze skutečně odvodit všechno, i tu váhu zlaté rybky. Jen je třeba použít metody, kterou popsal už před půl stoletím Wheeler.

Vraťme se však k jednomu Dänikenovu tvrzení, jež jsme přešli bez povšimnutí. „Žádný současný architekt by Cheopsovu pyramidu nedokázal postavit,“ čteme už podruhé, „byť by mu byly k dispozici technické prostředky celého světa.“ To je ovšem nadsázka. Už v samém Egyptě vyniklo větší dílo, než je Velká pyramida, tj. dílo s větší spotřebou materiálu a technicky náročnější, a to před našima očima: Asuánská přehrada. Vznikla větší díla na Sibiři i v jiných oblastech bývalého Sovětského svazu, vznikla ve Spojených státech, Číně, v západní Evropě ji překonalo po této stránce hned několik jader Maginotovy linie. Americká firma, která postavila „osmý div světa“, *Empire State Building*, je ochotna postavit také kopii „prvního divu světa“, Velké pyramidy, a dodat ji zákazníkovi „na klíč“; je to sice jen reklama (zlatým písmem zaznamenaná v „Hale osmi divů“ této donedávna nejvyšší newyorské budovy), ale není třeba pochybovat, že by to dokázala. A dokázala by to i řada dalších velkých stavebních podniků. Naše stavební organizace by jí postavily za použití přiměřené mechanizace buď s 500 pracovníky za 20 let (časový limit jako ve starém Egyptě podle Hérodota), nebo s 1000 pracovníků (protože více jeřábů

a trajlerů by si překázelo) za 10 let, snad i o něco dříve; přibližný odhad nákladů kalkulantů podle současných ceníků stavebních prací činí zhruba 16,4 miliard Kč.

To však jistě stačí: přestali jsme v nejlepším u náboženských a číselných mystiků, přestaneme i u Dänikena. Jinak bychom se museli zabývat ještě takovými otázkami, zda v Egyptě „mohli všichni, skutečně všichni, žít ze skromných výnosů zemědělství nilské delty“ (mimochodem jedné z nejúrodnějších oblastí na naší zeměkouli), proč v hrobkách „stropy ani stěny nejsou začerněny saze-
mi a nikde není ani nejmenších známek, že by kdo stopy sazí a dýmu odstraňoval“ (sází z olejových lamp a dýmu po čtyřech nebo kolika tisíciletích!), jak to, že se „starý Egypt ocitl pojednou a bez přechodu uprostřed fantastické civilizace“, atd. Proč se tím však zabývá Däniken v knize zvané *Vzpomínky na budoucnost*?

„Je totiž jisté,“ říká hned v úvodu, „že s naší tisíce a miliony let vzdálenou minulostí není cosi v pořádku. Hemží se neznámými božstvy, která navštěvovala v kosmických lodích s posádkou starou dobrou Zemi. Nalézáme zde tajné zbraně, ba dokonce zbraně hromadného ničení, a kromě nich další nepředstavitelné technické vědomosti, jež nám zčásti ještě dnes zůstávají nedostupné.“ A pokud jde konkrétně o pyramidy, říká po výčtu záhad jejich stavby, rozměrů, umístění atd.: „Vzhledem k tomu, že tak mnoho argumentů svědčí proti učebnicovým tvrzením, je snad dovoleno se otázat, zda se tu nedostali ke slovu i „bohové“.“

309

Jistěže je to dovoleno, tím spíš, že těmito „bohy“ rozumí Däniken většinou vysoce inteligentní nepozemské kosmonauty z dávné minulosti. Existence mimozemských civilizací a jejich kontaktů se Zemí není vyloučena, přešla už také z říše fantazie do sféry vědeckého výzkumu. Jenže pyramidy nejsou jejím důkazem: co o nich víme, stačí, abychom mohli bezpečně říci, že se u jejich stavby nedostali ke slovu „bohové“ či „nepozemšťané“ (stejně tak jako starozákonní Židé či předpotopní král Súríd, ať to byl kdokoli) a také do nich nezašifroval Hospodin „osud lidstva“. Jsou to stavby postavené lidmi a lidskými prostředky, stavby staroegyptských architektů a dělníků, stavby sice z pradávné, avšak přesto historické doby.

Samozřejmě je však též dovoleno odpovídat na Dänikenovy otázky jinak, aniž se přitom popírá jeho spisovatelské nadání, jeho živý jazyk a schopnost upoutat čtenáře (kterou bychom přáli mnoha egyptologům), jeho bohatá fantazie. Navzdory všem kladům jeho knih a jejich čtenářskému úspěchu je však třeba říci, že ani jednu větu z toho, co v nich napsal o pyramidách, nelze brát vážně.

Bylo by však nespravedlivé vytýkat výmysly a omyly, jež se nahromadily kolem pyramid, pouze náboženským a číselným mystikům, monomanům z rodu vynálezců perpetua mobile, vypravěčům orientálních pohádek a kosmických

fantazií. Přispěli k nim svou troškou do mlýna, a to dost zanedbanou, také světa-znali cestovatelé a publicisté i vědci různých oborů. Nemála omylů se dopustili také egyptologové.

Není ovšem omyl jako omyl: zbloudění na cestě vědy je něco úplně jiného než neúchylný postup vpřed na jejím scestí, a „omyl egyptologa“ se kvalitativně liší od „pravdy pyramidologa“. Něco jiného je též omyl průkopníka, který se prosekává neprobádanou houští, a omyl příslušníka pozdější generace, který na něj neměl právo, neboť měl o něm vědět. Rozdíl je též mezi pracovní hypotézou vědce, jež se ukáže nesprávnou, a jejím předkládáním veřejnosti s tvrzením, že jde o vědecký poznatek. Je pravda, že pokrok vědy je dlážděn omyly; nikoli však jen omyly, ale především jejich překonáváním. To platí také o vědeckém výzkumu pyramid. Omylu se u nich nedopustil jen ten, kdo se spokojil s opakováním bezpečně zjištěných poznatků.

Jistě si vzpomínáme, že starší egyptologové kladli počátek dějin Egypta, tj. jeho „sjednocení Menim“, až do 6. a 5. tisíciletí před n. l. Z toho vyplývalo, že Velká pyramida měla být postavena podle Champolliona a Böckha někdy začátkem 5. tisíciletí před n. l., podle Marietta ve druhé polovině 5. tisíciletí před n. l., podle Lepsiuse počátkem druhé poloviny 4. tisíciletí před n. l. Víme ovšem, že tehdejší badatelé ještě neměli dost podkladů, aby mohli dosáhnout správnějších výsledků; k těm dospěli teprve jejich následovníci. Mariette například dlouho hájil názor, že všechny pyramidy jsou „němé“, neboť v žádné z nich nenašel nápis. Když byly nápisy v později zpřístupněných pyramidách objeveny, samozřejmě od svého názoru ustoupil, třebaže s těžkým srdcem, že se celý život mylil. Lepsius vytvořil nesprávnou teorii o tom, že velikost pyramidy je přímo úměrná délce vlády jejího stavebníka. Přes veškerou jeho autoritu se neudržela. Zmýlil se však také Petrie, když vysvětloval, jak se upevňovaly kvádry v nároží pyramidy. Borchardt nahradil jeho teorii novou, věrohodnější. Není dokonce vyloučeno, že některé detaily a souvislosti si dodnes nevysvětlují egyptologové správně, ačkoli přísně rozlišují mezi tím, co je třeba pokládat pouze za pravděpodobné a na co lze nahlížet jako na jisté (nebo téměř jisté). Oč jsou však všechny tyto jejich omyly a nejisté poznatky blíže k pravdě než třeba tvrzení, že pyramidy vznikly v dobách biblického Josefa, jehož působení v Egyptě se klade do 14. – 13. století před n. l., nebo předpoklad, že se na jejich vzniku podíleli nepozemští kosmonauti!

Zmínili jsme se v souvislosti s otázkou orientace pyramid o dvou proslulých britských astronomech. John Herschel uvedl v dodatku k Vyseovým *Operacím provedeným na pyramidách a v pyramidách u Gízy*, že dolní vstupní chodba Velké pyramidy směřovala velmi přesně k tehdejší Polárce, tj. k alfé souhvězdí Draka, a že k minimální odchylce (o 3° 42') tu došlo kolem let 3400 a 2160 před n. l. To je v pořádku, avšak jednostranný závěr z tohoto výpočtu, tj. že Velká pyramida byla postavena v jednom z uvedených roků, nejspíš v prvním, se ukázal

ve světle pozdějších egyptologických poznatků nesprávný. Richard A. Proctor vydal roku 1888 studii *Velká pyramida*, zaměřenou proti Smythovým vývodům, ve které potvrdil Herschelův výpočet. Vystoupil tam však zároveň s teorií, že tato pyramida byla v prvním stadiu výstavby „astronomickou a astrologickou observatoří“. Velká galerie měla prý takovou hloubku a takový sklon, že se z ní mohl ve dne v noci pozorovat průchod alfy Centaura, a to kolem roku 3400 před n. l., což se časově krylo s minimální odchylkou alfy Draka od směru dolní chodby. Takové pozorování by bylo samo o sobě nepochybně možné, kdyby byly splněny ostatní Proctorovy předpoklady, ačkoli nic nenasvědčuje, že by se staří Egypťané o alfu Centaura nějak zvlášť zajímali. Avšak tyto předpoklady nebyly splněny a kolem roku 3400 před n. l. nemohl nikdo nic z Velké pyramidy pozorovat, neboť byla postavena až o mnoho staletí později, tj. kolem roku 2550 před n. l. I zde však můžeme říci: oč stojí výš takový omyl než třeba jistota, že Velká pyramida byla úkrytem všech předpotopních vědomostí lidstva!

Do jiné kategorie patří teorie a hypotézy, které se snaží vysvětlit některé otázky kolem pyramid analogiemi se soudobými technickými zkušenostmi. Například polský architekt Wiesław Kozinski, který pracoval v archeologickém týmu K. Michałowského v Egyptě, vyslovil v práci *Organizace investičního procesu Cheopsovy pyramidy* (1969) názor, že tak složitý technickoorganizační problém, jakým byla stavba pyramidy, si vyžadoval vytvoření jakéhosi „specializovaného státního podniku“, který pak provedl práci podle: „předem vypracovaného přesného harmonogramu“. Při realizaci této stavby se nemohli inženýři opírat jen o plány a prováděcí výkresy, ale museli používat i „maket“, což je běžná praxe u dnešních velkých investičních celků. Tyto makety se podle něho dodnes zachovaly: jsou to právě „tři satelitní pyramidy na východní straně Cheopsovy pyramidy, vyhotovené v měřítku přibližně 1 : 5“, z nichž každá odpovídá „jednomu ze tří známých stadií její výstavby“. Tato teorie se setkala mezi egyptology s rozpaky, neboť se nedala uvést v soulad s dosavadními poznatky o funkci satelitních pyramid, jež mají zpravidla jiný sklon a často i jinou strukturu než hlavní pyramida. Jistě je však pozoruhodná a K. Michałowski se o jejím předčasně zemřelém autorovi vyjádřil: „Ale neměl snad přece v zásadě pravdu?“

Kromě „technických“ teorií a hypotéz objevují se občas i „ekonomické“. S nejznámější vystoupil roku 1970 britský fyzik a přední odborník na kapalňování hélia Kurt Mendelsson, o němž jsme se už zmínili v souvislosti s pyramidami u Médúmu a Dahšúru. Podnět k ní dal dlouho diskutovaný a dosud nedořešený problém, proč se někteří králové nespokojili jednou pyramidou. Roku 1974 vydal obsáhlou knihu *Hádanky pyramid* a už předtím řadu článků, z nichž jeden, *Pyramidy pro nezaměstnané?*, vyšel i u nás (v 15. čísle „100+1 ZZ“ z roku 1971). Podle něho šlo egyptským králům o to, aby zajistili

v zemi zaměstnanost, a tak se uchýlili ke kontinuální výstavbě pyramid. „Jakmile jedna pyramida přestala zaměstnávat velké množství pracovní síly, okamžitě se začínalo se stavbou nové. Budování pyramid se tak brzy stalo hospodářskou nutností bez ohledu na to, zda byl dostatek faronů, aby v nich byli pohřbeni.“ Pyramidy byly podle toho něco na způsob středověkých „hladových zdi“. Zní to velmi přijatelně, ovšem jen pokud si neuvědomíme, že se tu převádějí dvě podstatně rozdílné věci na jednoho jmenovatele, a to při současném přenášení pojmů peněžního hospodářství na dřívější naturální hospodářství. V prvním případě šlo o charitativní práce, jejichž primárním účelem bylo poskytnout příležitost k výdělku. Při stavbě pyramid si však lidé nevydělávali, nýbrž plnili pracovní povinnost. Peníze a mzdy v našem smyslu tehdy ještě v Egyptě neexistovaly. Odměnu (v naturáliích a bez spojitosti s konkrétním pracovním výkonem) dostávali pouze kvalifikovaní odborníci, kdežto masy dělníků byly nanejvýš živeny (z toho, co předtím z výnosu své práce králi odvedly). Že tu nešlo o žádná „opatření proti nezaměstnanosti“, je zřejmé též z toho, že těch faronů, kteří si dali pro sebe postavit víc než jednu pyramidu, nebylo mnoho. Během celých egyptských dějin se vyskytli všeho všudy jen dva: Snofru a Amenemhet III.

312 |

Není nesnadné postřehnout, že u těchto a podobných teorií a hypotéz jde o nehistorické modernizace, které jsou sice zajímavé, ale pro vědu nemají valný význam. Egyptologové jsou zvyklí vykládat starý Egypt ze starého Egypta, a problémy pyramid rovněž; věří spíše své vědě než nápadům odjinud. Přesto je sledují, vždyť „za plotem vědy rostou také palmy a také nesou plody“. Většinou je nekomentují a téměř nikdy s nimi nepolemizují, neboť pokládají za užitečnější rozvíjet pozitivní vědomosti. Kromě toho nevidí v jejich autorech nepřátele. To se spíš obrací proti deformátorům poznatků o starém Egyptě, proti šířitelům všelijakých výmyslů, proti publicistům s hbitým perem a bez odpovědnosti za napsané slovo – pokud jim na to zbývá energie a čas.

Ve skutečnosti mají neseriózní díla o starém Egyptě mnohem zápornější dopad než spisy „pyramidomanů“ nebo „pyramidiotů“. Mystiku odhalí čtenář velmi lehce; u mystifikace je na tom hůř, zejména je-li předkládána s citáty z vědeckých děl a v uměleckém balení. Bohužel je takových děl hodně, ve světové knižní produkci i v naší, a objevují se znovu a znovu s pravidelností nilských záplav. O starý Egypt je neustále živý zájem, a jelikož je jaksi nehájeným revírem, lze psát o něm cokoli. Ne sice v knihách psaných vědci pro vědce, ale právě v knihách a člancích určených veřejnosti. Nikomu se přece neublíží, když se tu a tam popletou dynastie a hlavní města, když se vloží do úst egyptského kněze Aristotelův výrok nebo zásada křesťanské morálky, když se kouzelníci nazývají filozofy a vojenští velitelé generály nebo kapitány. Anebo když se nějak pozapomene, že egyptské armády se nepřesouvaly letecky, nýbrž pěšími pochody, a že faron nebyl se svými „ministery“ spojen telefonem. Někdy ovšem

mají tyto anachronismy i jiný význam: když se třeba do egyptské společnosti vkládají problémy, se nimiž se lze setkat až v naší době (z čehož tedy plyne, že jsou „věčné“ a „neřešitelné“), anebo když se naopak poměry v Egyptě natolik idealizují a výtvořily Egyptanů natolik zveličují, že se tím vlastně popírá historický pokrok.

Jako příklad takové mystifikace ve vědeckém hávu můžeme uvést knihu Alberta Neuburgera *Technika ve starověku*, která vyšla v Berlíně roku 1919 a rozšířila se do všech zemí střední Evropy, kde byla přijata s tradičním respektem k důkladnosti a svědomitosti německých vědců. Jenže v Německu nevycházela pouze seriózní díla. Situace tam umožňovala, a to víc než v jiných zemích, aby vznikala i díla, jež na prestiži vědy parazitovala. Představitelé oficiální vědy byli příliš přísní a pokládali pod svou důstojnost, aby občas napsali i populární práci. Tím ovšem uvolnili pole různým komerčně zaměřeným kompilátorům a publicistům. (V Anglii a ve Francii, kde jinak mohutně rozbujela „pyramidologie“, došlo k ostrému rozhranění světla a stínu, a zasloužili se o to sami špičkoví vědci. Petrie, Budge, Mariette, Maspero a jiní napsali řadu populárních, čtenářsky přitažlivých děl. V Německu se této činnosti věnoval pouze Ebers, „vynikající egyptolog, ale prašpatný spisovatel“, jak napsal C. W. Ceram.) Tato Neuburgerova kniha, které nelze upřít velký rozsah a dobré vybavení, byla takovou snůškou výmyslů a nesmyslů, že rektor univerzity, který ji dostal „gratis k laskavému použití“, chtěl autora zažalovat z urážky na cti. O Egyptě a pyramidách uvádí všechny Smythovy teorie a tvrzení jako vědecky dokázané fakty a Lepsiusova teorie o postupném růstu pyramidy je v ní prohlášena za poslední slovo vědy. O Velké pyramidě autor prohlásil, že prostě nemohla být postavena během jednoho lidského života; vymyslel si tedy k starému známému Chufuovi či Cheopsovi ještě „Cheopse II.“, avšak ani ten to nějak nestihl, a tak „velké dílo dokončil potom Chabryés (Šafra), pátý a poslední král 4. dynastie“.

Němečtí vědci se s Neuburgerovou knihou vypořádali jaksepatří: když Borchardt vypočítával roku 1922 příklady „posledního silného propuknutí pyramidové epidemie, jež toho času zuří v Německu“, uvedl ji dokonce na prvním místě. Přes tuto diskreditaci těšila se ještě dlouho vážnosti u autorů různých egyptských cestopisů, mezi jinými i našich. Někteří ji dokonce pokládali za „shrnutí všeho vědění o technice starověku“ a předkládali její pochybné teze jako nepochybné vědecké poznatky, také vynález „Cheopse II.“ a „Chabryéa (Šafry)“. Přitom stanovisko egyptologů k číselné a jiné mystice zamlčeli, takže čtenář dostal zcela jednostranné informace, a to z nevědecké strany, jež mu byla představena jako vědecká. Zdá se to neuvěřitelné, ale to až dnes; v dobách, kdy se u knih s podobnou tematikou nevyžadovaly posudky odborníků, to bývalo běžné.

Za těchto okolností bylo tedy možné, že i v zemi s tak bohatou egyptologickou tradicí, jako je naše, mohly vycházet knihy o Egyptě, ve kterých stálo,

že slavná šestadvacátá (saiská) dynastie byla „dobou panství Asyřanů“, že hieratické písmo bylo „rychlípisecké“, že egyptské lékařství bylo založeno na „vědeckých pokusech“, že ve starém Egyptě „děti chodily do školy prý už od čtyř let“ atd. Pokud jde o nesprávné informace, jež se týkají pyramid, uvedme z knih tohoto druhu aspoň jednu. Prý otroci „byli zrovna v době stavby pyramid zcela nepatrní počtem i hospodářským významem svých sil“, a že „na stavbách chrámů a hrobek pracovali především kvalifikovaní dělníci, sdružující se v organizace, předchůdce to cechů, a že tyto organizace už mají vlastní dělnické soudnictví, sjednávají zcela legálními a nalézanými smlouvami svou kolektivní mzdu, kterou v případech porušování ze strany stavebníkovy dovedly velmi energicky bránit – stávkami, hladovými pochody a podobně. Obrovská spousta písemných dokladů, které se dochovaly a byly s konečnou platností egyptology přečteny, je korunována konstatováním, že právě na stavbě pyramidy už fungovali ‚závodní lékaři‘ našeho typu, kteří nebyli placeni za jednotlivé výkony, nýbrž dostávali pevný plat za veškeré své služby po určitou dobu.“ Atd.

K tomuto dlouhému citátu jen krátce: nic z toho není pravda. Ani o těch organizacích dělníků s vlastním dělnickým soudnictvím, ani o těch kolektivních smlouvách se stavebníkem (faronem!), ani o těch závodních lékařích, ani o tom, že je to doloženo spoustou písemných dokladů. Z dob stavby pyramid se nám nezachovaly ani zprávy o stávkách a hladových pochodech; první z nich známe až z dob Ramesse III. Kromě tohoto malého omylu o mnoho století je to jinak všechno vymyšleno.

Co ještě říci k dílům tohoto druhu? Snad jen tolik, že od spisovatele se žádá víc, než aby byl pouhým odborníkem na vyjadřování. Musí především znát látku, o níž píše. I když jde jen o starý Egypt a jen o pyramidy.

Rozlučme se však i s lidmi z této poslední kapitoly v dobrém; vždyť to všechno vykládají bez zlého záměru v mysli i srdci. To platí také o autorech, kteří jinak do jejich společnosti nepatří, avšak v nadšení starým Egyptem tvrdí, že „jeho dílem je sama dokonale vyjádřena lidskost, která vtiskla podobu světu, v němž žijeme“, což tedy rozhodně není pravda. Jistěže jsme se cítili lépe mezi střízlivými vědci, ale ani lidi tohoto druhu, a zejména jejich spisy, si nelze od pyramid odmyslet. Nechtěli jsme být jako ti pštroši z arabského přísloví, kteří strkají hlavu do písku a pak se teší, že nevidí žádné nepštrosoy.

Kromě potištěného papíru, který navršili do výšky pyramid různí mystikové, mystifikátoři, fantastové a autoři neseriózních spisů, existuje bohudík i bohatá literatura, na kterou se můžeme spolehnout. Nejen odborná, která je čtenářsky nepříliš přístupná, ale vědeckopopulární a beletristická, jejíž autoři pochopili, že cesta do hlubin minulosti vede přes hory knih, přes sbírky světových muzeí, přes tábory archeologů atd. a že tuto cestu musí autor absolvovat za čtenáře. Zvláštní typ tu představuje literatura faktu, která čím dál tím víc vytlačuje

literaturu bez úcty k faktům. Takže to není tak špatné, jak se nám možná po množství právě uvedených spisů zdálo. Právě naopak; vzpomeňme jen na díla uvedená v předchozích jedenácti kapitolách!

Po rozloučení s knihami o pyramidách se však nyní rozlučme také s pyramidami. Už se tak vlastně stalo: na slavné sakkárské pláni, ve velebném tichu pouště. Avšak ve svištění trykových motorů, krátce po startu z Káhiry, spatříme pod sebou znovu pyramidy u Gízy. Těm tedy patří náš poslední pohled. Stojí tam nehnutě jako před čtyřmi a půl tisíciletími, majestátní i po své proměně v atrakci pro turisty, obrovské i z výšky, ze které se zdá všechno malé, a budou tam stát věky. Když už nebude žít nikdo z těch miliard lidí, kteří žijí nyní na naší planetě, když už nebudou žít ani děti jejich dětí, když uplyne víc let od počátku našeho letopočtu, než od dob jejich stavby uplynulo do jeho počátku... Téměř se nám chce říci – věčně.

Budou tam stát jako památníky moci a slávy dávných panovníků země nad Nilem? Jistě; a také jako doklady jejich teokratického despotismu. Ale též jako památníky kultury a civilizace, která jim dala vzniknout. A hlavně jako památníky egyptského lidu, který měl jimi zajistit nesmrtelnost svým vládcům a postavil si v nich nesmrtelný pomník vlastní velikosti. Tak je budou lidé také vždy obdivovat, ať budou mít na jejich smysl a účel jakýkoli názor: jako jeden z největších výtvorů lidských rukou a po právu první div světa.

POZNÁMKA

Při práci na této knize jsem se opíral o dokumentaci publikovanou egyptskou Památkovou správou a o díla uvedená v „Literatuře“; použil jsem také materiálů shromážděných na cestách Egyptem a v egyptologických sbírkách evropských a amerických muzeí. Za rady při přípravných pracích děkuji zejména profesoru Jaroslavu Černému z Oxfordské univerzity a profesoru Zbyňku Žábovi z Karlovy univerzity; za zodpovězení některých otázek profesoru I. E. S. Edwardsovi z Britského muzea a profesoru J. J. Perepjolkinovi z Leningradské univerzity. Za pomoc při práci na rukopisu a jeho revizi děkuji pak dr. Miroslavu Vernerovi, řediteli Českého egyptologického ústavu Karlovy univerzity.

Egyptská vlastní jména uvádím ve fonetické transkripci podle zásad, které u nás zavedli František Lexa a Zbyněk Žába. V souladu s novějším stanoviskem Českého egyptologického ústavu nevyznačuji však délky, neboť je nevyznačovali ani sami Egypťané. Vzhledem k čtenářskému zaměření knihy upouštím od symbolů používaných ve vědecké literatuře a transkripci sladím s transkripcí užitou v *Ilustrované encyklopedii starého Egypta*, kterou zpracovali naši přední egyptologové (autorský kolektiv vedl M. Verner, vydala Univerzita Karlova v nakladatelství Karolinum v roce 1997). Přidržuji se zásady, že transkripce egyptských jmen má vycházet z egyptských originálů, a nikoli z anglických, francouzských a německých převodů (často s odlišným hláskovým aparátem). Vžitá řecká jména některých egyptských panovníků, měst atd. uvádím podle potřeby paralelně, povětšinou v závorce; v závažných případech uvádím tak také dřívější transkripci egyptských jmen. Jména jiných starověkých orientálních panovníků ponechávám pro zjednodušení v jejich obvyklé formě odvozené z řečtiny.

Překlady egyptských textů přejímám většinou z již publikovaných prací F. Lexy a Z. Žáby. Překlady dosud nepřeložených textů jsem pořídil podle egyptologické literatury a upravil podle připomínek M. Vernera, který je zrevidoval podle egyptských originálů. U ostatních překladů ze starověkých a novověkých jazyků (včetně úprav citátů z už přeložených děl) nesu zodpovědnost sám.

Letopočty v textu i přílohách uvádím podle soudobého stavu egyptologického bádání, přičemž za výchozí bod „počátku egyptských dějin“, tj. „sjednocení Egypta Menim“, pokládám rok 3000 ± 150 před n. l. Letopočty do roku 525 před n. l. (dobyty Egypta Peršany) jsou až na výjimky jen přibližné. Letopočty z dob Nové říše a předchozích období jsou v řadě případů pouze odhady v uvedeném rozmezí, a tak je uvádím zaokrouhleně.

Do „Literatury“ jsem zařadil jen hlavní knižní publikace; časopisecké články pouze v případě, že mají pro otázky kolem pyramid zvláštní význam. Kromě vědecké a odborné literatury jsem do ní zahrnul i některá díla populárně vědecká. Záměrně jsem vynechal spisy tzv. „pyramidologů“ a jiné neseriózní publikace; zájemce však najde jejich autory a názvy v textu.

První vydání této knihy vyšlo roku 1975, druhé roku 1986; pro toto vydání jsem ji v textové i přílohové části upravil a doplnil. Snažil jsem se přitom využít poznatků z novější literatury a z opětovného pobytu v Egyptě.

PŘEHLED EGYPTSKÝCH PANOVNÍKŮ

ARCHAICKÁ DOBA (asi 3100 – 2700)

1. dynastie – asi 3100 – 2900 (sídelní město Cenej; také Cinev, Čenej; řec. This)

Meni, Narmer, Hor-Aha (všichni tři nebo poslední dva snad totožní), Džer, Wadž (Vedžo), Den (Vedimev), Adžib (Andžejeb), Semerchet (Semsu), Kaa

2. dynastie – asi 2900 – 2700 (sídelní město Cenej, řec. This)

Hotepsechemuej, Raneb (Nebre), Ninecer, několik blíže neznámých panovníků s nejistým pořadím (mezi nimi Vadžnes /také Veneg, Wenegnrbej/ a Sened), Peribsen, Chasechem, Chasechemuej (poslední dva snad totožní)

STARÁ ŘÍŠE (asi 2700 – 2270)

3. dynastie – asi 2700 – 2600 (sídelní město Mennefer; také Mennofer; řec. Memfis)

(snad blíže neznámý Sanacht), Džoser (Necerichet) Sechemchet, Nebkare, Neferkare, Nebka, Chaba (pořadí posledních čtyř nejisté, někteří snad totožní), Hunej

4. dynastie – asi 2600 – 2500 (sídelní město Mennefer, řec. Memfis)

Snofru, Chufu, Rachej, Radžedef, Džedefhor (také Hardžedef?), Baufre (také Rabej?), Menkaure, Šepseskaf, Thamfthis (?)

5. dynastie – asi 2500 – 2400 (sídelní město Mennefer, řec. Memfis)

Veserkaf, Sahure, Neferirkare, Raneferef (Neferefere), Šepseskare, Niuserre, Menkauhor, Džedkare, Venis

6. dynastie – asi 2400 – 2270 (sídelní město Mennefer, řec. Memfis)

Teti, Veserkare, Pepi I. (také Pjopej I.), Merenre I., Pepi II. (také Popej II.), Merenre II., Neitokret (také Neitokretoje)

PRVNÍ PŘECHODNÉ OBDOBÍ (asi 2270 – 2070)

7. dynastie – asi 2270 – ? (sídelní město asi Mennefer, řec. Memfis)

Nejistý počet panovníků (podle Manehta sedmdesát, jména nezachována)

8. dynastie – ? – 2070 (sídelní město asi Mennefer, řec. Memfis)

Nejistý počet panovníků (mezi nimi králové jménem Pepiseneb, Ibi, Neferirkare (Imhotep ?))

9. dynastie – asi 2270 – ? (sídelní město Henennisut; také Nennisut, Nennisovet; řec. Hérakleopolis Magna)

Nejistý počet panovníků (podle Manehta devatenáct, mezi nimi Chetej I. /také Achtj I./). Ve Vasetu (také Wěsetu; řec. Thébách) asi od roku 2150 vládla Antefovců

10. dynastie – ? – 2070 (sídelní město Henennisut, řec. Hérakleopolis)

Nejistý počet panovníků (podle Manehta devatenáct, mezi nimi Chetej II. – IV., Neferkare a Merikare). Ve Vasetu (Thébách) současná vládla Antefovců

STŘEDNÍ ŘÍŠE (asi 2070 – 1790)

11. dynastie – asi 2070 – 2000 (sídelní město Vaset; také Wéset; řec. Théby)
Mentuhotep I., Antefovci, Mentuhotep II. – IV.

12. dynastie – asi 2000 – 1790 (sídelní město Ictaeuj; také Ictovej, Ičtawej; řec. Akanthos)

Amenemhet I., Senusret I., Amenemhet II., Senusret II. a III., Amenemhet III. a IV., královna Sebeknofru

DRUHÉ PŘECHODNÉ OBDOBÍ (asi 1790 – 1580)

13. a 14. dynastie – asi 1790 – 1680 (sídelní město nezjištěno)

Nejistý počet panovníků (podle Turínského papyru asi sto, doloženo dvacet; mezi nimi Sebekhotep, Sechemkare, Chendžer)

15. a 16. dynastie – asi 1680 – 1580 (sídelní město Hatualet; také Hatvoret; řec. Avaris)

Nadvláda Hyksů, asi třicet panovníků (mezi nimi Chaian, Ienses, Apopi /řec. Apofis/)

17. dynastie – ? – 1580 (sídelní město Vaset; také Wéset; řec. Théby)

Nejistý počet panovníků (předposlední Sekenenre Tao, poslední Kamose)

NOVÁ ŘÍŠE (asi 1580 – 1090)

18. dynastie – asi 1580 – 1310 (sídelní město Vaset, řec. Théby)

Ahmose I., Amenhotep I., Thutmose I., Thutmose II., královna Hatšepsut, Thutmose III., Amenhotep II., Thutmose IV., Amenhotep III., Amenhotep IV.-Achnaton, Smenchkare, Tutanchaton-Tutanchamon, Aj (také Aje), Haremheb

19. dynastie – asi 1310 – 1200 (sídelní město Vaset, řec. Théby)

Ramesse I., Sethi I. (také Setchi), Ramesse II., Merenptah (Mineptah), Sethi II., Amenmesse, Siptah, královna Tausret (také Tvosret)

20. dynastie – asi 1190 – 1090 (sídelní město Vaset, řec. Théby)

Sethnacht, Ramesse III. – XI., Hrihor (velekněz)

POZDNÍ DOBA (asi 1090 – 332)

21. dynastie – asi 1090 – 945 (sídelní město Džanet, řec. Tanis; resp. Vaset, řec. Théby)

Nesbanebdžet, Pasbachaenniut I., Siamon, Neferkare, Amenemope, Pasbachaenniut II. (téměř všichni jen v Dolním Egyptě). Pajaanch, Pinodžem I., Masaherta, Mencheperre, Pinodžem II. (v Horním Egyptě). (Pořadí většiny těchto panovníků nejisté)

22. dynastie – asi 945 – 730 (sídelní město Perbastet; také Pibaste; řec. Búbastis)

Šešonk I. (Šišak), Osorkon I., Šešonk II., Takelot I., Osorkon II. (?), Takelot II., Šešonk III., Pimej (Pemaj), Šešonk IV. (identita některých nejistá)

23. dynastie – asi 817 – 730 (sídelní město Džanet, řec. Tanis)
Padibastet I. (Petubaste), Osorkon III., Takelot III., Šešonk V., Rudžamon (Amonrudž), Iupet II. (identita některých nejistá)
24. dynastie – asi 730 – 716 (sídelní město Sau; také Saj; řec. Sais)
Tefnacht, Bekenrenef (Bekenrinef). V Horním Egyptě Pianchi (také Pej)
25. dynastie – asi 716 – 656 (sídelní město Napata v Núbii)
Šabako, Šabataka (Šebitko), Taharka, Tanutamón (670-663 asyrská nadvláda)
26. dynastie – asi 664 – 525 (sídelní město Sau; také Saj; řec. Sais)
Neko (Nekau) I., Psammetik (Psamtek) I., Neko II., Psammetik II., Haibre (Vahjebre), Ahmose (II.), Psammetik III.
27. dynastie – 525 – 404 (první perská nadvláda)
 (Kambýsés, Dáreios I., Xerxés, Artaxerxés I., Dáreios II, Ataxerxés II..)
28. dynastie – 404 – 399 (sídelní město Sau; také Saj; řec. Sais)
Amenardis
29. dynastie – 399 – 380 (sídelní město Džedet, řec. Mendés)
Nefaarudž I., Hakor, Pašerimut (také Pšenmut), Nefaarudž II.
30. dynastie – 380 – 343 (sídelní město Cebneceret; také Cebnut, Čebnečer; řec. Sebennytos)
Nachtnebef (Nechtenbof), Džehor, Nachthareheb (Nechtharehbe, Nechthorhebet)
31. dynastie – 343 – 332 (druhá perská nadvláda)
(Artaxerxés III., Arsés, Dáreios III.)

MAKEDONSKÁ DOBA (332 – 30)

Alexandr Veliký (332 – 323) a Ptolemaiovci (sídelní město Alexandrie)

ŘÍMSKÁ DOBA (30 před n. l. – 395 n. l.)

Egypt začleněn Augustem roku 30 před n. l. do římské říše jako provincie a spravován místodržiteli v Alexandrii; roku 297 rozdělen a začleněn do diecéze Orient

BYZANTSKÁ DOBA (395 – 640/642 n. l.)

Egypt začleněn po rozdělení římské říše roku 395 do východořímského císařství s hlavním městem Konstantinopolí a spravován místodržiteli v Alexandrii

ARABSKÁ DOBA (640/642 n. l.)

Egypt dobyt v letech 640/642 Araby; roku 640 dobyl Amr Ibn al-Ás město Pelúsió (Faramu), roku 642 Alexandrii

(Všechny údaje až do římské doby se rozumějí před naším letopočtem)

PŘEHLED EGYPTSKÝCH PYRAMID

Stavebník	Dynastie	Pohřebiště	Pův. základna	Pův. výška	Poznámka
Džoser	3.	Sakkára	125 x 115 m	61 m	První pyramida (stupňovitá). Zachováno všech 6 stupňů
Sechemchet	3.	Sakkára	120 x 120 m	-	Nedokončená stupňovitá pyramida. Práce zastaveny u 2. stupně
Chaba (?)	3.	Zawijit el-Arján (jižní)	asi 83 x 83 m	-	Nedokončená stupňovitá pyramida. Zachována jen část 1. stupně
Neferkare (?) Nebka (?)	3.	Zawijit el-Arján (severní)	asi 120 x 120 m	-	Nedokončená pyramida. Zachována jen část substrukury
Neznámý	3.(?)	Síla	-	-	Malá stupňovitá pyramida. Rozměry pro poškození již nezjistitelné
Neznámý	3.(?)	Záwijit el-Mejjítin	-	-	Malá stupňovitá pyramida. Rozměry pro poškození již nezjistitelné
Neznámý	3.(?)	Nakáda	asi 20 x 20 m	-	Malá, značně poškozená stupňovitá pyramida
Neznámý	3.(?)	Kula	asi 18 x 18 m	-	Malá, značně poškozená trojstupňová pyramida

Hunej	3.	Médúm	146 x 146 m	118 m	Původně stupňovitá pyramida, dokončena asi jako pravá; dnes velmi poškozená. U jižní strany satelitní pyramida
Snofru	4.	Dahšūr (jižní)	185,5 x 185,5 m	100 m	Pyramida s lomenými svahy. U jižní strany satelitní pyramida
Snofru	4.	Dahšūr (severní)	218,5 x 221,5 m	104,4 m	První „pravá pyramida“ s velmi nízkým sklonem
Chufu (Chufev) (Cheops)	4.	Giza	232,4 x 232,4 m	146,7 m	„Velká pyramida“. Dnešní výška 137,3 m. Východně od ní tři satelitní pyramidy
Rachef (Chafre) (Chefrén)	4.	Giza	215,3 x 215,3 m	143,5 m	Dnešní výška 136,5 m. Jižně od ní stopy po satelitní pyramidě
Menkaure (Mykerinos)	4.	Giza	108,4 x 108,4 m	66,1 m	Dnešní výška 62 m. U jižní strany tři satelitní pyramidy
Radžedef	4.	Abú Rawáš	asi 100 x 100 m	-	Nedokončená, dnes téměř zničená pyramida
Veserkaf	5.	Sakkára	70,4 x 70,4 m	44,5 m	Značně poškozená pyramida. Jižně a západně po satelitní pyramidě
Sahure	5.	Abúsír	78,1 x 78,1 m	49,6 m	U jihovýchodního rohu zbytky satelitní pyramidy
Neferirkare	5.	Abúsír	104 x 104 m	73,5 m	V okolí několik satelitních pyramid, včetně pyramidy královny Chentkausy

Raneferef (Neferefere)	5.	Abúsír	asi 75 x 75 m	-	Nedokončená pyramida; zachovány jen okraje dolní části
Niuserre	5.	Abúsír	78,8 x 78,8 m	50,1 m	U jihovýchodního rohu zbytky satelitní pyramidy
Džedkare	5.	Sakkára	86,5 x 86,5 m	-	Značně poškozená pyramida
Venis	5.	Sakkára	asi 67 x 67 m	asi 48 m	U jihovýchodního rohu zbytky satelitní pyramidy. První „Texty pyramid“
Teti	6.	Sakkára	asi 64 x 64 m	asi 43 m	Značně poškozená pyramida. U jihovýchodního rohu a severovýchodní strany po satelitní pyramidě
Pepi I. (Pjopej)	6.	Sakkára (jih)	asi 80 x 80 m	-	Značně poškozená a málo prozkoumaná pyramida
Merenre	6.	Sakkára (jih)	asi 80 x 80 m	asi 50 m	Málo prozkoumaná a značně poškozená pyramida
Pepi II. (Pjopej)	6.	Sakkára (jih)	78,6 x 78,6 m	52,1 m	V areálu původně sedm satelitních pyramid
Ibi (Aba)	6./8.	Sakkára (jih)	31,5 x 31,5 m	-	Velmi poškozená nevelká pyramida
Mentuhotep II.	11.	Dér el-Bahrí	21 x 21 m	-	Pouze kenotaf v podobě pyramidy
Amenemhet I.	12.	Lišt	105 x 105 m	-	Velmi poškozená a uvnitř neprozkoumaná pyramida

Senusret I.	12.	Lišt	105 x 105 m	61 m	V areálu původně deset satelitních pyramid
Amenemhet II.	12.	Dahšúr	105 x 105 m	-	V areálu objeveny hrobky s poklady
Senusret II	12.	Láhún	105 x 105 m	-	U severovýchodního rohu satelitní pyramidy. V areálu hrobky s poklady
Senusret III.	12.	Dahšúr	105 x 105 m	77,7 m	V areálu objeveny hrobky s poklady
Amenemhet III.	12.	Dahšúr	105 x 105 m	-	V areálu hrobka krále Hora, asi spoluvládce Amenemheta III.
Amenemhet III.	12.	Hawwára	105 x 105 m	-	Poblíž pyramidy pozůstatky „labyrintu“, jižně zbytky satelitní pyramidy
Amenemhet IV. (?)	12.	Mazghúna	52,5 x 52,5 m	-	Z pyramidy zachováá jen substruktura
Sebeknofru (?)	12.	Mazghúna	52,5 x 52,5 m	-	Asi nedokončená pyramida; zachována jen substruktura
Neznámý	12. (?)	Abú Rawáš	-	-	Zbytky blíže neidentifikovatelné pyramidy
Neznámý	12./13.(?)	Sakkára (jih)	asi 80 x 80 m	-	Nedokončená a s výjimkou substrukтуры téměř zničená pyramida
Chendžer	13./14.	Sakkára (jih)	52,5 x 52,5 m	37,4 m	U severovýchodního rohu zbytky satelitní pyramidy. Poslední královská pyramida v Egyptě

LITERATURA

- ALDRED, D.: *The Egyptians* (Egyptané), Londýn 1961
 - : *The Development of Ancient Egyptian Art* (Vývoj starého egyptského umění), Londýn 1962
- AYMARD, A. - AUBOYER, J.: *L'Orient et la Grece antique* (Orient a starověké Řecko), 2. vyd., Paříž 1955
- BARSANTI, A.: „*Fouilles de Zaouiét el-Aryan 1904 - 1906*“ (Vykopávky v Závijit el-Arjánu 1904 - 1906), Ann. SdA VIII, Káhira 1907
- BELZONI, G. B.: *Narrative of the Operations and Recent Discoveries within the Pyramids etc.* (Vypravování o operacích a nových objevech v pyramidách atd.), Londýn 1821
- BISSING, F. W.: *Das Re-Heiligtum des Königs Ne-woser-Re* (Reova svatyně krále Niuserrea) I - III, Berlín a Lipsko 1905 - 1908
- BORCHARDT, L.: *Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-Re* (Náhrobní památník krále Niuserrea), Lipsko 1907
 - : *Das Grabdenkmal des Königs Nefer-ir-ke-Re* (Náhrobní památník krále Neferirkarea), Lipsko 1909
 - : *Das Grabdenkmal des Königs Sahu-Re* (Náhrobní památník krále Sahurea), Lipsko 1910 - 1913
 - : *Die Pyramiden, ihre Entstehung und Entwicklung* (Pyramidy, jejich vznik a vývoj), Berlín 1911
 - : *Gegen die Zahlenmystik an der grossen Pyramide bei Gise* (Proti číselné mystice kolem Velké pyramidy u Gízy), Berlín 1922
 - : *Längen und Richtungen der vier Grundkanten der grossen Pyramide bei Gise* (Délky a směry čtyř základních stran Velké pyramidy u Gízy), Berlín 1926
 - : *Die Entstehung der Pyramide an der Baugeschichte der Pyramide bei Mejdum nachgewiesen* (Vznik pyramidy dokázaný na stavebním vývoji pyramidy u Médúmu), Berlín 1928
- BREASTED, J. H.: *History of Egypt* (Dějiny Egypta), New York 1905
 - : *Ancient Records of Egypt* (Staré dokumenty z Egypta) I - V, Chicago 1906 - 1907
- BUDGE, W.: *The Gods of the Egyptians* (Bohové Egyptanů) I - II, Londýn 1904
 - : *The Mummy* (Mumie), 2. vyd., Cambridge 1925
- CAPART, L. - WERBROUCK, M.: *Memphis a l'ombre des Pyramides* (Memfis ve stínu pyramid), Brusel 1930
- CARTER, H.: „*Report on the Tomb of Mentuhotep I.*“ (Zpráva o hrobu Mentuhotepa I.), Ann. SdA II, Káhira 1901
- CARTER, H. - MACE, A. C.: *The Tomb of Tut-Ankh-Amen* (Tutanchamonova

- hrobka) I – III, Londýn 1923 – 1933 (český překlad I. sv. Praha 1926)
- CERAM, C. W.: *Bohové, hroby a učenci* (přel. z německého vydání 1949), 3. vyd., Praha 1975
- : *Oživená minulost* (přel. z německého vydání 1957), 2. vyd., Praha 1972
- CLARKE, S. – ENGELBACH, R.: *Ancient Egyptian Masonry* (Staré egyptské zednictví), Oxford 1930
- COLE, J. H.: *Determination of the Exact Size and Orientation of the Great Pyramide of Giza* (Určení přesných rozměrů a orientace Velké pyramidy u Gízy), Káhira 1925
- COTTRELL, L.: *Life under the Pharaohs* (Život za faraonů), Londýn 1954
- : *The Lost Pharaohs* (Ztracení faraonové), 3. vyd., Londýn 1962
- : *The Mountains of Pharaoh* (Hory faraonů), 2. vyd., Londýn 1963
- ČERNÝ, J.: *Ancient Egyptian Religion* (Staré egyptské náboženství), Londýn 1952
- : „Name of the King of the Unfinished Pyramid at Zawiyet el-Aryan“ (Jméno krále nedokončené pyramidy v Závijit el-Arjánu), Mitt. DAI XVI, Káhira 1958
- DENON, D. V.: *Voyage dans la Haute et la Basse Égypte* (Cesta po Horním a Dolním Egyptě), Paříž 1802
- DIODÓROS: *Bibliothéké historiké*, 40 kn. (Historická knihovna), Historische Biblioték (něm. překlad z řečtiny), Stuttgart 1827 – 1831
- DRIOTON, E. – LAUER, J. – P.: *Sakkarah, The Monuments of Zoser* (Sakkára, Džoserovy památníky), Káhira 1939
- DRIOTON, E. – VANDIER, J.: *Les Peuples de l'Orient Méditerranéen II, L'Égypte* (Národy středomořského Východu II, Egypt), 4. vyd., Paříž 1962
- EDWARDS, I. E. S.: *The Pyramids of Egypt* (Egyptské pyramidy), 6. vyd., Harmondsworth 1961
- EMERY, W. B.: *Archaic Egypt* (Archaický Egypt), 2. vyd., Harmondsworth 1963
- ERMAN, A.: *Die Literatur der Aegypter* (Literatura Egyptanů), Lipsko 1923
- : *Die Religion der Aegypter* (Náboženství Egyptanů), Berlín 1934
- FAKHRY, A.: *The Monuments of Sneferu at Dahshur* (Snofruovy památníky u Dahšúru), Káhira 1959
- FAULKNER, R. O.: *Ancient Egyptian Pyramid Texts* (Staré egyptské texty pyramid), Londýn 1969
- FIRCHOW, O.: *Studien zu den Pyramidenlagen der 12. Dynastie* (Studie o poloze pyramid 12. dynastie), Göttingen 1942
- FIRTH, C. M. – GUNN, G.: *The Teti Pyramid Cemeteries* (Pohřebiště Tetiho pyramid) I – II, Káhira 1926

FIRTH, C. M. – QUIBELL, J. E. – LAUER, J. – P.: *The Step Pyramid* (Stupňovitá pyramida) I – II, Káhira 1935 – 1936

GARBINI, G.: *Starověké kultury Předního východu* (přel. angl. vydání z roku 1966), Praha 1971

GARDINER, A. H.: *Egypt of the Pharaohs* (Egypt faraonů), Oxford 1961

GAUTHIER, H.: *Le livre des rois d'Égypte* (Kniha egyptských králů) I – V, Káhira 1907 – 1917

GAUTIER, J. E. – JÉQUIER, G.: *Fouilles de Licht* (Vykopávky u Lištu), Káhira 1902

GILLAIN, O.: *La science égyptienne. L'arithmétique au Moyen Empire* (Egyptská věda. Aritmetika ve Střední říši), Brusel 1927

GONÉM, M. Z.: *Ztracená pyramida* (přel. angl. vydání z roku 1956), Praha 1963

GREAVES, J.: *Pyramidographia* (Popis pyramid), Londýn 1646

HARTMAN, F.: *L'agriculture dans l'Ancienne Égypte* (Zemědělství ve starém Egyptě), Paříž 1923

HASSAN, S.: *Excavations at Giza* (Vykopávky v Gíze) I – VIII, Oxford a Káhira 1932 – 1953

HAYES, W. C.: *The Scepter of Egypt* (Egyptské žezlo) I – II, Massachusetts 1953 – 1959

HÉRODOTOS: *Dějiny* (přel. z řečtiny), Praha 1972

HNÁTEK, E.: „Romantické představy o pyramidách“, *Nový Orient* 2/64, Praha 1964

HÖLSCHER, U.: *Das Grabdenkmal des Königs Chephren* (Náhrobní památník krále Racheфа), Lipsko 1912

HORNUNG, E.: *Einführung in die Ägyptologie* (Úvod do egyptologie), Darmstadt 1967

HURRY, J. B.: *Imhotep* (Imhotep), Oxford 1926

CHAMPOLLION, J. R.: *Lettre a M. Dacier ... relative a l'alfabet des hiéroglyphes* (Dopis p. Dacierovi ... o abecedě hieroglyfů), Paříž 1822

– : *Monuments de l'Égypte et de la Nubie* (Památky Egypta a Nubie) I – IV, Paříž 1834 – 1835

CHOISY, A.: *L'art de bâtir chez les Égyptiens* (Stavební umění u Egypťanů), Paříž 1904

IBN CHALDÚN: *Čas království a říší* (přel. z arabštiny), Praha 1972

Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta, prof. PhDr. M. Verner, DrSc. (vedoucí autorského kolektivu), doc. PhDr. L. Bareš, Csc., PhDr. B. Vachala, CSc.,

- Milan Zemina (fotografie), vyd. Univerzita Karlova, nakl. Karolinum, Praha 1997
- IVERSEN, E.: *The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition* (Mýtus o Egyptě a jeho hieroglyfech v evropské tradici), Kodaň 1961
- JÉQUIER, G.: *Le Mastabat Faraoun* (Faraonova mastaba), Káhira 1928
- : *Les pyramides ds reines Neit et Apouit* (Pyramidy královen Neity a Iputy), Káhira 1933
 - : *La Pyramide d' Ibi* (Ibiho pyramida), Káhira 1935
 - : *Le Monument funeraire de Pépi II.* (Náhrobní památník Pepiho II.) I - III, Káhira 1936 - 1941
 - : *Deux pyramides du Moyen Empire* (Dvě pyramidy Střední říše), Káhira 1938
 - : *Douze ans de fouilles dans la nécropole memphite* (Dvanáct let vykopávek na memfidském pohřebišti), Neuchâtel 1940
- JOMARD, E. (a kol.): *Description de l'Égypte* (Popis Egypta) I - IX text, I - XII pl., Paříž 1809 - 1822
- JONCKHEERE, F.: *La médecine égyptienne* (Egyptská medicína) I - III, Brusel 1944 - 1958
- JUNKER, H.: *Giza, Gräbungen aufden Friedhof des Alten Reiches...* (Giza, vykopávky na pohřebišti Staré říše...) I - XII, Vídeň 1929 - 1955
- : *Pyramidenzeit, Das Wesen der altägyptischen Religion* (Doba pyramid, podstata staroegyptského náboženství), Curych 1949
- KEES, H.: „Ägypten“, *Handbuch der Altertumwissenschaft III* („Egypt“, Příručka vědy o starověku III), Mnichov 1933
- : *Der Götterglaube im alten Aegypten* (Věra v bohy ve starém Egyptě), 2. vyd., Berlín. 1956
 - : *Ancient Egypt. A Cultural topography* (Starý Egypt. Kulturní topografie), Londýn 1961
- KOZIŃSKI, W.: *The investmentprocess organization of the Cheops Pyramid* (Organizace investičního procesu u Chufuovy pyramidy, přel. z polštiny), Varšava 1969
- KRAMERIUS, V. M.: *Ouplné vypsání Egypta...*, Praha 1802
- LAUER, J. - P.: *La Pyramide à degrés* (Stupňovitá pyramida) I - III, Káhira 1936 - 1939
- : *Le Problème des pyramides d'Egypte* (Problém egyptských pyramid), Paříž 1948
 - : *Historie monumentale des pyramides d'Egypte* (Monumentální historie egyptských pyramid) I - II, Paříž 1962
- LEPSIUS, R.: *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien* (Památky z Egypta a Etiopie) I - IV, Berlín 1849 - 1858

- LEXA, F.: *Staroegyptské čarodějnictví I – II*, Praha 1923
- : *Obecné mravní nauky staroegyptské I – III*, Praha 1926 – 1929
 - : *Výbor ze starší literatury egyptské*, Praha 1947
 - : *Výbor z mladší literatury egyptské*, Praha 1947
 - : *Veřejný život ve starověkém Egyptě I – II*, Praha 1955 – 1956
- LLOYD, S.: *The Art of the Ancient Near East* (Umění starověkého Blízkého východu), Londýn 1961
- LUCAS, A.: *Ancient Egyptian Materials and Industries* (Staré egyptské materiály a výroby), 4. vyd., Londýn 1962
- MANDEVILLA (Tzv.): *Cestopis* (staročeský překlad Vavřince z Březové), Praha 1963
- MARIETTE, A.: *Les mastabas de l'Ancien Empire* (Mastaby Staré říše), Paříž 1889
- MASPERO, G.: *L'Archéologie égyptienne* (Egyptská archeologie), Paříž 1904
- : *Ruines et paysages d'Égypte* (Zříceniny a krajiny v Egyptě), Káhira 1914
- MATJE, M. E.: *Mify drevnego Egipta* (Mýty starého Egypta), Leningrad 1940
- : „*Teksty pyramid – zaupokojnyj ritual*“ (Texty pyramid – zádušní rituál), Vestnik drevnej istorii 4/1947, Moskva 1947
- MERCER, S. A. B.: *The Pyramid Texts in Translation and Commentary* (Texty pyramid v překladu a s komentářem) I – IV, New York 1952
- MICHAŁOWSKI, K.: *L'art de l'ancienne Égypte* (Umění starého Egypta), Paříž 1968
- : *Pyramidy* (přel. z polského vydání 1972), Bratislava 1973
- MONTET, P.: *Géographie de l'Égypte ancienne* (Geografie starého Egypta) I – II, Paříž 1957 – 1961
- MORGAN, J.: *Fouilles à Dahchour* (Vykopávky v Dahšúru) I – II, Vídeň 1895 – 1903
- NAVILLE, E. – HALL, H. R.: *The XIth Dynasty Temple of Deir el-Bahari* (Chrám XI. dynastie v Dér el-Bahrí) I – III, Londýn 1907 – 1913
- NERUDA, J.: *Obrazy z ciziny*, Praha 1872
- NEUGEBAUER, O.: *The Exact Sciences in Antiquity* (Exaktní vědy ve starověku), Providence 1957
- NIEBUHR, C.: *Beschreibung von Arabien etc.* (Popis Arábie atd.), Kodaň 1772
- PARKER, R. A.: *The Calendars of Ancient Egypt* (Kalendáře starého Egypta), Chicago 1950
- PEREPJOLKIN, J. J.: „*Nejstarší období Egypta*“, „*Egypt v období Staré říše*“, „*Egypt v období Střední říše*“, „*Egypt v období Nové říše*“, Dějiny světa I, kap. IV, V, IX, XII (přel. z ruského vydání 1955), Praha 1958

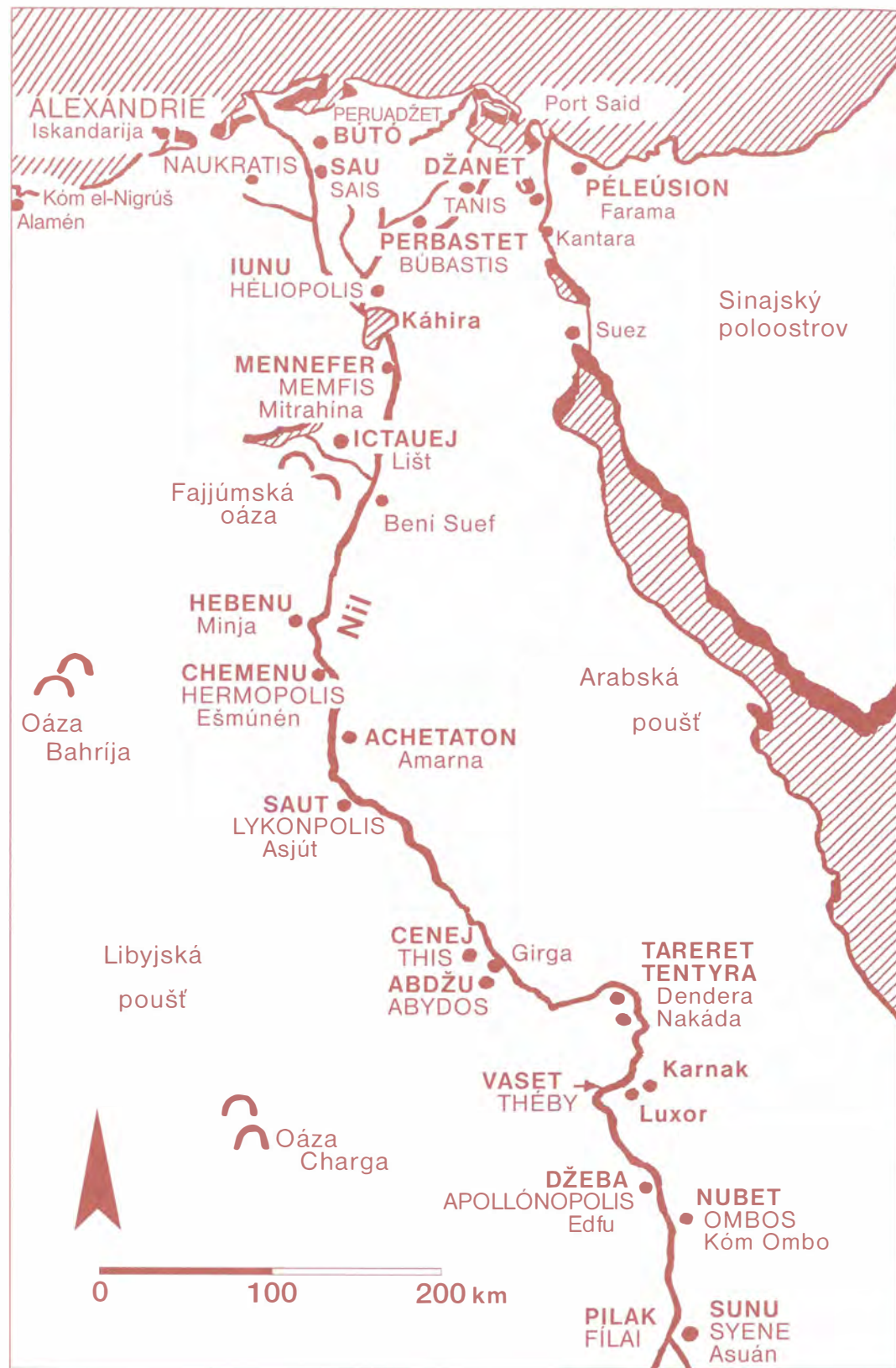
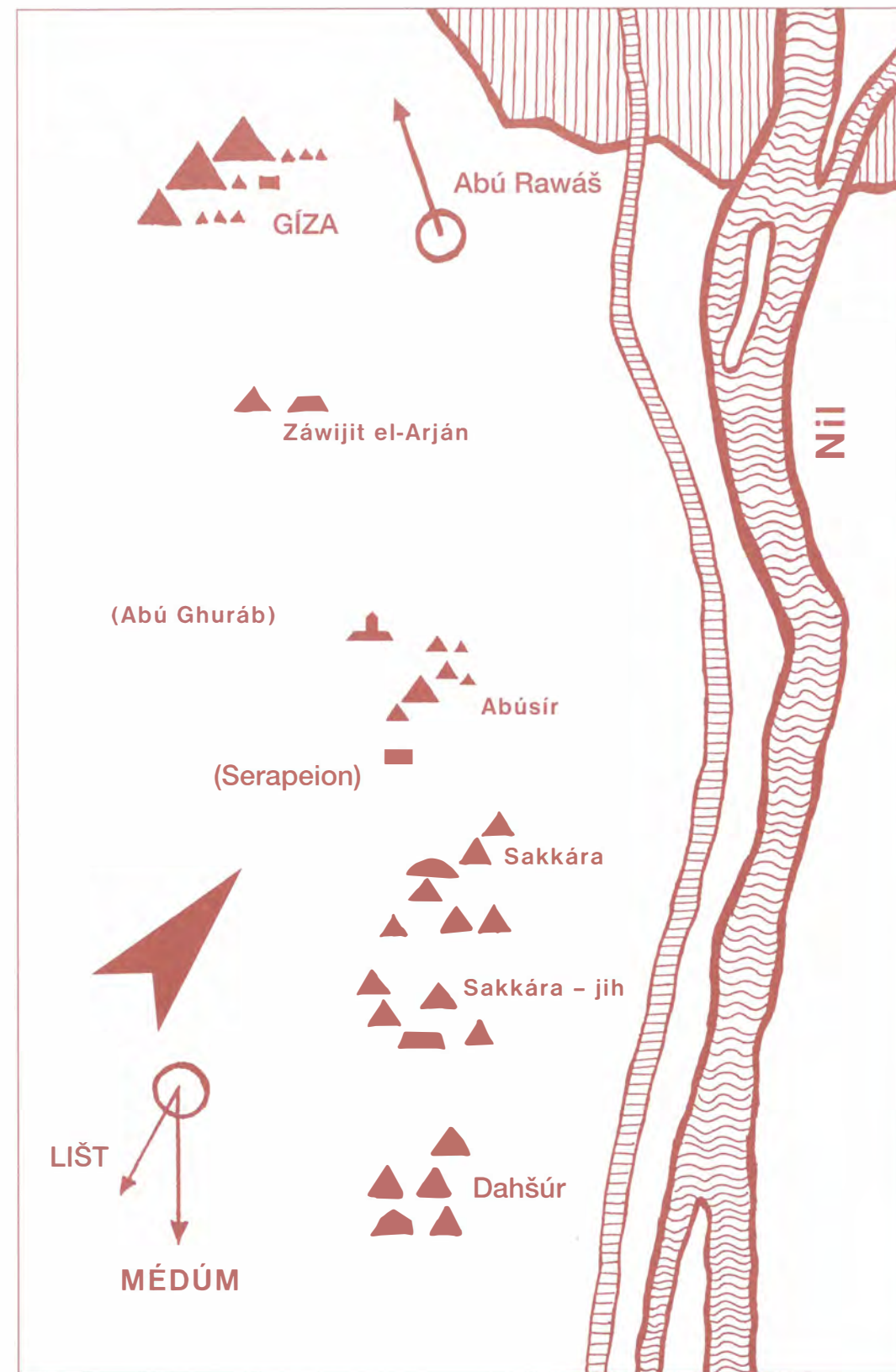
- PETRIE, W. M. R.: *The Pyramids and Temples of Gizeh* (Pyramidy a chrámy u Gízy), Londýn 1883
- : *Kahun, Gurob and Hawara* (Láhún, Ghuráb a Hawwára), Londýn 1890
 - : *Ten Years Digging in Egypt* (Deset let vykopávek v Egyptě), Londýn 1893
 - : *The Arts and Crafts of Ancient Egypt* (Umění a řemesla starého Egypta), 2. vyd., Londýn 1923 (český překlad 1. vyd., Praha 1914)
 - : *A History of Egypt* (Dějiny Egypta) I – III, Methuen 1924
 - : *Seventy Years in Archeology* (Sedmdesát let v archeologii), Londýn 1923
 - : *The Making of Egypt* (Vytváření Egypta), Londýn 1939
- PETRIE, W. M. R. – BRUNTON, G. – MURRAY, M. A.: *Lahun II* (Láhún II), Londýn 1923
- PETRIE, W. M. R. – MACKAY, E. – WAINWRIGHT, G. A.: *Meydum and Memphis* (Médúm a Memfis), Londýn 1910
- PLINIUS (St): *Naturalis historia*, 37 kn. (částečně přel. do češtiny in: Kapitoly o přírodě, Praha 1974)
- POCOCKE, R.: *Travels in Egypt* (Cesty po Egyptě), Londýn 1755
- POLÁK, B.: „*Astronomická orientace egyptských chrámů a pyramid*“, Říše hvězd 1952, Praha 1952
- POSENER, G.: *De la divinité du Pharaon* (O faraonově božství), Paříž 1960
- POSENER, G. – SAUNERON, S. – YOYOTTE, J.: *Dictionnaire de la Civilisation Égyptienne* (Slovník egyptské civilizace), Paříž 1959
- PROCHÁZKA, B.: *Egypt* (Průvodce Olympia), Praha 1969
- REISNER, G. A.: *Mycerinus, The Temple of the Third Pyramid at Giza* (Menkaure, Chrám třetí pyramidy u Gízy), Cambridge Mass. 1931
- : *The Development of the Egyptian Tomb* (Vývoj egyptské hrobky), Oxford 1936
 - : *A History of the Giza Necropolis* (Dějiny gízského pohřebiště) I – II, Cambridge Mass. 1955
- SAAD, Z. Y.: *Royal Excavations at Saqqara and Helwan* (Královské vykopávky v Sakkáře a Heluánu), Káhira 1948
- SAUNERON, S.: *L'Égyptologie* (Egyptologie), Paříž 1969
- SETHE, K.: *Die altägyptischen Pyramidentexte* (Staroegyptské Texty pyramid) I – III, Lipsko 1908 – 1922
- : *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten* (Překlad a komentář k staroegyptským Textům pyramid) I – IV, Glückstadt 1908 – 1922
- SMITH, G. E.: *The Royal Mummies* (Královské mumie), Káhira 1912
- SMITH, G. E. – DAWSON, W. R.: *Egyptian Mummies* (Egyptské mumie), Londýn 1924
- SMITH, W. S.: *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*

(Dějiny egyptského sochařství a malířství ve Staré říši), 2. vyd., Londýn 1949
 - : *The Art and Architecture of Ancient Egypt* (Umění a architektura starého Egypta), 3. vyd., Harmondsworth 1956
 SPEELERS, L.: *Traduction, Index et Vocabulaire des Textes des Pyramides* (Překlad, index a slovník Textů pyramid), Brusel 1935
 STEINDORFF, G.: *Das Grab des Ti* (Cejova hrobka), Lipsko 1913
 STRABÓN: *Geógrafika, 17 kn.* (Zeměpis); Geografia, (něm. překlad z řečtiny), Stuttgart 1829 - 1832
 STRUVE, V. V.: *Istoria drevněgo Vostoka* (Dějiny starověkého Východu), Moskva - Leningrad 1941
 ŠWIDERKOVÁ, A.: *Když papyry promluvily* (přel. z polského vyd. 1959), Praha 1971

VACHALA, B.: *77 zajímavostí ze starého Egypta*, Praha 1989
 VANDIER, J.: *La Religion égyptienne* (Egyptské náboženství), 2. vyd., Paříž 1949
 - : *Sculpture égyptienne* (Egyptské sochařství), Paříž 1951
 - : *Manuel d'archéologie égyptienne* (Příručka egyptské archeologie) I - II, Paříž 1952 - 1954
 VARILLE, A.: *À propos des pyramides de Sneferu* (Na okraj k Snofruovým pyramidám), Káhira 1947
 VERNER, M.: „Ancient Egyptian Monuments as seen by... V. R. Prutky“ (Staroegyptské památky viděné ... V. R. Prutkým), Archiv orientální 36/1968, Praha 1968
 - : *Pyramidy. Tajemství minulosti*, Praha 1977
 - : *Ztracené pyramidy, zapomenutí faraoni*, Abúsír, Praha 1994
 VERNER, M. a kol.: *Objevování starého Egypta 1958 - 1988* (Práce Čs. egyptologického ústavu Univerzity Karlovy v Egyptě), Praha 1990
 VILÍMKOVÁ M.: *Starověký Egypt*, Praha 1990
 VYSE, H. - PERRING, J. S.: *Operations carried on and at the Pyramids of Gizeh* (Operace provedené na pyramidách a v pyramidách u Gízy) I - III, Londýn 1840 - 1842

WADDEL, W. G.: *Manehto* (Manehto), Londýn 1940
 WILSON, H.: *L'Égypte. Vie et mort d'une civilisation* (Egypt. Život a smrt jedné civilizace), Paříž 1959
 WIMMER, H.: *Im Lande der Pyramiden* (V zemi pyramid), Drážďany 1961
 WINLOCK, H. K.: *The Treasure of El-Lahun* (Láhúnský poklad), New York 1934
 - : *Excavations at Deir el-Bahari 1911 - 1931* (Vykopávky v Dér el-Bahrí 1911 až 1931), New York 1942

- WRESZINSKI, W.: *Die Medizin der alten Aegypter* (Lékařství starých Egyptanů)
I – III, Lipsko 1909 – 1913
- : *Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte* (Atlas k staroegyptským kulturním dějinám) I – II, Lipsko 1935
- YOYOTTE, J.: *La Pensée préphilosophique en Égypte* (Předfilozofické myšlení v Egyptě), Paříž 1968
- : *Les trésors des pharaons* (Pokladnice faraonů), Ženeva 1968
- ŽÁBA, Z.: *L'orientation astronomique dans l'ancienne Égypte, et la précession de l'axe du monde* (Astronomická orientace ve starověkém Egyptě a precese zemské osy), Praha 1953
- : *Les Maximes de Ptahhotep* (Naučení Ptahhotepa), Praha 1956
- : „*Dějiny Egypta od nejstarších dob až do arabského vpádu*“, Dějiny Afriky I, Praha 1966
- : *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*, Praha 1968
- ŽÁBA, Z. – KUBÍČKOVÁ, V.: *Zpěvy Nilu. Výbor z lyriky starého Egypta*, Praha 1957

Kniha *Jejich veličenstva pyramidy* předkládá čtenáři dobrodružnou přehlídku skutečných „kamenných zázraků na Nilu“ a současně nejstarších monumentálních staveb na světě, před nimiž i dnešní člověk stojí v úžasu.

Už starověk pokládal pyramidy za první ze sedmi divů světa a tento přívlastek jim právem zůstal dodnes.

Svojí fantastickou velikostí a geometricky střízlivou architekturou vzbuzují zvědavost a vyvolávají množství otázek. Víme, že Egypťané v době jejich stavby neznali kompas. Neznali ani kladkostroje a jeřáby, neznali dokonce ani železné nástroje... To všechno člověka fascinuje: člověka, který věřil, že Měsíc je bůh, i člověka, jenž mohl sledovat přímý televizní přenos z přistání na Měsíci. Ale nejen to; fascinující je také evokace stínů dávných lidí, kteří pyramidy stavěli, kteří je projektovali, kteří dali k jejich stavbě příkaz.

A co potom sledování cest a osudů těch, kteří pro nás pyramidy objevili, kteří je prozkoumali prostředky moderní vědy, kteří odkryli jejich tajemství...

Odpovědi na mnohé z podobných otázek a objasnění některých záhad najde čtenář právě v této knize, která je doplněná o chronologické tabulky, mapy, plány a rekonstrukce pyramid i barevné fotografie dnešního jejich stavu.

ISBN 80-8046-341-7

9 788080 463410